

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Den Danske Atlas

DEN DANSKE ATLAS er genfremstillet paa et specielt fabrikeret Papir fra De forenede Papirfabrikker. Teksten er udført i Fotolitografi af Villadsen & Christensen. Plancher og Kort i Lystryk af Nordisk Kunst- og Lystryk. Bogbinderarbejde af Marius Andersens Bogbinderi.

Printed in Denmark 1971.

ERIK PONTOPPIDAN

Den Danske Atlas

Tomus

VII

1. Bind

R O S E N K I L D E O G B A G G E R

Den Danske
A t l a s
Eller
Konge = Riget
Danne mark,

Med dets
naturlige Egenskaber, Elementer, Indbyggere, Værter, Dyr og
andre Affodninger, dets gamle Tildragelser og nærværende Omstændigheder
udi alle Provinser, Stæder, Kirker, Slotte og Herregaarde.
Forestillet ved en udsørlig

Lands = Beskrivelse,

saar og oplyst
med dertil forfærdigede Landkort over enhver Provins
samt ziret
med Stædernes Prospecter, Grundridser, og andre merkvaerdige Kobberstykker.
Efter Høykongelig allernaadigst Befaling,
ved afgangne

Pro-Canceller Dr. ERICH PONTOPPIDAN.

Samlet og fortsat af

HANS DE HOFMAN,

Hans Kongelig Majestæts Conferensraad og Amtmand over Coldinghuus Amt.

Med Kongel. Allernaadigst Privilegio allene for A. H. GODICHE og hans Arvinger.

TOMUS VII.

Æil

R o n g e n.

Stormægtigste Allernaadigste Arveherre og Konge!

Wi fordrifte os herved i allerdybeste Underdanig-
hed at nedlegge for Deres Majestæts Tro-
ne, den syvende og sidste Tome af dette efter høytonge-

lig Befaling begyndte og nu endeligen fuldendede Verk.
Og hvem uden Deres Majestæt, som det heri beskrevne
Fædrenelands Konge og Fader, kunne vi tilskrive et
Verk af denne Bigtighed? Et Verk, som ofte har væ-
ret ønsket, ofte har været begyndt, men hvis endelige
Udgave Skiebnen ogsaa synes at have henlagt til De-
res Majestæts lyksalige Regierings Tid.

Widenskabernes Fjorsfremmelse, Handelens Udbre-
delse, Fredens Bedligholdelse, Danmarks Udvidelse,
nyttige Anstalters Indrettelse, alle disse Frugter af
Deres Kongelige Majestæts utrettelige Omsorg for
Rigernes Vel, ere ligesaa mange Værestøtter for De-
res Majestæt, og skulle for de sildigste Efterslegter

forkynde Danmarks Lyksalighed under en stor og fred-
elskende Konge.

Maatte vore Bestræbelser i at fuldføre denne Tøme
efter den af vor salige Moder lagde Plan, vinde Deres
Majestæts allerhøjest Bifald! Maatte vi endog ved
dette Arbeide naae det Ønneend som vores salige Mo-
der altid havde for Øyne, Kongens Ære, Fædrenelan-
dets Nytte og Fornøjelse!

Simlen bevare indtil den sildigste Alderdom Deres
Kongelige Majestæt og det høykongelige Arve-
huus! Fædrenelandets Lyksalighed vore fremdeles un-
der Deres Majestæts faderlige Regiering, saa at hele
Europa med Misundelse maa beskue det Riges Lykke,

hviß Regent sætter al sin Ære i Fædrelandets Kir-
lighed!

Saa ønske i allerdybeste Underdanighed

Deres Kongelige Majestets

København,
den 4 Sept. 1781.

allerunderdanigste troepigtstlydigste Tjenere og Arve-Undersaatter

Godiches Arvinger.

F o r t a l e.

Den, som med utrettelig Flid har samlet til vores Fædre-lands Historie, afgangne Etatsraad og Geheime-Archivarius Jacob Langebek, har ved en trykt Invitation 1768 anmodet de Geistlige og Verdslige i det slesvigskke Fyrstendom at optegne hvad som maatte findes af historiske Efterretninger ved hver Kiøbstæd, Sogn og Herregaard i bemeldte Fyrstendom, for derefter at forfærdige den syvende Tome af den danske Atlas.

F o r t a l e.

Tid efter anden blev bemeldte Langebeck tilsendt fra adskillige brave Mænd endeel gode Efterretninger, selv har han og her og der samme foreøget af Archivet.

Efter denne brave Mands Død bléve Documenterne udleveret til Forlæggerinden Madame Godiche, som da allerede havde gjort anseelige Beføstninger paa Kobberpladerne til denne Tome, hvorover bemeldte Mad. Godiche anmodede mig, som havde samlet og forfærdiget den fjerde, femte og siette Tome af den danske Atlas, at jeg vilde fuldfore dette Verk; Men da det mig allernaadigst anfortroede Embede ikke gav mig Tid til overs, for at paatage mig dette Arbejde, saa kunde jeg ikke heri hielpse videre, end ved Brevverling at formaae Vedkommende at give mig de manglende Efterretninger. Hertil have de fleste været meget villige, og jeg har med største Taksigelse imodtaget saadanne Efterretninger, hvis Undværelse i denne Deel vilde gjort den manglende i noget og feilende i andre Stykker.

Saa vel af disse Efterretninger, som de der fandtes i bemeldte Statsraad Langebecks Stervboe har den meget flittige Hr. Sandvig, Secretair ved det heraldiske Selskab, udarbeidet det meste af

F o r t a l e.

denne Tome, og samlet Efterretninger i samme Orden, som i de tre sidste Tomer af dette Verk er fulgt. Ligesom og igiennemgaaet Dankvert, Hansens og flere trykte Efterretninger om dette Fyrstendom for at faae det fuldstændig (*).

Jeg har og selv igiennemgaaet denne Deel, og derved bleven overbevist om Hr. Sandvigs Flid og Noyagtighed i at uddrage og optegne hver Ting paa sit rette Sted. Ved saadan Sammenligning erfares best, hvor meget denne Deel af den danske Atlas overgaaer de forrige om dette Fyrstendom trykte Efterretninger, hvortil nogle brave Mænd i Synderlighed Hans Høyrværdighed Herr Biskop D. Bloch for Torning Lehn, Etatsraad Lassen for Haderslebhuus Amt, Herr Volten for Stapelholm, Hr. Provst Stresow for Femern, og mange andre ikke lidet haver bidraget.

** 2

Præster,

(*) Hertugdømmets nyere Historie, og Beskrivelsen over Engum = Klosters Amt er af Hr. N. S. Weinwich; Ligesom Hertugdømmets Naturhistorie af S. J. Birch, nu Sognepræst til Glostrup Menighed, som vel ogsaa har forfattet Beskrivelsen over Sønder Amt, men efter en anden Plan, end denne Tomes Indretning tillod. Staden Slesvigs Beskrivelse, er paa et par Anmerkninger nær, af sal. Herr Etatsraad Langebeck.

F o r t a l e.

Præster, Magistrater og en stor Deel af Proprietairerne i Hertugdømmet haver ogsaa optegnet og meddeelt den største Deel af disse Efterretninger, hvoraf Barket er samlet og uddraget.

Vel tilstaaer jeg, at ikke alle have gjort sig lige stor Slid med at optegne alle Ting saa nøye, som skee burde, endskjønt de fleste, i Synderlighed Geistligheden, have givet sig megen Umage; Proprietairerne allene synes mig ikke at have gjort sig saa megen Slid med at beskrive deres Gaarders Bygning, Herlighed, forrige Egere, saa fuldkommen, som man havde ønsket, men disse Mangler ere dog ikke af saa megen Vigtighed, at Barket skulde tabe det Bifald, som dets Nytte ellers bør tilveiebringe det.

Enhver indseer hvor vanskelig det er at faae saa mangfoldige Efterretninger saa aldeles nøye, som man forlanger samme, hvilket jeg og selv har erfaret, imedens jeg samlede ved en saare vidtløftig Correspondence de tre sidste Tomer af den danske Atlas og de elleve Tomer af Fundationer med videre for Dannemark, hvori dog mine fiere Landsmænd har været mig særdeles behjelpelige.

F o r t a l e.

Da nu denne Tome saaledes i nogle Aar med særdeles Flid er samlet, og Forlæggerinden nu afgangne Madame Godiche har anvendt anseelige Bekostninger saavel paa de meget kostbare Tegninger og Kobberplader, som paa Verkets Udarbejdelse og Trykning, ligesom og Arvingerne ikke have sparet Bekostninger paa de Kobberplader og Trykning, som manglede, saa formoder jeg, at bemeldte afgangne Madame Godiches Arvinger nyder saadan Debit paa dette kostbare Verk, at de i det mindste kan være skadesløs.

Og da bemeldte Sandvig har viist saa megen Flid og Nøysagtighed ved dette Verkes Forfatning, saa kunde det Almindelige være tient med, om han blev allernaadigst befordret til saadan et Embede, som kunde forunde ham Tid til at arbejde i dette Sag, hvortil han forekommer mig aldeles oplagt.

Hvad Registerne angaaer, da ere de indrettede ligesom de forrige trende sidste Tomer, nemlig Kiøbstæder og Sogne for sig, Herre- og Frigaarde for sig efter Alphabetet, og endelig de fornemste Navne efter Alphabetet for sig, paa det man desto hastigere

F o r t a l e.

kunde finde hvad man søger. Dette er, hvad jeg har holdt fornøden mine kære Landsmænd til Efterretning om dette Bærk at meddele.

Og som dette Bærk er det sidste, som udkommer fra det af den danske Litteratur saa vel fortiente Godicheſke Officin, bør jeg ogsaa her fornøye den forrige brave Eyerindes Minde; Hun, som hverken sparede Flid eller Omkostninger, naar det kom an paa et Bærk, hvorved Fædrelandets Ære og Nytte blev befordret. Herom kan saavel den danske Atlas, som min sal. Broders Efterretninger om velfortiente danske Adelsmænd, Kong Christian den Tredies Historie og saa mange andre nyttige og kostbare Bærker vidne, hvilke maaskee aldrig havde seet Lyset, hvis Madame Godiche ikke havde refket dem sin hjælperige Haand. Hun bør vist aldrig forglemmes af den danske Litteraturs Elskere, og saa længe nogen deraf er til, vil vil denne stræbsomme Forleggerindes Minde blive i Betsignelse.

Tridervicia, den 28 Aug. 1781.

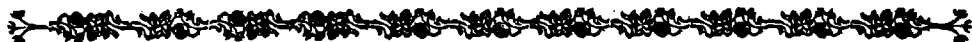
H a n s d e H o f m a n.

S n d:

Indhold af alle Capitlerne i denne syvende Tome.

Cap. 1.	Om Hertugdømmet Slesvigs ældre og nyere Bessaffenhed og Tilstand i Almindelighed	pag. 3
Cap. 2.	Om Hertugdømmet Slesvigs ældste Beboere, samt dets fornemste politiske Tildragelser	20
Cap. 3.	Om Kirkehistorien, samt den gamle og nye Kirkeforfatning i Hertugdømmet Slesvig	72
Cap. 4.	Om Hertugdømmet Slesvigs naturlige og oconomiske Bessaffenhed	85
Cap. 5.	Om Hadersleb Amt i Særdeleshed	117
Cap. 6.	Om Tørring Lehn	161
Cap. 7.	Om Lygom-Klosters Amt	224
Cap. 8.	Om Apenrade Amt	229
Cap. 9.	Om Amtet Tøndern	244
Cap. 10.	Om Flensborg Amt	363
Cap. 11.	Om Landskabet Bredsted og Stiftsfogderiet Børlum	406
Cap. 12.	Om Derne Als og Errøe, eller Sønderborg og Norborg Amter	425
Cap. 13.	Om Landskabet og Den Femern	458
Cap. 14.	Om Hertugens af Augustenborg District	493
Cap. 15.	Om Gottorp Amt	499
Cap. 16.	Om Amtet Hütten	664
Cap. 17.	Om det slesvigke Domcapitels Amt	709
Cap. 18.	Om de inden Hertugdømmet Slesvigs Grændser beliggende saa kaldede adelige Districter	718
Cap. 19.	Om Husum og Svabsted Amter	771
Cap. 20.	Om de nordstrandske Øer og Den Helgoland	804
Cap. 21.	Om Landskabet Eydersted	816
Cap. 22.	Om Hertugen af Glyksborgs Arvelande	866
Cap. 23.	Om Grevskabet Reventlou	877
Cap. 24.	Om de Dele af Riber Stift, som ligge i Sønderjylland.	879

Efterretning for Bogbinderne om de Steder i Bogen, hvor ethvert Landkort eller andet Kobberstykke bør sættes, efter sin Opfskrift.

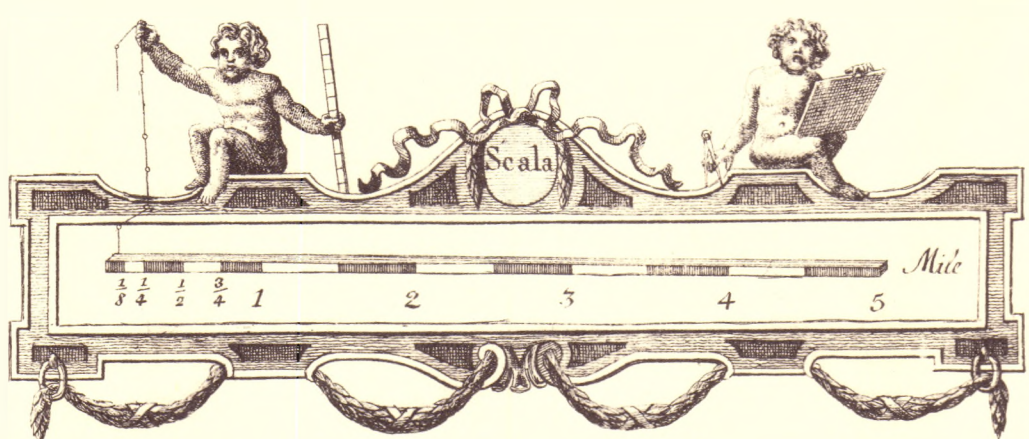
Næst efter Capitlernes Indhold det Generale Kort over Hertugdømmet Slesvig.	Pag. 438. Grundtegning af Norborg. Prospect af samme Flekke. Prospect af Norborg Slot.
Pag. 30. Kortet over Danneverk.	• 443. Kort over Verrø og Femern.
• 123. Grundtegning af Hadersleb.	• 447. Grundtegning af Verrøskjøbing.
• Prospecten af samme Stad.	• 501. Grundtegning af Slesvig. Prospect af samme Stad.
• 208. Prospecten af Christiansfeld.	• 559. Prospect af Gottorp Slot.
• 225. Prospect af Lygum-Kloster.	• 700. Grundtegning af Friderichstad. Prospect af samme Stad.
• 230. Grundtegning af Apenrade. Prospect af samme Stad.	• 722. Grundtegning af Eckernsørde.
• 252. Grundtegning af Tøndern. Prospect af samme Stad.	• 773. Grundtegning af Husum. Prospect af samme Stad.
• 352. De Sylters Klædebragt Tab. 3.	• 791. En ostensfelds Bondekones Klædebragt.
• 365. Grundtegning af Flensborg. Prospect af samme Stad.	• 822. Grundtegning af Tønningen. Prospect af samme Stad.
• 425. Kortet over Als.	• 828. Prospect af Gardingen.
• 428. Grundtegning af Sønderborg. Prospect af samme Stad.	
• 431. Kong Christian II. Fængsel.	

REGIÆ CELSITUDINI
 PRINCIPIS HEREDITARIJ
 FRIDERICI
 AMICI REGIS AMICI PATRIÆ
 REGNORUM AMORIS & DELICII
 NOVAM HANC
 DUCATU SLESVICENSIS
 TABULAM
 HUMILITATE SACRANT
 GODICIANI HEREDIS.

NOTAR EXPLIC
 Urbes et Oppida
 & Parochie
 & Arces et Præd Nobiles
 & Pagi minores.

Den
Danske Atlas.
TOM. VII.

D. Atlas Tom. VII.

2

Almindelig Indledning
til Beskrivelsen over
Hertugdømmet Slesvig.

Det Første Capitel.

Om Hertugdømmet Slesvigs ældre og nyere
Befkaffenhed og Tilstand i Almindelighed.

 Hertugdømmet Slesvig eller Sønder-Jylland, grændser mod Norden til Nørre-Jylland, hvorfra det stilles ved Skodborgs-Læe, mod Sønden til Hertugdømmet Holsteen, hvorfra det stilles ved Eyderen og Levens-Læe, mod Osten til Østersøen, mod Westen til Rolding Bye og Vesterhavet.

Belægenhed og Grændser.

U 2 Landets

Størrelse. Landets Længde er paa Globo imellem den 54 Grad, 20 Minuter, og 55 Grad, 30 Minuter nordey Brede, imellem 41 Grad 22 Minuter, indtil 44 Grad longitudinis, beregnet fra de flandriske Ders Meridian, Derne Helgeland og Arrøe iberegneede; Længden regnes fra Rendsborg til Rolding henved 18 Mile, men fra Friderichsstad til Skodborg-Aae 15 Mile; Bredden paa det faste Land fra Osten til Vesten er ulige, fra 8 til i det høieste 14 Mile, men Landets geometriske Indhold er 162 geographiske Kvadrat Mile, Derne iberegneede (a).

Øer. De til Slesvig henhørende Øer, ligge deels i Nordøen eller Vesterhavet, deels i Østersøen imellem Hadersleb-Amt og Fyen. I Vesterhavet ligge følgende: Mandøe, Rom, Sylt, Jordsand, Amrom, Før, Nordtoft, Galmisbøl, Vestermarsch, Nordmarsch, Olandt, Grode, Lunding, Habel, Hooge, Pelworm, Nord-Dug og Syder-Dug, Sydfall og Helgeland; i Østersøen: Barsøe, Als, Arrøe, Drejøe og Femern; i Beltet: Lindrup og Arrøe, foruden en deel ubeboede Øer og Holmer. Uinddigede smaae Øer paa den vestre

Halligen. Side af Hertugdømmet kaldes Halligen. Af de nordstrandste Halliger river Søen aarlig smaae Stykker, og sætter dem igien til andre Steder.

Havne. Havnene ved Østersøen ere: Haderslebfiord for smaae Skibe; Genner en god Havn, som ey bliver brugt da Apenrade Havn er saa nær ved; Apenrade Fiold en god Havn, fioint de store Skibe ey vel kan komme tæt op til Byen; Flensborg Bugt, den beste og beqvemteste Havn ved Østersøen i dette Hertugdøm; Sønderborg, en god Havn, Slesvig har tilforn været en god Havn, men Indløbet af

(a) I det trettende Aarhundrede var Landet langt større, førend den store Vandflod kom, som borttog det meste af det gamle Nordfrisland.

af Slien bliver bestandig tilstoppet af Mudder og Sand; Ekstorfde Bugt, en bred og dyb Havn, hvor de største Koffardieskibe kan gaae lige ind til Byen. Paa den vestlige Side, udgiøre Enderen, Heveren, det smalle Dyb, Listerdyb og Kiberdyb, adskillige gode Indløb, som tiene til Havne og Reeder for middelmaadige og smaae Skibe.

I lang Tid kaldtes denne Provinds ey andet end Sønder-Jyl-
Land (og en liden Deel deraf Angeln), ligesom Loven, den jydste Lov blev givet 1240, af Kong WALDEMAR II. baade Nørre- og Sønder-Jylland tilfælles; da Indbyggerne for største Delen vare eet Folk, samt Sproget, Mæringen og Levemaaden den samme; men efterhaanden særdeles ved Bispedommet's Stiftelse i Slesvig Bye, som Hovedstaden, begyndte man at tilegne den gandske Provinds samme Navn, dog lang Tid ikke i offentlige Breve, af hvilke næsten alle de, som findes hos Hvitfeld, sætte Sønder-Jylland og undertiden Jylland allene; Det Navn Slesvig tillægges hele Landet hos Hvitfeld første gang i Aaret 1358. p. 515. Af Helmold som levede 1140, kaldes det (p. 33. Edit. Bang.) *provincia Slesuicensis*. Til videre Oplysning herom, skal herefter ved Staden Slesviags Beskrivelse dette Navns Oprindelse undersøges.

Navnets
Oprindelse.

Dette Lands gamle Indbyggere vare: Angler, Sachser, Jy-
der og Friser, hvorom videre i det andet Capitel.

Ældste
Beboere.

Vaabenet, som denne Provinds bestandig har ført og endnu fører, hvilket og er indlemmet i det kongelige danske Vaaben, er to blaae Løver i guult Feldt, staaende over hinanden, hvilket 1459 af K. CHRISTIAN I. blev indlemmet i det danske Vaaben. Derforuden har Landskabet Angeln to oven over hinanden staaende Leoparder, og Nordfrisland en med udslagne Binger kronet Ørn. Andre Landskabers faavelsom Stæders Vaaben skal nærmere beskrives, hvert paa sit Sted.

Vaaben.

Det bruge-
lige Sprog.

I Amtene Haderslebhuus, Tøndern, Lügum-Kloster, Apenrade og Flensborg tales gemeentligen Dansk, skjønt i en fordervet Dialect; men i Amtene Gottorp, Christianspris, Hütten, Husum og Landskaberne Schwansen, Stapelholm, Eydersted og paa Den Femern tales Plattysk, mængtet med det danske Sprog. I Amtet Husum, Landskabet Bredsted, i Bøking og Hviding-Herred, paa nogle Stæder i Riæherred udi Tønder Amt og Derne Helgoland, For, Sylt, Amvom og de under Amtmanden i Husum staaende nordstrandiske Der, tales Frisisk, men Gudstienesten forrettes næsten allevegne i det høytyske Sprog, dog i Amtet Tøndern, Sundevit, Hadersleb, Apenrade, Lügum-Kloster, Sønderborg, Nordborg, Gravenstein, og i det augustenborgske District paa Den Als, samt i Staden Krøeskjøbing paa Arroe, prædikes Dansk, ligesom der og i Flensborg og alle de øvrige nordlig liggende Stæder, ere anordnede danske Præster. Dette Sprog bruges og paa disse Stæder i Skolerne paa Landet, men i Riisbæd-Skolerne læres i det høytyske Sprog; For Landets Rette og de fleste Underretter, bruges det høytyske Sprog, og deri affiges Domme, men i Amtet Haderslev procederes meest paa Dansk, hvorføre Sagerne og Domme maa oversættes i Tydsk, naar de appelleres til Oberretten i Gottorp; ligeledes udgives alle Love, Forordninger og Befalninger dette Hertugdøm angaaende, i det høytyske Sprog. De gamle Anordninger og offentlige Breve bleve alle udstædede i det plattyske eller latinske Sprog samt nogle i Hadersleb paa Dansk.

Dette Lands
Helgen.

Da alle andre af Rigets Provindser, have hver staaet under sin Helgen som dens Patron, har dette Land heller ikke manglet sin, som formodentlig har været S. Andreas, hvilket sluttes blant andet af en Myndt slaget 1514 af Kong FRIDERICH I. da værende Hertug, hvor paa den eene Side sees FRIDERICH I. Brystbillede og Navn,
paa

paa den anden Side S. Andreas. Ligeledes have endeel Kirker, saasom i Flensborg, Gottorp &c. havt denne Helgen til Patron.

Den Lov, hvorefter i dette Hertugdømme de borgerlige Sager ^{Love.} paakiendes og afgjøres, er den af Kong WALDEMAR II. Aar 1240 paa Herredagen i Bordingborg paa Dansk udgivne saakaldte jydsk Lovbog, som er oversat og trykt paa gammel Saksisk 1483, paa Latin og gammel Dansk 1504 og 1508, igiennemseet paa nye og forbedret af Cansler Niels Kaas 1590 og i det plattyske Sprog oversat af Erik Krabbe til Bustrup, og udgivet af Resen 1684, samt af Blasius Eckenberger, trykt i Slesvig med hans Repertorium 1593 med Kong CHRISTIAN IV. og Hertug JOHAN ADOLPHS Bevilgning; samme er igjen oplagt 1603 i Slesvig, og 1717 i Flensborg, med Joachim Blytings Glosser, hvilken i vore Tider ikke bruges uden i dette Hertugdømme. Næst denne Lovbog bruges til Rettegangs-Sagers Afgjørelse den gamle Nordfresiske Land-Ret, givet af Hertug JOHAN den Ældre den 26 Nov. 1559. Der søven Harde gemakten Sententien, af 1552 og 1426. Paa Helgoland bruges Der Helgoländer willkührliche Beliebung, confirm. den 3 Maji 1606, og Constitutio von Zeiliger-Länder Strand-Ordnung, dat. Gottorp den 12 Sept. 1706. Samt de Lyderstediske af 1591, Friderichs stadiske og Zusumiske Land-Retter, den Rømerske borgerlige Ret og i Byerne Stads-Retterne. Samt den fornyede Land-Rets Ordning, forfattet den 1 Sept. 1636. sidst trykt 1701 i Slesvig. Politie-Ordnungen, dat. den 27 Sept. 1636. I Criminal-Tilsælde dommes efter Keiser CARL V. piinlige Hals-Rets Ordning. For Krigsstanden er en særskildt Lov, kaldet Krigs Artiklerne, udgivne af FRIDERICH IV. og herved retter man sig i andre Tilsælde ikke efter den jydsk Lovbog, men efter Kong CHRISTIAN V. danske Lov. I Egteskabs-Kirke og andre Sager dommes efter den Slesvig-holsteenske

ke Kirke-Ordinans, forfattet under Kong CHRISTIAN III. den 9 Mart. 1542 i det plattyske Sprog, men i sær efter den canoniske Ret. Foruden disse Love og Retter ere fra Tid til Tid udgivne mange Lands- Hverlige almindelige og særskilte Forordninger. Nogle Landskaber, nemlig Eydersted, Femern og Stapelholm have deres egne Retter; For Digerne og Dæmningerne gielder den af Hertug JOHAN den Ældre, samt Hertug ADOLPH 1557 anordnede Spade-lands-Ret, som siden er forøget ved særskilte Dige-Forordninger. Hertug JOHAN ADOLPH har confirmeret Landskabet Eydersted dets egen forbedrede Dige-Ordning 1595. Ligeledes har Hertug FRIDERICH III. givet Landskabet Stapelholm 1625 sin egen Dige-Ordning; Kong CHRISTIAN IV 1634 Landskabet Bredsted, som den Tid kaldtes Nord-Goesz-Herred, og 1711 har Hertug CHRISTIAN AUGUST givet Landskabet Peltworm sin.

Rettergangs- Maaden bestemmes ved den slesvig-holsteenske paa nye igiennemseete Landrets-Ordning, forfattet og udgivet 1573 efter Kong FRIDERICH II. Hertug JOHAN den Ældres og Hertug ADOLPHS Befaling, men siden paa Kong CHRISTIAN IV. og Hertug FRIDERICH III. Ordre af nogle deres Raad og Stændernes Fuldmægtige formeeret og forbedret, samt den 1 Sept. 1636 af Landets Hærskab bekiendtgjort. Den ældste er kun trykt to gange, nemlig 1573 i Hamborg og 1635 i Glykstad. Den sidste er trykt 1637 og siden ofte; tilsidst 1772. Foruden denne Ordning er og en Advokat-Ordning, udgivet den 14 Martii 1740 af Kong CHRISTIAN IV.

Hertugdømmet staaer under den Kongelige Statholder, som for nærværende Tid er Prinds CARL af Hessencassel. Han præsiderer tillige i Hertugdømmets høieste Retter. Den første er Ober- Hofretten i Gottorp, hvorfra appelleres i det Kongelige Andeel af Landet, fra alle Magistraternes Domme i Stæderne, fra Tingene og

og alle andre Retter i Amtene og Landskaberne umiddelbar, undtagen fra Magistratens Domme i Gardingen. Den bestaaer af Statsholderen, Cansleren og Vice-Cansleren i Hertugdømmet Slesvig samt af et ikke stedse lige stort Antal af Oberhofrets-Raadere. Den har to virkelige Cancellie-Secretairer, hvoraf den anden tillige er Registrator, fire Cancellie-Secretairer, som ere over det sædvanlige Antal, hvoraf to ere virkelige Cancellister og et Cancelliebud. 1756 har Sal. Kong FRIDERICH V. givet denne Ret en nye og bedre Indretning. Hertil udstædes de Kongelige Befalninger igiennem det nydfæ Cancellie, Rentekammeret, og de andre Kongelige Departements.

2.) Land-Retten, som holdes ligeledes paa Slottet Gottorp og begynder aarlig den første Mandag efter Paaskefest. Dertil appelleres fra de adelige Underretters Domme, fra det Augustenborgske District og Grevfabet Reventlou. Til den første Instans høre de Adelige og Ejerne af adelige Godser. Det bestaaer af Statholderen, nogle adelige og nogle lærde Raader, samt Land-Cansleren. Protocollen føres af Landrets-Notarius og en Secretair.

3.) Ober-Consistorial-Retten, som siden 1763 holdes aarlig den første Mandag efter Mariæ Kænselses Fest. Den bestaaer af Statholderen, Cansleren, Vice-Cansleren og andre Ober-Hofrets-Raadere, General-Superintendenten, som Ober-Consistorialraad, og endnu en Geistlig, som Biesidder. Herunder høre de Kirkelige og Egteskabs Sager, som angaae dem der i den første Instans høre under Ober-Hofretten; ligeledes de som befinde sig i Fæstningen Friderichsort, de boesatte og andre Undersaatter i Amtene Husum og Svabsted, samt de under Amtmanden i Husum staaende nordstrandiske Der og Helgoland. Herunder henhøre og Lutheranerne paa Nordstrand og Nordstrands Moor, Lutheranerne og de Reformerte i Fridrichstadt, de boesatte og andre Undersaatter i de octroyerede Røger samt de Sager, som angaae

de lutherſke Præſters og andre Kirke- og Skolebetienterets Embeder, Lærdom og Levnet, i ovenmeldte Districter, og ved Domcapitelet i Slesvig, og endelig Appellations-Sagerne fra Under-Consistorialretterne. 4.) Land-Ober-Consistorium eller Land-Ober-Consistorialretten holdes strax efter at Landretten er endt, og bestaaer af dem, som sidde i Landretten, tillige med Generalsuperintendenten og endnu en Geistlig, som Biesidder. Hertil henhøre de Kirkelige og Egteskabs-Sager, som angaae alle dem der i første Instanz indstævnes for Landretten, samt ogsaa de, der ikke høre til Ober-Consistorialretten eller Under-Consistorierne. Denne Ret holdes ligeledes paa Slottet Gottorp. Domme affattes i Kongens Navn udi det høytidske Sprog, og derfra kan ingenſteds appelleres, uden allene at den Tabende kan henvende sig med Supplication til Kongen om igien at indſættes i den forrige Stand, naar han ikke finder sig fornøyet med den affagde Dom.

Underretterne i Stæderne.

Underretterne bestaae af Retterne i Stæderne, i Amtene, og i Landſkaberne, i det hertugelige augustenborgſke District og i Grevskabet Reventſou. Ligeledes har det adelige Frøkenkloster ved Slesvig, de adelige Godſer, Graabrødre-kloster i Slesvig, nogle Hospitaller og Kirker, samt de octroyerede Koger deres Underretter, hertil høre og Under-Consistorialretterne. Underretterne i Stæderne bestaae af Stædernes Magistrat, nemlig Borgemeſterne og Raadmændene, som handthæve Politien, og domme i borgerlige og criminelle Sager, undtagen i Staden Gardingen, hvor Magistraten en dommer i criminelle Sager, men disse dommes af Raadmændene for den vestre Deel af Landſkabet Endersted, tillige med den ældſte Borgemeſter i Staden. I nogle Stæder findes en Kæmmer-Ret, som i Flensborg bestaaer af Bysfogeden, to Kæmnere og Byskriveren, men i Sønderborg af Bysfogeden, Kæmneren og Byskriveren. De

Kæmmer-Retten.

Domme

domme i Injurie og andre smaa Sager, hvori tilkiendes nogen Pengestraf. Derfra appelleres uden Brug af nogen Formaliteter til Magistraten.

Over Amtene haandthæve Amtmændene, over Landskaberne Amtmændene og Landfogederne, over Herrederne Herredsfogederne, og over Birkene Birkfogederne, Retten; undtagen Landsfogederne paa Fø og Sylt, som en forestaae Jurisdictionen. Landskabet Eydersted har sine besynderlige Foresatte, som kaldes Oberstalleren og Stalleren. I de fleste Amtter undersøger først Amtmanden alle forefaldende borgerlige Rets-Sager allene; I nogle sager har Herredsfogeden tillige denne Undersøgelse. Ved Domcapitelet havde Amtmanden den i det første District; derimod havde Dom-Inspecteuren den i det andet og det dertil hørende Domkirke-District; Stallerne i Eydersted og Nordstrand, samt Landfogederne i Landskaberne Bredsted og Stapelholm have ligeledes det første Forhør i de Retsfager, som forefalde i deres Landskaber; Disse Undersøgelser af Amtmændene, Stallerne og Landfogederne, som have til Dyemed at forkorte og forebygge Processer og Stridigheder, anstilles enten skriftlig eller mundtlig, men paa de fleste Steder skriftlig. Man forsøger tillige at afgjøre Sagen, enten i Forhør, ved et Forlig eller ved en Kiendelse, hvorved ogsaa aflægges i visse Tilfælde en afgjørende Eed. Derfom en Sag herved forliges eller afgjøres ved en Kiendelse, og begge Parter lade det i sex Uger blive ved den skeede Kiendelse, saa har det sin uforanderlige Forblivelse derved, som ved en paakiendt endelig Dom, og ey den ringeste Indvending finder noget Sted imod dens Fuldbytelse. Men naar een af Parterne, efter en frugtesløs mindelig Underhandling, ikke vil indlade sig, enten skriftlig eller mundtlig at forsvare sin Ret; men strax beraaber sig paa videre Forhør i Retten eller og efter ergangne Dom inden sex Uger begiærer, at Sa-

Underretterne paa Landet.

gen maa forvifes til den ordentlige Ret; bliver den henviist dertil (b). Ethvert Landskab, Herred og Birk, har sin egen borgerlige og criminelle Ret, i borgerlige Sager kaldes Retten udi Amterne Gottorp og Hütten, samt i Landskaberne Bredsted og Stapelholm das Bondengericht, men i de fleste Herreder og Birker, Tinget. I Endersted ere tvende Landretter, i Landskabet Semern trende Sogneretter, og Nerne Syst og For saavidt de høre til Amtet Tøndern, samt Boefing og Hvidding-Herreder, have hver deres Raad, som der udgjør Underretten. Tinget i civile Sager holdes i Hadersleb Amts Herreder af Herredsfogeden med en Sandemand, otte Tinghørere og en Tingkriver, men Herredsfogeden fælder allene Dommen. I de fire Geest-Herreder udi Amtet Tøndern, nemlig Kiær, Lundtoft, Slup og Tønder-Herred har det dermed samme Beskaffenhed, kun at Herredsfogeden har tvende Sandemænd. I det femte Geest-Herred udi Amtet Tøndern, nemlig Høyer-Herred, er et Ting i Emmerlev, som er indrettet paa samme Maade og en Birkeret i Høyer, hvori Herredsfogeden sidder tillige med otte af denne Flekke, ved ham selv beskikkede Biesiddere og Birkeskriveren, samt Herredsfogeden fælder Dommen allene. Tinget udi Amtet Gravensteen paa Den Urroe holdes af den der værende Amtsforvalter, samt otte Tinghørere og Tingkriveren; Amtsforvalteren fælder allene Dommen. Paa samme Maade holdes Tinget i Apenrade og Lügumkloster Amt, dog fører Amtsforvalteren Protocollen; I Warnis og Lügumkloster ere Birkefogederne Dommere udi de der værende Birkeretter. Men i Amtet Flensborg have de otte Soemænd, som der sidde i Retten tillige med Herredsfogeden, og i Amterne Gottorp, Hütten og Husum de

(b) Herom kan eftersees de Kongel. Forordninger for Hertugdømmet Slesvig af 10 Nov. 1755 og 2 Sept. 1757.

de tolv Bønder; i Herreds- og Birkeretten udi Amtet Sønderborg de sex, i Nørre- og Eken-Herred udi Amtet Nordborg de otte Sænder- og Snytmænd, og i den nordstrandste Ret, hvorunder de nordstrandste Der henhøre, have de otte Raadmænd, enhver een Stemme. I alle disse Retter har Amtmanden Ret at præsidere, endskiøndt uden Stemme, og blot for at paasee, at alting gaaer ordentlig til. I Landskabet Stapelholm har det samme Betskaffenhed med Retten, som i Amtet Gottorp, undtagen at Landfogeden er der i steden for Herredsfogeden, og fører tillige Protocollen som Landfriver. I Hütten forsamles Bønderretten, naar noget af Vigtighed foresfalder, da den holdes foruden de sædvanlige Tider, af Amtmanden, Amtsforvalteren som tillige er Herredsfoged og Retsfriver, samt tvende Bønder, dersom ikke det eene eller andet Partie udtrykkelig forlanger, at Retten skal besættes af alle tolv Bønder. I Domcapitels-Amtet vare to Retter, een i det fordum allene Kongel. første District, og een i det tilforne gottorpste og dertil hørende Domkirke-District. I det første domte de tre Fogeder og tolv Bønder, under Amtmandens Præsidio, men som en havde nogen Stemme. I det sidste District domte Domkirke-Inspecteuren, som tillige var Amtsforvalter, samt de fire Stiftsfogeder og tolv Bønder; Amtsforvalteren var Ringfriver i begge Retterne. I Landskabet Bredsted fælde ni Bønder Dommen; I enhver af de to Landretter i Endersted sex Raadmænd; I Hvidding og Boeking-Herreder, samt Østerlands Før og Sylt tolv Raadmænd; I enhver af de trede Sogneretter udi Landskabet Femern en Ræmmerer og sex Dommere. Paa Den Helgoland har Landfogeden og sex Raadmænd hver sin Stemme i den der værende Ret, og den første er tillige Retsfriver.

Til Underretterne i Hertugdømmet høre tre Middel-Instanser eller Retter: Den eene er i Landskabet Endersted og kaldes Bitti

Middel-
Retterne.

Ring eller Trelands Ret (das Vittri Ding oder Dreyer Lande Gericht). Dertil appelleres fra de to Landretter. Den anden er i Amtet Tønder, hvor Appellationen skeer fra Raadet i enhver af de fire Herreder Hvidding og Bøefing Herred, Østerlands Føer og Sylt til Treherreds Retten; og den tredie er i Landskabet Femern, hvor man appellerer fra den Anklagedes Sogneret til den saa kaldede de Svornes Magt (Macht der Geschwornen) eller den femerste Landret, førend Sagen indstevnes til Oberretten i Gottorp.

Criminel-
Retter.

I criminelle Sager dommes overalt i criminel Retterne af Rettens Biesiddere, følgelig i de fleste Aanter af Sandemændene. Derfra finder ey nogen Appellation Sted. I Høyer, Tønder, Kiær, Slup- og Lundtoft-Herreder udi Tønder-Amt, sættes af Bønderne hvert Aar visse Ransnævninger, som domme i Sager der angaae Tyverie, Nøverie og Vold, paa Kroppen og Livet.

Underret-
terne i det
augusten-
borgske Di-
strict.

Hertugen af Augustenborg har i sit District Dømme-Rettighed udi borgerlige og criminelle Sager, samt lader den forvalte ved adskillige Embedsmænd og dertil forordnede Retter. Over Augustenborg, Sundstrup, Ewelgunde og Numohrsgaard, forvaltes Retten ved en Herredsfoged, samt femten Sande- og Synsmænd, som holde Retten i Riettinge. Derimod over Sammelgaard ved samme Herredsfoged og fire Sande- og Synsmænd, samt tre af Riettinger-Ring; Over de fire Godser, Langen-Borwerck, Rønshof, Maybüllgaard og Refeniszgaard ved en anden Herredsfoged og ti Sande- og Synsmænd, paa Slottet Synderborg; Endelig over Gravensteen, Kielstrup og Uhrup ved en Herredsfoged samt otte Sandemænd.

Underret-
terne i
Grevskabet
Reventlou
og ved Frø-
kenklosteret
i Slesvig.

Bed Grevskabet Reventlou forvaltes Retten i borgerlige og criminelle Sager ved en Inspecteur og sex Sandemænd. Convent-Retten i det adelige Frøkenkloster ved Slesvig bestaaer af Provsten, Priorinden og ni Kloster-Frøkenier. Til denne Ret hører Priorinden,

naar

naar hun for nogen Forbrydelse skal tiltales, dog staaer det hende frit for at appellere fra denne Ret til Landretten; Ligeledes staae Provsten og Klosterfogeden, i Sager som angaae deres Embeder, under denne Ret, og endelig Kloster-Frokenerne; Disse kan ikke appellere fra denne Ret i Sager som angaae Kloster-Tugten, samt deres Suspension og Gieldes-Sager, som ikke strekke sig over 200 Mark Lybsk. I alle andre Sager kan de appellere til Landretten. Foruden denne Ret har Klosteret og sit eget Ting, hvorunder alle de som henhøre til Klosteret staae; deri præsiderer Provsten eller Klosterfogeden.

Endskjønt mange adelige Godser, f. Ex. Rundhof, Rost, Buhagen, Debe, Düttebüll, Gellingen, Ohsfeld, Rübbel, Ballegaard, Gravensteen, Fresenhagen, Lütkenhorn, og andre flere, i sær ogsaa de, som ligge paa Als, i Schwansen og Dänischwald, have deres egen Ret i borgerlige og criminelle Sager over de dertil hørende Folk, saa er der dog mange adelige Godser i dette Hertugdømme, som ikke ere forsynede med nogen Dømme-Rettighed.

Underretterne ved de adelige Godser.

Hospitalet, Mariæ og Nicolai-Kirke i Glensborg have Dømme-Rettighed i borgerlige Sager og ringe Forbrydelser over deres Bønder; Men Graabrødre-Kloster i Slesvig har Dømme-Rettighed i borgerlige og criminelle Sager.

Noget Klosters og Kirkes Underretter.

De fleste octroyerede Røger have deres egen Forsatning i Justits, Dige, Politie og andre Sager, samt Dømme-Rettighed i borgerlige og criminelle Sager. Næsten enhver octroyeret Røg har sin Inspecteur, som anstiller den første Undersøgelse over de forefaldende borgerlige Retsager, førend de komme for den ordentlige Rogs-Ret. Denne bestaaer af Inspecteuren og de af Hoved-Participanterne bestiftede Raadmænd; Paa Nordstrand derimod af sex Raadmænd og Stalleren.

De octroyerede Røgers Underretter.

Ingen

Under-Con-
sistorial-
Retter.

Ingen af Stæderne har sit eget Under-Consistorium, uden Staden Husum, hvis Consistorium bestaaer af tre Byens Præster, to Borgemestere og den ældste Raadmand; Sognepræsten fører Protocolen. De andre Byer staae under de Consistorier, som findes i det Landskab, eller Amt, hvori de ligge. I disse Consistorier præsidere Amtmanden, og i de to Eyderstedske Ober-Stalleren og Stalleren. Biesiddere ere Provsten og nogle Præster, og i nogle tillige visse verdslige Personer; Protocolen føres af Amtsforvalteren. Af disse Kongelige Under-Consistorial-Retter findes der 10 i Hertugdømmet Slesvig, som ere satte over 188 Kirkefogne. Deraf høre 35 under den Gottorpiske, 34 under den Flensborgiske, 13 under den Apenradiske, 47 under den Tønderiske (Emmerlef Sogn iberegnet), 1 under det Husumiske, 8 under Consistorial-Retten i den østre Deel af Eydersted, 10 under Consistorial-Retten i den vestre Deel af dette Landskab, og 4 under den Femeriske. Under den Sønderborgiske staaer kun Staden Sønderborg og Sognet Kefeniss, og under den Haderslebske Staden Hadersleb og 33 Kirkefogne af Amtet Hadersleb. Disse Consistorial-Retter dømmes i Egteskabs-Sager, imellem de Indbyggere i fornævnte Sogner, som i første Instans høre til Underretterne i Stæderne, Amtene og Landskaberne; i Kirke- og Skolesager, samt i de Sager, som angaae Præsternes, og andre Kirke- og Skole-Berenters Embede, Lærdom, Levnet og Vandel. Præsterne i disse Consistorial-Retter examinere allene Candidaterne i Theologien. Fra disse Kirkefogne, som høre under Consistorial-Retterne, undtages 47 i Amtet Hadersleb, samt paa Derne Als og Arroe, og de adelige Sogne Gram og Foel, som i Egteskabs- og Kirkesager høre under Biskoppernes Overopsigt i Ribe og Odense, og de derved forekommende Sager henhøre under Landemoderne, ligesom disse Sognes Præster beskikkes fra det danske Cancellie.

Enve

Enve evangelisk-lutheriske Kirkesogne i Amtene Husum og Svab-
 sted, samt de under Amtmanden i Husum staaende nordstrandiske Der
 og Helgoland, de lutheriske Kirkesogne paa Nordstrand og Nord-
 strandss-Moor, Lutheranerne og de Reformerede i Friderichstad og
 Fæstningen Friderichsort, samt de boesiddende Indvaanere næsten i
 alle octroyerede Røger staae i Egtekabs- Kirke- og Skolesager umid-
 delbar under Ober-Consistorialretten, ligesom og Præsterne samt an-
 dre Kirke- og Skolebetientere ved Domkirken i Slesvig.

Sogne, som
 høre under
 Ober- Con-
 sistorial-
 Retten.

Den slesvig-holsteenske Adel og dens Underhavende, samt de
 paa de adelige Godser værende Indvaanere, Kirkesognet Düppel i
 Grevsfabet Neventhou, og de øvrige 14 adelige Kirkesogner, samt det
 under Frosenklosteret i Slesvig henhørende Sogn Kahlbye, og Kir-
 kesognet Axbüll, staae i Kirkesager, samt Præsternes Embedssager
 umiddelbar under Land-Ober-Consistorialretten. Af disse Kirkesogne
 staae 35 under Generalsuperintendentens Overopsigt i Rendsborg. I
 de øvrige Retsfager høre Indvaanerne, Præsterne og de andre Kirke-
 og Skolebetientere i Hertugdømmet under de ordentlige Retter. Her-
 fra ere Præsterne, samt Kirke- og Skolebetienterne ved Domkirken
 i Slesvig, ved den evangelisk-lutheriske Kirke i Friderichstad og paa
 Helgoland undtagne, da de i personlige Retsfager staae umiddelbar
 under Oberretten. I Eydersted indstævnes de personlige Klager imod
 Præsterne og andre Kirke- og Skolebetientere som ikke angaa deres
 Embede, Lærdom, Levnet, Vandel og Egtekab, for Visitatorial-
 Retten, som bestaaer af Ober-Stalleren og Provsten, derfra appel-
 leres til Oberretten i Gottorp.

De som
 høre under
 Land-Ober-
 Consistori-
 alretten.

Visitatori-
 alretten i
 Eydersted.

Andre smaae Kirke- og Skolesager i Amtene og Landskaberne
 høre efter den første Underfølgelse til Kirke-Visitatorerne, som i Ey-
 dersted ere Ober-Stalleren, Stalleren og Provsten.

Kirke-Visi-
 tatorerne.

Under- og
Oberretter-
ne i det
Glyksborg-
ske.

Endelig maae vi endnu anføre Retterne i de hertugelige glyksborgske Arvelande, hvilke slet ikke hænge af de høieste Kongelige Retter i Gottorp. I Flekken Glyksborg bestaaer Underretten af Herredsfogden udi Amtet Glyksborg, to Sandemænd og Tingskriveren. Over den øvrige Deel af Amtet Glyksborg holdes et særdeles Ting i Munkesbrarup. Paa Sundewitt har Hertugen en Herredsfoged i Mübbels Herred udi Broacker, som først undersøger Sagen og siden forviser den til det ordentlige Ting, som holdes i Broacker. Fra disse Retter indstævnes Sagerne til Hofretten i Glyksborg, som sædvanlig bestaaer af tre Personer. Consistorium udi Glyksborg er den eeneste Instanz i Consistorial-Sager for Undersaatterne, som boe i det hertugelige Arvelands syv Kirkesogne. Deri sidde to Præster, Provsten og to hertugelige Raad. I dette lidet glyksborgske Arveland er ingen Procurator, Advocat og Physicus beskiftet.

Embeds-
mændene i
Hertug-
dommet.

Det gandske Hertugdømme forestaaes for nærværende Tid af en kongel. Statholder, som tillige med Vice-Canzleren præsidere i Hofretten. Amterne staae under de derover beskiftede Amtmænd, Landskaberne under Amtmænd og Landfogeder, Herreder under Herredsfogeder, og Birkerne under Birkefogeder. Amtmændene ere for nærværende Tid ni. De besørge alle Deconomiske, Kammer- og Politie-Sager i deres Embeder og Landskaber, og have Opsigt over alle de øvrige Embedsmænd i deres Amter og Landskaber. I Landskabet Eydersted kaldes Amtmanden og Amtforvalteren Ober-Staller og Staller. De øvrige Embedsmænd i Amterne og Landskaberne ere Landfogeder, Amtsforvaltere, Landskrivere, Zuusfogeder, som have Opsigt over Slottene og deres Districter, Herredsfogeder, Ridefogeder, Birkefogeder, Srists- og Domcapitels-Fogeder, Brand-Directeurer, Zeede-Ridere og Strand-Ridere. I Marsskandene ere Diig-Grever, Diig-Dommere og Dige-Fogeder, som have

have Opsigt over Digerne, og dømme i alle foresaldende Digesager. I Stæderne bestaaer Magistraten af Borgemestere og Raadmænd, samt Byefoged (Stads-Bogt) Byeskriver (Stads-Secretair) Kæmner (Kammerer), derforuden og paa nogle Stæder en Pfenningmeister (Land-Casserer) og en Licent-Sorvalter, som modtager Tolden og forestaaer Toldvæsenet.

I Stæderne har Kong CHRISTIAN VI- anordnet Brandgilder og Commerce-Collegier, samt i Amtene og Landskaberne almindelige Brandgilder, men i Landskabet Eydersted Kong FRIDERICH V. De ere forsynede med Branddirecteurer, staae under Deconomie-Collegiernes Opsigt, og have hver deres særdeles Brand-Ordning. De foresaldende Stridigheder i Brandsager blive uden al Proces afgjorte af Amtmændene; Dog staaer det enhver frit for at appellere eller ved en Supplik at vende sig til Kongen, for at sættes ind i den forrige Stand. Alle Stæderne i Hertugdømmene Slesvig og Holsteen have et særdeles Brandforsikrings-Selskab, oprettet efter den Kongel. Forordning af 16 Maji 1769, og alle Amtene og Landskaberne have siden 1770 en særskilt Brandforsikrings-Casse.

Brandgilder og Commerce-Collegier

Det Andet Capitel.

Om Hertugdømmet Slesvigs ældste Beboere, samt dets fornemste politiske Tildragelser.

Slesvigs
ældste
Beboere.

Dette Lands ældste Beboere vare Angler, Sachser, Tyder og Freser. Om de Cimbrer, der have gjort sig saa udelige i de gamle Tiders Historie, nogentid have beboet det som vi nu kalde Slesvig eller Synder-Jylland, skulde man snart tvivle, da Ptolemæus sætter dem allernordligst paa Jylland, omtrent ved Skagen og deromkring. Men de andre før omtalte Nationers Boepæl her i Landet kan med upaarviødeligere Grunde godtgjøres, og hvert Folkeslags Strækning temmelig vist sluttes, at nemlig Anglerne have besiddet det endnu saa kaldede Angeln, mellem Slesvig og Flensborg ved Østersøen, Tyderne Haderslebhuus Amt og en Deel af Sønder Amt, Freserne Eydersted, Nordstrand, en Deel af Sønder Amt, Bredsted og de nordstrandiske Der, Sachserne Femern og det øvrige af det faste Land, lige til Holsteen, som uden Tvivl har været deres egentlige Boepæl.

Ældre Historie.

Allerede ved Begyndelsen af det danske Monarchie menes dette Hertugdømme at have hørt til Danmark og staaet snart under Overkongen i Lethra, snart under de jydskke Underkonger og snart under

under sine egne Regentere, af hvilke paa een Tid have i dette eene Hertugdømme været sex, en i Barwith (ved Hadersleb), en i Ellam i Høthærshæ Herred, een i Itarhæ Syffel omkring Slesvig, een i Angeln, en i Swansø (Schwansen), og een i Vesterfoelda eller Westenland, som er det gamle og nu værende Nordfreesland. Det første vi i Historien finde derom, er at R. Wermund hin Vitre, som

Rong
Wermund.

efter Kammerherre Suhms Formodning har leved mellem 400 og 440 efter Christi Fødsel, har besiddet dette Hertugdømme og der havt en Jarl Frowin, der blev ihjællslaget af den svenske Rong Adils, som gjorde et Indfald i Landet, men siden af Frowins Sønnen Kete og Wigo blev slaget og uddrevet. Strax efter denne Konges Tid skeede den store og merkværdige Udoandring af Anglerne, Sachserne og Tyderne, under Anførsel af Hengist og Horsa, hvilke omtrent ved Aaret 449 med tre lange Skibe begave sig til Engelland, og ved Hielp af deres til sig siden forskrevne Landsmænd erobrede hele Britannien, hvorefter maae søges Underretning i den engelske Historie.

Under de følgende Konger finder man intet om Slesvig, førend under Helgo, ved 560, da en vis Lofda, Rong Haldans Søn i Ringarike udi Norge med Magt erobrede Jylland, hvori Slesvig uden al Tvivl har været indbegrebet, og gjorde sig til en uafhængig Ronge derover, hvorudi han blev efterfulgt af sin Afkom. Paa samme Tid regierede og i Jylland en Rong Heidrek, som gjorde et Indfald i Hunaland (det nu værende Bagrien), og uddrev den der værende Rong Humle. Efter Heidrek kom hans Søn Angantyr, som levede 588, i hvis Regierings Begyndelse Hlaud, den fordrevne Rong Humles Dattersøn med en stor Armee faldt ind i Jylland igiennem Grendsefjoven Einercunda, som menes at være det nu saa kaldte Dänischwald ved Efernsøhrde, og dræbte Angantyrs Halvsøster Hervor i Erøbringen af en Fæstning, som hun forsvarede. Men Angantyr hev-

Frowin
Jarl.

Kete og
Wigo Jarle

Analerne
store Udoan-
dring.

Uafhængige
Konger i
Jylland og
Slesvig.

Lofda.

Heidrek.

Angantyr.

nede dette tilstrækkelig i et Slag som han holdt ved Dylgestrommen paa Dunheden, ellers kaldet Kropperhede ved Eyderen, som da kaldtes Døne. Hans Søn var Heidrek Ulfsham, om hvilken ey mere vides, end at han har ladet sig nøye med Jylland, og afstaaet sin Faders udenlandske Erobringer. Ved disse Tider eller maaskee noget til-

Crida. forn forlod en anglist Prinds af Odins Stamme, navnlig Crida, sit Fædreland, og stiftede det merciske Rige i Engelland, ligesom alle-

Urta. rede en anden anglist Prinds Urta, Kong Geuchas Søn, af samme

Ivar Wid- familie i Aaret 571 havde stiftet det ostanglistke. Kong Ivar Widfathmi i Danmark arvede en Deel af Jylland efter foromtalte Kong Heidrek Ulfsham, hvis Datter han havde, og erobrede det øvrige, tillige med det tilgrændsende Sachsen og Friisland, ved det Aar 640.

Harald Hildetan. I hans Søn, Harald Hilderans Tid tales om en Søerøver, navnlig Halfdan, som boede i *Svavia* eller det nu værende Svabsted, og ofte plyndrede de danske Kyster, hvoraf sees at i det ringeste denne Deel af Slesvig ey har staaet under Kong Harald. Desuden nævner og Saxo i denne Konges Tid en Dronning i Slesvig ved Navn

Hetha. Hetha, af hvem nogle have troet, at Staden Hedebye (nu Slesvig) har faaet sit Navn, som dog har en gandske anden Oprindelse, hvilket siden skal vises ved Staden Slesvigs Beskrivelse. Aar 699, da

Radbod. Kong Unguin regierede i Jylland, var Kong Radbod Konge paa Helsingeland, hvorom videre skal tales i dette Hertugdoms Kirkehistorie.

Budle. Ved denne Tid nævnes en Kong Budle i Sachsen, hvis Datter Brynhild blev gift med Kong Sigurd Fofnesbane, men om hans Herredømme har været over de slesvigiske Saxser, er uvist, skjønt meget troeligt. Thi denne Kong Sigurds Datter Aslaug var gift med Kong

Hvitferkr. Ragnar Lothbrog, og hans Søn Hvitferkr kaldes virkelig Konge i Reidgotaland og Bindland, d. e. i Jylland og Benden, og altsaa sluttelig ogsaa i det der imellem liggende Slesvig. Men at Kong Sigurd

gurd Ring virkelig har besiddet endeel af det sydlige Slesvig, sees deraf, at da Kong Gunnar og Kong Hogne med flere af den giufungiske Kongestamme, samt Kong Sigurd Fofnesbane, vilde giøre et Indfald i hans Lande, løbe de med deres Flode ind i den holsteenske Flod Farnemoda (Farnemunde, eller Farneslodens Munding) og bleve der af Kong Sigurd Rings Folk afflagne. Da der nu i gamle Diplomer tales om en Ekov Farnwith, ved Ereenen og Eyderen, maa een af disse Floder, og ventelig den første, være de gamle Danstæs Farna Flod. Kong Sigurd Rings Søn, den berømte Ragnar Lodbrok holdt i sit tyvende Aar ved Dunaminde, (Udlobet af Eyderen) en Trefning med otte Jarler, overvandt dem, og fik saaledes Slesvig under sit Herredomme. Efter hans uhykkelige Død i Engelland 794 rebellerede hans Underfaattere, men bleve af hans Sønner ved Landsbhen Selck tet ved Slesvig i en haardnakket Trefning afflagne. Men at de en længe maage have beholdt Slesvig, sees heraf, at Synderjylland fra den Tid af har havt sine egne uafhængige Konger, som først ere komne i Tvistighed med de frankiske Konger og romerske Keisere, deraf bleve berømte i Historien og endelig omvelede med de lethraiske Overkonger. Fra den Tid begynder det egentlige Bisse i den slesvigiske Historie. Den første af disse Konger var Harald, som levede ved 770, og var efter Langebeks rimelige Formodning Kong Ragnars yngre Broder. Men at han af Overkongen i Lethra, efter Sal. Etatsraadens Mening, skulde have faaet Synderjylland i Lehn, er en vist, da de lethraiske Kongers Magt paa den Tid en var ret stor, efterdi den var deelt imellem Kong Ragnars mange Sønner.

Denne Kong Haralds Sønner vare efter Gebhardi Mening Gorm og Halfdan, som delede Jylland imellem sig. Dog mener Langebek, at den sidste aldrig er kommet til Regjeringen.

Sigurd
Ring.Ragnar
Lodbrok.

Harald.

Gorm.
Halfdan.

Gorms

- Sigfred. Gorms Søner vare Sigfred, Godfred og endnu een, som ey nævnes. Sigfred, som kaldes de Danfkes og Normanners Konge, tog 777 de Sachfers flygtige Konge Witechind i Forsvar mod Keiser Carl den Store, gav ham sin Datter Geva til Ægte, og blev saaledes ved hende Stamfader til det nu regierende danske oldenborgiske Kongehuus.
- Godfred. Efter Sigfred fulgte hans Broder Godfred, som allermeest er blevet berømt i de udenlandske Historier. Da Keiser Carl 804 havde overvundet Sachserne og Benderne, overfaldt Kong Godfred de Obotriter som holdt med Keiseren, plyndrede Norich, d. e. Neuklenborg, en stor Handelstad ved Bismar, og førte alle Rishmændene til Slesvig, som da var en Landsby og kaldtes Stiestorp, hvorved han lagde den første Grund til denne Stads paafølgende Magt og Rigdom. Paa det at ingen fiendtlig Magt uden Flode skulde kunde gjøre Indfald i hans Lande, lod han mellem Østersøen og Enderens Udlob langs med Floden bygge en Vold, som menes at være Grunden til de Dæmninger som endnu findes langs med Enderen, og ere opførte imod dens Oversvømmelser. I Aaret 810 erklærede han Keiseren Krig, sendte paa 200 Skibe en stor Krigshær til Friisland, bemægtigede sig alle Derne, vandt tre gange Sejer over de Kersers lige, dræbte den frisiske Anfører Hrærek, tvang Sachserne og Obotriterne til at give sig Skat og truede at besøge Keiseren selv i hans Residencestad Achen. Men midt i disse Sejervindinger blev han, da han en Dag fornøiede sig med Falkejagt, uden Tvivl paa Keiserens Anstiftelse, ihjelslaget af een af sine egne Drabantere.
- Hemming. Sigfreds Son, Hemming, fulgte sin Farbroder i Regieringen, odelagde den slaviske Handelstad Vineta, sluttede 811 ved Enderen Fred med Keiseren, og døde det følgende Aar.

Efter

Efter hans Død opkom en farlig Successions-Krig, da Hemmings Broder Sigfred og den foromtalte Halvdans Søn Annulo, som af danske og islandske Skribenter kaldes Ring, begge stræbte efter Regieringen. Det kom 812 til et Slag imellem dem, hvori de begge bleve; Dog beholdt Rings Krigshær Overhaand, og dette foraarstagede at hans Brodre Reginfred og Heriold II. eller den saa kaldede Harald Klak, droge Regieringen til sig; De stadfæstede endnu samme Aar den forhen sluttede Fred med Keiseren, og begave sig derpaa til den nordvestligste Provindse af deres Land, nemlig Westerfoelda i Nordfriesland, for at stille et Oprør, som der var nyeligen opkommen imod dem. Kong Godfreds Sønner havde taget Flugten til Sverrig, men komme 813 med en stor Armee ind i Sønderjylland, sloge begge de regierende Konger paa Flugt, og dræbte 814 Kong Reginfred i et andet Slag. Kong Harald Klak maatte da tage Flugten til sin Bundsforvandt, Keiser Ludvig den Fromme, som understøttede ham med en stor Armee, der gik over Cyderen, og 815 slog sin Lejr i Sintendi ved Bredden af Søen. Efter at denne Krigshær forgieves i tre Uger havde ventet paa Kong Godfreds Sønner, hvilke med deres Folk havde posteret sig paa en tre Mile derfra liggende De (ventelig Urøe) gav den sig til at sfiende og brænde i Landet, og vendte derpaa hjem igien. 817 blev Kong Harald atter angrebet og forjaget, men 819 igien indsat i sit Rige, hvor han var saa lykkelig at uddrive Kong Godfreds Sønner, og antog saa den eene af dem, nemlig Horik, eller Erik I. til sin Medhielper i Regieringen. Da denne tiltog sig Overherredømmet, maatte Harald tredie gang 823 begive sig til Keiseren, som forærede ham Melanao eller Melna i Holsteen til et Friestæd, og befalede Biskop Ebbo af Rheims samt nogle andre Herrer at stifte Forlig imellem ham og Kong Erik, hvilket og i Aaret 825 lykkeligen blev iverksat.

Efter adskillige Stridigheder med sin Medregent, hvorudi Reiseren stedse gjorde sit Beste til at forligc dem, blev Kong Harald endelig i Aaret 852 slaget og dræbt af de tydske Marggrever ved Eyderen. Da hans Broder Rorik var indviklet i udenlandske Krige og Statsbegivenheder, betiente Erik I. sig af Venligheden og tiltog sig Overherredømmet over Slesvig. Hans fornemste Omsorg gif ud paa at neddæmpe den christelige Religion, som i Kong Haralds Tid havde fæstet Rodder i hans Rige, ey allene i sine egne Lande, men ogsaa udenlands. Til den Ende reiste han 845 med 600 Skibe til Friisland, og holdt der tre Slag med de danske Christne; overfaldt og ødelagde derpaa Hamborg og alle østlige Kyster af Benden; ja sendte endog Halvparten af sin Flode til Frankrige, hvor hans Anfører Ragner Paaskeasten erobrede Paris. Et uføremodentligt Tilfælde standsede noget hans Grumhed mod de Christne, men kun for en kort Tid; Dog vidste Kong Ludvig af Tydskland ved sine Trudser og Erkebisp Ansgarius af Bremen ved sit føyelige Bøsen, at formaae ham til at tilstæde en christen Kirkes og Skoles Opbyggelse i Slesvig.

Godfrid II. Imidlertid kom i Aaret 851 Kong Haralds Søn Godfrid hjem fra sine Seerøver-Tog, hvorpaa han havde indlagt sig saa stor Ære, at baade Reiseren og Kongen af Frankrige saae sig tvungne til at aftræde ham nogle Provindser. Saaledes nødte han og Kong Erik til at afstaae endeel af sit Rige for ham og hans Brødre, og havde i Sinde ved sin Farbroder Roriks Hælp reent at forjage ham. Men førend det kom saa vidt, var allerede Kong Erik faldet i et tredages Slag, som han i Aaret 854 holdt med sin Brodersøn Guttorm. Dette Slag var saa blodigt at ey allene begge Anførerne, men ogsaa alle Christne og Hofbetiente, samt hele Kongestammen omkom, saa at der kun var een Thronfølger tilbage, nemlig Erik II. kaldet Barn, som derpaa af Folket blev udvalgt til Konge.

Godfrid II.

Erik II.
Barn.

Paa

Paa disse Tider var Gorm den Gamle Konge i Lethra, hvilken baade for at udvide sit Herredomme, og for at udrodde Christendommen, foretog sig et Tog til Jylland, hvor han undertvang sig alle smaae Konger lige indtil Slets 3: Slien, og vandt Seyer over Sachserne i Holsteen, samt alle de vendiske Herrer ligesaa Dänischwald indtil Scra 3: Traven. Paa denne Reise giestede han og en Christen Jarl i Sønderjylland, navnlig Klakharald, hvis Datter Thyre Dana-
 bot han tog til sin Gemahlinde. Deres ældste Søn Knud Dana-ast (de Danstes Glæde) blev af sin Morfader opdraget, og fik af ham alle hans Eyendomme i Sønderjylland og Holsteen til Foræring, da han selv fik i Sinde at reise til Frankrige, lade sig døbe og henleve sin øvrige Tid i Rolighed.

Klakharald Jarl.
 Knud
 Dana-ast.

Kong Erik Barn, forfulgte i Forstningen efter sin Fortroliges, Hovi Jarls, Raad de Christne, men da denne faldt i Unaade, og Ansgarius kom i hans Sted, blev Kongen selv Christen. I Aaret 855 forsøgte foromtalte Godfrid II. og Rorik igien at erobre Sønderjylland, men bleve af Kong Erik aflagne; Dog lykkedes det endelig for Rorik i Aaret 857 i Mindelighed at bekomme det Land, som laae
 imellem Havet og Eyderen, eller Nordfreesland og nogle andre Provindser.

Hovi Jarl.

Rorik.

Da Ansgarius den 3 Febr. 865 døde, faldt Kong Erik fra Christdommen og døde 868. Efter ham kom to hedenske Prindser Sigfred II. og Halfdan, som uden Tvivl vare Godfred II. Brødre, eller Brødreborn. Disse sluttede Benskab og Forbund med Kong Ludvig, levede ogsaa i hans Tid rolig i deres Riger, men begave sig strax efter hans Død 880 under en dansk Søekonge Vermund til Nicardie i Frankrige, hvor Krigsfolket efter hans Død valgte Sigfred II. og foromtalte Godfred II. til Anførere. Da mange danske Søekonger i denne Tid erobrede det meste af Engelland, bleve disse tre Kon-

Sigfred II.
 og
 Halfdan.

ger deraf opmuntrede til at begive sig til dette Land. Men da Kong Halfdan i Aaret 878 tabte et stort Slag, saae de to andre sig tvungne til at begive sig til Frankrige, hvor de anrettede en stor Ddeteggelse, og tvang Keiser Carl den Feede til at slutte Fred med dem paa meget ufordeelagtige Vilkaar. Kong Godfred fik herved de forrige slesvigiske Kongers Lehne i Vestfriisland og den tothringiske Prindsesse Gisele til Egte. Da han saa Aar derefter brød Freden med Keiseren, og truede at belejre adskillige Stæder i hans Rige, blev han af nogle keiserlige Gesandter, hvis Vrende skulde være at forlige ham igien med Keiseren, udslokket paa en De og dræbt ved Forræderie. Dette Mord hævnedes Kong Sigfred II. i Aaret 886 paa Paris, Loewen og Burgundien, saa at Keiser Carl atter maatte kjoibe sig Fred til; men 891 blev han skildt ved denne mægtige Fiende, da han i dette Aar, Godfr. III. tillige med en nye dansk Konge Godfrid III. og 100000 Mand blev slaget af den tydske Kong Arnulf. Uden Tvivl vare disse de sidste Konger, som allene herskede over Sønderjylland, der, som det synes, ved disse Eider er kommet under Overkongen i Lethra. Da Kong Ælfred i Engelland mellem 871 og 900 udsendte Ocher og Wulfstan til at giøre nye Opdagelser, var Havnen Saetha 3: Slesvig udi Anglernes Ene, som grændsede til Benderne og Sachserne.

Gorm den Gamle.

Efter at Kong Gorm den Gamle havde lagt hele Dannemark under sig, blev han saa overmodig, at han udfordrede den tydske Konge Henrik I. til et Slag, der faldt saa ulykkelig ud, at han maatte tage Flugten, og, efter nogle tydske Forfatteres Forsikring, tillade Kong Henrik at legge en Marggreve med en sachsiske Christen Besætning ind i Slesvig. Dog nægtes dette aldeles af Gram, Scheidius, Matthiessen og Baron Krohne, saasom det kun grunder sig paa Adam af Bremen hans Fortælling, som levede 100 Aar efter denne Tid.

Knud

Knud Dana-ast, som foruden sin Morfaders Jartrige, uden Tvivl ogsaa har besiddet flere kongelige Forlehninger i Synderjylland, blev 935 af Kong Henrik tvunget til at antage den christelige Troe, og Aaret derpaa, efter et forgieves Tog paa Engelland, i Liimfjorden myrdet af sin Broder Harald Blaatand, som efter sin Faders Død tiltraadde Regieringen.

Harald
Blaatand.

Keiser Otto den Store i Tydskland, som endnu ey vidste af Kong Knuds Død, stod i Begreb med at giøre et Indfald i hans Lande, da Kong Harald, efter sin Moder Dronning Thyres Raad, ved sin Regierings Begyndelse lod bygge en Vold paa Grendserne af Synderjylland. Denne Vold som bestod af Jord, Steen og Træ, fik Navn af Danneverk, og er endnu udi vore Tider til næsten i sin hele Strefkning. Den begynder ved Landsbyen Hollingstede, som en firkantet Skandse, og løber under Navn af Riempebroen (Risenbrügge) indtil Kurborg, hvor en gandske lige Grav, kaldet Kograven (der Kograben) begynder, og løber i lige Linie fort til Haddeby Noer eller Bugten af Slesvig. Derfra drejer Volden sig i Nord til Landsbyen Klein-Danneverk, hvorfra den igien, under Navn af Borgvolden løber til Danneverker-Søe. Paa den anden Side af denne Søe, hvor den igien begynder, løber den forbi Landsbyen Gros-Danneverk, og deler sig derpaa i to Grene, hvoraf den eene strekker sig til Gottorp, og den anden til Oldenborg. Dette Oldenborg er en meget rund Skandse ved Slesvig-Bugten, som tilforn bedækkede Staden. Imellem Kograven og Hovedvolden ere mange mindre Volde krydsvis opførte og Halsøen Schwansen skilles atter ved en særdeles Vold, som ved Ekersfærde gaaer ud til Østersøen, fra det øvrige Slesvig. Den egentlige Hovedvold er 15 Alen høj, og omringes paa den sydlige Side af en Grav, men for Nabningen af Landsbyen Gros-Danneverk ligger uden for den en todobbelt Vold

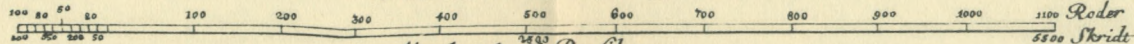
og Grav, og inden for Abningen en trekantet Skanse, som endnu kaldes Thyrenborg, og formodentlig har beskyttet den gamle Wieglesdor, som i Kong Haralds Tid var den eneste Abning paa hele Bølden. Saaledes seer Danneverk ud i vore Tider, men om den saaledes har været beskaffen ved sin Bygning er uvisst, da islandske Forfattere vidne, at den da kun var en Træmuur med Taarne paa en lav Bøld, og man desuden veed at Kong Waldemar den Store lod bygge en Muur af Steen oven paa Jordvolden. Et nøagtigt Kort over Danneverks Strekning med Profiler og Udsigter af de fornemste Stæder deraf, sees paa hosfølgende Kobberstykke

Ved denne Tid levede i Sønderjylland en Underkonge navnlig Frode. Frode, som 938 af Kong Athelstan var fordrevet af sit Rige i Engelland, og tilforn havde antaget den kristelige Religion. Han fornyede den gamle Kirke i Slesvig, hvilken Stad da handlede paa Slavonien, Sverrig, Semland og Grækenland; og sendte i Aaret 947 Gesandter til Pave Agapetus for at udbede sig nogle Bisper og lærde Mænd. Men forend disse Tilbagekomst døde Kong Frode 948.

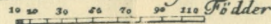
Kong Harald søgte at erobre nogle Provindser i Tyskland, og kom derved i Uenighed med Keiser Otto, saa at han endog, medens Keiseren var i Italien, erobrede Slesvig, og dræbte der den keiserl. Margreve med den sachsiske Besætning og nogle Gesandter, som havde Brende til Kong Harald. Dette oprørrede Keiseren saaledes, at han ved sin Tilbagekomst i Aaret 972 brød ved Slesvig giennem Danneverk, stændte og brændte i Jylland, og holdt paa sin Hjemreise et stort Slag ved Slesvig med Kong Harald, hvilken sidste tabte, og maatte lade sig med sin Dronning og Søn, døbe. Men i det følgende Aar 973 kom de igien i Uenighed, saa at Keiseren rykkede for Danneverk, hvilket Harald imidlertid havde ladet forbedre og besætte af den norske Hagen Jarl. Efter 24 Dagers Storm maatte de Keiserlige

KORT OVER DANNEVERK VED SLESVIG, SOM DET BEFANDT SIG I AARET 1757.

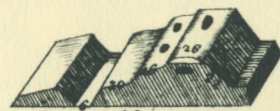
Maalestok til Kortet

Maalestok til Profilerne

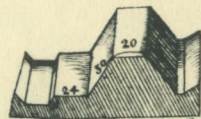
Profiler af Danneverk's Verker.

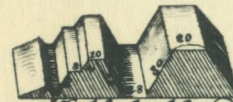
Ved Kirborg.

Ved Fridriksberg-Skov *

Resendam ved Bostorp-Søe

Dobbeltvold ved Gros-Danneverk

Oldenburg ved Haddeby

Ved Klein Danneverk.

- a. Grav, hvori Kong Abel skal være begravet.
- b. Krüdmölle.
- c. Høgeborg.
- d. Oldenburg.
- e. Wedelsvang.
- f. Vold, som Danckwerth melder om, og nu ikke meere er til.
- g. En Høij, hvorpaa har staaet et Vagt-Taarn.
- h. Aker-Selk
- i. Bostorp.
- k. Resendam.
- l. Moordam.
- m. Bostorp-Søe.
- n. Frideriksberg-Skov.
- o. Thyrenborg.
- p. Gros-Danneverk.
- q. Vold, som ei er meere til.
- r. Borgvold.
- s. Klein-Danneverk.
- t. Kong Waldemars Muur.
- v. Vej fra Kirborg.
- w. Vold, som Danckwerth taler om.
- x. Vejen fra Hollingsted
- y. Kiøbenhavns Postvej
- z. Vejen fra Rendsborg.
- aa. Kiendtegn af en Vold, som nu ikke er meere til.

Keiserlige tage Flugten, og Keiseren fastede af Forbittrelse sit Spyd i Havet, sværgende at han næste Foraar skulde høvne sig. Men denne gang gik det lige saa slet, og Danneverk var for Keiseren uovervindelig, indtil Olaf Trygvason, som siden blev Konge i Norge, og da med en liden Flode havde besøgt sin Svigerfader, den vendiske Konge Burisleif, raadede ham med brændende Tiere og Riisqvister at antænde Muren. Dette gik for sig: en stærk Vind udbredede Luften, en ret til pas faldende Regn slukkede den, og den norske Besætning blev uden stor Møye fordrevet. Efter nogle Seyervindinger tvang Keiseren Kong Harald atter til Fred, og byggede paa sin Tilbagereise en stærk Grændsefestning, som dog efter 6 Aars Forløb i Aaret 983 atter blev erobret og ødelagt af de Danske. To Aar derefter paa den 1 Nov. blev Kong Harald forrædelig dræbt af Palmatoke Jarl, der stod i Forbund med hans Søn Svend-Uro, gemeentligen kaldet Svend Tiugulkieg, som 972 af Keiseren skal være gjort til den første Hertug af Jylland: Slesvig, og døde 1014.

Svend Tiugulkieg.

Denne Herre slog sig igien fra den christelige Religion, og udsendte i Aaret 994 to Floder imod Keiseren, som begge bleve afflagne. Dog blev Slesvig, som det synes, afbrændt, og Biskoppen, samt andre Christne, jaget i Landflygtighed.

Kong Svends Søn, Kong Knud den Store, fik i Aaret 1026 Keiseren til at afstaae alle sine Fordringer paa Slesvig og det der oprettede Marggrevskab, da hans Datter Gunhild fik den keiserl. Kronprinds Henrik. Kong Knud døde 1036. Hans Søn Hordaknud opholdt sig for det meste i Engelland, og Sønderjylland var udi hans Tid i god Rolighed, ligesom og under hans Efterkommere indtil Kong Magnus af Norge og Magnus Svend Estridsøn, hvilken som Kong Magni Jarl af denne Konge i Aaret 1043 blev geleidet til Slesvig, hvor den bremiske Erkebiskop Bezelin Alabrand og Hertug Bernhard af Sachsen

Knud den Store.

Hordaknud.

Magnus Svend Estridsøn.

Sachsen da opholdte sig. Samme Tid blev der holdet et Bryllup mellem Hertug Bernhards Søn Ordulf og Kong Magni Søster Ulfhilde. Strax derefter indfandt sig en Kron-Prætendent, navnlig Harald, som menes at have været Kong Harald III. Søn, og den 13 Nov. blev i Holsteen dræbt af Hertug Ordolf. Dette forhindrede dog ey Svend fra at stræbe efter den danske Krone, som han ansaae sig for retmæssig Arving til. Just da Kong Magnus stod i Begreb med at rykke imod ham, gjorde en stor Hær af hedske Bønder, for at hævne en vendsk Konges Ranibors Død; Indfald i Dannemark, hvor de anrettede en stor Ødelæggelse i Sønderjylland, men endelig ved Slesvig, eller som andre sige, paa Lyrskovshede, i et stort Slag bleve overvundne. Derfra begav Kong Magnus sig mod Svend, hvilken han i et Slag, som stod i Westerland eller Nordfrisland, ved Romøe, tvang til at tage Flugten til Skaane. Men ved Kong Magni Død 1047 kom Kong Svend i Besiddelse af Dannemark, og antog da den afdøde Konges Navn til sit forrige. Kong Magni Efterkommer Harald Haardraade søgte vel jævnlig at foruroilige ham, og streifede bestandig paa hans Lande, saa at han endog i Aaret 1051 med en Flode af 60 Skibe plyndrede alle jydsk Ryster, og deriblant ogsaa Staden Slesvig (d); men kunde dog ikke stille ham ved Dannemark, af hvis Indbyggere Kong Svend var alt for elsket. 1066 faldt Fyrst Cruco af Rügen med en Hob hedske Bønder ind i Sønderjylland, hvor de sfiendte og brændte, samt vendte med stort Bytte hjem igien. I dette Tog blev Staden Slesvig atter udplyndret og ødelagt. Kong Svend døde 1076. Før sin Død menes han at have gjort

(d) Da var endnu Jylland og Slesvig kun beboet ved Kysterne, og det indvendige af Landet øde. Fra Elben til Traven løb den store Skov Sarnho, som gandske forhindrede Siennemreisen fra den ene Kyst til den anden.

giort sin Søn Oluf til den første Hertug i Slesvig, og hvis han ey er blevet det i hans Tid, er han vist giort dertil af sin Broder Kong Harald Hein. Hertug Olufs Herredømme varede ikke længe; thi da hans Broder Kong Knud den Hellige i Aaret 1085 vilde paaføre Engelland Krig, og derfor med sin Flode laae i Hedaby-Havn, var Hertug Oluf saa ulykkelig at falde i hans Mistanke og Unåde, samt at blive sendt som en Fange til Grev Robert af Flandern, Kongens Svigerfader. Knud tog da Hertugdømmet i Besiddelse, og havde der 1086 en Besøgelse af den forjagede tydske Keysler Henrik af Luzemburg, men blev samme Aar slaget i Odense. Efter hans Død kom Hertug Oluf (siden kaldet Oluf Hunger) til Regieringen. Under ham, samt hans Efterkommer i Regieringen, Erik Eyegod, vides intet af Bigtighed at være forefaldet udi Slesvig.

Oluf, første Hertug udi Slesvig.

K. Knud den-Hellige.

Oluf Hunger. Erik Eyegod.

Men da Kong Niels kom til Regieringen, og hans Søstersøn Kong Henrik af Benden af ham begierde sit moderne Arvegods, hvilket han ey vilde tilstaae ham, udbrod endelig en fordervelig Krig, i hvilken Henrik ødelagde alle Lande mellem Stien og Eyderen, og havde gaaet videre, hvis ey Kong Niels havde forstærket Besætningen i Danneverk. For at hævne dette, sendte han til Liutcha (Lütjenborg i Bagrien) og ventede paa en Armee, som den slesvigiske Jarl Eilif skulde føre til ham over Land. Men da denne af Kong Henrik var bestykket, tabte Kongen 1113 et stort Slag, hvorefter han og fratog Eilif sit Jarldømme, og gjorde, efter mange Overtalelser, Kong Erik Eyegods Søn, Knud Lavard til Hertug i Slesvig 1115, just da Kong Henrik med Bender og andre holsteenske Nationer der anrettede den største Ødelæggelse. Men Knud tvang Kong Henrik ey allene til at holde Fred, men endog til at blive sin Ven og blev af ham indsat til Arving af det oborritiske Kongerige, hvilket han 1130 tiltraadde, efter at have fanget de to Kronprætendenter Nicolot og Pribislav, og sat

Niels.

Eilif Jarl.

Knud Lavard, Hertug i Slesvig.

dem i Forvaring udi Slesvig. I hvorvel han var en seyerrig, mild og dydig Herre, kunde han dog ey i sit Levendelive vinde Folkets Kierlighed, fordi han indførte den sachsiske Pragt i steden for den gamle danske Tarvelighed; men desmere blev han beklaget efter sin Død, som indfaldt den 7-Jan. 1131, da Kong Nielses Søn, Magnus den Stærke, dræbte ham i Haraldsted Skov ved Ringsted. Dette Mord forarsagede store Uroligheder, ey allene i Dannemark, men endog i Slesvig. Folket gjorde Opstand, og Erik Emun, Kong Knud Lavards Broder, bad Keiseren at hevne hans Død. I denne Hensigt rykkede Keiser Lotharius 1131 med 6000 Mand for Danneverk, men maatte med uforrettet Sag reise tilbage, efter at han af Magnus havde faaet 4000 Mark Sølv. Erik Emun befandt sig da i Slesvig, hvor han af Niels og Magnus blev belejret; men da Tisen om Foraaret 1132 optoede, var han tvunget til at tage Flugten til Skaane, og overlade Kongen Hertugdømmet, hvor han og efter det merkværdige Slag ved Fodvig den 4 Junii 1134 søgte Beskiemmelse, men blev af Slesvigs Borgere, uagtet een af de fornemste blant dem, navnlig Boio, havde lovet ham Sikkerhed og Lydighed, den 26 Jun. ihjelslaaget, i følge deres gamle Gilde-Lov: Si nongilda interfecerit congildam &c. Denne Seyer forskaffede Kong Erik Emun en rolig Besiddelse af Tronen, skient dog ey gandske uden Urolighed. Thi 1135 modtog Harald Kesia, Kong Eriks Broder, paa Urnehoveds Ting ved Apenrade, Kongenavn og Bærdighed; men saa snart Kong Erik fik dette at vide, reiste han med eet eeneste Skib fra Skaane til Sønderjylland, overfaldt sin Broder paa hans Gaard, Skipetorp ved Hadersleben, fangede ham med hans otte Sonner, og lod dem alle halslugge, paa Den Suer, som uden Tvivl er Senerøe. Men to Aar derefter blev Kong Erik Emun selv paa Urnehoveds Ting ihjelsluttet af en jydsk Herremand, navnlig Plog Sorte, hvor samme Tid hans Søster

Erik
Emun.

Harald
Kesia.

Søsterføn Erik Lam, blev udvalgt til Konge. Udi hans Tid var Erik Lam. nogenledes Fred i Slesvig, uden for de vendiske Søerovere, imod hvilke Kongen ey formaaede at forsvare sine Lande. Efter hans Død begyndte igien de indvortes Uroligheder, da Svend Grathe og Knud SvendGra- the og Knud Magnussen stridede om Riget. Den første havde strax bemægtiget sig Slesvig, og ladet den befæste. Knud sluttede Forbund med Grev Magnus- sen. Adolf af Holsteen, og Svend med en riig og af de Danske fornemmelig understøttet Dithmerker, navnlig Etheler. Ved Runingsho i Nærheden af Slesvig, forenede 4000 Mænd af Knuds, og 4000 af Grevens sig, og belejrede derpaa Svend og Etheler i Slesvig. Begge reddede sig med List, og tilbode Knud Fred og Forligelse, hvoraf han lod sig bedrage til at astatte sine Folk. Grevnen merkede Uraad og begav sig med 400 Ryttere over Eyderen, hvor han af Etheler, som ved Sülleby var sat over Floden, blev angrebet, men erholdt en herlig Seyer. Knud blev overvundet ved Viborg og maatte derpaa forlade Riget. Efter nogle Aars Forløb begav han sig til de danske Nordfreser, lovede dem at estergive een Ortug i deres aarlige Skat, saafremt de vilde hielpe ham, og anlagde derpaa Mildenstad ved Mildenfloden. Saasnart Kong Svend hørte dette, ilede han til Slesvig og lod sin Flode føre 4 Mile over Land til Eyderen. Selv lejrede han sig ved Hollingstede, ved Enden af Danneverk, og holdt der en Trefning med Freserne, hvorudi han erholdt en fuldkommen Seyer. Mildenstad blev erobret ved Hunger, og Freserne maatte give 2000 Pund Sølv til Brandskat. Dog vare de stolte nok til at bede Svend, at han endnu vilde holde et Slag med dem, paa de Bilkaar, at ifald de tabte skulde de give endnu 2000 Pund Sølv, men hvis de vandt, skulde Kongen herefter skienke dem den Ortug, hvis Estergivelse Kong Knud havde lovet dem. Dette Forslag blev ikke antaget, og begge Kongerne begave sig derpaa til Keiser Friderich I., som stiftede et For-

lig imellem dem, for hvilket Waldemar, Knud Lavards Søn, maatte gaae i Borgen, og fik derfor et Herrugdømme i Dannemark, som menes at være det Slesvigiske.

Efter mange Uroligheder, hvis vidtløftige Fortælling egentlig hører til Dannemarks Riges Historie, maatte Svend tage Flugten og forlade Riget i tre Aar. Men ved sin Hjemkomst ødelagde han hver en Bye i Sønderjylland, og afbrændte Hovedstaden Slesvig. Dog blev der endelig sluttet Fred imellem dem alle tre, men kun for en kort Tid; thi den 10 Aug. 1157 lod Svend Knud myrde i Roskilde, og faldt selv den 23 Oct. i samme Aar paa Grænhede ved Viborg; efterladende Riget til sin Fiende Waldemar I. den Store, som i Aaret 1163 befæstede det gamle Danneverk med en tyk Steenmuur. Han døde Knud VI. 1182 og efter ham kom hans Søn Knud VI., som efter mange Stridigheder paa Urnehoveds Ting endelig blev stadfæstet til Konge i Dannemark. Han gjorde 1188 sin Broder Waldemar til Hertug i Slesvig, og denne forhindrede Grev Adolf af Holsteen i sit Forsæt at erobre Dithmarsken, hvilket Landskab ved denne Tid kom under Dannemarks Krone. Biskop Waldemar af Slesvig, en riig og myndig Mand af kongeligt Blod, hvilken Kong Knud 1182 havde gjort til Biskop og Statholder i Slesvig, kunde en sinde sig i at Kongens Broder 1188 blev sat over ham. Han sluttede derfor Forbund med adskillige udentandske Fyrster, men blev anden Juledag 1192 taget fangen, og sat i Arrest paa Søborg Slot, efter at han tilforn udi Sverrig og Norge havde taget Tittel af Konge i Dannemark og Biskop i Slesvig. Hans tyske Allierede, hvoriblant Greve Adolf af Holsteen, satte over Eyderen og rykkede for Slesvig, men da de fik Biskoppens Fængsel at vide, toge de Flugten og bleve forfulgte af Kong Knud, saa at Grev Adolf maatte kiøbe sig Fred for 1400 Mark Sølv. Og dermed ophørte de slesvigiske Uroligheder i Kong Knuds Tid,

Waldem. I.
den Store.

Knud VI.

Hertug
Wald. II.

Tid, som døde den 12 Nov. 1200. og havde sin Broder Hertug Waldemar, siden Waldemar Seyer, til Eftermand. Waldemar Seyer.

Kong Waldemar II. regierede i sin egen Person over Slesvig, indtil 1215, da han efter sin Dronnings Berengariæ Raad forlehnede deres fælles Søn Erik med Slesvig, som Hertug, og 1232 lod ham krone til Konge, efter at den ældre Hertug Waldemar allerede var død. Hertug Erik.
Efter ham blev hans Broder Abel Hertug. I Aaret 1240 udgav Hertug Abel.
Kong Waldemar den endnu i dette Hertugdømme brugelige jydsk Lov, og døde følgende Aar, efterladende Riget til sin Søn Erik Plogpenning, og Hertugdømmet til hans Broder Hertug Abel.

Fra denne Tid kan sættes en nye Periode i den Slesvigiske Historie, da dette Hertugdømme nu saa got som reent blev skildt fra den danske Krone, og var i mange Aar en uafhængig Stat, men tillige en Kilde til mange Uroligheder, hvis Skueplads det tildeels selv var. Den første Aarsag hertil var Hertug Abel, der saa længe veigrede sig ved at tage Hertugdømmet til Lehn af Kongen, at denne tilsidst 1244 anrettede en stor Odelæggelse i det Slesvigiske; ligesom Abel med sin Broder Christopher i adskillige danske Provindser. Denne sidste fik Kong Erik 1248 fangen i et Slag ved Slensborg, hvorpaa han igien gav sig til at skænde og brænde i Hertugdømmet, bemægtigede sig Femern, og erobrede endelig med List Hovedstaden Slesvig. Dette forarsagede at de oprørske Hertuger maatte bekvemme sig til at slutte Fred, og tage deres Lande til Lehn af Kongen. Dog varede denne gode Forstaaelse en længe; thi 1250, da de holfsteenske Grever belejrede Rendsborg, og Kong Erik ilede derhen, denne vigtige Fæstning til Undsætning, blev han, efter at han paa Beyen havde lidet et stort Nederlag af Feserne, der en vilde svare den paabudne Plovskat, indbudet af sin Broder til Slesvig. Der fandt han sin Død; thi denne vanartige Broder lod ham halshugge, og blev derpaa, efter

at han med 24 Riddermands Mænd havde svoret sig frie for sin Broders Mord, udvalgt til Konge i Danmark; men faldt selv 1252 i Endersted, da han vilde tvinge Frefterne til at betale Plovskatten.

Christo-
pher I.

Efter hans Død satte Kong Christopher I. som i steden for Abels Søn Waldemar kom paa Thronen, sig i Besiddelse af Hertugdømmet Slesvig, hvorover Greverne af Holsteen, Abels Gemahlindes Brødre, bare stor Fortrydelse, saa at de endog gjorde et Indfald i Danmark. Kong Christopher erobrede da Slottet Sønderborg og lod det sleife; men Greverne erobrede tvertimod 1254 Slesvig Bye og derved hele Hertugdømmet. Kongen fandt sig altsaa tvun-

Hertug
Wald. III.

get til at forlehne Abels Søn Waldemar dermed, dog kun for sin egen Person og en arveligen. I Aaret 1256 kom denne Herre til Regieringen, men imidlertid havde Kongen ved mange Skatter og Vaalæg aldeles udsuet og forarmet Landet. Efter et Aars Forløb døde Hertug Waldemar, og da hans Broder Erik forlangede Hertugdømmet

Hertug
Erik I.

til Lehn efter ham, var Kongen en at formaae dertil; hvorfore og Erik med Magt satte sig i Besiddelse deraf. Den oprørske Erkebiskop i Lund, Jacob Erlandsen, agtede at gjøre denne Prinds til Konge udi Danmark efter Kong Christopher, som 1259 blev forgivet i Aarhuus, ligesom og Hertug Erik, medens Kongen endnu levede, havde gjort Landgang paa Sieland og bemægtiget sig hele Landet; men Kong Erik Glipping forjog ham, og tvang ham til at lade sig nøye med sit Hertugdømme. Men da Hertugen efter Rigets Ret havde forbrudt sit Lehn fordi han havde ført Avindskiold paa Riget, forlangede Kongen, at Hertugen skulde afstaae ham Slesvig, da han siden igien vilde forlehne ham dermed paa Livstid. Dette Forslag fandt en Hertugens Bisfald, man gjorde Krigsanstalter paa begge Sider, og den 29 Jun. 1261 kom det til et Slag paa Lohede ved Slesvig, hvori baade Kongen og hans Moder bleve fangne og hensatte, hun i Hamborg

borg og han paa Norborg paa Als. Efter at han i Aaret 1264 igien var kommen paa frie Fod, fornemmelig fordi hans Moder havde lovet Hertugen Slesvig arveligen, fornyede han sine Fordringer, og forlangede Den Als, samt noget andet Gods tilbage under Kronen, hvortil Hertugen ey vilde beqvemme sig. Kongen greb altsaa igien til Gevær, og var 1271 saa lykkelig at erobre hele Hertugdømmet, foruden Slesvig Bye. Hertug Erik tog Flugten og døde strax derpaa 1272; men Kongen blev af de holsteenske Grever, som imidlertid havde bemægtiget sig Slesvig, tvunget til at love Hertug Eriks Børn, Hertugdømmet til Lehn efter ham, naar de bleve myndige. Den ældste af dem, nemlig Waldemar, sluttede endnu i sin Mindreaarighed et Forbund med Grev Jacob af Halland og andre misfornøede danske Herrer, hvilket forarsagede at Kongen 1283 maatte give ham Hertugdømmet til et Arvelehn. Men Waldemar gif endnu videre med sine Fordringer, og paaastod ey allene Hertugdømmet Slesvig, med Den Als, og nogle Krongodser i Hertugdømmet, som en uafhængig Eyendom, men endog den danske Krone, som han holdt sig for retmæssig Arving til. Han var 1285 paa Bøyen til Norge, for at slutte et Forbund med Kong Erik af Norge, da Kongen af Danmark merkede hans Hensigter, fangede ham ved Helsingøer, og lod ham sætte paa Søeborg; hvorefter han lod det faste Slot Møgelstøndern sætse. Dog løsgav Kongen ham i det følgende Aar, og sluttede et Forlig med ham, hvori Hertugen frastod sine Prætensioner paa Als og foromtalte Krongodser, erkjendte Slesvig for et Lehn og lovede aldrig at tænke paa Hevn for sit Fangenskab. Dette holdt dog Hertugen ikke; thi strax efter sin Løsgivelse traadde han i Mark Stigs Sammenrottelse, og hvilede ikke, førend Kong Erik den 22 Nov. 1286 var rømmet af Bøyen. Efter hans Død blev Hertug Waldemar, hvis Forræderie endda var ubekjendt, udvalgt til Formynder for

Erik Glipping.

Hertug Wald. IV.

- R. Erik Mendved.** for hans Børn, hvoriblant den ældste, Erik Mendved, blev udvalgt til Konge. I hans Mindreaarighed var Hertug Waldemar Rigets Forstander, og fik da Als og de omvistede Godser i Besiddelse af Rigets Raad. Dette vilde Kongen en, da han blev myndig, tilstaae ham, hvorfore og Hertugen offentlig slog sig til de Misfornøede; Men disse Stridigheder bleve endelig ved en Fredslutning 1295 afgjorte, saa at Als, Arroe og Femern kom til Kronen. I Aaret 1300 var en meget stor Oversvømmelse, som forarsagede megen Foredervelse i Nordfrisland. Hertug Waldemar døde 1312 og efterlod Hertugdømmet til sin Søn Erik II., som 1313 blev paa Livstid forlehnet med de stridige Krongodser, imod at afstaae sine Prætensioner paa Nordfrisland til Danmark's Krone. 1314 byggede han to nye Slotte i Sem og Gram, hvorover Kongen begyndte at frygte for nye Siendtligheder, hvilke ogsaa 1317 udbrøde, men i det følgende Aar lykkeligen bleve neddæmpede. Kong Erik døde 1319, og hans Broder Christopher II. blev efter mange Stridigheder, da nogle hellere ønskede sig Hertug Erik, for at faae Sønderjylland igien sammenføjet med Kronen, udvalgt til Konge i Danmark. Hertugen døde 1325, og efterlod sig en umyndig Søn Waldemar, over hvilken baade Kongen og Grev Geert af Holsteen paastode Formynderskabet. Kongen belejrede Gottorp, og Greven undsatte det med saa god en Lykke, at Kongen nødtes til at ophæve Beleyringen. I det følgende Aar blev Kongen forjaget, og hans Søn samt antagne Medregent Erik, fangen hensat paa Hadersleb Slot. Hertug Waldemar blev da indkaldet og hyldet som Konge, hvorefter han forlehnedes sin Formynders Grev Geert med Slesvig, arvelig og faneviis, uden deraf at forlange nogen Tjeneste. Men da nogle Rigsstænder 1328 igien indkaldte Kongen, erobrede Bispen af Ribe og Aarhus paa hans vegne Hadersleben, og befriede Prindsen. 1329 belejrede Kongen usfordentlig

modentlig Gottorp for at fange Hertug Waldemar, men Grev Geert nødte ham nu som før til at ophæve Beleyringen; dog blev der 1330 den 25 Febr. sluttet en Fred, i Kraft af hvilken Kong Christopher beholdt Kongenavn, og Hertug Waldemar igien tog til Takke med sit Hertugdømme, hvorfor Grev Geert fik Høen og nogle andre Lehne. Men da Kongen i det følgende Aar blev overvundet af Grev Geert paa Lohede ved Slesvig, tog Hertugen sig atter Kongenavn, men nedlagde det dog snart igien, for med sine Allierede at dele Dannemark imellem sig, i hvilken Deeling Grev-Geert bekom Nordfrisland. Kong Christopher døde endelig fattig og foragtet 1333. I det efter hans Død indtreffende Interregnum sluttede Grev Geert 1340 en Tractat med Hertug Waldemar, i Kraft af hvilken Hertugen skulde blive Konge og faae Norrejylland, imod at afstaae Sønderjylland til Grev Geert, men førend dette kom i Stand, blev Greven slaget udi Randers af den patriotiske Niels Ebbesen. Kong Waldemar III., som herpaa blev indkaldet, sluttede 1345 et Forsvars-Forbund med Hertug Waldemar, hvilket de holsteenske Grever, som da havde Slesvig i Pant i Steden for Norrejylland, saa ilde optog, at de fangede Hertugen, og efter et Aars Fængsel nødte ham til at afstaae dette Forbund.

K. Walde-
mar III.

1344 bekrigede Kong Waldemar Nordfreserne, og tvang dem til at betale den resterende Skat for 14 Aar. 1353 forlehede han Grev Johan med Femern, og begav sig i det følgende Aar atter imod de oprørske Nordfreser, hvilke han paalagde en stor Pengestraf, og tog Gisler af dem. Da Greverne af Holsteen vare komne i en Stridighed med Hennike Lembeke 3: Limbek, kongel. Befalingsmand paa Tørring, og derfor 1357 erobrede Tøndern og Hadersleben, greb Kongen til Bevær imod dem, og beholdt ved Glambek en fuldkommen Sejer. Endeel udenlandske Fyrster blandede sig i Krigen, men Kongen erobrede 1358 Als. Hertug Waldemars Gemahlinde Regitze,

den første, der skrev sig Hertuginde til Slesvig, som vidste Kongens Tilbøielighed til det smukke Rion, gif da imod ham, og erholdt en allene hele Als, men endog Sundewitt af ham indtil Fredslutningen, paa de Vilkaar, at hun en maatte understøtte sin Gemahl med Indkomsterne deraf. Herfra seylede han til Slien, hvor han paalagde Anglerne og Sundewitts Beboere en stor Skat, og tvang dem til at give ham nogle hans Skibe tilbage. I det fjerde Angreb erobrede han siden Femern, men mistede den igien i det følgende Aar. Dog fik han til Skadesløsholdelse begge de Slotte Gram og Møgelstønder fra Hertug Waldemar, da Erland Kalv, som Hertugen havde sat til Lehnsmænd derpaa, forlod hans Partie. I Aaret 1362 blev Nordfrisland hiemsøgt med en stor Vandflod, eller den saa kaldede Manddrenke, hvori mange hele Sogne og mange tusende Menneſker omkomme. To Aar efter denne Oversvømmelse døde Hertug Waldemar, som

Hertug
Henrik.

efterlod sig en Søn Henrik, der efter ham kom til Regjeringen over Hertugdømmet; men Femern, som Kongen atter havde erobret, havde Grev Adolf 1364 faaet til Lehn. 1374 tvang han atter Nordfreserne og Utlænderne at betale sig den resterende Skat, og i samme Aar døde Hertug Henrik, som den sidste Hertug i Slesvig af Kong Abels Blod. Nogle, hvoriblant Helvaderus, sige, at hans Enke Kunigunde besad hans Lande sin Livstid; men Hansen paaſtaaer derimod at Kong Waldemar sex Maaneder for sin Død satte sig i Besiddelse af hele Hertugdømmet, undtagen Gottorp og Niehus, hvilke to Fæstninger de holsteenske Grever besatte og med Magt beholdte.

Dronning
Margrete.

Dronning Margrethe, som efter sin Faders Død herpaa førte Regjeringen i sin Søns Navn, forlehned 1386 Grev Nicolaus af Holsteen, som allerede i lang Tid havde kaldet sig ret Arving til Sønderjylland, og hans Brødrøsonner med Hertugdømmet, som et arveligt Fane-Lehn; og da Grev Nicolaus ventede at døe uden Livs-
Arvinger,

Arvinger, brugte han herved den Forsigtighed, at sætte Grev Gerhard i Besiddelse af Hertugdømmet, og lade ham allene tage imod Fahnen. Denne Statssejler fortrød denne vise Dronning siden ofte, og Danmark fik i en 26 aarig Krig Aarsag nok til at fortryde den. Gerhard indførte 1395 den Titel Hertug i Slesvig, for bestandig at bruges, og siden har denne været i Brug, i stedet for den forrige Hertug i Sønderjylland. Da Kong Erik af Rommern 1396 var bleven hyldet, indbød Dronning Margrethe Grev Gerhard og de andre hans Slegtninger, som med ham vare blevne forlehned med Slesvig, til Aassens, for der anden gang at modtage Lehnet af hende; Men da hun forlangte at Hertugen med sine Brødre og Fettere uden nogen Besolding skulde tiene Danmark af deres Lehn, vilde disse ikke modtage dette Tilbud, og ey tiene Kongen af Danmark paa anden Maade, end naar han gav dem Besolding. Der blev altsaa intet af Lehnstagelsen, men dog traadde de i kongel. Tjeneste imod en dem forsikret Besolding. Efter Grev Nicolai Død deelte Hertug Gerhard Holsteen med sine Brødre, og fik da Femern og noget mere paa sin Part. I Aaret 1399 faldt Grev Albert af Holsteen ind i Endersted og Nordfrisland og anrettede der en stor Odeleggelse. Samme Aar købte Dronning Margrethe af Claus Lembeke Troieborg, Lohherred i Tønder-Amt og Mogeltønder, hvilket Gods hun strax til evig Tid skillede fra Hertugdømmet og lagde under Viborg Landsting, ligesom hun og den 22 Sept. 1400 satte det i Pant til Bissen af Ribe for 5000 dobbelte Mark Sølv. Hertug Gerhard satte sig derpaa for at undertvinge Ditmarskerne, men baade hans Broder Albert og han selv fandt der sin Død, i det hiin 1403 og denne 1404 med tolv Riddere og en stor Hob Adelsmænd der bleve slagne. Dog blev der i det følgende Aar sluttet Fred imellem Dithmarsken, Slesvig og Holsteen. Gerhard var gift med Hertug Magni Torqvati Datter af Brunsvig,

Hertug
Gerhard af
Holsteen.

Hertuginde
Elisabeth
som For-
mynderse.

og efterlod hende som Enke med tre Sønner, og to Døttre, hvoraf den eene, Hedevig; blev Moder til Kong Christian I. Af Sønerne var den ældste Henrik, paa den Tid 7 Aar, Adolph 3 Aar, og Gerhard blev først født efter Faderens Død. I sit Testamente havde Hertugen indsat sin Gemahlinde med tre af hans Raad til Formyndere for hans Børn; men hermed vilde hans Broder, Biskop Henrik i Osnabruck, ey lade sig nøye. Han begav sig til Slesvig, og erobrede i en kort Tid Femern, Segeberg, Rendsborg og nogle andre Stæder. Vel gif Enken og Formynderne imod ham til Bramstede i Holsteen, men bleve slagne, saa at de maatte endelig tilstaae ham Over-Formynderskabet. I disse Omstændigheder tilbød Dronning Margrethe Hertuginde sin Hielp, hvis hun vilde tilstaae at have Lehn af Danmark. Dette tilstod hun med Glæde, og nød derpaa Kongens og Dronningens Beskyttelse; fik ogsaa en Sum Penge af dem til Laans, imod at pantsætte Slottet, Staden og Amtet Tensdern. Grev Henrik maatte da give tabt, og blev endnu mere besnæret af Kong Erik, som loffede ham med sig til Hindsgavl, hvor han lod Sag anlægge imod ham for at have indfaldet i hans Lehnsmands Lande. Grev Henrik maatte da forskrive sig til at betale 11400 Mk. Lybsk, og for disse blev Flensborg og Niehuus satte i Pant, som 1409 igien bleve indløste, skiont ey tilbagegivne. Den gode Forstaaelse imellem Dronningen og Hertuginde gif da saavidt, at denne sidste vilde overlade Dronningen Gottorp Slot paa nogen Tid, uvisst i hvad Hensigt, og Dronningen var allerede kommet derpaa, da hun, advaret om Bagtens Forstærkelse paa et af Taarnene, pludselig igien forlod det, grædende og med Løfte at hevne den hende tilføiede For-
tred. Hertuginde, selv forundret over hendes hastige Afreise, tænkte og at Dronningen herunder maatte have noget hemmeligt Anslag, hvorfor hun og satte sig for at betale List med List. I denne Henseende
lod

lod hun 1409 Flensborgs Raadmænd kalde til sig, men imod Troe og Love kaste i Fængsel, for at nøde dem til at overgive hende Staden. Strax derpaa erobrede hendes Folk de to biskoppelige Slotte Strubbe og Schwabstede og fangede Biskoppen selv, som de tvang til at kobe sig frie. Da Kong Erik fik alt dette at vide, lod han sine Slotte, som han ved Penge-Forskud havde faaet og skilt fra Hertugdømmet, nemlig Flensborg Slot, Brunlund ved Apenrade, Nyhuus ved Flensborg og Møgeltøndern, befæste og forstærke. Han erobrede tillige Als, Arrøe og Norborg Slot, og lod Sønderborg belejre ved Abraham Brodersen, dog fik han det ey erobret. Af dette nødtes Hertuginde til at begiere en Stilstand, og atter give en Forskrivelse paa 11400 Mark Lybsk, hvorfor hun igjen pantsatte Flensborg og Nyhuus. Kong Erik lod da 8000 Mand af sin Armeey rykke ind i Nordfrisland, for at beskytte disse altid oprørske Undersaatter, men da disse paa Tilbagemarchen ey brugte nogen Forsigtighed, bleve de ved Sollerup i Jorvel Sogn, eller som andre sige ved Eggebek i Flensborg Amt, overrumplede af Grev Adolf af Schauenborg, som Hertuginde Elisabeth havde indkaldet sig til Hielp. Den danske Armeey mistede ved denne Venlighed begge sine Generaler, Mogens Munk og Johan Skarpenberg, med 1400 Døde og 350 Fångne. Dette Nederlag forarsagede, at adskillige holsteenske og slesvigiske Adelsmænd med smaae Armeer begyndte at foruroilige de kongl. Slotte.

1411 fik Kong Erik Brunlund Slot, samt Querum og Steintberg Sogner udi Nye-Herted i Angeln til Pant af Grevinde Elisabeth, Grev Nicolai Datter, for 3000 Mark Lybsk i hvide Penninge. Derpaa erobrede han Flensborg Slot, og lod Raadet strængelig straffe, fordi de havde indtaget hertugelige Folk i Staden, som nogle gange havde søgt at forraffe Slottet. Endelig blev der, efter mange forgievnes Underhandlinger den 4 Oct. 1412 sluttet en tre Mars Fred i

Flensborg, paa de Bilkaar, at Kong Erik i fem Aar skulde beholde Flensborg og Nyehuus, Dronning Margrethe de ti fresiste Herreder, med Endersted, Everschop og Utholm, Biskoppen faae Stubbe og Schwabstede igien, og derefter Als, Arvøe og Sundewitt gives Hertuginde og hendes umyndige Børn tilbage. Denne Fred blev den 26 Oct. fuldført, efterdi Raadet i Flensborg paa denne Dag hylkede Kongen, og to Dage derefter døde Dronning Margrethe paa et Skib i Flensborg Havn, just da hun stod i Begreb med at ville reise over igien til Dannemark.

K. Erik
IX. Pom-
mer.

Hertug Henrik af Brunsvig-Lüneborg, den fornemste af de slesvigiske Allierede, holdt sig ved Dronning Margrethes Død ey forbundet til at holde, hvad han havde lovet, men vegrede sig ved at udlevere Biskoppen sine Slotte, tog endnu det tredie Gods, nemlig Rødeniss, i Besiddelse og ødelagde det kongel. Amt Sønderborg. Dette foraar sagde at Kongen paa Herredagen i Nyborg 1413 ey vilde forlehne de der modende holsteenske Prindsen med Hertugdømmet Slesvig, men lod dem ved Rigets Cansler samme veent fradømme. Prinds Henrik, som den ældste, begierede da paa sine Knæ Forladelse af Kongen, og bad om at maatte faae det til Lehn; men Kongen paastod, at Henrik skulde overgive ham alle sine Slotte, og derpaa vente hvad Naade han vilde bevise ham. Disse Bilkaar vilde Prindsen ikke underkaste sig, dog blev endnu i samme Aar udvirket en Vaabenstilstand. I det følgende Aar stadfæstede Keiser Sigismund det danske Raads Dom, hvilket saaledes forskreffede Slesvigerne, at sex af de mægtigste Herrer sloge sig til Kong Eriks Partie, som derpaa med en Armée faldt ind i Hertugdømmet, hvor Dithmarskerne allerede i et par Aar paa nogle Steder ilde havde huseret. Kong Erik erobrede strax næsten uden nogen Modstand hele Hertugdømmet, undtagen Gottorp og Slesvig; anlagde derpaa Wedelssvang Skandse i Fahrensted Sogn
udi

udi Angeln, Slemunde og Königsburg ved Sliens Udlob, og Fresenborg ved Ereenen, hvorpaa han reiste hjem igien efter at have erobret Stubbe og Schwabstede. I det følgende Aar 1416 fortsatte Kong Erik Beleyringen baade til Lands og Vands, og lod Skandfen Hattersborg opkaste mellem begge de beleyrede Stæder. Men de Beleyrede gjorde i et Udfald et stort Nederlag paa hans Folk paa Mewenberg eller St. Jürgensburg. Freserne erobrede Fresenborg og Lüt kentøndern, hvorved Kongen blev nødt til at ophæve Beleyringen. Han begav sig derpaa til Femern, som han erobrede, men ey længe beholdt; thi strax efter hans Bortreise bemægtigede Hertug Henrik og Gerhard sig dette Land igien. 1417 beleyrede Kong Erik atter Slesvig, hvilket han erobrede, men da han var i Færd med at beleyre Gottorp; forkyndte nogle Hansestæder ham Krig, hvilket saaledes strekkede ham, at han strax ophævede Beleyringen. Han forlod altsaa Slesvig uden at legge nogen Besætning deri, forstyrrede paa sin Hjemreise Ekernsøhrde, og maatte altsaa tillade, at Holstenerne med en Armee af 30800 Mand besatte Slesvig, erobrede Hattersborg og sloyfede Stubbe. I Aaret 1419 erobrede Kong Erik Femern, hvor hans Soldater af nogle siges at have udøvet saa stor Grumhed, at kun tre af Indbyggerne beholdte deres Liv. I følgende Aar leed atter den danske Krigshær et stort Nederlag ved Immervad i Haderslebhuus Amt, og i Junii Maaned 1421 havde han en frugtesløs Samtale med Brødrene Henrik, Adolph og Gerhard, som da lode sig kalde Hertuger af Slesvig. Imidlertid prøvede han paa at bemægtige sig Als, men forgievs, ligesom han i det følgende Aar med uforrettet Sag maatte gaae fra Tørring og Tøndern. Det første Slot erobrede han vel 1423, men mistede det igien i samme Aar. Hertug Henrik Rumpold af Schlesien, som i dette Aar døde i Flensborg, og ligger begravet i Hadersleben, lagde nu den første Grund til

Hertug
Henrik,
Adolph og
Gerhard.

til Fred i disse stridige Gemytter. Dog vedvarde Fiendtlighederne endnu i nogen Tid, da Holstenerne 1424 satte sig i Besiddelse af Femern. Keiser Sigismund fornyede endnu engang 1423 sin Dom over Slesvig at det skulde høre Kongen til, og tilbød Hertugerne 300000 Mark, og Volland for at afstaae deres Prætensioner derpaa. Dette Tilbud, hvorved de fandt sig fornærmede, forbittede dem saaledes, at det igien kom til en aabenbare Krig imellem dem og Kongen, som 1426 med 50000 Mand belejrede Gottorp og Slesvig. Dog maatte han endnu denne gang af Frygt for Hansfestædernes Krigsforhændelse gaae med uforrettet Sag bort, og tillade Holstenerne ey allene at plyndre i Flensborg Amt, men endog at erobre Bedelspang Skandse, Femern og Glambek Slot, som han for kort Tid siden havde sat sig i Besiddelse af. I det følgende Aar belejrede de Flensborg baade til Lands og Vands, men ophævede Belejringen, efter at Hertug Henrik der var ihjelskuffet. Men i Aaret 1431 erobrede de endelig denne Stad ved List, og udhungrede Slottet. De vendte sig derpaa mod Haderslebhuus Amt, hvor de skændte og brændte, erobrede Slottet Nyhuus og Rundhof, hvilke de begge forstyrrede, og endede derved dette Aars Feldttog. Imidlertid døde Hertug Gerhard, og efterlod Hertugdømmet til sin eeneste da levende Broder Hertug Adolph, som den 15 Julii 1435 sluttede en Fred med Kong Erik, af følgende Indhold: Hertugen skulde paa Livstid, og hans Arvinger to Aar efter hans Død, beholde Femern, Nordfrisland og alt hvad han da besad af Hertugdømmet; hvorefter Kongen skulde have Arrøe, Besterlandsföhr, Sildt og Haderslebhuus Amt. I samme Aar pantsatte Hertug Adolph Femern til Herrerne af Lybek, og to Aar derefter forlod Kong Erik Riget. De derpaa følgende Uroligheder forarsagede at Arrøe og Hadersleben 1438 overgave sig til Hertug Adolph, som saaledes fik hele Hertugdømmet i Besiddelse. Kong Christopher III.

Hertug
Adolph
allene.

R. Christo-
pher III.

som

som efter Erik blev Konge i Danmark, gav Hertugen 1440 Hertugdømmet Slesvig som et ret Arve- og Fane-Lehn, og casserede alle derpaa heftende Pant-Forskrivelser, hvorefter Hertugen ved hans Krøning bar Rigets Sværd. Efter Kongens Død blev han af Rigets Stænder udvalgt til Konge, men han undskyldte sig med sin Alderdom og Svaghed, samt frabad sig dette Tilbud; hvorimod han recommendede dem sin Søstersøn Christian, Greve udi Oldenburg og Delmenhorst, hvilken Stænderne og paa hans Ord antog. Af ham modtog Hertugen 1455 atter Hertugdømmet til Lehn, og døde derpaa 1459 uden Livsarvinger, som den sidste Hertug i Slesvig af den schauenborgske Familie.

R. Christi-
an I.

Ved sit Valg 1448 maatte Kong CHRISTIAN give den slesvigiske Adel en Forskrivelse, at dette Hertugdømme aldrig skulde foreenes med Danmarks Krone under een Herre. Ikke desto mindre søgte han dog efter Hertug ADOLPHS Død at faae Hertugdømmet under sin Magt, hvilket og omfider lykkedes ham, da den beste Deel af Adelen, og deriblant de Rantzauer, vare paa hans Side. Udsaa blev han 1460 paa Raadhuset i Slesvig af Adelen udvalgt til Hertug, men maatte derfor give en meget haard Forskrivelse, hvori han tilstod, at have faaet Hertugdømmet ved Valg, og ikke ved Arv, og gav desuden Adelen mange og store Privilegier. Herpaa affiøbte han de andre Prætendenter deres Prætensioner, og gav først hver af sine to Brødre 40000 rhinske Gylden, og dernæst Grev Otto af Schauenborg 43000, hvorpaa de frasagde sig alle deres Fordringer paa Hertugdømmet. Endskjønt nu Kongen saaledes var forliigt med sine Brødre, opvakte dog den eene, Grev Gerhard, store Uroligheder, da han i Aaret 1465 begyndte at fordrø de ham og hans 1464 døde Broder lovede Penge af den holsteenske Adel. Da disse undskyldte sig med Kongens Fraværelse, bemægtigede han sig i en Hast Gottorp, Flens-

Grev Ger-
hard bliver
Stathol-
der.

borg, Hadersleben, Sonderborg, Rendsborg, Kiel og Tise. Kongen begav sig imod ham, betalte ham 4000 Gylden paa Uddrag, stillede ham Forsikring for de resterende, og formaaede ham til at begive sig bort igien. Dog begyndte han i de følgende Aar paa nye Uroeligheder, saa at Kongen 1467 saae sig nødsaget til at giøre ham til Statsholder over Slesvig og Holsteen, paa de Bilskaar, at han skulde afdrage paa Gielden alle de Indkomster, han derved nød. I dette Embede besatte han Gottorp, Rendsborg, Flensborg, Segeberg, Hanrau og Nordfrisland, og opførte sig saa haard imod Adelen, at den i Aaret 1469 fandt sig tvungen til at slutte et indbyrdes Forsvars-Forbund med hverandre, og derpaa lade Kongen vide sin Broders ubillige Opførsel. Herover begav Kong CHRISTIAN sig til Segeberg, hvor han lod Grevten kalde til sig, og indelukke udi et Kammer i ni Dage. Imidlertid betalte han ham de resterende Penge, erobrede igien de af Grevens Soldater besatte Stæder, og tvang ham derpaa til at frasige sig alle sine Fordringer paa Statholderkabet. Herefter gjorde han Grev Mouritz af Pyrmont til Amtmand i Flensborg og Lehnsmænd paa Gottorp, samt oprettede et nyt Forbund imellem Adelen, Biskopperne af Slesvig og Lybek, samt Stæderne Lybek og Hamborg. Da disse to sidste Stæder i denne liden Krig havde været ham behjælpelige, pantsatte han dem Kiel og Flensborg for de derpaa anvendte Omkostninger. I det følgende Aar sneg Grev Gerhard sig atter ind i Endersted, forandrede sit Statholderbrevs Datum, og lod sig hylde af alle Enderstedes, Kremper- og Bilsker-Mærker, hvilket de alle med Glæde gjorde, da han meget smigrede for den gemene Mand. Men Kong Christian som i egen Person anførte sin Armee, lærte dem snart at fortryde deres Hastighed. Dog lod Grev Gerhard sig ey forskrefke, men landede 1473 atter ved Husum, hvor han, som Landsherre, lod sig hylde af Stadens Beboere og Nordstranderne.

derne. Derpaa rykkede han med Stapelholmerne for Schwabsted, men Kong CHRISTIAN fik ham dog snart tilbagedrevet. Herpaa lod Kongen alle de Oprørske, hvoriblant den bekiendte Henrik Wulff, hvis forunderlige Epitaphium sees i Bewelfleths Kirke, forjage, og gav deres Gods til den nyelig adlede Staller i Nordstrand Laurens Lewe, som næsten eene var blevet ham troe, hvoraf han selv beholdt endeel, og paa Kongens vegne bortsolgte det øvrige. Alle Husene i Stapelholm lod han opbrænde, og agtede at handle ligesaa med Husum, men det blev dog endelig forandret til en haard Pengestraf, af hvilken endeel endnu varer ved, og kaldes i Husum *Erdbæuer*. Her ved blev der Rolighed i Kong CHRISTIANs Tid, som 1474 paa sin romerske Reise fik Holsteen, Stormarn og Dithmarsken ophøyet til et Hertugdøm.

Da Kong CHRISTIAN var kommet hjem fra denne Reise, var i lang Tid Rolighed udi Hertugdømmet; indtil han saae sig tounget til at straffe det tyranniske Forhold, som Henning Pogwisch til Farve havde øvet i Tøndern, som han havde i Pant for 25000 Mk. Lybsk. Dommen faldt saa at Henning Pogwisch tillige med sine Søner, hvoraf den eene havde ladet Brysterne sfiere af en Bondesone, som vegrede sig ved at være Amme hos hans Søn, da hun selv havde et spædt Barn, bleve jagede i Landflygtighed. Pogwisch beraabte sig paa Adelsens Forbund af 1469, og forlangede de andres Hielp. For at forekomme slike Uordener i Fremtiden, lod Kong CHRISTIAN nedrive Farve, og Originalen af Forbundet sig overlevere, hvorfra han lod Seglene rive, Skriften giennemsfiere og saaledes hele Documentet cassere. Derimod udgav han paa Landdagen i Rendsborg den 13 Jul. 1480 en Forordning at ingen i Hertugdømmene skulde med Bold overfalde den anden. Kong CHRISTIAN døde den 22 Maji 1482 og efterlod to Søner JOHANNES eller HANS Konge i Dannemark, og K. Hans. FRIDERICH Hertug i Slesvig.

Nyere Historie.

Friderich I. Hertug FRIDERICH, som siden blev Konge i Danmark og Norge, blev Hertug udi Slesvig og Holsteen efter det holsteenske og slesvigiske Raads Anmodning til hans Moder; de forsikrede at ville vælge ham som deres Herre, grundende sig paa at K. CHRISTIAN hans Fader, paa sit yderste havde forordnet, at efterdi hans ældste Søn, som nu var hylde til tre Kongeriger, Danmark, Norge og Sverrig, var rigeligen forset, saa vilde han at den yngste FRIDERICH, skulde beholde Fyrstendommene Slesvig og Holsteen allene. Men da hans Broder Kong JOHANNES fik dette at vide, var han hermed meget misfornøjet, samlede sit Raad og reiste til Flensborg for at forhindre dette; Han gav her først tilkiende, at hans Fader havde tilkøbt sig de schauenborgske Grevers Rettighed udi det Grevskab Holsteen for 8000 Gylden, hvilken Gield var betalt med Rigernes Penge, saa det altsaa ikke kunde gaae an at afhænde det Hertugdømme fra Kronen; For det andet burde disse Lehn Slesvig og Holsteen, ikke forandres anderledes end som de andre Arve-Lehne i det romerske Rige, hvor den eene Broder er ligesaa nær, som den anden, og angaaende det Privilegium, hvilket hans Fader havde udgivet til Holstenerne, svarede han, at Landskabet havde Magt at udvælge sig selv en Herre, og var ikke nødt til at antage en Arveherre, hvorimod han protesterede, at om de anderledes vilde udnyde deres Privilegium, var det imod det romerske Riges Lehns-Arveret. Hvad Fyrstendømmet Slesvig angik, som et Lehn her af Riget, svarede han, at Rigets Raad i Danmark ikke havde udstædt nogen Bevilgning eller Samtykke til det af Kong CHRISTIAN I. Landskabet givne Privilegium, og at de ikke havde saa meget at raade for Fyrstendømmet Slesvig, som for at udvælge en Herre og Konge her til Riget. Dmsider efter

en.

en lang Strid merkede Hertug FRIDERICHS Moder saavel som de holssteenske Herrer, at naar det skulle anderledes være, skede Kong HANSES Sønner og Arvinger Uret, og at saadant deres Foretagende kunde i Fremtiden være Aarsag til større Uenighed; derfor blev der bevilget, at Fyrstendommene Slesvig og Holsteen skulde deles ligesom andre Lehne i det romerske Rige, udi to lige Dele imellem begge Brøderne, og Indkomsterne at lignedes paa enhver af dem. Her forundrer Hvitfeldt sig, som Ord for Ord er bleven efterfulgt, at Danmark's Raad paa den Tid har villet tilstøde, at Fyrstendømmet Slesvig maatte deles og ikke igien foreenes, og samles med Riget. I forduum Tid var Fyrstendømmet Slesvig et særdeles Lehn, hvormed Kongernes Børn forlehntes her af Riget paa Livstid. Da vare Hertugerne af Slesvig tillige med Bisperne og Adelen i Rigets Raad og sad paa Herredagen med Kongen i Retteeting. Deres Undersaatter her udi Fyrstendømmet søgte Urne Landsting, derefter Herrerne, fra dem skede Appellationen til Kongen og Raadet, saavel over Herrerne som Undersaatterne.

Det blev da saaledes denne gang delet. Kong HANS fik Sønderborg, Nordborg, Als, Rensborg, Haseldorf, Hanrau, Femern, Apenrade, Segeberg. I Hertug FRIDERICHS Deel faldt Gottorp, Tønder, Hadersleb, Thile, Steinburg, Trittov, Oldenborg, Møen, Kiel. Da dette Skifte blev bragt i Rigtighed, var Hertug FRIDERICH i hans ellefte Aar, og blev sat under hans Broder K. HANSES Formynderskab, dog var hans Moder og nogle af det holssteenske Raad tilforordnede, at have tilbørlig Indseende dermed paa den unge Herres vegne. Hertug FRIDERICHS Moder udvirkede siden hos Kong HANS at han overgav til hans Broder det Land, som kaldes Strand, paa det ham ey skulle være skeet den mindste Uret i fornævnte Skifte, samt at Enighed og Fred des stærkere kunde forbinde dette broderlige

Hertugdommet deles imellem Kong Hans og Hertug Friderich.

Waand. Til Skiftets videre Fuldbyrkelse blev Mandagen efter Mar-
 tini Dag Aar 1482, holdet en Landdag angaaende Regieringen til
 Kiel, hvorpaa Kong HANS og Hertug FRIDERICH bleve samtykkede
 som regierende Herrer i Fyrstendommene, dog at Kong HANS skulde
 forestaae Regieringen udi hans Broders Mindreaarighed; Hertug
 FRIDERICH afstod da fra den geistlige Stand og begav sig, hans Bro-
 der uafvidende, ind i Fyrstendommene, for at antage sig hans Fæ-
 drene=Arv; Han regierede her temmelig rolig, indtil Kong CHRIS-
 TIAN II. Thronbestigelse, da adskillige smaa Uenigheder, som efter-
 haanden opkomme imellem disse Herrer, gjorde Hertug FRIDERICH til
 Kong CHRISTIANS Fiende. Omsider kom det saa vidt, at Hertug-
 gen og de Lybke (Kongens affagde Fiender paa den Tid) indgik sam-
 lede et Forbund mod Kongen; dette saavel som mange flere Oprør,
 nødsagede endelig Kongen, som bekiendt er, at tage Flugten til Ne-
 derlandene Aar 1523. Hertug FRIDERICH begav sig strax efter Kon-
 gens Afreise til Nørrejyland, hvorhen Naadet havde indbudet ham,
 og blev af Adelen, Kiobstæderne og Almuen hyldet paa Viborg Lands-
 ting i samme Aar. Aar 1526 affærdigede Kong FRIDERICH nogle
 Mænd til Lybek, for om muelig at stifte Forlig imellem den fordrevne
 Konge og sig; Forligelses=Midlerne bleve da opsatte, og angaaende
 Fyrstendommene blev i den anden Artikel fastsat, at Kong FRIDE-
 RICHS Arvinger skulde beholde Fyrstendommene Slesvig, Holsteen,
 Stormarn og Dithmarsken for dem allene, og at de maatte tilbørlig
 paa bestemt Tid og Sted modtage deres Forskning, og da vil Kong
 FRIDERICHS Arvinger aflægge Norges Riges Titel og Vaaben,
 naar han nedlagde Fyrsterdommenes Vaaben. Imedens Kong FRI-
 DERICH var indkaldet i Danmark, forestod hans Søn Hertug
 CHRISTIAN Fyrstendommene, han foretog sig med hans Faders Sam-
 tykke at indkalde Doctor Eberhard Weidensee, som tillige med Her-

man

man Tast, Præst i Husum, begyndte Reformationens-Verket. Denne unge Hertug tog derpaa 1529 til Norge for der at annamme Hyltings-Eed, som en Arve-Herre. Hans Fader Kong FRIDERICH døde derpaa 1533. Der blev da raadslaget, hvem af Kongens Sønner der skulde efterfølge deres Fader paa den danske Trone. Bisperne og nogle af Raadet vilde hertil vælge en af de yngre, nemlig Hertug HANS, paastaende Jus genituræ: at han var en fød Konges Søn. Andre af Raadet vare mere for Hertug CHRISTIAN, da han allerede var kommen til de Aar, han kunde strax forestaae Regieringen; Hertug HANS derimod var for ung til at blive Konge, allerhelst i saa farlige Tider. Endelig blev dog Hertug CHRISTIAN Konge i Danne-
Christ.III.

mark, og forestod baade dette Rige samt Fyrstendommene indtil 1544 i hans Brødres Mindreaarighed. Men i dette Aar blev en Deling foretagen imellem Kongen og hans ældste Brødre HANS og ADOLPH, i følge CHRISTIAN I. og følgende Regenters givne Revers til Stænderne, og den af JOHANNES og Hertug FRIDERICH indførte Communion stadfæstet. Kongens yngste Broder FRIDERICH, som var bestemt til Erkebiskop i Bremen, fik ey nogen Deel i Fyrstendommene. Delingen blev altsaa foretaget paa følgende Vilkaar: 1.) Kong CHRISTIAN skulde for sin Part have: a) 3 Slesvig, Sønderborg og Nordborg med Als, Arrøe, Sønderborg, Flensborg og Angel-Kloster. 2.) Hertug HANS Hadersleben, Dörningen, Lütkenborg, Tøndern, Lygum-Kloster. 3.) Hertug ADOLPH: Gottorp, Amtet Hütten, Wittensee, Nordkirch, Stapelholm, Husum, Endersted og Apenrade; Og blev da videre besluttet at Stænderne, Stæderne og Klosterne skulle blive udeelte, og beholde deres Privilegier, samt at alle regierende Herrer skulde beholde lige Deel i den Ret, som Hertugerne af Holsten havde til Hamborg. Af den paa Landene hæftende Gield skulle enhver betale sin Andeel, og beholde Forkjøbs Ret, saa at ingen af Parterne

Deling
imellem K.
Christ.III.
og hans
Brødre.

Parterne maatte kiøbe, pantsætte eller alienere noget til Fremmede førend de først havde tilbudet de andre regierende Herrer samme. I Aaret 1546 blev sluttet et Forlig imellem Keiser CARL og den flygtige Konge CHRISTIAN II. af følgende Indhold: at han renuncierede paa alt Arveret, Eftale og Lehnret til Fyrstendommene. Ved denne Renunciation begik man den Fejl, at man af ald for stor Nidkierhed imod CHRISTIAN II. Døttre, lod Fyrstendommene i Tractaten erklære for Mand-Lehn, endskiont saadant streed aabenbare imod de sachsiske Lehns Natur og mod CHRISTIAN I. Adkomst og Revers. Det kunde i Tiden blevet de kongelige hertugelige Huse til ligesaa stor Skade, som det nu syntes at være fordeeltigt. Efter dette Forlig imellem Keiseren, CHRISTIAN II. og Kongen, bekvemmede Kongens Brødre sig at modtage Forlehnningen af ham; til den Ende blev en Sammenkomst berammet i Eolding 1547, men ved Sammenkomsten opkom der en Stridighed om det, som Hertugerne fordrede, skulde være et Feudum Francum eller ikke, hvorpaa intet ved dette Møde blev besluttet. Kong CHRISTIAN døde derpaa Aar 1559 og Frider. II. efterlod sig tre Brindser FRIDERICH, MAGNUS og JOHANNES. FRIDERICH II. som kom nu paa Thronen i Danmark, forfugte sig i Aaret 1559 med Hertugerne JOHAN og ADOLPH om et Tog til Dithmarsken, paa det Vilkaar, at alle med samlet Magt skulde føre Krigen og derefter ved Krigen Ende dele Erobringerne imellem sig, som og skeede. Efter Dithmarskens Indtagelse bleve Indbyggerne paalagte: 1.) At alt Mandskab skulde møde ubevæbnet, og svære Kongen og Hertugerne. 2.) Levere fra sig alle Fahner, som de i forrige Krige havde erobret. 3.) Tilstaae Kongerne og Hertugerne samt deres Efterkommere alle Regalier og Høyheder i Landet. 4.) Rettergang at forvaltes paa den Maade, som det af Kongerne og Hertugerne blev forordnet, og Dithmarskerne dermed at være fornøiede uden at paa-
staae

staae videre Appel. 5.) Alle Privilegier og Forordninger, som dem af Keiseren eller andre kunde være bevilgede, skulde herefter være opbevarede. 6.) De skulde iligemaade aflevere alt Skyt og Krigs-Ammunition fra sig, og ey ruste sig til Krig uden kongelig Befaling, og 8.) Indbyggerne herefter betale Skat. Tractaten blev til desto større Sikkerhed underskrevet af Keiser RUDOLPH II. 1576. Blant Kong FRIDERICHS tvende Brødre, som efter de paa de Eider brugelige Delinger forlangde deres Part af Fyrstendommene, var Prinds MAGNUS allerede aflagt med Stiftet Øsel, men den yngre Broder Hertug HANS allene tilbage. Med ham deledte Kongen 1564, og overlod ham sin tredie Part af den kongelige Andeel i Fyrstendommene. Contracten bestod af følgende Poster: 1.) At Hertug HANS den Yngre skulde for sin tredie Deel arvelig beholde begge Huse Sønderborg og Nordborg, tillige med Slottet og Byen Ploen og Klosteret Urnsbøf med alle Herligheder og Jurisdictioner. 2.) Hvad Krigs og Kreds-Byrder angik, da vilde Kongen paa hans og Hertugernes Vilstid betale samme allene og holde Hertugen frie. 3.) Men andre indenlandske Skatter og Landbude (Konge-Tjeneste) skulde af Hertugernes Andeel fordres ligesom af andre Stænder og Under-Dommere i Fyrstendommene. 4.) Hertugen skulde opføre sig mod Kongen fredelig og broderlig. 5.) Give slip paa alle andre Prætensioner paa Holssteen, Stormarn og Dithmarsken. 6.) Undtagen det holssteenske Huses Prætensioner paa Hamborg, hvori Hertugen ogsaa skulde have Andeel. Hertugen paa sin Side udgav en Declaration at han ved ovenmeldte Deling var fuldkommen fornøjet og renuncerede for sig samt Descendentere paa alle videre Prætensioner. Kongen forlangede derpaa af Stænderne Arvehylding for sig og sine Brødre, samt de andre Hertuger HANS den Eldre og ADOLPH; men Stænderne forestillede Kongen Banskfeligheden i at tage saa mange Herrer, da de i CHRISTIAN III.

Tid allerede havde hyltet tre, hvortil de for Eenighedens Skyld i saa besværlige Tider vare blevne nødsagede; de vare dog endnu vil- lige at hylde Kongen samt hans tvende Farbrødre. Hvad Hertug HANS den Yngre angik, da syntes de at det hverken var tienlig for Staten eller overensstemmende med Grundlovene, at saa mange fik Deel i Regieringen. Kongen lod sig hermed nøye, og blev han samt hans tvende Farbrødre hyltet. Hertug HANS den Yngre behøvdte sit Guds allene med Proprietair-Ret uden at blive hyltet af Stænderne og uden at faae Deel i Regieringen. Foreeningen imellem disse tre hyl- dede Herrer indeholdt følgende Poster: 1.) At hvad almindelige Indkom- ster med Proprietair-Ret Politie- og Justits-sager samt Opsigt i Amtene og Stæderne angik, da behøvdte enhver for sig Ret i sin Andeel. 2.) Men Regalia og Regieringen over Stænderne tillige med de Rettigheder som uden Stændernes Sammenkaldelse ey kan udøves, blev tilfælles. Da Mandstammen af de oldenborgske Grever, som nedstammede fra CHRISTIAN I. Brødre, begyndte paa den Tid at blive svag, saa an- holdt de tre regierende Herrer af Slesvig-Holsteen, som nærmeste Ug- nater, ved Rigsdagen til Augsburg 1565 hos Keiseren om Coinve- stitur. Greverne af Oldenborg indvøndte adskillige Ting, hvorved de søgte at conservere bemeldte Grevskaber for deres Arvinger paa Qvin- desiden, og Sagen blev ey afgjort før end Aar 1570. Udi Kong FRIDERICH II. Tid begyndte man igien at handle med de regierende Herrer om Forlehningen af Slesvig som under Kong CHRISTIAN III. var bleven opfat. Hertugerne tilstode vel at Slesvig var et Lehn af Dannemark, men paastode endnu ligesom i CHRISTIAN III. Tid, at det var et Feudum francum, som ey var forbunden til nogen Afgift og tillige et Qvindelehn, hvilken Trette ey blev endt, før end Aar 1579, da der ved sachsisk, meklenborgsk og hessisk Mediation blev sluttet et Forlig imellem Kongen og Hertugerne til Odense, indehol- dende

dende følgende Poster: 1.) At Kongen og hans Efterkommere herefter vilde forlehne de regierende Hertuger af Holsteen og deres Arvinger af den oldenborgske Stamme med Slesvig og Femern, som med et gammelt Lehn af Kronen Dannemærk. 2.) Forlehnningen skulde af Hertugerne ved foresaldende Vacanser søges og af Kongen bortgives inden Aar og Dag. 3.) Ved Forlehnningen skulde opsættes en Revers, hvori Lehns-Vilgten skulde indeholdes. 4.) Lehns-Vilgten skulde bestaae deri at Hertugen, saavel i defensive som offensive Krige, skulle holde til Kongens Tjeneste i sex Maaneder 40 Mand til Hest og 80 til Fods, og dersom ey Krigen fik Ende i de sex Maaneder skulde Hertugen, som en troe Lehnsmand, staae Kongen bie. Hvorimod Kongen 5.) forsikrede ham om sin Beskyttelse. 6.) Og da man ey endnu kunde blive eenige om Arvesølgen, saa blev imidlertid afgjort, at om en af de regierende Herrer skulle døe uden Lehns-Arvinger, det efterladte Gods, da af nogle Raad skulle tages i Sequestre og Indkomsterne imidlertid deles. 7.) Dette Forlig skulle ey i nogen Maade præjudicere de forhen sluttede Pacta og Stændernes Privilegier. Forlehnningen skeede derpaa Aar 1580 den 2 Martii til Odense, hvor Kongen tillige med alle tre Hertuger mødte; Den kongelige Trone blev opreyst under aaben Himmel, og da de fyrstelige Gesandter havde ved en Tale forlangt Forlehnningen af Kongen, aflagde Fyrsterne selv i Person Eeden ved at holde en Blod-Fane og bleve af Kongen forlehned, som før, at conservere Arverettigheden, tillige coinvesterede han sig selv og sin Søn. Lehnsbrevene bleve herpaa ekstraderede, og Fyrsterne gave en Revers fra sig. Ved samme Tid døde Hertug JOHAN den Ældre uden Børn, hvilket Dødsfald gav Anledning til Tvistighed om Arvesølgen imellem Kong FRIDERICH II. og hans Farbroder Hertug ADOLPH. Hertugen paaastod allene at succedere af den Aarsag, at en levende Broder efter den jydskke Lov, foredrages en afdød Bro-

Lehns-Forbindelsen af Slesvig.

ders Søn, men da Jus privatum ey kan allegeres i Sager, som bør decideres ex principiis Juris Publici & feudalis, saa havde ogsaa saadan Arveret ingen Kraft. Kongen paastod derimod og med mere Rimelighed at han efter Jus repræsentandi, som er grundet i den keiserlige Lehnsret, samt efter den naturlige Billighed, burde succedere i sin Faders Ret og at Arven altsaa burde deles imellem ham og hans Farbroder, hvilket og skede, da begge Herrer ved Chursachsen, Mecklenborg og Hessens Mediation sluttede en Delings-TRACTAT til Flensborg 1581 paa følgende Conditioner: 1.) At Hertug ADOLPH allene skulde beholde alle efterladte Midler. 2.) Af Landene og det urørlige Gods skulde Kongen have Amtet Hadersleben, Dorningen og Rendsborg. Hertugen, Føndern, Landet Nordstrand og Femern tillige med Klosterne Lügum og Bordesholm; Af Middels-Dithmarsken skulde hver have sin halve Deel. 3.) Enhver maatte gjøre Forandringer i sin Deel, ligesom han vilde og saavidt det ey kunde skade den andens Deel. 4.) Tolden til Gottorp og Rendsborg deles imellem begge. 5.) Ketten over Hamborg blev tilfælles. 6.) De geistlige Prælaturer og Canonicater vepelviis bortgives af begge. 7.) Herved bleve paa nye stadfæstede alle forhen sluttede Dele-Contracter, Pacta mellem Riget og Fyrstendommene, samt Stændernes Privilegier. 8.) Begge Parter fralagde sig alle videre Prætensioner til ovennævnte Succession. Hertug JOHAN den Yngre af Sønderborg forlangte da, som en Broder af Kong FRIDERICH II. sin tredie Deel af den halve Part, som var tilfalden Kongen, hvilket og blev ham tilstaaet ved en Tractat til Flensborg Aar 1582, hvorved Hertugen fik 1.) I Holsteen Klosteret Reinsfeldt. 2.) I Slesvig Ruhe Kloster hvor Slesvig siden blev anlagt, tillige med Sundevit og nogle Landsbyer af Amtet Hadersleben, hvilket Kongen da siden Aar 1584 igien tilbyttede sig for Den Arrøe. Derimod renuncierte Hertugen paa alle videre Fordringer.

Hertug

Hertug ADOLPH døde Aar 1586 og efterlod fire Prindser FRIDERICH, PHILIP, JOHAN ADOLPH, og JOHAN FRIDERICH, af hvilke FRIDERICH som den Ældste succederede, men han døde i følgende Aar 1587 før end han var bleven hyltet og Arven tilfaldt da hans Broder Hertug PHILIP. Aaret derefter 1588 døde Kong FRIDERICH II. og efterlod sig tre Prindser, CHRISTIAN, ULRICH og JOHAN; Prinds CHRISTIAN, som da Christ. IV. kun var elleve Aar, var allerede i hans Faders Tid udvalgt til Succession i Regieringen og Formynderskabet blev da ført af hans Moder Dronning SOPHIA. Disse Omstændigheder betienede Stænderne sig af, til at fornye deres formeente Valgret og at formere deres Privilegier. Hertug PHILIP vilde ingen af Delene tilstaae, men forlangte omfider at naar CHRISTIAN IV. kom til sine myndige Aar, skulde han forsikre dem deres engang givne Privilegier og Friheder; hvorpaa og saa det danske Rigsraad imidlertid gav deres Forsikring skriftlig og paa den slesvig-holsteenske Landdag til Kiel 1588, blev imidlertid CHRISTIAN IV, som Konge til Danmark og Norge, samt Hertug PHILIP i hans afdøde Faders Sted, udraabte til regierende Herrer, og overleverede de dem paa den til Flensborg holdne Landdag deres Hyltingsbrev, og Hertug PHILIP stadfæstede dem deres Friheder 1590 Onsdagen efter Cantate. Vel gjorde Hertug JOHAN den Ungre til Sønderborg sig megen Umag paa den til Flensborg holdte Landdag saa vel som siden efter, at blive hyltet af de slesvig-holsteenske Stænder samt at faae Prindsessestyre; men samme blev ogsaa aflaget. 1589 imodtog CHRISTIAN IV. og hans tvende Brødre, Hertug ULRICH og JOHAN, samt Hertug JOHAN af Sønderborg paa den til Kiøbenhavn holdte Rigsdag, Hertugdommet Slesvig, samt Den Femern til Lehn. Hertug PHILIP døde derpaa den 18 October 1590 uden Livs-Arvinger, og Hertug JOHAN ADOLPH blev paa Land- Hertug Johan Adolph. dagen til Flensborg Aar 1592 udvalgt at være regierende Herre i hans

hans Sted. Han stadfæstede dem deres Rettigheder, Privilegier og Friheder. En saadan Hylding imodtog ogsaa Kong CHRISTIAN IV. i egen høye Person, efter at Keiser RUDOLPH II. havde den 26 April erklæret ham myndig som Hertug af Holsteen, han stadfæstede dem deres Privilegier og lod sig derpaa den 29 August 1596 som Konge krone udi Kiøbenhavn. Byerne Tønningen og Garding bleve af Hertug JOHAN ADOLPH benaadede med Stads-Rettigheder, og fik af ham hver sin Politie-Forordning; han bevilgede ogsaa Indvaarnerne i Landskabet Enderstedt, i stedet for den tvetydige Landret, som var dem givet af Hertug ADOLPH 1572, en nye forbedret Landret og Politie-Forordning. Hertug ADOLPH havde ogsaa 1582 givet Landskabet Enderstedt en Digforordning, som JOHAN ADOLPH ogsaa den 14 November 1595 stadfæstede. Kong CHRISTIAN IV. gav ogsaa Aar 1600 Flensborg dens endnu værende Politie-Forordning i stedet for den hidindtil fulgte og af Kong CHRISTIAN III. 1558 udstædede. Aar 1603 benaadede Hertug JOHAN ADOLPH den af hans Fader Hertug ADOLPH 1582 med en Politie-Forordning (kaldet Weichbildsrecht) forsyttede Bye Husum med Stadsrettighed. Hertug JOHAN ADOLPH oprettede 1606 med sin Broder Erkebiskoppen i Bremen Johan Friderich, et Forlig og aftraade til ham i stedet for hans Fædrene-Arv, Den Femern, og Amterne Tremsbüttel, Steinhorst, Oldenborg og Eismar, samt Stæderne Oldenborg og Neustat; og meddeelte Kong CHRISTIAN IV. Hertug JOHAN ADOLPH til Gottorp i Betragtning af hans Andeel i Hertugdømmet Slesvig, Aar 1609 Stadfæstelse paa hans Forstefødselsbrev, som Hertugen for at forekomme alle Landdelinger i Tiden forordnede til en bestandig Regel i hans Andele af Hertugdømmerne Slesvig og Holsten for alle hans Efterkommere og Arvinger, hvilket Keiser RUDOLPH II. allerede 1608 havde confirmeret. Nu ophørde Stændernes Valgret i Hertugdømmene

mene Slesvig og Holsteen, og bleve de nødte til, da Hertug JOHAN ADOLPH døde, at antage, paa den af Kong CHRISTIAN IV. til Slesvig holdte Landdag, hans førstefødde og ældste Søn Hertug FRIDERICH III. uden mindste Valg, og hylde ham Aar 1616, efter at han havde confirmeret deres Rettigheder og Friheder; Hertug FRIDERICH III. havde ogsaa allerede Aar 1616 i Kolding faaet af CHRISTIAN IV. Forlehnning paa Hertugdømmet Slesvig og Den Femern. 1615 den 1 December var en stor Vandflod i Bidingherred, Ocksholm, Gotteskog, Bøkingherred, Desbell og Nybell Sogne, Cunge, Rutebol, Grensbøl, Serh, Tønder &c. Hertug JOHAN ADOLPH døde den 31 Martii 1616 og efterlod tre Prindsler nemlig: 1.) Hans Efterfølger i Regieringen Hertug FRIDERICH III. fød den 22 Dec. 1597. 2.) Hertug ADOLPH fød den 11 September 1600, og død uden Livsarvinger 1631. 3.) Hertug JOHAN, som var fød den 18 Mart. 1606, blev Biskop i Lybek, og døde 1655, efterladende sig en Prinds ved Navn JOHAN AUGUST som døde i Hamborg 1686 uden at efterlade sig Livsarvinger. Hertug FRIDERICH III. døde efter at have anlagt Friderichsstadt, og anordnet adskillige andre nyttige Indretninger, samt havde Begivenheder, som siden skal anføres, 1659. Hertug JOHAN den Ungre døde paa Glyksborg den 9 October 1622, og efterlod sex Prindsler nemlig: 1.) Hertug CHRISTIAN fød 1570 døde ugift 1633. 2.) Hertug ALEXANDER fød 1573 død 1627, fra ham nedstamme de endnu blomstrende Linier, den Augustenborgske og Beckiske. 3.) Hertug JOHAN ADOLPH fød 1576 og død 1624. 4.) Hertug FRIDERICH fød 1581 død 1658. 5.) Hertug PHILIP fød 1584 død 1663, som er Stammefader for den endnu blomstrende glyksborgske Linie. 6.) Hertug JOHAN ERNST fød 1595 død 1671. Disse efterlodte sex Prindsler erholdte Aar 1621 deres Arv efter deres Faders Testamente. Hertug ALEXANDER fik Staden, Slottet og Amtet Sønderborg;

Hertug
Friderich
III.

Hertug

Hertug JOHAN ADOLPH Slottet og Amtet Nordborg; Hertug CHRISTIAN Den Arroe samt 5000 Rdlr; Hertug PHILIP Slottet og Amtet Blåfærborg, en stor Deel af Sundevit samt nogle adelige Godsfer; Hertug JOACHIM ERNST Staden Amtet og Slottet Pløn, Amtene Arensbøf og Rheinfeld og det adelige Gods Rchtwisch og endelig becom Hertug FRIDERICH aarlig af hans fem Brødre tilsammen 5000 Rdlr. lybske Penge; men efter Hertug JOHAN ADOLPHS Død fik han Slottet og Amtet Nordborg, hvorved den ham aarlig tillagde Apanage ophørede. Disse sex Fyrster bleve forlehmede med deres Andeel i Hertugdømmet Slesvig med lige Ret til det og Den Femern, af Kong CHRISTIAN IV. paa Rigsdagen i Kiøbenhavn den 25 Junii 1623. Egesaadan Forlehnning fik og de sex Brindser af den paa Sønderborg afdøde Hertug ALEXANDER, nemlig JOHAN CHRISTIAN, ALEXANDER HENRICH, ERNST GÜNTER, GEORG FRIDERICH, AUGUST og PHILIP LUDVIG Aar 1633; Egeledes meddeelte og Kong FRIDERICH III. ikke allene disse sex Fyrster, men og tillige med dem ovenmeldte Hertuger, FRIDERICH, PHILIP og JOACHIM ERNST den 22 Maji 1649 samme Forlehnning. Den imellem Riget Danmark og Hertugdømmene Slesvig og Holsteen oprettede Union blev paa Landdagen i Rendsborg den 9 Maji 1623 udvidet og stadfæstet. Efterat dette Hertugdømme i den øvrige Deel af Kong CHRISTIAN IV. Regiering havt lidt meget saavel ved den tydske og svenske Krig som ved Pest, fik det efter denne Konges Død 1648 en nye Overherre i Kong FRIDERICH III. som eedelig bekræftede Landets Privilegier paa Landdagen i Flensborg den 5 Oct. 1648, og modtog Stændernes Hyliding. Denne Bekræftelse af Privilegierne skede og af Hertug FRIDERICH III. Efterfølger i Regieringen Hertug CHRISTIAN ALBRECHT den 3 Februaril 1661 paa Landdagen i Slesvig og dette var den sidste Gang. Siden ere de af de følgende Konger skriftlig stadfæstede uden Eed. I den 1657 imellem Kong FRI-

Kong
Friderich
III.

Hertug
Christian
Albrecht.

FRIDERICH III. og CARL GUSTAV i Sverrig opkomne Krig indtog de svenske Tropper den kongelige Andeel af Slesvig-Holsteen, men den blev Aaret derefter dem igien frataget af Churfyrsten til Brandenburg, som kom Kongen af Danmark til Hielp. Hertug FRIDERICH III. blev nødt at holde sig neutral, overlevere Slottet Gottorp til keiserlig og brandenborgsk Besætning, og slette Stapelholms Skandse. Imidlertid forarsagede de fremmede Hielpetropper Hertugdømmet megen Skade. Ved Freden imellem Danmark og Sverrig saae Kong FRIDERICH III. sig nødt til at tilstaae Hertug FRIDERICH III. samt hans Arvinger Souverainiteten i hans Andeel af Slesvig, over Femern, samt Amtet Svabsted og Befrielse for Lehnsplichten; Ligeledes erholdt Kongen ved Regjerings-Formens Forandring af det danske Rigsraad den 2 Maji 1668 Souverainiteten over hans Andeel af Hertugdømmet Slesvig og Befrielse for Lehnsplichten. Af Domcapitelets Godser forbeholdt Kongen sig fire Præbender for sig og sine Arvinger. Den 10 August. 1659 døde den gottorpske Hertug FRIDERICH III. i Fæstningen Tønningen, som han havde ladet opbygge 1644; han efterlod sig to Brødre: 1.) Hertug CHRISTIAN ALBRECHT, fød den 3 Febr. 1641 som efterfulgte sin Fader. 2.) Hertug AUGUST FRIDERICH, fød den 6 Maji 1646, udvalgt til Biskop 1666 og død den 1 Oct. 1705 uden Livsarvinger. Aar 1661 den 24 Maji indgik Hertug CHRISTIAN ALBRECHT paa Slottet Gottorp et for Danmark farligt Forbund med Kong CARL XI. af Sverrige; siden den 12 Oct. 1667 et Forbund med Kong FRIDERICH III. i Glykstadt, og fik denne Konges Datter FRIDERICA AMALIA til Gemahlinde. 1667 fik Kong FRIDERICH III. Staden og Amtet Sønderborg, da dets Hertug CHRISTIAN ADOLPH ikke kunde betale den derpaa hæftende Gæld, af samme Aarsag maatte Hertug JOHAN BUGSLAUS afstaae Amtet Nørdborg til Kongen 1669. Kong FRIDERICH III. døde 1670,

Rong
Christ. V.

og blev efterfugt i Regieringen af hans Søn CHRISTIAN V. Han gav det ptoenske Huus Amtet Nordborg for Halsdelen af Grevska-berne Oldenborg og Delmenhorst. Den 25 April 1674 fornyede den gottorpffe Hertug CHRISTIAN ALBRECHT sit med Sverrig 1661 sluttede Forbund, reiste selv til Sverrig og ophævede 1675 i Maji Maa- ned uden Kongens Vidende Landdagen i Rendsborg, som var sat til at bestemme Omkostningerne til Hertugdømmets Forsvar, men maatte indrømme Kongen Tønningen, Gottorp og Stapelholms Skandse, medens Krigen varede mellem Dannemark og Sverrig, og indgaae et Forlig i Rendsborg med de danske Commissarier 1675, hvorved han saavel som hans Broder, Biskoppen i Lybek Friderich August, maatte afstaae fra Souverainiteten og alt det han havde erhholdet ved de forrige Tractater, samt forbinde sig til at erlægge Lehnspilgten. 1676 lod Kong CHRISTIAN V. Fæstningen Tønningen samt Sta- pelholm Skandse sloise, og 1677 Bolden om Stottet Tønder. Den 19 Dec. 1676 bleve de hertugelige Lande sequestrerede til Kongen; derimod igientkaldte Hertugen det rendsborgffe Forlig, dog bleve de hertugelige Lande Hertugen tilbagegionne med den forrige Souveraini- tets-Act ved Freden 1679. Aar 1683 tog Kongen Den Femern i Besiddelse, som Hertugen havde pandtsat for Contributioner af hans Lande. Den 30 Maji 1684 tog Kongen igien den gottorpffe Andeel til sig, da Hertugen ikke vilde indgaae de Poster, som ham vare fore- lagde. For at hæve disse Uenigheder blev holdet en Sammentkomst i Altona 1689 den 20 Julii, ved hvilket Forlig Hertugen blev indsat i sine Lande, dog at den danske Prinds GEORG beholdt Amtterne Frem- bützel og Steinhorst. Hertugen befæstede derpaa Staden Tønningen paa nye og holdt bestandig Venfkaab med Kongen til sin Død, som indfaldt den 27 Dec. 1694. Han efterlod sig to Sønner: 1.) Hertug FRIDERICH IV. fød 1671, som efterfulgte sin Fader i Regieringen. 2.) Her- tug

Hertug
Frid. IV.

tug CHRISTIAN AUGUST fød 1673, som efter sin Broders Hertug FRIDERICH IV. Død, som indfaldt Aar 1702, blev Formyndet for den umyndige Hertug CARL FRIDERICH, og Administrator for den gottorpiske Andeel af Hertugdømmene Slesvig-Holsteen, samt siden 1706 Biskop udi Lybek.

Imellem Hertug FRIDERICH IV. og Kong CHRISTIAN V. opkomme Stridigheder, som vedvarede til 1699, i hvilket Aar Kongen døde og efterlod sig tre Prindsler, hvoraf FRIDERICH efterfulgte sin Fader i Regeringen, de andre døde i deres Ungdom. Formedest de imellem hans Fader og Hertugen af Gottorp varende Stridigheder opkom strax ved hans Regerings Tiltrædelse Krigen med Sverrig, som den 18 Aug. 1700 blev bilagt i Travendal, og den 12 Julii 1701 blev et særdeles Forlig oprettet til Hamborg. Den 19 Julii 1702 blev Hertug FRIDERICH IV. ihjelskudt i Slaget ved Cliffau udi Bøvedskabet Sandomir i lille Polen; han efterlod kun en Prinds ved Navn CARL FRIDERICH, fød den 18 Oct. 1700. I Hertugens umyndige Aar blev oprettet et Forlig imellem Kong FRIDERICH IV. og ham i Hamborg den 5 Jan. 1711; og den 30 April 1712 en Forklarings-Reces for at vedligeholde den gode Forstaaelse imellem de kongelige og fyrstelige Lande. Men det varede kun kort, inden den gottorpiske Regering faldt til det svenske Partie. Kongen indtog Fæstningen Tønningen 1714 samt Den Helgoland; Fæstningsværkerne for Tønningen bleve sløfede, og endelig blev Freden sluttet paa Friedrichsborg 1720, hvorved Kongen igjen indrømmede Hertugen sin Andeel af Hertugdømmet Holsteen, og lod sig hylde den 4 Septembr. 1724 i egen Person af Adelen udi Hertugdømmet Slesvig paa Gottorp. Den forrige Administrator af Hertugdømmet, CHRISTIAN AUGUST, Biskop i Lybek, døde den 25 April 1726, og efterlod sig fire Prindsler: 1.) Hertug CARL AUGUST, fød den 26 Nov. 1706, døde

Kong
Frider. IV.

Hertug
Carl Frid.

uformælet i Petersborg den 1 Jun. 1727. 2.) Kong ADOLPH FRIDERICH, fød den 14 Maji 1710, udvalgt til Biskop i Lybek den 16 September 1727, blev Administrator for den umyndige Hertug CARL PETER ULRICH over den gottorpske Andeel i Holsteen 1739, udvalgt til Thronfølger i Sverrig 1743 og Konge den 5 April 1751. 3.) Hertug FRIDERICH AUGUST, fød den 20 Sept. 1711, Biskop i Lybek 1750. 4.) Hertug GEORG LUDVIG, fød 1719, døde som russisk Generalgouverneur i Holsteen 1763.

Kong
Christ. VI. fulgt i Regieringen af hans Søn Kong CHRISTIAN VI., som sluttede en Forening med Keiser CARL VI. og den russiske Keiserinde ANNA, som garanterede for Hertugen af Slesvig-Holsteen-Gottorp, at han skulde afstaae fra alle sine Fordringer paa den af ham forhen eiede Andeel af Hertugdømmet Slesvig imod at Kongen betalte ham en Million Rigsdaler. Hertug CARL FRIDERICH døde i sin Residensstad Kiel den 18 Junii 1739 og efterlod sig Hertug CARL PETER ULRICH, fød den 21 Febr. 1728, som 1742 blev udvalgt til Thronfølger i Sverrig, fra hvilket han afstod og blev samme Aar udnævnt til Thronfølger i Rusland. Kong CHRISTIAN VI. døde 1746 den 6 Aug. og blev efterfulgt af hans Søn FRIDERICH V., som købte Halvparten af Den Arvø af Hertug FRIDERICH til Glyksborg. Kong FRIDERICH V. døde den 14 Jan. 1766, og hans Søn CHRISTIAN VII. kom til Regieringen efter ham, som lykkelig og vel bilagde alle videre opkommende Uenigheder ved at foreene det halve Holsteen med Riget Danmark, da Hertugen PAUL PETROWITZ, Storfyrste udi Rusland, overlod sin Andeel af det Holsteenske Aar 1773, hvorimod Kongen af Danmark afstod ham Grevskaberne Oldenborg og Delmenhorst, som han skienkede til FRIDERICH AUGUST, Biskop i Lybek og Prinds af det holsteenske Huus, en Søn af CHRISTIAN AUGUST. Til denne

Denne Biskops Søn PETER FRIDERICH WILHELM har Arveprinds FRIDERICH afftaaet sin Ret som Coadjutor til Stiftet Lybek, for at bringe dette Forliig lykkelig til Ende. Altsaa ere de Stridigheder, som saa ofte have foraarsaget saa mange Uroligheder og opvakt adskillige Krige, ved denne høystlykkelige Forening, hvorpaa man i hele Aarhundrede har arbejdet, bragte til den ønskeligste Ende. Herved ere os aabnede de gladeste Udsigter til en langvarig Fred og fortrolig Ven- skab inmellem de nordiske Riger.

Foruden den gottorpiske Linie, som nu ikke mere har nogen Præ- tension paa Hertugdømmet Slesvig ere der tvende Linier, som endnu blomstre. Ved Aaret 1547 forlode vi Hertug JOHAN den Yngre der er Stamfader for den hele sønderborgske Side-Linie, og døde paa Glyks- borg den 9 Oct. 1622. Hans Søn Hertug ALEXANDER som døde paa Sønderborg, efterlod sig sex Prindsar: 1.) Hertug JOHAN CHRISTIAN, fød 1607 død 1653, han stiftede den først kaldte sønderborgske siden franshagenske Linie, men som igien er uddød med Hertug LUDVIG CARL 1708. 2.) Hertug ALEXANDER HENRIK, fød 1608 død 1667, fra ham nedstammede den slesiske eller catholske Linie, som uddøde 1727 med Hertug ALEXANDER RUDOLPH. 3.) Hertug ERNST GÜNTHER, fød 1609, død 1689; fra ham nedstammer den endnu paa Øen Als blomstrende Linie af Augustenborg. 4.) Hertug GEORG FRIDERICH, fød 1611, død 1676 ugift. 5.) Hertug AUGUST PHILIP, fød 1612, død 1675; han var Stammefader for den endnu blomstrende bek- kiske Linie. 6.) Hertug PHILIP LUDVIG, fød 1620, død 1689; han var Stifter af den med Hertug LEOPOLD 1744 uddøde wiesenborgske Linie. Den anden Linie blev stiftet af Hertug FRIDERICH paa Nord- borg, fød 1581, død 1658, den gif under med Hertug ERNST LEOPOLD 1722. Den tredie har Hertug PHILIP til Glyksborg til Stam- mefader, som var fød 1584, og døde 1663. Denne Linie er endnu

Den søn-
derborgske
Linie.

Den nord-
borgske Li-
nie.

blomstrende. Den fjerde Linie var den Ploenske, stiftet af Hertug ERNST, som siden deelttes i adskillige Grene, men endelig uddøde gandske 1761 med Hertug FRIDERICH CARL, da hans Andeel tilfaldt Kongen af Danmark.

De nu regierende Hertuger.

De nu regierende Hertuger af de endnu blomstrende Linier ere følgende: den regierende Hertug af Sønderborg-Augustenburg er Hertug FRIDERICH CHRISTIAN, General af Infanteriet i kongl. dansk Tjeneste, fød den 6 April 1722, kom til Regieringen den 20 Jan. 1754, formælet den 26 Maj 1762 med CHARLOTTA AMALIA, Prindsesse af Holsteen-Ploen; hun døde den 11 Oct. 1770, efterladende sig fire Børn, en Prindsesse og tre Prindser: 1.) LOVISE CHRISTIANE CAROLINE, fød den 17 Febr. 1764. 2.) FRIDERICH CHRISTIAN, fød den 28 Sept. 1765. 3.) FRIDERICH CARL EMIL, fød den 8 Martii 1767. 4.) CHRISTIAN AUGUST, fød den 9 Julii 1768. Den regierende Hertug af Holsteen-Beck, er Hertug FRIDERICH LUDVIG CARL, fød den 30 Aug. 1757, kom til Regieringen 1775, og er Major i russisk Tjeneste. Den regierende Hertug paa Glyksborg, er Hertug FRIDERICH HENRICH WILHELM, fød den 15 Martii 1747, kom til Regieringen den 11 November 1766, formælet den 9 August. 1769 med ANNE CHARLOTTE WILHELMINE, Prindsesse af Nassau-Saarbrück, og ere de endnu uden Børn. Af det gottorpiske Huus, skönt det afstod alle dets Rettigheder i Holsteen 1773 til Kongen af Danmark, vil man dog for Orden og Tydeligheds Skyld, opregne de endnu levende Prindser, som ere PAUL PETROWITZ, Storfyrste og Storamiral af Rusland, fød den 1 Oct. 1754. FRIDERICH AUGUST, Biskop i Lybek, en Søn af Hertug CHRISTIAN AUGUST og ALBERTINE FRIDERIKE, Prindsesse af Baden-Durlach; han er fød den 20 Sept. 1711, formælet den 21 Nov. 1752 med ULRIKE FRIDERIKE WILHELMINE, en Datter af MAXIMILIANUS, Prinds af Hessen-Kassel. Af dette Ægtekab ere følgende Prindser

fer: PETER FRIDERICH WILHELM, Coadjutor til Lybek, fød den 3 Jan. 1754. Endnu regnes til det gottorpiske Huus PETER FRIDERICH LUDVIG, en Søn af Prinds GEORG LUDVIG og SOPHIE, Prindsesse af Holsten-Beck, han er fød den 17 Jan. 1755, og blev udvalgt til Coadjutor i Lybek den 16 Sept. 1776. Man har søgt at gjøre denne Indledning saa tydelig som mueligt, og de smaae Uordentligheder, som endnu maatte have indsneget sig, ville Læserne behage at undskylde, da en ordentlig Fortælling af en Statshistorie, som saa mange Fyrster have Indflydelse udi, neppe kunde beskrives med den Tydelighed, som man ønskede det, om man endog gjorde sig den største Umage.

Det

Det Tredie Capitel.

Om Kirkehistorien, samt den gamle og nye Kirkeforfatning i Hertugdømmet Slesvig.

H Hedenskab. **A**t Indvaanerne i dette Hertugdømme, ligesaa vel som alle andre Danske, i det første have været Hedninge, er gandske vist, men om de og have havt samme Afguder, som de øvrige Danske, er ey afgjort. I det mindste finder man at de sydligste Slesvigere, og i sær Frefterne, har dyrket andre Guder, og iblant de sidstes nævnes Phofeta eller Fosta og Wæda. Den sidste er dog uden Tvivl Odin selv, men om den første, der afmales som en Gudinde, er den samme som Forseti i Edda (Grimnismal Stroph. 15.) er uvist; Dog synes det at den danske Forsetis Bestilling ey strider med den slesvigiske og frefiske Phofeta's. Man dømmes derom af Edda's Ord: Glitnir er en tiundi, han er gulli studdur ok silfri takpur iþ sama, en þar Forseti byggir flestun dag, ok svefir allar sakir. Man har og paa adskillige Steder i dette Hertugdømme, og deriblant for faa Aar siden ved Lustrup Mølle i Nærheden af Ribe, opgravet Afgudsbilleder, som ingen Liighed have med de bekiendte Danske. De Billeder som findes paa begge de tønderiske Guldhorn, synes og at vise en langt anden Gudsdyrkelse end i det egentlige Dannemark forhen var brugelig. Man finder paa Markene endeel Altene og hedenske Begravelser, dog kan det og bevises at her have været hedenske Templer, da St. Michaelis Kirke i Slesvig var en hedensk Tempel, førend det blev en Kristen

Phofeta
og Wæda.

Christen Kirke. Men at de her havde tilbedet romerske Guder, Mars, Jupiter, Venus og Saturnus, kan man ey troe paa Heimreichs blotte Vidnesbyrd.

Saa rimeligt som det er at Christendommen ved de idelige Ud- vandringer, og de Udvandrendes Hiemkomst tilig her maa være ble- ven bekiendt, saa lidet vides dog herom. Vel fortæller Heimreich, at en ved Navn Koniochus lidet efter 590 skulde have prædiket Evan- gelium paa Nordstrand, og der givet Kønigsbüll Kirke Navn efter sig, men han siger ey hvor han haver denne Fortælling fra. Dette vides dog, at den fresiske Konge Ratbod, hvis Residence var paa Hel- goland, da han 716 førte Krig med Carolus Martellus i Franfrige, var nær ved at døbes af den engelske Egbert, skjønt der blev intet af. Dog blev hans Datter Theodosinda, som fik Pipini Søn Grimaldus omvendt til den Christelige Lære. Dette første Forsøg, hvorom vi have nogen ret Underretning, endtes med St. Wigberts Drab, og hans Stalbrødres Forjagelse. Man foreviser endnu paa Helgoland den i Klippen udhuggede Cisterne, som var bestemt til Kongens Daab. Men endskjønt Kong Ratbod ey vilde antage Christendommen, blev hans Søn Ingerd dog en Christen, og døde strax efter sin Daab. Efter denne Tid have S. Wenefridus Bonifacius, S. Willhadus og Lud- gerus prædiket Evangelium i Slesvig og Nordfresland, dog uden nogen synderlig Frugt.

Christen-
dommens
første Dræ-
diken ved
S. Konio-
chus.

S. Egbert.

S. Wene-
fridus Bo-
facius, S.
Willhadus
og S. Lud-
gerus.

Men Christendommens egentlige Oprettelse og Indførelse i disse Lande var St. Ansgarius forbeholdet, ligesom og Kong Harald var den første slesvigiske Fyrste, som 826 lod sig døbe ved Mainz, i Overvæ- relse af Keiser Ludvig den Fromme. Aar 827 blev den første Kirke bygt i Haddeby ved Slesvig, og derved en Skole for 12 Born; lige- som og Elien da fornemmelig havde den Ære at blive brugt til de da i Mængde omvendte Hedningers Daab. Men Haddeby Kirke blev

S. Ansga-
rius.

lidet derefter ødelagt af Kong Ragnar Lodbrog, og de Christne jantmerlig forfulgte baade af ham og Kong Gorm den Grunnæ, der døde 935. Dog blev under Kong Erik I. Haddebye Kirke atter opbygget 850 og indviet til St. Maria. Under Kong Erik Barn, der i Forstningen efter sin Yndling Hovi Jarls Raad forfulgte de Christne, men siden selv antog deres Troe, begyndte Christendommen ret at fæste Rodder i Hertugdømmet, saa at adskillige Kirker da bleve bygte. Knytlunga Saga p. 34. siger at i Kong Knud den Stores Tid allerede i Slesvig Stift vare 350 Kirker. Kong Harald Blaatand blev af Biskop Popo 968 dødt ved Jutebek i Angeln, som derpaa fik det forandrede Navn Hillebek, s: Hellig Bæk.

Slesvigiske
Bisper.

Bolichius.

Erik.

Marco.

Hæred.

Folkbert.

Popo.

Egoard.

Esico, Ru-

dolf I. Si-

vard I. Ru-

dolf II. Si-

vard II.

Gunnerus.

Slesvig Stift er et af de allerældste i Dannemark; thi om man endog vil udelade den opdigtede Bolichius, havde det allerede 934 sin egen Biskop Erik, hvilken, saavel som de følgende til 1104 stode under Erkebiskoppen i Bremen, men siden indtil Reformationen under Erkebiskoppen i Lund. Erik siges at være sat af Kong Henrik Auceps og 944 at have forladt sit Stift, da de Danske i dette Aar ødelagde Slesvig. Hans Eftermand Marco var egentlig Biskop udi Oldenburg i Bagrien, men havde ad interim Opsigt over den Slesvigiske Kirke. Disse to Bisper forbigaaes af mange, og den første, fra hvilken man haver en uafbrudt Række indtil denne Tid, er Harald eller rettere Hæred, dog veed man en hvad Aar han er blevet Biskop. Efter ham kom Folkbert, Popo og den af alle indenlandske Stribentere forbigaaede Egoard, hvis Udeladelse er des forunderligere, da han formedelt sin Hellighed er meget berømt hos de catholske Stribenter, som sige at han endog opvakte Døde. Hans Efterfølgere vare Esico, Rudolf I. Sivard I. Rudolph II. og Sivard II. som var den sidste af de Bisper i Slesvig, som bleve ordinerede af Erkebisp i Bremen; thi hans Eftermand Gunnerus blev indsat af Erkebisp
Aseer

Alser i Lund. Han saavel som hans Successor Albert indviede mange nye Kirker i Endersted og Nordfresland, af hvilke den første var Taring, der i Aaret 1103 blev først bygt af Træ. Albert blev 1134 slaget i Bataillen ved Godwig, og hans Eftermand Ricco I. blev 1138 Biskop udi Sielland. Om hans Successor Herman vides ey noget mærkværdigt, andet end at han herfra er kommen til Roskilde. Albert.
Ricco I.
Herman.

Esbern, som efter ham fik Stiftet, skal have været en meget dydig og lærd Mand, men kom i Uenighed med Kong Waldemar og hans Lehnsmænd i Slesvig Nicolaus Rafi, da hver holdt med sin Pave. Det kom til et Oprør, hvori Biskoppens Slot Gross-Gottorp blev ødelagt og Lehnsmændene dræbt; Bange for Kongens større Unaaede maatte da Esbern forlade Landet og afstaae Stiftet til sin Modstander Ricco II. som døde 1167. I disse to Bisperes Tid lod Kong Waldemar bygge mangfoldige Kirker af hugne Sten og Teglsten i dette Hertzugdømmet. Efter at Gross-Gottorp (som laae en halv Mil norden for Slesvig, hvor man endnu ved Ruhenkroe kan see dets Ruderer) var ødelagt, byggede Bisperne sig et Slot ved Klein-Gottorp, nærmere Staden, hvilket de beboede til 1268, da Biskop Bondo byttede det bort til Hertug Erik, for Brocksloot, Brodersbøye og Hupmark i Schwansen. Contracten læses i Pont. Ann. Eccl. Dan. T. I. p. 731 sq. Esbern I.
Ricco II.

Ricco's Eftermand Friderich, en stor Ven af den store Abfalon, drukkede i Beltet 1179, og ligger begravet i Sorø. Hans Successor Waldemar, den danske Konge Knud Magnussens Søn, er meget berømt i Historien, formedelst sit store Forsæt at blive Konge i Danmark. Dog det lykkedes ham ey; Biskop Abfalon besnærede ham 1193, og han maatte i et 16 Aars Fængsel bøde for sin Dumdriftighed. Hans videre Skiebne, som i mange Maader var mærkværdig, kan læses i adskillige Skrifter. Som Biskop i Slesvig beholdt han 1182 af Kong Knud VI. Stadfæstelse og Forbedrelse paa Friderich
Waldem.

de herlige Privilegier, hvormed Slesvig Bispestoel siden prunkede, at nemlig alle Stiftet tilhørende Bønder, skulle allene være under Bisfoppens Jurisdiction, befries fra alle kongelige Skatter og ey erkjende anden Øvrighed end Bispen. 1186 erholdt han ogsaa en Herlighed, som de danske Bisper ey endnu eyed, og som de ey fik uden Blods Udgydelse; nemlig Tiende af sit hele Stift, hvortil Kong Knud var ham særdeles behjælpelig. Af Glæde over disse Fordele stiftede han 1192 Bernhårdinerklosteret Guldholt ved Slesvig, hvor nu det adelige Frøken-Kloster er, hvis Munke to Aar derefter havde en fortrædelig Strid med Cluniacenser-Munkene af St. Michaels Kloster, hvorom mere skal tales i Beskrivelsen over Slesvig Stad.

- Nicol. I. Nicolaus I. fulgte efter den oprørste Waldemar, og efter ham Tycho en stor Munk Patron, i hvis Tid Dominicaner og Franciscaner byggede Kloster i de fleste Stæder, som siden ved hver nøyere skal anføres. Johan I. var 1240 overværende ved den jydsk Lovbogs Forfættelse paa Herredagen i Bordingborg. Eskild den Sorte skal være bleven viet af Erkebispen i Bremen. Han holdt Kong Christophers I. Partie mod Hertug Erich og de holsteenske Grever, hvilke toge ham fangen og holdte ham et Aar i Fængsel paa Segeberg.
- Nicol. II. Nicolaus II. blev strax efter at han var blevet Biskop, om Natten i sit Huus fanget af en Herreinand Timme Litle, fra hvis Hænder han maatte kobe sig med 1000 Mark Sølv. Faa Aar derefter blev han atter fanget i Lohede-Slaget og sad 2 Aar i Fængsel, hvorefter han snart døde 1263. Bondo anvendte meget paa Slesvig Kirkes Bygning, og døde 1281. Sidst i 1266 var han endnu kun Electus.
- Jacob, en Jurist, hjalp Kong Erich Glipping at forbedre Rigets Love og døde 1287. Barthold, en Kiøbenhavn, afstod 1309 sit Stift til sin Efterfølgere Jacob Bockholt, der døde 1332. Hans Eftermænd vare Helimbert, som formodentlig var født i Schwansen, og nedlagde sit

sit Embede 1350. Nicolaus Brun, en berømt Historiefriver. Henrik, Nicol. III. Brun. Henrik. i hvis Tid den saa kaldede store Manddrænke oversvømmede Marf- lænderne, og ødelagde mange Kirker i Hertugdømmet. han døde 1372. Johannes Scondelef, en Hesser, som i 49 Aar her var Biskop, Joh. III. Scondelef. og 1410 af 3 Herremænd blev fangen hensat paa sit eget Slot Stubbe, hvorfra han med 700 Mark maatte købe sig løs. Henrik von dem See, sin Formands store Modstandere, maatte efter 2 Aars Forløb nedlægge sit Embede. Nicolaus Wulff, en Borgerføn fra Rendsborg, en troe Undersaat og meget dydig Mand, som har anvendt mange Penge paa gudelige Stiftelser, som siden ved ethvert Sted næp- per skal omtales, nedlagde sit Embede 1477, og overlod det til Helrik von der Wisch, en meget slet Huusholder, som 1488 døde i Lybek. Es- ter hans Død udvalgte Capitelet sin Provst Envald Sövenbroder, som og af Kongen blev stadfæstet, men desuagtet maatte afstaae sin nye Værdighed til en af Paven indsendt Fremmed, navnlig Eggard, som de slesvigske Domherrer kaldte Düerkop, fordi han mueligen havde købt Stiftet dyrt af Pave Innocentius VIII. Eggard maatte dog ef- ter faa Aar forlade Bispedømmet, da det blev givet en anden Udlæn- ding, nemlig Cardinalen Johannes de Castro, skjønt en indenlandsk Adelsmand Derlev Powisch, da alt var udvalgt. Denne sidste købte Bispestolen af den første, men modtog den i en meget slet Stand, og maatte endda betale sin Formand 300 Ducater i aarlig Pension, hvorefter og Paven tillod ham at tage Halvdelen af sine underhavende Præsters Indkomster i et Aar. Bisp Derlev døde i Flensborg 1507, og havde til Estermand den sidste romerske Biskop Godske von Ah- lefeld, der for sin Lærdom, Dyd og Trofast, samt Mildhed mod den i hans Tid overhaandtagende lutheriske Lærdom, meget roses i Historien, ligesom han og selv fandt Behag i nogle af den augsbur- giske Bekændelses Artikler, fornemmelig i den om Helliggjørelsen. Han

Nicol. III. Brun. Henrik.

Joh. III. Scondelef.

Henrik v. d. See.

Nicol. IV. Wulff.

Helrik v. d. Wisch.

Envald Sö- venbroder.

Eggard Düerkop.

Joh. IV. de Castro.

Derlev Powisch.

Godske v. Ahlefeld.

Reforma-
tionens
Indførelse.

var den eneste catholske Biskop, som 1536 slap for at blive fanget, og døde først 5 Aar derefter 1541. Det første Sted hvor den lutheriske Lære i dette Hertugdømme blev prædiket, var Husum, hvor Herman Taft og Diderich Becher allerede i Aaret 1522 begyndte at modstaae de papistiske Vildfarelser, hvilket de i de følgende Aar fortsatte, og gjorde 1524 Begyndelse til at omvende Frøerne i Gardingen og andre Steder. Da baade Kongen og Prinds CHRISTIAN, da Statholder, offentlig havde bekiendt sig til den lutheriske Lære, gif det og saa lykkelig, at der en allene allerede 1525 kunde indsættes tre evangeliske Lærere i Hadersleben, men endog hele Landet i følgende Aar reformeres, hvortil Domherrerne i Slesvig saae saa suurt, at de paa Landdagen i Kiel bøde 12000 Gylde, for at den lutheriske Religion en maatte indføres hos dem. Om Hertugdømmets første Reformation kan læses Supplementet til Kong CHRISTIAN III. Forordninger og gaabne Breve S. 3 til 11 ic. 1527 bleve Munkene uddrevne af Hadersleben og andre Stæder, og 1541 vare de fleste af deres Kloostere og Godser anvendte til et nyttigere Brug. Efter Biskop Ahlefelds Død sluttede Kong CHRISTIAN III. et Fordrag med Domcapitelet, og indsatte i følge deraf D. Tilemann von Husen en clevisk Adelsmand til Biskop i Slesvig. I hans Tid udgav Kongen paa Plattysk den slesvig-holsteenske Kirke-Ordning, som baade er trykt for sig selv, og indført i Corpus statutorum provincialium Holsatiæ. Han antog Kongens yngre Broder, Hertug FRIDERICH II. til sin Coadjutor, hvilken af Kongen 1549 den 16 Dec. dermed blev forlehnet. Tilemann døde 1551, og Hertug FRIDERICH blev virkelig Biskop efter ham, men døde 1556. Da det geistlige Gods og Amtet Schwabsted tillige med alle bispelige Indkomster ved Tilemanns Død blev seculariseret og taget under Kronen, er det i nogen Tid bleven forlehnet til Personer af det kongelige eller hertugelige Hæus, saasom efter Hertug FRIDERICH II.

Lutheriske
Biskopper.

D. Tilem.
v. Husen.

Hertug
Frider. II.

Død

Død til den forrige Coadjutor Hertug ADOLPH, som 1563 fik Confirmation derpaa af Kong FRIDERICH II. paa de Vilkaar, at han skulde holde den derom med Capitlet sluttede Forcening. Dette gjorde han ey, men skilte Capitlet ved mange af sine Friheder, hvorfore og Kong FRIDERICH II. efter hans Død satte sig i Besiddelse af Bispedommet, gav Capitlet sine gamle Privilegier, og satte en Amtmand i Schwabsted. Men 1602 blev hans Søn Prinds ULRIK, indsat til Biskop, hvilket Embede han forestod til 1624, da han døde som den sidste af alle slesvigiske Biskopper. Herom samt om Bispedommets og det dertil liggende Godses videre Historie, kan seges mere Underretning i den politiske Historie og Beskrivelsen over Amtet Schwabsted; ligesom og den fornødne Efterretning om det slesvigiske Domcapitel og dets Godser siden skal gives.

Hertug
Adolph.Hertug
Ulrik.

Efter D. Tilemanns Død, og tildeels endnu medens han levede, bleve af Kongen indsatte evangeliske Superintendenter og Opsynsmænd over Kirke-Væsenet i Hertugdømmet, hvoraf saa vidt vides, den første var D. Nicolaus Krag og Gerhard Stewart, som 1540 blev Superintendent i Flensborg og Sønder Amt. Efter dem var Navnet Superintendent ikke i Brug førend 1636, da Kong CHRISTIAN IV. gjorde Stephan Klotz til Generalsuperintendent. Indtil den Tid havde ikkun Provsten paa hvert Sted Opsyn over Kirkerne, og fik undertiden Titel af General-Propst. Hertug Johannes den Ældre indsatte ogsaa i sin Andeel General-Propster, som vare Vincentius Alberti, Georgius Boetii og Georg Schröder. Derimod satte Hertug Adolph i Gottorp 1562 en Superintendent i sine Stater, nemlig D. Paul von Eitzen, som døde 1598, og i sin Tid meget hindrede den saakaldede Formulæ Concordiæ Indførelse i Hertugdømmet. Jacob Fabricius, hans Successor, fik ey førend efter 4 Aars Landflygtighed, for at have sat sig imod den Reformerede Troesbekjendelses Indførelse i Slesvig

Evangeliske
Superin-
tendenter.

Slesvig for hvilken Hertug Johan Adolph gjorde sig største Umage, Titel af Superintendent, og døde 1640, efter at have staaet i offentlig Lære-Embede i 54 Aar. Efter ham blev foromtalt D. Stephan Klotz, General-Superintendent baade i Slesvig og Holsteen, samt Provst i Flensborg-Amt, hvor han indførte det høynidske Sprog i Prædikener, skiont den allermindste Part forstaaer det. Han forskaffede-og den omtvistede Formula Concordiæ Kraft af en Lov i den Kongelige Anpart af Hertugdømmet og døde 1668 i Flensborg, just da han var paa Reisen til Sieland, for at blive Erkebiskop over den danske og norske Kirke. Hans Eftermænd i den slesvigiske Superintendentur vare: M. Bonaventura Rehefeld, forhen Provst i Hadersleb, døde 1673. M. Johan Hudemann, forhen Provst i Münsterdorf, blev 1668 Superintendent i Holsteen og efter M. Rehefelds Død tillige i Slesvig, døde 1678. D. Christian von Stöchen, en Broder af den mægtige Geheime Raad Henrik von Stöcken, Kong CHRISTIAN V. Yndling, blev efter M. Hudemann en allene General-Superintendent, men endog Provst i Segeberg, Pinnenberg og Flensborg: døde 1684. D. Josva Schwartz, en stor Riettermager, blev efter ham General-Superintendent i Slesvig baade i den kongelige, og den da sequestreerede fyrstelige Andeel, i hvilken han fik Formula Concordiæ indført. Ved Fredslutningen 1689 blev Caspar Herman Sandhagen sat over de Fyrstelige Kirker, men derimod blev Schwartz, da Superintendenten Josva Valentin Sremann i samme Aar døde, sat til Superintendent over Holsteen, i hvilket Embede han døde 1709. Efter ham blev Theodorus Dalkovius, Professor i Kiel, Superintendent baade i Slesvig og Holsteen som ved Rescript af 13 Maji 1713 fik Ordre at tillige antage sig Overopsynet over Kirker, Skoler, og alle Geistlige Sager i den Gottorpiske Andeel. Han havde meget at bestille med de saa kaldede Pietister og døde 1721.

Hans

Hans Eftermand D. Thomas Clausen, forhen Hofpræst, fik det med kongelig Tilladelse lagt til sig og sine Successorer, allene undtagen Sognepræstens i Husum Jus ordinandi, i Henseende til den der værende Archidiaconus og Diaconus. Han døde 1724. Medens hans Embede endnu var ubesat, kom Kong FRIDERICH IV. til Flensborg, hvor han, iblant den Mængde Geistlige, som der gjorde ham sin Opvartning, saae en gammel 80-aarig Provst, navnlig Andreas Höyer, til hvilken han skientende sagde: Naar en længe har været Cardinal, er det vel Tid at han engang bliver Pave, og altsaa anordne Vi eder hermed til Generalsuperintendent. Han døde 1728 og havde til Eftermand Georg Johannes Conradi, forhen Hofpræst, en meget dydig og flittig Mand, som i de 18 Aar han var her, havde visiteret enhver Kirke syv eller otte gange. Han døde af Waterstot 1747 og havde til Eftermand D. Jeremias Friderich Reufs, forhen Professor i Kjøbenhavn, som 1749 blev Superintendent i Slesvig og Holsteen, men 1757 forflyttet herfra til Cankler ved Academi i Tübingen. Den nu værende Generalsuperintendent i begge Hertugdømmene er siden 1759 D. Adam Struensee, hvis Opsyn strækker sig over alt det, der tilforn laae under den slesvigiske Bispestoel, de hertugelige glyksborgske Arve-Lande allene undtagne, som staae under en af Hertugen selv afhængende og indsettende Kirke-Propst, fra den Tid at Hertug JOHAN den Yngre fik dette Land.

Kirkepropst
i de glyks-
borgske Ar-
velande.

Biskoppen i Ribe har Opsigt over tredive Kirker i dette Hertugdømme, hvilket hans Formænd fra de ældste Tider bestandig have havt. Disse Kirker ere 1. Af Zaderslekhuus Amt: Af Gramherred 2. Nustrup og Schrydstrup. Af Frøsherred 4. Østerlinnet, Hygom, Rødding og Schrave. Af Kalslundherred 5. Gardrup, Hiortlund, Kalslund, Eintrup og Hierting. Af Zvid-

Niherstifts
Kirker.

Obense
StiftsKir-
ker.

dingherred 11, som udgiøre hele Herredet, og af Nørre Rangstrup Herred 5 Kirker, som og udgiøre hele Herredet. Samt de tvende inden dette Amts Grændser liggende adelige Kirker Gram og Fohl. II.) Af Tønder Amt. Af Hoyer Herred: Emmerlef Kirke. Ligeledes har Biskoppen i Odense Ofsigt over 18 Kirker i Slesvig, nemlig 10 i Amtene Nordborg og Gravensteen, 7 i det augustenborgske District paa Als, og Arrpøstskibing Kirke paa Arrpø. Alle Indbyggerne i disse Sogner, saa nær som de tønderiske Beboere af Emmerlef Sogn, høre i Kirke- og Egtefæls-Sager under de i Ribe og Odense forordnede Tamper-Retter. Over de i dette Hertugdømme endnu værende 222 lutheriske Sognkirker og Sogne, samt de derforuden forefindende Kapeller og den danske Kirke i Flensborg, som intet Sogn har, haver Generalsuperintendenten Ofsyn. Han er tillige Kirke-Propst over hele Geistligheden i Gottorp-Hütten- og Domkapitlets Amter, i Landskabet Stapelholm, Amtene Husum og Schwabsted, samt over Rendsborg i Holsteen. Det sidste Sted har og siden 1693 været hans ordentlige Residence. Han har sin egen udførlige Instruction, som nu er trykt i Corp. constitut. Holst. og indeholder blant andet dette at han inden tre Aar skal visiter alle Stad- og Landsbykirker, hvorved han nyder frie Befordring og Beværtelse. Alle Præster blive, førend de indsettes, af ham examinerede og ordinerede undtagen i Husum, samt ved de adelige Kirker introducerede. Tillige examinerer, eller som man her siger, tænterer han alle de Candidater som ville have Tilladelse til at søge sig i Prædiken.

Generalsuperintendens
Embede.

Kirkepropster og Inspectør.

Den højeste geistlige Værdighed næst efter Generalsuperintendentens er Kirke-Propsternes og Kirke-Inspectørens. Af Kirkepropsterne ere her syv, hvoraf de fem, nemlig i Hadersleben, Tøndern, Apenrade, Sønderborg og Borg ere Sognepræster til en hver Stads

Stads Kirke og blive umiddelbar af Kongen beskikkede. De maae saavel som den flensborgske Kirkeprovst, der bliver valgt af tre Øvrigheds Personer, en af hvert Sogn, af Magistraten kaldet og af Kongen confirmeret, aarlig visiterer i alle dem undergivne Landsbykirker. Den enderstedske Provst bliver valgt af det samtlige Præsteskab i Landskabet, og er snart Præst ved en, snart ved en anden Kirke. Han visiterer hele Landskabets Kirker i en Tid af to Aar, saa at han det ene Aar besøger Østerdelen af Landskabet og Staden Tønningen, og det andet Aar Vesterdelen med Staden Gardingen. Kirke-Inspectoren i Husum bliver umiddelbar beskippet af Kongen, men har alene Opsigt over Staden. Mange af disse Provste forrette paa Embedes Begne de i hvers District hos Præsteskabet forefaldende Vielses, Barsedaae og Begravelser, hvoraf Indkomsterne udgiøre en Deel af deres Løn.

Amtmanden og Provsten ere i hvert Amt og hvert Landskab Kirke-Visitatorer, som paa alle de Steder, hvor Menigheden har Jus eligendi, foreslaaer tre Candidater, og indføre den nye udvalgte Præst. De igiennemsee aarligen Kirkeregnskaberne, have Opsigt med Kirke- og Præstegaards-Bygningerne, indsætte Kirkesøerne og agte paa Geistlighedens Levnet og Opførsel. I Landskabet Eydersted ere Ober-Stalleren og Provsten Kirke-Visitatorer.

De fleste Præster her i Hertugdømmet vælges af Menigheden selv, efter foransførte Maade, eller af Magistraten i Byerne, men confirmeres alle af Kongen, ligesaavel som Præsterne til foransførte 48 Kirker under Ribe og Odense-Stifter. De fleste af dem indsettes umiddelbar af Kongen, men til Emmerlef, Gram, Fohl, Nottmark, Ketting, Udzerballig, Eysabel, Tandlet, Hiorup og Ulkebøll kalde Kirkepatronerne Præsterne, og Kongen giver dem deres Confirmation igiennem det danske Cancellie.

Adelige
Kirker.

De adelige Kirker, hvortil Patronerne selv vælge Præster, ere foruden de foromtalte ni, endnu femten, hvoriblant den ene, Kalby, hører til det adelige St. Johannis Kloster i Slesvig, og den anden, Düppel, til Grevfabet Reventlau. Hertugen af Augustenborg har Jus vocandi til Aalborg Kirke. I det hertugel. glücksborgske Arveland ere syv Sogne, hvis Præster blot staae under den der værende Provst, og blive tillige med ham umiddelbar udnævnedes af Hertugen selv.

Præsternes
Antal.

De Præsters Antal, som i dette Hertugdømme staae under Bispekoppen af Ribe ere 27; 20 henhøre til Odense Stift, og 27 staae ved adelige og fyrstelige Kirker. Foruden disse ere endnu 241 ordentlige Præster, som tillige med 16 af foromtalte 14 adelige Kirkers Præster, staae under Generalsuperintendentens Opsyn. I det glücksborgske Arveland, ere Provsten iberegnet, gemenligen 10 Præster, og altsaa i det hele Hertugdømme 325 evangeliske lutheriske Præster, hvoriblant dog de saa kaldede Personel-Capellaner ey ere regnede.

Andre Re-
ligionsfor-
vandre i
dette Her-
tugdømme.

I dette Hertugdømme taales og andre end lutheriske, endskiont deres Antal i Forhold med hverandre er meget lidet. De fornemste iblant dem ere de Reformerte som ved Forordning af 25 Januarii 1734 have Frihed at nedsette sig saavel i Slesvig, som hele Danmark, og bygge sig Skoler og Kirker. Dog har de hidindtil ingen Kirke i Hertugdømmet, men holde sig i Friderichstad til Arminianernes Kirke. I denne Stad have og baade Romerskcatolske, Menmoniter, Quækere og Jøder Frihed at holde deres Gudstieneste i private Huse, men Quækerne ere alt for længe siden borte. De Romerskcatolske have og, i følge den hertugelige Decroy af 1652, paa Den Nordstrand en Sognekirke og et Capell, samt Jus patronatus over de der værende lutheriske Kirker. Ligeledes har og Botschloter-Rog, ved sin Decroy af 1630 faaet Frihed at imodtage alle de fremmede Religioner, som maae taales i Friderichstad.

Det

Det Fierde Capitel.

Om Hertugdømmet Slesvigs naturlige og oeconomicke Beskaffenhed.

Vaa den østre Side og midt i Hertugdømmet hvor Landet lig-
ger høyt er Luften klar, reen og sund. Fra Søen kommer
bestandige Uddampninger, som vel undertiden forarsage
nogen Taage, men de bestandige Vinde, som kommer fra Vesten
og Sønden, rensar igien Luften, og gjør den klar og behagelig. Men
hvad de langs med Vesterhavet liggende side Lande, som kaldes
Marsslandene angaaer, da er Luften meget vaad, tyk og ofte noget
usund, som deels har sin Oprindelse af de mange Uddampninger fra
Havet, de mange Kanaler, som igiennemstjære Landet; deels fra
Landets sumptige og fugtige Grunde; Herover vedvarer Regnvevret
ofte temmelig længe, og hæftige, sær vestlige Vinde, forarsage Storm
og Uveyr; Naar derimod de østlige Vinde hærske, fordrives let de
raa Dunster, da Landet er fladt, og den rensende Vind ikke forhindres
ved Skove fra at igiennemstrøge Landet; Overalt, naar dette
tørre Veyr om Sommeren indfalder, udtørres Dammene og forarsage,
at den tilbageblevne Slim uddamper meget tunge og raae Dunster,
som gjøre Luften usund; og foranledige i sær udi August og September
Maaneder den saa kaldte Marss- eller Stoppelseber; en meget
hidsig, haardnakked og farlig Sygdom, hvoraf i sær de Arbeidsfolk,
som komme fra Jylland og andre Steder, for at hielpe Marsslands
Beboerne med deres Høst, ofte behestes. Foruden den af disse
skadelige

Marss-
Seber.

skadelige Dunster anstufne Luft, bidrager og Levemaaden af haarde og meget fede Spiser, i sær af meget Olden-Flekk, samt det slette og salte Vand, og ilde tillavet Ol meget til denne Sygdom, som ender mange Menneskers Liv, eller efterlader dem et meget sygeligt Helbred; Denne Sygdom hersker ikke saa meget i de vaade Sommere, naar Dammene ere tilstrækkeligen forsynede med Vand. Beyrliget er overmaade foranderligt, her indfalder ofte Tordenveyr, men Skyebrud falder her ikke; Hagelen gjør ofte Skade paa Sæd og Vindruer; Af Hvirvelvinde veed man lidet at sige, dog har man Exempel paa at de undertiden have raslet med megen Hæftighed; I Aaret 1709 er ved den et nytt Egetræ bleven oprykket med Roed af den gylksborgske Skov Siegumlund, og ført over de andre Træer 170 Alen bort, den er siden hugget til en Bielke, og sat til en stedsevarende Erindring over Kirkevinduerne paa det fyrstelige Slot Gylksborg. Luftens skarpe Dunster samt Bindenes Hæftighed foraaarsager, at der i Marsslandene ikke voxe høystammede Træer og at Tønder- og Husum-Amt samt Landskabet Eydersted ikke har megen Skov.

Jorden,
dens for-
skjellige Ar-
ter og Bes-
kaffenhed.

Landets Grund og Jordarter ere i dette Hertugdømme ikke mindre end Luften ganske ulige. Jorden inddeles i tre Arter, som af Indbyggerne kaldes Marss-Geest og Sedelande.

Marsslan-
det.

Ved Marsslandet forstaaes den vestlige Deel af dette Hertugdømme, som grændser til Vesterhavet; Det strækker sig i Længden fra Eyderfloden til Ribe Stift; Bredden er ulige. Snart tager den til, snart af; Et hvert Aarhundrede medbringer nye Forandringer; naar høye Baae oversvømme Landet, og bortskylle noget af Landkanten, udvides Havets Grændser og Marsslandets Brede formindskes; derimod forsøges den igien paa andre Steder, naar Indbyggerne med megen Flid og Beføstning inddiger og opfylder hele Strækker af Søen, hvorved igien vindes til Marssen, hvad Floden tilforn havde

havde ødelagt; Med denne Af- og Tiltagelse, skulde man nesten troe, at det altid saaledes har forholdet sig, da man af gamle Efterretninger veed, at meget Land er paa den sydlige Kant bleven ødelagt af Havets Bølger, ligesom en anden, skönt mundtlig Beretning siger, at Havet tilforn er gaaen dybere ind i den midderste Deel af Landet, ja man vil endog at Godset Fresenhagen, som ligger i Vech Sogn i Amtet Søndern skal have sit Navn deraf, at der har været de gamle Fresers Havn, hvor Anglerne gik om Bord, og seylede til Engeland; Før man slutte fra Fiskenes Fædhed, som fanges i Vesterhavet, at Grunden maae være af en god Art, kan man let slutte, hvorfra den fede Marckjord kan have sin Oprindelse; da det er bekiendt, at naar en høy og skadelig Flod hastig igien falder, trækkes den fede slimagtige Jord tilbage igien i Dybet; Paa samme Maade skeer det og, at den ordentlige Flod og en Storm, som ikke forarsager Skade, oprører Havets Grund, fører en særdeles feedagtig Slim, som her kaldes Schlick, med sig, og naar den uformerkt igien tager af, forlader den denne feedagtige Slim paa Kanten af Marcklandet, hvorved den yderste Deel af Landet, som ikke er inddiget, forøges og forhøyes; Efter denne Tilvept dommer Kiendere af Marckjorden, om den er moeden eller ikke? Naar derved et Stykke Land eller en Rog (saaledes kaldes et inddiget Stykke Land, hvor tilforn Søen har staaet) indbefatter bedre og federe Jord-Arter end en anden, endskönt den kan ligge ved Siden af den, har man Aarsag til at troe, at den første har overlet sig, og foretaget Inddigningen, førend Jord-Arten var bleven ret moeden; Ofte forudsee de, som foretage sig Inddigningen denne Forfækt, men da de maae lede de nye Diger efter Landets Beliggenhed, ere de undertiden nødte til tillige at inddige noget af den umoedne Schlick-Jord. Da dette er uden Tvivl ofte skeet tilforn, ligesom nu, er dete uden Tvivl Aarsagen til Jord-Artens forfæktlige Godhed.

De

Schick.

De ere derfor og af en forskiellig Bærdie og Kostbarhed. Jo tungere og mergelartigere en Jord er, desto høyere agtes den. Man pleyer overalt at dømme en Jord:Arts Godhed efter dens Overflades Beskaffenhed, men i Marsslandene findes en Undtagelse; Marsslandenes Grund bestaaer egentlig af en grov og fley Jord som kaldes Kley, og det overste Lag som er den af Floden tilfördte fede Slim Schlicken. Denne Kleyjord er overmaade feed og frugtbar til Kornavling og Græsning formedelst det der imellem staaende klare, men meget skarpe og saltagtige Vand, og fordi, om Sommeren, naar Varmen holder længe ved, en Haand bred under Overfloden ikke bliver saa haard som den paa Geesten befindlige Leerjord. Jo høyere Kleyen ligger paa den tørv- eller jernartige Jord, jo rigere Afgrode giver den. Somme Steder ligger den kun en halv til en Alen, men andre Steder to til tre Alen dyb. I den Jordart voxer den høyeste og kraftigste Engklover. Men der finder man gemenlig slet ingen Jord blandet. Paa nogle Steder er den blandet med nogle Lag af Sand som er af langt ringere Nytte fordi de Graver, som deraf opføres, ikke staae sig saa længe. De Graver, som opføres af Kleyjord ere saa fast og holde sig saa længe som de vare opmurede. Man agter det meget høyt naar den indere Deel af Jorden har saadan en Fedme og Kraft, at man, endskiont med megen Møye og Bekostning, kan omvælte den og bringe det underste øverst. Saadan en Ombytning af den forrige brugte Jord med en feed Leer- og Mergel:Jord, som har hvilet, giver en utrolig frugtbar Grund. Denne Forandring er ikke paa alle Steder raadelig; Man finder meget fede Egne, men som maa bruges med al Varsomhed, ja ikke engang igiennemskieres af Vloven, da Eeyren maae befrygte, at han kommer en slettere Jord:Art for nær, og derved kan forarsage sig en ubodelig Skade. Det er troligt, at Floderne i Besterhavet, som fylle op mod den mere

mere nordlige Deel af dette Hertugdoms vestre Kant, ikke fører saa meget feed Schlick med sig; thi den nordlige Deel af Marcklandet, naar den kommer nærmere hen mod Jylland, begynder efterhaanden at tabe sig i Godhed. Den fede Jordart, som findes i den sydlige Deel af Marcken, er uimodsigeligen en af de kostbareste i Verden; Vel kan en Kog deri have Fortrinnet frem for en anden, og Fordelen derfor ikke være lige stor paa alle Steder, men en Marckjord, som er ret feed, er ofte saa frugtbar, at man derover maa falde i den største Forundring. Den frembringer de ædelste Marck og Havfrugter, som kunde trives i en udvalgt Jord; Udi Eydersted har man i nogle Aar begyndt at anlægge Blomkaal med den lykkeligste Fremgang, som ikke giver den engelske Blomkaal noget efter, der ellers føres fra Engelland til Hamborg, og derfra til adskillige Steder i Fyrstendommene; Man har den rimeligste Formodning, at Hør, Avingen og Tobaks-Plantningen vilde ingensteds kunde drives høiere, end her. Saa stor denne Marckjords Frugtbarhed er, saa megen Banskælighed og Møye maa der anvendes til dens Brug; Ald Overflødighed af Fugtighed er paa alle Aarets Tider skadelig for denne Grund; Naar derfor de sydlige og vestlige Binde længe vedholde i Sæde og Høstetiden, maa Marcklandet see sig underkastet den Uleilighed, at det beholder det meget Vand, som løber ned fra Geestlandet og Heden i det lavere liggende Marckland, ofte til Jindbyggernes største Skade, fordi de høye Bande fra Søen, som gemeenslig komme med disse Binde, forhindre, at det indvendig samlede Vand ikke kan trænge igiennem Sluserne, og befrie Landet, Sæd og Frugt fra denne Byrde. Man har vel meent at kunde afhjælpe eller formindste dette Onde i Amtet Tøndern, da man har anlagt Vandmøller efter hollandsk Maade, ved hvis Brug man haabede at udmale det overflødig Vand; men det synes ikke at medføre den Nytte, som i Holland.

Almindelige eller særdeles Oversvømmelser paa visse Steder, naar Søen bryder ind uden fra og igiennem Digerne, forarsager overmaade Skade, og foruden de store Beføstninger, som Jndbyggerne derved nødes til at giøre, bringe de Jordens Safter i Uorden, saa at der udfordres lang Tid inden de igien kan forbedres. De til **Marss-**lands **Der.** landet grændsende Der og Eylande ere, hvad de, som ligge ved dette Lands sydlige Deel angaaer, mestendeels af samme Beskaffenhed, som Marsslandet; Efter Alderdommens Beretninger maa man troe, at de fleste af disse nu adspredte Der, have hengt sammen med hverandre, og ere ved Vandets Magt bleven adspredt; Nogle af dem ere vel omgivne med Diger, men det er dog hist og her at befrygte efter de foregaaende sædvanlige Tegn til Overskyllelse, som stedse gribe mere om sig, at de i Tidens Længde vil have Umage at imodstaae Vandets Magt; Andre ere ikke inddigede, og blive derfor ofte oversvømmede; Det er en Lykke for disse Dele af Jordfloden at den Tilboeylighed at blive, hvor man er født, er bleven arvelig, ellers maatte de fedeste og frugtbareste Lande som koste mindst Umage, finde alt for mange Undere, og de slette og umageligste alt for faa; Disse Folk som boe i den vilde Søe, ere vel fornøiede med deres Skiebne. De kan vel af Frygt for Oversvømmelse ikke drive nogen Agerdyrkning; men maae lade sig nøye med det Høe, de kan bierge, de ere dog derved rolige og ligegyldige, nære sig vel, og bekymre sig ikke, endskiont et Uveyr af Søen nøder dem til at forlade det underste af deres Huse, som hvile paa Træpæle, nedgravne i Jorden, og en lang Tid at søge Overdelen af Husene, indtil de overskyllende Floder igien lægge sig. Foruden den fede Marssfjord falder og nogle Steder i Marsslandene **Mohr.** noget Torvejord, som der kaldes **Mohr**. Deraf har i sær fire Sogner udi Amtet Søndern som grændse til Vesterhavet, det Navn **Mohr**, hvormed de af den almindelige Mand kaldes; de ere rundt omkring

omkring omsluttede af Marsklandet; Midt i er en let Jord-Art, og mod Vesten har fordmum været en biergagtig Egn, hvor for 30 Aar siden har været en deel Torv, som nu er udgravet; Dette høye Torvelav har hængt meget tet sammen og efter den almindelige Sagn skal være bleven drevet derhen af en høy Flod; Ligeledes findes og Leer, som uden megen Kunst eller Møye opgraves og bruges til Teglsbrænderier, saa at alle Huse ere opbygte af Steen, som blive brændt i Dyne under Jorden for at lette de derved foresaldne Omkostninger.

Blant den gode Jord finder man og en tredobbelt slags skadelig Jord, som man kalder Størrt. Det ene Slags er brunagtigt og falder til Aske naar den tørres i Luften. Den er gandske unyttig og død, og der vil altsaa slet intet vøxe paa Landet naar den laae oven paa. Det andet slags Størrt er fortladen og jernagtig, som sædvanlig kaldes Ahl, og Jndvaanerne maae omgaaes forsigtig med Ploven, naar den ligger noget høyt nær ved Overfladen, at den ikke med Plovsjernet bringes op; thi ellers flyver denne Jord fra hverandre saasnart der falder Regn paa den, og binder sig saa fast og haard sammen saasnart den bliver tør, at Sæden som har begyndt at spire, ikke kan komme frem. Sædekorn, som slet ikke have begyndt at spire, blive gandske quælte. Den tredie Art af Størrt er ligeledes fortladen og jernagtig, denne hindrer baade Kornvøxten og Græsavlingen. Dissellemme Jordarter findes paa nogle Steder en Haandbred under det øverste Lag, paa anden Sted et Qvarteer, og undertiden dybere. Derunder treffer man paa nogle Steder en frugtbar Kleejord tre til sex Alen dyb.

Siden Marsklandet er af saa forskiellig Godhed, inddeles det i Amtterne og Landskaberne udi visse Klasser, hvorefter Contributionerne bleve betalte. Det høye Land i Widingherred, som man midt i Herredet næsten treffer hele Beyen igiennem fra Emmelsbøll til Rodenæs,

er kun af meget maadelig Bestaaffenhed, og hverken synderlig tienlig til Korn eller Græsning. Formuende Folk gjøre undertiden et gammelt udpisket eller i sig selv slet Land til en nye frugtbar Bund. Til den Ende gjør de paa de Steder, hvor under Oerfkorpen findes god Klengrund, Grave af tre og flere Ylen i Bredden, og to, tre til tre og en halv i Dybden, i en Senne, som er et i Marfken med Grave omgivet Stykke Land, det øverste udpiskede eller slette Land igiennemskiere de i Furer ved en dyb Plojning, som de foretage sig med mange Heste. Jorden kaste de ned i en opkastet Grav, og oven paa kaste de den ned under liggende Klenjord, som da overalt bliver gjort jevn; Men denne Forbedring falder næsten lige saa kostbar, som om de havde kjøbt Landet. Dette Arbeide, som de foretage sig, efter at Vinteren er forbi, og sædvanlig endes for Maji Maaned, falde Indbyggerne Vinter = 2.eyer.

Den anden Jord-Art i dette Hertugdømme er Geestlandet, som ikke kan agtes lige med Marfklandet. Dette Geestland inbefatter næsten alt hvad der ligger paa den østre Side af dette Hertugdømme fra Kiel indtil Kolding, og er alt det Land som ikke er begroet med Hede; Dets Brede er meget ulige, ligesom og dets indvortes Godhed. Det der ligger nær ved Østersøen, er gemeenlig federe og bedre end det der er midt i Landet som nærmer sig til Heden. Ved Østersøen, er Jorden næsten overalt tung og feed, og hvor den i sær er feed, kommer den Marfjorden temmelig nær, saa at den kan frembringe alle de Frugter, som findes i Marfklandene, Roe Frugterne undtagen; Det øvrige, endskjønt det ikke er fuldkommen saa got, mangler dog intet, til at frembringe skønne Frugter; Denne Jord-Arts Bæsen og Farve falder vel ikke fuldkommen i en feed Sorthed, men man kan dog meget vel mærke det fede og klebrige, som et Kiendtegn paa en Mergelhaltighed i den liimagtige Grund, som der findes; Saavel Jorde-

2) Geestlan-
det.

Jordegods: Ejerne, som de øvrige Landmænd have den Berømmelse, at de meget vel vide at benytte sig af denne frugtbare Jord. Ved den fede Jordsort er det underste Lag af samme Beskaffenhed, som det øverste, hvor dette findes, kån man med Nytte pløje dybt; Paa andre Steder er derimod det underste Lag en hviid Leer-Art, som ligger meget nær det øverste Lag, og ikke tillader nogen dyb Pløyning, De Egne som ligge nærmere ved Heden, ere i deres Jord-Arter meget foranderligere end hiine; Enten man seer til Overfladen, eller man undersøger det underste Lag, saa finder man utallige Forandringer, som neppe nogen andensteds kån findes hyppigere; Endskjønt Grunden i Almindelighed er middelmaadig tung, saa afvejler den dog snart med en tungere og fastere, snart med en lettere og sandigere. Denne Forskiel gaaer saa vit, at et Sogn, en Landsbye, ja en eneste Mark næsten ere i Stand til at fremvise alle Jord-Sorter af god middelmaadig og slet Art. Samme Beskaffenhed har det med den inderste Grund. Man finder under Overfladen snart Leergrund af blandet Farve, snart en stenig Jord, snart Sand af forskiellig Art. I den østlige Deel af dette Hertugdømme ligger mod Synden et temmelig bredt og langt Stykke Land kaldet Angeln efter Angel-Saxerne. Dette Lands Indbyggere have allerførst indseet den ødeleggende Skade, som Markfældes-skabet forarsager, og derfor eftertragtet at affaste dette Lag ved at adskille deres Marker ved Grøfter, og paa den deraf opfaste Jord at plante levende Gierder. Dette høyst nyttige Arbejde have de nu næsten tilendebragt over det hele Land, endskjønt det har forarsaget dem megen Møye og udfordret megen Tid, hvori de selv vare Skuld, da de i Forstningen udvalgte det mønssommelige Middel, at tilbytte sig de Stykker Jord, som laae langt fra deres Marker for saaledes at adskille enhvers Eyendom, i steden for de i meget kortere Tid kunde have udrettet dette, naar de havde deelt deres Jorder ved Lodkastning; I for-

Fældesfa-
bets Ophæ-
velse i An-
geln.

rige Tider var dette Land opfyldt med Stene og Grav-Høye fra de hedenske Tider, men Markernes Indhegning gav Anledning, at Indbyggerne opsøgte alle Stene, hvor de fandtes og brugte dem deels til Grund-Muur til deres Huse deels til Steen Gierder besatte med Torne; Den nordlige Deel af Geestlandet er i Henseende til forskielig Godhed den sydlige temmelig lig; men man legger der ikke saa meget Bind paa Korn-Avling som paa Høe-Avling og Handel med Heste og Horn Nvæg.

3) Hedeland:
det.

Den tredie Jord-Art, som er den fletteste i dette Land findes paa Heden. Hedelandet gaaer midt igiennem dette Hertugdomme, og udgior dette Lands Ryg, og er det merkelig at saadan Hede gaaer ligeledes midt igiennem Jylland, og midt igiennem Heden er en Steen-revel som begynder en Miil fra Eolding, gaaer forbi Nør Snede, Engesvang, Alsheden lige til Aalborg, og siden begynder i Bentsyssel og gaaer til Schaven, saadan en Steen-revel findes ligeledes midt igiennem Landet; Heden er af ulige brede og af forskiellig Art og Godhed a en Sort af Leer: b en af Tørv: og c, en af Sand-Art. Den første Sort er den bedste, og naar den bliver stærk igiennem arbejdet og formildet ved Væter: og Byg-Sæd, giver den uden Tvivl alle Arter af Korn, endskiont en bedre end en anden kunde komme fort dermed. Den anden Klasse som indeholder Tørve-Arter, og som egentlig udgior dette Land-Strog, kan man inddele i de brændbare og ubrændbare; Hine ligge noget lavt, man finder undertiden smaae, undertiden hele vidtloftige Strækninger, hvori saadan Tørve-Art stikker som er tienlig til at brændes; Men denne Art er ikke af eens Godhed og Kraft. Naar den er fast, sort og varmer som Steenful, er den af den beste Sort, men den findes kun faa Steder. Den ubrændbare Tørve-Jord ligger snart lav snart høyere; Naar den er rødagtig og sprød duer den endnu ikke til at brændes; Af disse Hede-Egne udtapper man Vandet saa meget man kan.

kan. Man anlegger Agre og derimellem dybe Grave, hvori det tilbage bliver Vand som ikke kan afledes, eller falder ved andre Lejligheder kan samles. Det er en Fornøielse at see hvorledes ofte Vandet og det skionnefte Korn afvepler med hinanden i disse side Egne, Den sorte Torv som falder paa lave Steder og magre Enge, kan ikke brændes, da de nesten altid ere fuld af Sand. Da man har erfaret, at hos Torven findes en kislende Feedhed, saa har man brugt den i stedet for Gjødning, og dermed gjødet de høje leerede og sandede Marker, hvorved den faste Leer-Grund formildes og den hede Sand kioles. Den bringer tillige en Feedhed med sig som er høist tienlig for begge Jord-Arter. Den tredie Jord-Art, som findes paa dette Land er Sandet. Denne Deel er den største og vitløstigste; Det synes at Sæden til det Hede-Græs, hvormed dette Land er bedækket, ligger skjult overalt, thi endskjønt dette Hede-Græs ikke sees saa længe disse sandede Marker bruges og pløyes, saa skyder det dog frem, saasnart Jorden hviler og voxer paa nogle Steder saa stærk, at det ikke allene kan bruges til Kuste, men og tiene til at tekke Husene med. Blomsteret af dette Lyng eller Hede-Græs forskaffer Bierne en overmaade god Næring; Naar got og varmt Veyrligt indfalder i Lyngets Blomstretid, samle Bierne megen Honning og forskaffe deres Ejerne anseelig Fordeel, men dersom der paa samme Tid indfalder megen Regn forpærves Blomsteret for Tiden, og Fordelen af Honningen bliver ikkun liden. Om denne Hede Jords slette eller gode Bessaffenhed dommer Indbyggerne derpaa Stedet saaledes: De ansee den Hede Jord for got Land, hvori findes graat Sand paa Overfladen, naar det øverste gode Lag ikke er saa tyndt, at man ved Pløynning har at frygte for at opvælte en slet Jord-Art, som skader det øverste Lag, naar der findes mange smaae Stene, og naar de underste Lag mest bestaae af Torve Jord. Lyngen voxer der gierne meget høy. Slet Hedeland

Go: Hede-land.

Slet Hedeland.

Derimod

derimod agter man det for, hvor den saa kaldte Ahl-Jord (den flette Grund) ligger saa nær ved Overfladen, at den som pløyer har Møye ved at lade den være uberørt; naar Jorden ved Opkastning falder rødagtig, eller er blandet med sorte røde Pletter; ja og med sorte Sinner, som er den allerverste, naar Sandet kun haver saa Torve-Dele, ingen smaae Stene og er fiin og hvid. Man troer da at Everen skal have Møye med at avle gode Frugter. Jo længer det med Lyng begroede Land hviler jo bedre bliver det, thi det der affalder af Lyngets Sædstov og Blade gjør efter haanden den øverste Jordforpe tyk, og naar denne ligger lav, bliver den ved Høst-og Vinter-Bandet desto fastere end paa tør Grund. Med denne forraadnede Jord-Art findes der mange Egne opfyldte. Men det er Skæde, at det ikke kan anvendes til bedre Nytte; Naar det ligger langt fra Landsbyerne have de den Sædvane at besaae dette gamle Land, (som de kalde det) i nogle, ja undertiden i tre Aar med Boghvede og Rug, og derpaa lade det hvile uden mindste Gødning indtil det igien efter 20 Aars Forløb er begroet med Lyng og styrket ved de affaldne Blade og Sædstov, og saaledes sat istand til paa samme Maade at skaffe Nytte. Vinterkorn, hvor Heden er sid, kan ikke der ret komme fort, da Regnen, som falder om Høsten og Vinteren der formedelst Grundens Lavhed bliver staaende. Naar saadan Plads skal bruges til Sæde-Jord, have Indbyggerne den Sædvane at afbrænde Lynget, hvilket og kan være tienslig naar kun iagttages at Grunden selv ikke lider nogen Skæde. For-

Mergel. uden disse Jord-Arter findes en Deel mercelartig Jord, hvormed Marsklandet i sær er opfyldt; Derpaa har den fede Geest-Jord ingen Mangel; Selv den middelmaadig tunge Jord indeholder en blaa og brunrød feed Leer eller Mergel som meget opgraves og bruges til deraf at brænde Teglsteen. Denne Mergel er ikke meget tienslig til Jordens Forbedring; Maaskee den som findes ved Deverssee, en Miil sønden for Flensborg,

Flensborg, hvoraf Indbyggerne betiene sig i Steden for Kalk, skulde hertil kunde giøre særdeles Nytte. Ved Slesvig findes meget fint Leer, hvoraf giores meget smukt Steerney. Paa endeel Steder skal og findes megen god Pibejord, som meget fortiente at eftersoges, da derved mange Penge kunde blive i Landet. Ved Glyksborg findes 9 Allen i Jorden en besynderlig Jordart, som er grøn, men naar den nogen Tid har været i Luften taber den efterhaanden sin Farve, bliver mørkere og falder fra hverandre. Naar man kommer den i Viin-Ædike, kaster den Bobler; men med Skedevand brusser den langt stærkere. Den er meget vanskelig at opgrave, da den ligger saa dybt. I Aarene 1761 og 62 blev endeel af det vidtløftige Hedeland besat med Colonister, som ved den høystsalige Kong FRIDERICH V. store Omforg for sine Landes Belfærd bleve med store Omkostninger besejttede. Et Antal af 959 Familier søgte her deres Tilflugt og Næring, men deraf drog igien den største Deel bort ved Fredens Slutning 1763. Endskiont Jorden ikke er med det beste, saaes og høstes der dog paa mange Steder en deel Boghvede, Rug og Havre. Foruden Kornsaad voxer nogen Skov, og kunde formodentlig voxer mere, naar den kongelige Forordning af 24 April 1737 blev nøyere iagttaget med at indgiørde visse Kopper og besaae dem med Fyr- og Granfrøe. Dette er og skeet i Hyttens Sogn udi Amtet Hytten ved Landsbyen Ahlesfeld ved Bystechen, da et stort Koppel er besaaet med Granfrøe, hvor man allerede 1762 fandt en anfeelig Mængde af adskillig Størrelse, nogle over 4 Allen høye. Paa begge Sider af Hertugdømmet er, som før er meldt, Øster- og Vester søen. Den første skiller Berne Als, Femern og Arrøe fra det faste Land. Deri falder ingen Ebbe og Flod. I Flensborg Aae, og ved Den Als falder got Fiskerie, i sær fanges meget velsmagende Sild i Sliestrømmen ved Kappel, som røges og søres paa Bogne til Tyskland. I Vesterhavet eller Nord søen er hver

Hede-Colo-
nicerne.

24 Timer eller noget derover ordentlig Ebbe og Flod, da Vandet falder og stiger 6 til 7 Fod. Deri falder endeel Fiske i sær af Hvillinge og Flunder i Tønder og Husum Amter. Nordsøen er meget salttere, og gaaer meget stærkere end Østersøen, som nesten er Brakvand. Nordsøen forøger stedsø Landet ved den fede Slik som den opkaster, men ødelegger ofte igien paa engang hvad der i mange Aar er samlet, og ved sine Oversvømmelser anretter store Ødelæggelser.

Diger. Nordsøens Bunde stige ofte meget højt; undertiden uden at forårsage Skade, efter at Søehysterne, som vende Ind til den Side, ere forsynede med de store og stærke Diger, der ere anlagte ligesom Bolde, i Slesvig opførte af Jord, men i Holsteen og hvor Jorden er mere løs og sandig, inden i opførte af stærke Gierder, uden til bedækkede med Blaaleer og Jord, perpendiculaire ind ad Landet, skraa ud til Søen og flade oven paa, af hvilke nogle saasom det Masbølle mellem Risum og Fahretoft er nesten en Miil lang; de gaae langs med Enderstrømmen paa den vestlige Side af Landet op til Høyer, og ere oven paa saa brede, at tvende af de store slesvigiske Bøndervogne magelig kan kiøre ved Siden af hverandre, paa begge Sider ere de begroede med Græs, oven paa ere de ligesom en Landeben, og afdeelte ved Leed, som ere forsynede med Laase og Røgler, da ikke alle om Vinteren har Tilladelse at kiøre paa Digerne. De inddeles i tvende Slags: Hav-

Hav- og
Middeldi-
ger.

digerne og Middeldigerne (Binnenlands Dyk). De første ligge yderst ved Havet. De andre ligge højere op paa Landet og have tilforn ligget ved Havet, men som nu er bleven opfyldt af det opskyllende Jord. Hvorforuden er og et slags Diger som kaldes Key-Diger, hvilke opføres, naar et Havdige igiennembores for at anlægge en Sluse. Men ofte have Nordsøens Bunde forårsaget megen Skade, i sær i 354, da den i de store Vandflod som kaldes den store Mandranke skal have ødelagt 28 Landsbyer og Staden Benningstede med Mennisker

og

og Dvæg; siden 1634 og 1717 den 25 Decbr. da Havet oversvømmede alle Marsklandene i Slesvig og Holsteen, borttog mangfoldige Huse, og druknede mange hundrede Mennesker og Dvæg; i Aarene 1718, 1720 den 11 og 12 Sept. 1751, den 7 Oct. 1756 og i September 1776 voxte igien Søen overmaade høyt og paa mange Steder svømmede over og forarsagede stor Skade, dog de tvende sidste Aar ikke saa meget som tilforn, endskiont Indbyggerne bleve sacete i en stor Forfærdelse. De høieste liggende Marsklænde ere de paa Sylt, Føhr, og Dagebøll, Fahretoft, endeel af Hvidingherred og Forlandene i Husum Amt. Om de ældere Oversvømmelser som have ødelagt det gamle Nordfriesland, skal handles ved Beskrivelsen over Landskabet Eydersted, hvori dette Land og dets Skiebne for sig selv skal beskrives.

I forrige Tider havde man kun Sommer-Diger, som kunde modstaae de Oversvømmelser, som Havet vilde forarsage om Sommeren, men om Vinteren, da Vandet stiger overmaade høyt i sær ved stærke Stormvinde, som først blæser af Sydvest, og derpaa pludselig ved Springfloder vende sig mod Nordvest, og forarsage de største Vandfloder i Marsklandene, har man maattet være betænkt paa andre større og varigere Vinter-Diger, som ogsaa kan udholde Vandet om Vinterne. For at samle den Jord som Søen opkaster der, fæster man Halm ved Foden af Digerne ud i Søen, hvor den fastsætter den opkastede Jord, hvorved Landets Grændser med Tiden forøges. Nordsoen opkaster ogsaa med vestlige Vinde meget Tang, som er meget nyttigt til at dæmpe Flyvesandet paa Digerne, men som af Mangel paa Arbejdere hidindtil ikke meget er bleven anvendt hertil. Paa Sylt blande Indbyggerne Tangen iblant Møget, og giøde dermed deres Agere. Til at aflede Vandet fra Landet er Marsklandet igiennemskaaet med Grave og Kanaler. Kanalerne blive aarlig ren-

Sommer og Vinter Diger.

Tang.

Grave, Kanaler og fæde Sluser.

sede ved Mudderpramme, og andre dertil særdeles indrettede Maskiner, fra det Dynd og Sand, som render derind ved Søevandet uden for Diget og ved det ferske Vand som løber ned inden for Diget; det deri vopende Siv og Rør bliver og ved en Art Leer affkaaret. Fra disse Kanaler ledes Vandet ud i Nordsøen igiennem Sluserne, hvis Anlægning og Vedligeholdelse udfordrer paa mange Steder store Beskostninger. Endeel af disse Sluser ere saaledes indrettede, at naar Ebben kommer gaaer det ferske Vand ud ad Søen. Og naar Floden kommer, lukker Søen selv Dørrerne til, at intet Saltvand kan trænge ind. Foruden disse er og Graver, hvorfra Vandet ledes ved Rør eller anden større Vandledning, af Træ eller Sten under Digerne, og hvorigiennem Vandet ved en Fal-Dør efter Fornødenhed kan ledes ud eller ind, disse kaldes Syle eller Siele, deraf ere og mange paa Gøest.

Floden Eydereen.

De fornemste Floder i dette Hertugdømme ere Eydereen, som af-
 skiller dette Hertugdømme fra Hertugdømmet Holsteen, den har sit Ud-
 spring i Hertugdømmet Holsteen ved Løndorp i Kirkesognet Barkau,
 gaaer igiennem Flemhude Søe, forbi det adelige Gods Schinkel, der-
 paa igiennem Rendsborgs gamle og nye Bye, hvor den bærer temme-
 lig store Fartøyer, forbi Friderichsstad og Tønningen, og udgyder sig i
 Østersøen; hvor den kommer fra Flemhuder Søe, gjør den Grændse-

Levensaae.

skiellet imellem Slesvig og Holsteen. Levens Aae har sit Udspring
 nær ved det adelige Gods Warleberg, og gjør fra et Sted ikke langt
 fra dens Udspring til dens Indløb i Kieler Haven, en Strækning af om-

Treenen.

treent $1\frac{1}{4}$ Mil, Grændsen imellem Slesvig og Holsteen. Treenen
 som er noget smalere, opkommer en Fierdingvee østen for Oversøe udi
 Flensborg Amt, tager Brende-Aae og Kiels-Aae til sig, og falder ved
 Friderichsstad igiennem Sluser i samme Hav. Nipsaae reyser sig en
 Mil fra Herregaarden Gram, deler sig i tvende Arme og gaaer igien-

nem

nem Ribe, hvor den fordem tog mod de største Skibe, men nu er udgyd, dog nogenledes seylbar. Skodborg Aa: kommer fra Skov-Eggen i Odís Sogn en Miil fra Colding, gaaer forbi Herregaarden Skodborg i Jylland, og gior ved sit Lob ni Mile tværs igiennem Landet Grændseffkiellet imellem Nørre- og Sønderjylland, gaaer tet forbi Falslev Kirke i Jylland, og derfra udgyder sig i Vesterhavet. Ligesom denne Flod gior Grændseffkiellet paa den Vestreside, saaledes gior Colding Aa som kommer fra Nørrejylland, halvanden Fierdingvey førend den falder i en Haabugt ved det lille Belt, kaldet Coldingsør, Grændsen paa den østlige Side.

Skodborg
Aae.

Blant Fiordene er Slien den største, da den løber fem Mile midt ind i Landet fra Østersøen. Den har fordem forkaffet Staden Slesvig megen Handel og Søefart, men ved Hansfestædernes Misundelse blev Sliemundingen i Dronning MARGRETHES Tid tilstoppet med store Stene; den er meget riig paa Fisk. Den kaldes af mange Sliestrømmen, og ansees som en løbende Flod, da den dog ligesom Fiorden ved Flensborg og andensteds haver et stille Brakvand fra Havet, men synes som en Flod, fordi den er meget smal paa de fleste Steder, og derhos omgivet med lystige Skov-Egne. Ved Haderslev er og en Fiord af et par Mile mod det lille Belt, men saa flad at ikkun smaae Fartøyer kunde komme til Byen.

Fiorderne.
Slien.

Blant Aaerne, som her kaldes eine Aue, som ellers betynder en Eng, maa i sær merkes disse: Lohbek som ligger i Lohherred, og faaer neden for Brede Sogn dette Navn, efter at den tilforn fra Engumkloster-Flekkе til Brede er bleven kaldet Bredeaae; Widaae, som faaer dette Navn neden for Tønder, den har sin Oprindelse af tvende Bekke hvoraf den ene udspringer ved Engum-Kirke, den anden i Løyt-sogn ved Gladsteen, og kaldes ved deres Foreening Røde-Aae, siden ved Bedsted Arnaae, derfra til Tøndern Brede- og siden Vid-Aae.

Aaer.
Lobek.

Widaae.

Grønnaae, udspringer ved Ensted Kirke i Lundtoftherred. Syderaee, udspringer fra det lille Bierg Høiholt i Fjellsted Sogn i Lundtoftherred, foreener sig med Grølaae og falder derpaa i Vidnaae. Lekaee udspringer i Medelbye Sogn udi Kiærherred, og falder i Soholmsaae. Soholmsaae tager sit Udspring i Wiesherred udi Flensborg Amt, gjør Grændser mod Vesten imellem Tønder Amt og Landskabet Bredsted, kaldes ved Blumenfog og Kirkesognet Okholm Kongens Aae, gaaer igiennem den i Kirkesognet Okholm 1731 anlagte Kanal, og falder ved tvende Sluser i Besterhavet. De fleste af disse Aaer ere meget fiskerige. Om enhver i sær skal handles paa sit behørigte Sted.

Ferske Søer
og Baae.

Uf ferske og fiskerige Søer i Landet selv findes nogle temmelige store, saasom Wittensø i Amtet Hütten, Gotteskogosøe i Tønder Amt, Sjøgaardssøe og Graasteensøe ved Flensborg Fiord, Windesradssøe, Høstrupsøe, Bortschlotterssøe, Hopterupdam, Banteldam, Sadersleberdam, Zeilsøe, og endeel andre som forekommer hver paa sit Sted.

Mangel
paa fersk
Baae.

Da Marsklandene har stor Mangel paa fersk Baae, maae de overalt betiene sig af Regnvand, og Brakvand i Brøndene, hvoraf deres Spise, og i sær Ol, bliver meget usundt. Fra Nerne i Besterhavet tilføres fersk Baae paa Tønder i Baae.

Landet er mestendels overalt fladt, og har ingen merkkelig høye Bierge. Bierge, de høieste ere: Gassoebierg udi Kirkesognet Scherrebeck, Grønhoi i Sognet Weistrup, Langenbierg, i Kirkesognet Lek og Enge, Høkelbierg, i Kirkesognet Loit, Tønbierg ved Schovenstrup og Hugelbierg ved Adserballig paa Als, Trummelbierg, Nalsbierg, og Lobierg i Kirkesognet Hütten. Overalt findes endeel Gravhøie med hedenste Begravelser, hvoraf dog mange, i sær udi Angeln, ere odelagte, da Indbyggjerne overalt have søgt efter Stene til at opføre Steengierder om deres særskildte Marker.

Uf

Om Metaller og Mineralier finder man i dette Hertugdømme lige- Metaller
og Mine-
ralier.
 saa lidet som i Nørrejlland. Dog har man omkring ved Flensborg
 fundet nogle Guld- Sølv- og Kobberhaltige Erter, hvoraf nogle af-
 brudte Stene og enkelte Stykker hist og her paa Marken ere fundne,
 saasom ved St. Johannis Sogn strax uden for den saa kaldte Hol-
 veg (Huulveg) og paa Brarup Mark tre Mile fra Flensborg righal-
 tige Erter med Blye og Guld (a).

Om Steenarter vides ingen merkværdige uden den rødagtige Steen-
arter.
 Sandsteen, hvoraf den høye Klint paa Helgeland i Vesterhavet be-
 staar, som er blandet med quarthagtige Arter, hvoraf Stenen er be-
 quem til at brænde Gibs af og til Zirater i Grotter. Jndbyggerne
 vide got at betjene sig af de store Kampestenene som findes paa Marken,
 da de fleste Haandqværner paa Landet ere forsynede med Stene af
 denne Art.

I de tvende Kirkefogner Galmsbøl og Dagebøl i Sønder Amt Saltfyde-
rie.
 paa den vestlige Side af dette Hertugdømme koges meget Salt, som
 sælges under Navn af fræisik Salt, og bruges der i Landet overalt til
 alle slags Riøds, Fisks og Smørs Saltning og giver det Lynborgske
 Salt intet efter, hverken i Fiinhed, Farve eller Skarphed (b). Det
 var særdeles at ønske at Jndbyggerne maatte opmuntres til at sætte
 dette Saltkogerie, som er af saa stor en Vigtighed for Landet, i Stand
 igien, da det i lang Tid har meget aftaget.

Paa den østlige Side af dette Hertugdømme findes gode Skove, Skove.
 som meest tilhøre Kongen. De beste Skov-Egne ere i Hadersles,
 Abentraae, Gottorfs og Husums Amter, i sær har Den Als megen
 smuk

(a) See danske Atlas Tom. I. p. 481.

(b) Om dette Salts Tillavning og Forbedring kan eftersees danske Atlas I. I.
 pag. 465.

smuk Skov, som er plantet i Alleer. Paa de mellemste Hede-Egne falder vel nogen smaae Skov, særdeles Egekrat, men vore ikke højt. Paa Landets vestre Side i Marsskandene findes ingen Skov; hverken til Bygnings-Tømmer eller Brænde. Der maae man mest betiense sig af Creaturerens Møg som sættes i Staffer og udskières til at brænde, samt lidet Tørv, paa den østlige Side derimod brændes baade Brænde og Tørv, og endeel Brænde føres til Kiøbenhavn og andre Steder. Til Skovenes Opvæltelse er udgivet en højpriselig Forordning 1737 at enhver som vilde gifte sig skulde plante 10 Ege- og 15 Bøge-Træer, men som desværre lidet bliver efterkommet.

Tørv. Den Tørve-Jord som falder i Marsskandene under det gode Jordlag og ved Ebbe-Tid imellem Derne og det faste Land samt paa den vestre Side af Den Søhr, udgraves af fattige Folk 1, 2, 3 til 4 Allen under Sandet og Kley-Jorden, men beholder altid en svovlet og meget ubehagelig Lugt, hvor længe den end staaer i Luften, paa Vesten og Hederne findes megen Tørv, i sær paa Hederne mange og store Moser der give megen Tørv og som efter nogle Aars Forløb groe til igien, blandt disse Moser er den saa kaldte Hohner Mose i Hohnerherred Gottorfs Amt noget nær den største. Denne Bild-Mose som er af Sand-Jord og en svampig Bestaffenhed, saa at den end ikke har nogen ret fast Grund, er paa kongelig Bekostning 1761 ved 600 Arbeidere bleven udtappet, og derefter deelt til 196 Colonister, som have faaet den til Beboelse.

L yng. Paa disse Hede-Moser vover og meget L yng Græs som bruges til at brænde, til Koste og andet Brug: Ligeledes opkaster Østersøen i Høsten meget Tang. Paa Urroe og adskillige Steder paa Als hente Jndbyggerne dette Tang paa Bogne og bruge det til at giøde deres Agre.

Landets
Fruktbar-
hed.

Vi have oven for handlet om dette Hertugdømmes adskillige Bestaffenhed og Jord-Arter. Deraf kommer og dets lige saa forskellige

skjellige Frugtbarhed. Marsklandene ere i sær overmaade frugtbare paa Hvede, Vinter- og Sommer-Byg, Rabsaat eller den vilde Røe, Havre, Erter og Bønner. I gode Aaringer kan Vinterbyggen, Hveden og Havren end og give over 30, ja henimod 60 Fold, og af en Rande vilde Røer kan igien indhøstes 12, 16 til 24 Tønder Frugter. Man lægger sig her meget efter denne slags Bert, og den er meget frugtbart, naar den ikke faaer for stærk Frost i Foraaret eller for megen Regn i Høsten. Den saaes i Augusti Maaned udi en Jord som om Sommeren er fem til otte gange bleven ployet, for at gjøre den mør til at modtage Sæden og at forhindre alt Ukrud ved St. Hans Dags Tider; naar de ere optagne af Jorden, udbredes Rabsaaten paa store og hvide Seyldugs Lerreder, og udterfkes. Det er at beklage, at Indbyggerne ikke søge al den Fordeel som de kunde have af denne frugtbare Bert, naar de selv udpressede Olie deraf, i stedet for de nu sælge den til Hollænderne, som af den der udpressede Rabsaat-Olie have en anseelig Fordeel. Efter Rabsaat-Høsten saaer man i det Land, hvor den tilforn har vopet, uden Giødning, Hvede eller Vinterbyg. Geestlandet er ikke saa frugtbart som Marsk. Dog er i sær den østlige Side af Hertugdømmet meget frugtbart paa alle Slags. I Angeln, saavelsom Dänischwald, Als, Sundevit, Ries- Hadersleb- og Tyrstrup-Herred, findes de skønneste og behageligste Egne, som give Rug, Sommerbyg, Havre, Boghvede, Erter, Bikker, Hør og alle slags Havfrugter i Mængde, noget Hør og Hamp; har skønne Græsgange og endeel Torvemoser. Det eneste som ikke vel kan komme frem, er Rabsaaten. Disse Egne have og god Skov. Hele Eguen, som gaaer midt igiennem Landet, er derimod langt mindre frugtbart, da paa mange Steder ikkun voper lidet, dog saaes og høstes en Mængde Boghvede, Rug og Havre; og disse Steder dyrkes ved Colonierne.

Græsning
og Høav-
ling.

I Marcklandene findes de fedeste og hyppeligste Egne til Qvæg-
avling, som tilsaaes med Klover og andre rige Frøarter. Her findes
og de fortreffeligste Heste, Oxen, Køer og Saar, som ikke allene ere
meget federe, men endog meget større end de i andre Egne af Landet.
Køerne give og meget mere Mælk. En Marckkøe giver om Vinteren
4 til 6, men om Sommeren fra Maji Maaned til Jacobi Dag, naar
den har god Græsning, 12 til 16, ja endog 18 til 20 Kander Mælk.
Her føres og aarlig mange tusende Heste og Oxen fra Geesten og Jyl-
lænd herhid, for at fedes. Da Marcklandet giver overmaade god
Græs, blive hele Røge, som f. Ex. Friderichsfog og ny Rutebøllfog
aldrig brugte til Sødejord, men allene til Græsning, de anvendes
ikke gierne til Høavling, og det som i lang Tid er brugt til Græsning,
anvendes heller ikke gierne til Pløieland, da det immer bliver bedre,
jo længere det har været anvendt til Qvægs Føring. I Geestlandet
findes og meget god Græsning og Høavling; Hederne giver god
Græsning i sær udi Foraaret, det der voxende Lyng bruges til Strøelse
i Staldene, samt om Sommernætter til Strøelse under Qvæget,
naar det ligger paa Gaarden under aaben Himmel.

Havevev-
ter, Hø- og
Humle.

Man lægger sig overalt i dette Hertugdømme temmelig efter Ha-
vevevter og Frugttræer. Paa nogle Steder avles og endeel Hø og
Humle. I Endersted har man begyndt med at anlægge Blomkaal,
som ikke giver den Engelske noget efter. Høavlingen skulde meget for-
bedres, dersom man i stedet for Vand vandede den med Thaurøthe,
hvorefter den bliver graae og blød som Silke. Landet har ikke mindre
god Qvægavling end Agerdyrkning. Slesvigerne kiobe mange Oxen
og Heste fra Jylland, fedes dem ved det hyppelige Klovergræs, som
for lang Tid siden er bleven faaet paa Femern, og derfra siden ud-
bredt sig overalt. De sælges siden med megen Fordeel overalt i Ri-
gerne, og føres i stort Antal udaf Riget, i sær udføres en stor Mængde
Køer, da de ere de største, fedeste og rigeste paa Mælk. Med

Qvægav-
ling.

Med Heste drives og stort Kiøbmandskab i sær fra Husum, hvor Heste fra de udføres, saavel som af fremmede Prangere hentes til de sachsiske, østerrigiske, hannoverske, brandenborgske og andre Lande, ja udfibes ogsaa undertiden fra Flensborg over Østersøen til store Herrers Brug for deres Statsvogne, i sær til Frankrige. Her findes og en deel gode Stutterier. Agerdyrkningen drives med Heste, undtagen paa Colonierne, som driver dem med Oxen, og paa Den Sylt med begge Dele.

Faarearten er baade paa Østerkanten og midt i Landets skarpe Egne god og riig paa Uld, men ikke meget stor, ikke heller er Ulden ret fiin, undtagen paa de Steder hvor man haver lagt sig efter den enderstediske Faarengel og holdet den ved lige; thi den enderstediske Uld er overalt berømt baade for sin Fiinhed og Længde. Af den forbruges noget til Fabrikkerne i Fridrichstad, men udføres dog langt mere baade til Holland, Hamborg og her til Kiøbenhavn. I Marfken gaae Faarene altid ude under aaben Himmel, og maae endog i den stærkeste Kulde selv søge deres Næring. Om Høsten bevares de omhyggelig for at græsse paa sumpige og paade Steder; Disse tvende Midler holder man for de sikkerste til at bevare Faarene fra den paa Geesten som oftest grasserende Faarehyge, da Faarene her maa indrives om Natten i Fælleder af Frygt for Ulve som ikke lade sig see paa Marfken, og om Vinteren maa holdes i Stalde i Mangel af tilstrekkelig Føring. Paa Sviin lægger man mest Bind i Skovegnene, saa og ved Meyer- gaardene, hvor de fedes og enten slagtes eller drives levende til Elven at forhandles. Da de have stor Overflødighed paa Melk, Kiernes her meget Smør og giøres fortreffelig Ost, hvoraf de enderstediske og tyrstrupiske Oste ere de berømteste og mest velsmagende; Fra Endersted og Kappel udføres mange hundrede Tønder Smør og mange Skpd. Ost aarlig til Kiøbenhavn og andre Steder, som bringer mange Penge ind

Den enderstediske Uld.

Sviin.

Ost og Smør.

Wibdt. ind i Landet, og forskaffer det endeel Handel og Skibs fart. Af Wibdt findes det samme som overalt, nemlig: Adelhiorre, Kaa: og Daadyr, samt Harer og paa visse Steder Bildsviin, skiont de sidste ikke i nogen stor Mængde. De skadelige Bilddyr ere særdeles Ræve, hvilke 1763 siges at have været saaledes rasende, at de indbyrdes anfaldt og fortærede hverandre, og ikke heller skaanede Menneffene om de kunde naae dem. Ulvene, som ikke findes paa de danske Eylande, ere her paa det faste Land, særdeles i Hede: Egnen om Vinters Tid, farlige for Creaturet, og maa undertiden ved Klapjagt ødelægges eller fordrives.

Fugle. Samme og vilde Fugle, saavel nyttige som skadelige, ere her de samme som i vore øvrige Provindsfer; i sær findes en Mængde Høns, Duer, Gæs, Vender, Urhøns, og af de vilde, Birkhøns, Snepper, Bildgæs, Bildænder, samt mange Vand: og Søefugle i Vandene udi Marsslandet, hvoraf Indbyggerne skyde en stor Deel, og deraf have deres Næring.

Fisf. Af Fisf fanges her en stor Mængde Lax, Helt, Karper, Karudser, Brasen, Gedder, Torf, Rabliau, Makrel, store Fløndre, Kuller, Billinger, Krebs, Val og Hvidfisf som kaldes Kiddauen, samt i Damme mange Karper, Karudser, Brasen og anden Fisf; af Hummere fanges en Deel ved Helgeland og Sylt, og ved Abentraae falder meget Sifferie, i sær de saa kaldte Pølemuslinger som sætte sig fast ved Pølene i Søen, og der yngle. Ligeledes fanges udi Østersøen i sær ved Nerne Als og Arrøe mange Sølhunde.

Østersbænke. I Vesterhavet ved de Der Nordmarss og Südfall, men i sær ved den De Sylt ere store Østersbænke, som strekke sig paa nogle Steder en Fierdingvø, paa andre Steder en halv Fierdingvø i Længden, og ere af forskiellig Bredde. De skal være anlagte af Kong KNUD den Store, som skal have ladet det første Lag bringe herhid fra Engelland omtrent 1020. De ligge sædvanlig 2 til 4 Alen under Vandet,

Bandet i mange Lag sammenklyngete oven paa hverandre, og opfiskes ved et Skra-bejern, som er et langt, tungt og fladt Jern, forsh- Skra-bejern
 net med en rund opstaaende Bøyle, hvortil er bunden en sterk Garn-
 pose; Dette Jern slæber bag efter en Baad, frem og tilbage paa
 Østersbænken, og ved sin Tynge opskraber Østerserne som falde i Pos-
 sen; naar den er fuld kastes de i Baaden. Heraf føres mange i
 Skibe til Kjøbenhavn og andre Stæder. I Maji og Junii Maaned-
 der sætte Østers deres Leeg, og da due de aldeles ikke til at spise. For-
 uden disse naturlige Producter og Næringsvæne lægger man sig og i
 sær udi Marcklandene meget efter Vieavlingen; samme befordres og Vieavling.
 meget paa Hederne ved Lynggræsset, af hvis Blomster en stor Mængde
 Bier nære sig.

Indbyggerne bestaae af Nedersachsen, Danske eller Jyder og Fri- Indbygger-
 ser, sam Hollænder i Friderichsstad, og Brabanderne paa Nor- nes Caract.
 strand. De ere stærk arbeidsomme, vittige og vindskibelige, beqvemme Levemaade
 til Søefart og Handel, samt lægge meget Bind paa Agerdyrkning, og Søder.
 endskjønt de ikke alle Stæder kan lade deres indgroede Fordomme fare.
 De slesvigiske Fruentimmer see røde, hvide og godt ud, ere meget flit-
 tige, vindskibelige, muntre og bel-vne, lægge sig meget efter at væve
 og kniple, samt ere flittige i Huusholdningen. De slesvigiske Bønder
 staae sig gemeenlig meget vel, ere langt fermere og vindskibeligere end
 andre i Landet. Deres Huse ere indrettede langvarigere, større og
 beqvemmeligere end de andre danske Bønders, da Landet har mange
 smaae Teglbærnderier, som vedligeholdes med gandske liden Bekost-
 ning, og give ved hver Brænding-5 til 6000 Steen. Det der gjør
 den slesvigiske Bonde saa lykkelig, er at de fleste ere Selvener og frie
 for Borned-Rettighed, hvortil endnu kommer den ypperlige Indret-
 ning med Fælledskabets Ophævelse efter vor allernaadigste Konges
 derom i Aaret 1765 udgivne priselige Anordninger, samt de Hovmar-

Kernes Bortfølgelse 1765 ved de mange kongelige Kammergodser mod aarlige Afgifter, samt ved den i Aaret 1768 allernaadigst oprettede Landcommission. Den ældste Søn betræder Faderens Sted om han vil, eller den næst ældste, de øvrige begive sig enten til Søes i hollandsk og engelsk Tjeneste, eller til Fabriker og Haandverker. Nu aabnes en ønskelig Ven for de kielke Slesvigere ved Hvalfiske og Grønlandsfarten, hvortil de før gif ud i stor Mængde til Holland. De slesvigiske Bønder ere ikke meget hengivne til Drif og Spil, men deres største Fejl er den overmaade Trettefierhed for Sager af ringe Betydning. Flittighed derimod blomstrer overalt hos den slesvigiske Bønde. Til Beviiis herpaa ville vi anføre hvad den snilde Magister Johan Arnde Dyssel herom melder i hans Forsøg til en indenlands Reise Side 72.

“Saasnart det mørknes og Lampen tændes, sætter hver Tjenestekarl sig til et vist Arbeide. De snoer Seimer eller Halmrebe for tilstundende Tæfkerid; de hugger og snitter smaat Træarbeide, Rivehoveder, Spadestæfte, Bognkieppe, Stavertræer til Hestetøyet, og fletter Buder af Siv til Krandsene, som lægges under Hestedrættet; thi af de smaae elendige Seeler som Siellandsfarer og Lolliker bruge, vide de ikke at sige. Til ret Arbeide er usenlig det jydsk og hollandske Hestetøyet det fordeelagtigste, da en Hest deri har sin fulde Styrke at trekke med hele Kroppen, og kan aldrig blive brudt paa Bringen. Videre snoer de af Svineborster, Heste- og Koehaar alle de Reeb, som bruges til at fiøre i, samt Hestetømmer og Haarsvæber; dette og meget mere, er virkelig i alle Huse deres Aften- Arbeide sm Vinteren”.

I Marfklønderne ere Baanhusene anlagte paa de af Indbyggerne opkastede Høye, som paa nogle Steder kaldes Warfen, paa andre Würthen, for at bevare Husene for Oversvømmelse. Ligeledes ere og mange Huse, som Marfklønderne kalde Saubergen, indrettede

tede paa friskst Maade, hvilende paa 4, 6 eller 8 Bieker med et høyt Tag, tækket med Rør eller Straae. Den er indrettet baade til Bøllig, Sædens Bevaring og Dvægfoeringen, da der under et Tag findes Storhuus, Stald og Lade. Ved mange af disse Huse findes ogsaa andre Tilbygninger, med blot et Vager- og Bryghuus.

Dette Hertugdomme er temmelig folkerigt, og beløber sig om- Indbugger-
nes Antal.
trent til 277000 Mennesker. Indvaanerne og Underaatterne ere, foruden den høye Dyrighed og Krigsstanden, Prælaten og Provsten ved det adelige St. Johannis Frosenkloster i Slesvig, de adelige Familier, Over- og Under-Amtsbetientere, Borgere, Landmænd, Huusmænd og Bønder. Imellem Huusmændene og Bønderne i dette Hertugdomme er en særdeles Forskiel, ligesom og Forpagterne af de kongelige, fyrstelige og adelige Godser ere igjen forskiellige fra disse.

Huusmændene boe i Marklandene og paa Femern, have adskillige Friheder og Fordele frem for Bønderne, og fuld Eyendoms Rettighed til deres Gaarde og Jorder. Bønderne boe paa Geesten og ere igjen forskiellige. De saa kaldede Bonden (Selvøerere) ere de Bonden.
som ene deres Gaarde og Jorder med fuld Eyendoms Rettighed. Herester følge Fæstebønderne eller Lansten som have deres Godser Lansten.
til Fæste enten af Kongen eller Hertugerne af Augustenborg eller Slesborg, eller Greven af Reventlau eller andre Besiddere af adelige Godser, Kloostere eller Kirker.

De til Bondernes og Lansternes Gaarder hørende Jorder kaldes i adskillige Egne Bohler, Hüfer eller ogsaa Staven, og deres Besiddere kaldes Bohlsfolk, Hüfener og Stavener. Nogle Bønder og Lanster have hele, andre halve, og andre derimod kun en fjerde eller fiette Deel Hüfer, ja ofte mindre. Foruden Bonden og Lansten ere og iblant Bønderne nogle som kaldes Råthner, som have en Kathe Råthner.
eller et Huus med en Raalhauge, hvortil ofte er lidet Land eller en Koppel,

Koppel, det er, et omgierdet Stykke Land, til Græsning; Disse svare en vis Afgift eller og maae forrette visse Pligts- Arbejder. Derpaa følge Jnderster, som boe til Leje hos andre Bønder. I nogle Steder kaldes ogsaa de som bygge deres Huse paa Bønder- eller Præste- Grunde, og ikke svare nogen anden Afgift til Landets høye Dyrighed end blot Forbøns- eller Skjts- Penge (Verbietungs- oder Schußgeld) Jnderster, og Bønder eller Præste- Råthner. Indvænerne i Amterne og Landstaberne ere overalt frit Folk for deres Personer. Paa mange adelige Godser findes Bornede, hvilke høre til Godset tillige med deres Jordgrund, og ikke uden Frihedsbrev maa reise bort fra Godset. Disse bestaae af Bøhsfolk eller Hufener, Råthner og Jnderster. Paa nogle adelige Godser ere altsaa Bøhsfolk, Råthner og Lanster, som ere for deres Personer og Familier frue Folk, men paa andre ere de Bornede; derimod findes ingen Bønden paa de adelige Godser, undtagen paa Langenvorwerk, Rønhof, Manbøllgaard, Refenisgaard og Sammelgaard paa Als, som i fordum Tid har hørt til Amtet Sønderborg.

Manufac-
turer og Fab-
riker.

Da i dette Hertugdømme findes mange Faar og megen god og fint Uld, kunde her med megen Fordeel anlægges en langt større Mængde Manufacturer og Fabriker end hidindtil findes. Dog findes her foruden de grove Uldvæverier paa Landet, hvor der væves en temmelig Mængde Badmel og sribede Tøyer, samt endeel Hattemagerier og meget, endskjønt ikke fint Lerred, endeel andre Manufacturer og Fabriker; saaledes forfærdiges smukke uldene Stoffer og Strømper i Husum, Uldene- og Silketøyer i Friderichstad. I Slesvig er en Traad- og Linned- Fabrike. I Husum er anlagt 1767 en Glands- Kattun- og en Iybsk Lerred- samt en Traad- Fabrik. De tønderfke Kniplinger ere berømte og sælges i Mængde udenlands. Her forfærdiges og mange Randers Handsker. Ved Flensborg og i Alschffel,
ikke

ikke langt fra Hütten, ere Papisemøller, i Friderichsstad og ved Gardingen ere Oliemøller, og ikke langt fra Flensborg Haabugt er en Kobbermølle. I Slesvig er en Svancefabrik og i Flensborg to Sulfersyderier. Paa den østlige Side og midt i Landet brændes mange Tag- og Muursteen, hvoraf endog udføres mange Skibsladninger. Paa den vestlige Side brændes endeei Kalk af Muskel- og Østersskaller, som agtes for meget sterk.

Dette Herrugdum ligger meget beqvem til Skibsfart og Hand-
 ling, da det ligger baade til Øster- og Vesterfoen, hvorover drives en temmelig stor Handel og Senlads. Herfra udføres fornemmelig megen Rug, som holdes for den beste Art, og bliver desuden meget begierlig efterføgt, fordi Slesvigerne gemeentlig tørrer den, da den i lang Tid kan holde sig; dernæst Hvede, Byg, Rapsaat, Havre, Boghvede, mange slags Grøn, Biffer, Erter og nogle Havefrugter, Øren, Stude, Kær, Heste, og en stor Mængde Smør, Ost, Uld og Fisk, ligeledes en Deel uldene Bahre, Hatte, Kniplinger, Handsker, vægte Porcelain, Muur- og Tagstene, samt Kalk. Derimod indføres fornemmelig Viin og Brændeviin fra Frankrige, fransk, portugisisk og spansk Salt, samt engelsk Salt fra Leverpool; Hør, Hamp og Bygnings-Tommer, samt Brænde fra Riga, Norge og Pommern. Alle disse Bahre hente Indbyggerne selv fra første Haand med deres Skibe. Nogle Krydderier faae de fra Holland, mange ostindiske Bahre fra Kiøbenhavn, ligesom og de Bahre, som komme fra de vestindiske Eylande. Fra Tydskland indføres megen brunsvigt og gardeløbsk Humle, og endeei andre tydske Bahre til Lands. Fra endeei Kiøbstæder, saasom Apenrade, Flensborg, Husum, Ekernforde &c. udredes aarlig nogle Skibe til Hvalfiske og Sælhundefangsten. De Kiøbstæder Flensborg, Apenrade, Ekernforde og Sønderborg have i sær de fleste og største Skibe, som deels fare for deres egen Regning, deels frag-

Handel og
 Skibsfart.

tes bort til Portugal, den middellandske Søe, Island, Finmarken og Grønland, deels til indenrigs Stæder. I Almindelighed drives Handelen og Skibsfarten med store, middelmaadige og smaae Skibe temmelig sterkt i dette Hertugdømmes Søestæder.

Latinske
Skoler. Til Studeringers Forfremmelse ere 11 latinske Skoler, nemlig: i Slesvig, Flensborg, Husum, Hadersleb, Tondern, Sønderborg, Ekernforde, Friderichsstad, Tønningen, Gardingen og i Bredsted. I Slesvig, Hadersleben, Flensborg og Tønningen ere Bogtrykkerier, og i Flensborg den Kortiske Boghandling. Ikke allene Kiøbstæderne, men endog smaae Stæder og Landsbyer, ere vel forsynede med Skoler, da Bønderne lade deres Børn foruden Dansk og Tydsk lære vel at skrive og regne, og i Stæderne underviser Regnemesterne tillige i nogen Tegning og Landmaaling.

Stads- og
Landphy-
sici. I Slesvig, Hadersleben, Apenrade, Ekernforde, Husum, Tonder-
dern, Eydersted, samt paa Als og Femern ere Stads- og Landphysi-
ci, som besøge de Syge i Amterne og Landkaberne. I Flensborg
er anlagt en Jordemoderfskole, og overalt paa Landet fordeelt et til-
strekkeligt Antal Jordemødre.

De ridende
og agende
Pøster. Til Brevvevrlings Befordring er anlagt de ridende og agende Pø-
ster. Den ridende Post afgaaer fra Kiøbenhavn om Tirsdagen og
Løverdagen over Hadersleben, Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen
igiennem til Hamborg, og hver Tirsdag og Fredag fra Hamborg til-
bage til Kiøbenhavn. Den agende Hamborger Post kommer hver
Løverdags Aften fra Kiøbenhavn, og ankommer Onsdag eller Tors-
dag til Hamborg, og en anden afgaaer ligeledes hver Løverdags, og
ankommer Onsdag eller Torsdag til Kiøbenhavn. Foruden disse er
den slesvig-holsteenske agende Post, som afgaaer hver Onsdag og
Løverdags fra Hamborg igiennem Altona, Pinneberg, Elmshorn, Tze-
hoe, Nimmels, Rendsborg, Slesvig, Flensborg og Apenrade til Ha-
dersleben,

derstøben, og afgaaer fra denne Bye igien Torsdag og Søndag. Foruden disse Poster kan Reisende og betjene sig af Extraposter. 1753 er anlagt en jydsk agende Post, som farer hver fiortende Dag inmellem Hadersleben og Halsborg.

Efter en allernaadigst kongelig Forordning af 2 Maji 1768. Maal og
Begt. er Maal og Begt i Hertugdømmet Slesvig paa følgende Maal blev indrettet: til Kornmaal maae allene bruges det siellandske Maal Tønden nemlig inddeelt til otte Skiepper, Skieppen til fire Fierdingkar, Fierdingkarret til to Ottinger, Ottingen til to Halvottinger, og den hele Tønde til $5\frac{1}{2}$ Cubic-Fod eller 7776 Cubic-Tommer. Herforuden er og ved Forordningen af 6 Maji 1769 tilladt at udmaale Bryn og andre Vahre med Fierding-Ottinger eller 32 Delen af en Skieppe, og Halvfierding-Ottinger eller 64 Delen af en Skieppe. Disse sidste Maal kaldes Maaß og halbe Maaß. I Henseende til Biin og Brændeviin skal det hamborgiske Maal bruges saa at et Drexhoved holder sex Anker, og en Ahme fire Anker; en Tønde Ol skal holde 32 Stove eller 64 Kander, altsaa 128 Qvarteer efter Hamborger Maal. Alle Victualier, Fedevahre og Specerier, alle Kramvahre, som Sols, Guld og Sølvkniplinger, Posemyntmager-Arbeide ic. skal vejes efter den Inbste Begt, saa at et Skippund holder 20 Lispund eller 280 Pund, et Centner 8 Lispund eller 112 Pund, et Lispund 14 Pund, et Pund 16 Unker eller 32 Lod, et Lod 4 Qvintin, et Qvintin 4 Ort, og Skaals samt Bismers-Pund af lige Begt. Herfra undtages dog massiv Sols og Pund, som skal vejes med Colns Begt; men Apotheker-Vahre og Medicamenter med den sædvanlige Apotheker-Begt, alle Alne-Vahre maales med den hamborgiske Alen.

Markjorderne ubi Marsten regnes efter Demater, ligesom paa Geesten efter Heitscheffeln, paa andre Steder efter Tønder, ja vel endog efter Mark Guld og Sols. En Demat indeholder i de Land-

Demater
og Plouge.

Skaber Endersted og Nordstrand 216 Roder i Længden og en Rode i Bredden; en Rode er 8 gamle frisiske Alne eller 16 Fod. I Amtet Tøndern er en Demat 180 Roder lang og en Rode bred; en Rode er 9 Alen eller 18 Fod. Eftersom en Rode i Endersted og Nordstrand er kun 8 Alen og i Amtet Tøndern 9 Alen: saa er en tønderst Demat efter sit gandske Indhold i Længden og Bredden $11\frac{1}{2}$ Kvadrat Roder større, efter gammelt frisisk eller nordstrandst Maal, end en enderstedst eller nordstrandst Demat. En Demat udgjør omtrent saa meget som en Mand kan med en stor Vee afmeye paa en Dag. Dematernes Antal paa en Ploug Land er meget forskjellig efter Jordens Godhed. I nogle Ejne beregnes 60 Demater, men i andre deels 40, deels 70, 80 til 100 Demater paa en saa kaldet Ploug. Derimod inddeles en Heitscheffel i 6 Schipen, en Tønde i 8 Schipen, en Schip 24, men paa nogle Steder i 40 Kvadratroder, og en Rode i 16 Fod. Alle Skatter og Paalæg lignes og betales efter Plouge, men de octroyerede Koge indrette deres Skatter og Paalæg efter Demater. En Ploug regnes af Hr. Dyffel i hans indenlandske Reise S. 136 o. f. for 10 Drettinger og hver Dting 1617 Roder, hver Rode til 100 Kvadrat Alen, og altsaa 161700 Kvadrat Alen Sædeland til hver Rode, hvilket Sædeland tillige med Græsningen og Høebonden han i alt regner til 2 Tønder Hartkorn, saa at en Ploug bestaaer af 20 Tønder Hartkorn.

Det

Det Femte Capitel.

Om Hadersleb Amt i Særdeleshed.

Dette Amt, som en allene i Hertugdømmet Slesvig, men Størrelse endog i hele Danmark, er det største, er i Længden fra Østen til Vesten 9 Mile, fra Norden til Synden 4 til 5 Mile.

Dets Grændser ere mod Norden Skodborg Aae, som begyns Grændser. der i Oddis Sogn og efter 6 Miles Løb udgynner sig i Besterhavet. Fra denne Aaes Udspring og til Eolding ere paa det tørre Land satte endeel Væle til Grændseffuel, i følge af høyløvlig R. FRIDERICH IV. Patent, dateret Rosenborg Slot den 29 Oct. 1727 (*). Mod Østen støder det til det lille Belt, hvori ligge nogle til Amtet hørende Der. Mod Sonden har det Loh-Herred, Engom Klosters Amt og Sønder Rangstrup-Herred, og endelig mod Vesten Besterhavet, hvori og ligge nogle Der, som her sortere under; Inden dette Amt's Grændser ere en allene mange Landgodser, Gaarde og Byer, som høre til Njiber-Amt, men endog Staden Ribe selv, med sit District, som er 3 Mile i Omfreds.

I den Matricul, som blev udgivet den 26 Maj 1652 staaer Dette Hlovtal. Amt (Byen Hadersleb undtagen) for 1563½ Hlove, men nu omstund-

P 3

Der

(*) Man har Aarsag til at troe at Jares, Skoven, som nu er ødelagt, men i sin Velskand strakte sig 8 Mile fra Bester- til Østerhavet, i den ældre Tid har været dette Amt's Nordre-Grændse.

der bliver det tillige med Torning Lehn, kun regnet for 800 Plove, hvoraf de 13 $\frac{3}{4}$ ere frie.

Personernes Antal i dette Amt bliver almindelig ansat til 34000.

Floder.

Af mærkværdige Floder ere her i Amtet:

1.) Skodborg Aae, hvis Udspring er i Oddis Skov, en liden Møl fra Colding-Broe, foreener sig endelig med Nipsaae og udgjør tillige med den Riber-Havn.

2.) Nipsaae, som bestaaer af to store-Grene, hvoraf den fornemste har sit Udspring i Thystrup-Herred udi Bonsild Skov, hvor den kaldes Sobisbek, siden Sobisaae, Orenaae, Browaae, Schlew-aae, Gramaae, til den ved Drup forener sig med den anden Green, og da først kaldes Nipsaae. Den anden Arm kommer fra Haberslund i Syderrangstrup-Herred, Apencade Amt, og fører ogsaa forskellige Navne, nemlig Rude, Jarndaae, Gielstaae &c. Hele denne Aae har en stor Overflodighed af de Arter Fiske, som kan leve i Floder.

Deling.

Den ældste Inddeling af dette Amt har været i de to Syffeler: Baring- eller Borg-Syffel, som det ogsaa kaldes i gamle Breve, og uden Tvivl efter Danckwerths Mening har sit Navn af Slottet eller Borgen i Hadersleb, og Sønderjyllands-Syffel. Den første bestod af Hadersleb- og Thystrup-Herreder, 7 Sogne af Gram og 1 af Frøs-Herred. Alt det øvrige af dette Amt, tillige med Riber-Bye, udgjorde Sønderjyllands-Syffel.

Siden blev Amtet deelt i to Lehne, nemlig Hadersleb-Lehn og Torning-Lehn, begge saa kaldede af de kongel. Slotte, hvorpaa Lehnsmændene residerede. Det første bestod af Hadersleb- og Thystrup-Herred, det andet af de fem øvrige Herreder.

Nu omstunder staaer hele Amtet, (saavidt ikke de i samme boende danske Undersaatte angaaer), som deles i 7 Herreder, og disse atter i 63 Sogne, Staden Hadersleb uberegnet, i verdslige Sager under

Amtet

Amtmanden i Hadersleb, men i geistlige Sager hører Tørring: Lehn til Ribe: Stift.

Som hele Hertugdømmet Slesvig er et med Korn, Fæ og Giff ^{Frugtbare:} ret velsignet Land, saa er igien dette Amt det frugtbareste, i sær Ha- ^{hed.} dersleb og Enstrup Herreder. Jorden bær nypperlig Rug, Byg, Havre og Hvede, har fede Græsgange og nypperlige Skove, som ere opfyldte med en Mængde af vilde Dyr. Dyne, Gaar, Heste og Svin har man her i Overflodighed, og det af meget gode Arrier.

Indbyggerne ere i Almindelighed rige og formuende, og formeeres deres Velstand ikke lidet ved Fælledskabets Ophævelse, da her siden 1739 ere indrettede over 1000 Lykker eller Indhegninger.

Jo længere mod Østerhavet jo bedre og høiere er Landet, men imod Vesterhavet bliver det alt lavere og lavere. Det mærkeligste Bierg er i Weistrups Sogn, og kaldes Grønviiks Zoed, hvorom Bierge siden skal tales.

Dette Amt ligger med det hele Hertugdøm under det tyndste Can- ^{Dyrighed.} cellie i Risbenhavn, hvorhen alle Supplikker om Betieninger indsendes.

Over Amtet er en Amtmand, som har første Underfogelse i alle Rettens Sager, og affiger Dom allene, hvis ikke Saghaveren beraaber sig paa Lov og Ret, eller Værneting inden sex Uger. I bemeldte Værneting sidder Herredsfogeden, Ridefogeden, 8 Tinghørere eller Stoffemænd, 2 Sandemænd og Tingkriveren. Dommene affiger Herredsfogeden allene, undtagen i Blodsag, hvori ogsaa alle 8 Sandemænd give fra sig deres saa kaldte Tou eller Kiendelse. Herfra gaaer Sagen strax ind for Ober: Retten paa Gottorff, som ved denne Stad skal beskrives.

Amtsforvalternes (thi her ere to) Embede er at indkassere den aarlige Landgilde, saa og de overordentlige Paabude, saasom Skovbrøde, Magazin: Korn &c. De ere og Kirkeskrivere ved de aarlige Kirke: Regnskaber. Zuus

Zuusfogeden udskriver alle Bogne, som skal giøre fri Kiørsel, har Opsyn med Bøene, Skove, Broer ic.

Ridefogeden incasserer de maanedlige Contributioner ic.

I den geistlige Ret staaer dette Amt, Tøringlehn undtagen, under Ober-Consistorium i Slesvig Hertugdøm, thi i stæden for at der ellers i Dannemark er Lande- eller Provste-Moder, afgjøres her alle geistlige Sager af Provsten og Amtmanden, uden i meget vigtige Tilfælde, da der paa Kongelig Befaling sammenkaldes et Ober-Consistorium af Provsterne i begge Hertugdømmer, hvori General-Superintendenten er Præsæs. Ellers holdes i Hadersleb et Under-Consistorium, hvori der af Provsten og de tvende øvrige Stædens Præster dommes i Kirke og Egteffabs Sager efter den af Kong CHRISTIAN III. 1542 bekiendtgjorte Schleswig-Holsteinsche Kirchen-Ordnung, men i sær den Canoniske Ret.

Love. De Love hvorefter her dommes ere 1.) den jydste Lov, 2.) Kong CHRISTIAN V. danske Lovbog, 3.) die Schleswig-Holsteinische Gerichts-Ordnung, efter Kong FRIDERICH II. Hertug Hans og Hertug Adolphs Befaling revideret og trykt i Hamborg 1575, og Glyskestad 1637, samt med adskillige Tillæg atter oplagt 1649, 1665 og 1690. 4.) Kong CHRISTIAN IV. og Hertug Friderichs Schleswig-Holsteinische Policien-Ordnung, Glyskestad 1635. 1665. 5.) Hertug Johan Adolphs Ordnung von Kleidungen, Hochzeiten und anderen gemeinen politischen Sachen, 1601, 1605, og 1615.

Herforuden vides følgende dette Amt angaaende Kongelige og Fyrstelige Forordninger:

Forordning. 1541, Mandagen efter Philippi og Jacobi oplæste Provsten paa ger. Hvidding Herreds-Ting Kong CHRISTIAN III. aabne Brev indeholdende at Præsterne skulde ved Reformationen intet miste af deres Indkomster.

1575 die Joh. Evang. Hertug Hanses Forordning om retfærdig at tiende.

1578 den 4 Aug. Hertug Hanses Mandat til Inderbyggerne i Hvidding Herred om rigtig Tiende.

1581 blev af Ludewig Weimer, Fyrstelig Naades Mand, taget Tingsvidne paa at det offentlig var bekiendt, at Kirkepenge i Gaarde etc. skulde have Prioritet, og ingen maatte kiope eller sælge sine Gaarde med Kirkerne's Skade.

1649. den 31 Julii befalet af Amtmanden C. G. v. Reventlau at Ride- og Herreds-Fogeder skulde hielpe Præsterne med Ketten, hvis Bønderne veigrede sig vedjat tiende af alt Korn, endog af Ørter og Biffer.

1718. den 20 Dec. kongelig Befaling at ingen Skud maae skee Brudfolk til Ære ved deres Kirkefart under 20 Rigsdalers Straf.

1727. den 29 Oct. kongelig Patent angaaende det almindelige Goldstiel imellem Jylland og Fyrstendømmet Slesvig, for saavidt Goldvæsenet betreffer.

1731. den 22 Maji blev ved et Rescript fornyet den forrige Forordning af 1649 den 31 Julii, med dette Tillæg, at Præsten kan forbyde Bonden at fiøre sit Korn hjem, hvis han tvivler paa hans Redelighed.

22 April og 15 Julii 1735 kongelig Anordning, hvorved Riberhuus Ladegaards Tienere faaer deres eget Birk, og intet have med Hadersleb at skaffe.

1737 kongelig Befaling at i Skoveggen skal hver Mandsperson for sin Copulation plante og bringe i tredie Blad 10 unge Eger eller 15 Bøger; for hver feilende Eg betale en Rigsdaler og for hver Bøg to Mark Lybsk. Præsten, som copulerer for, betaler i Straf fire Rigsdaler.

1737 den 24 April kongelig Befaling at hvo som hugger en stor frugtbær Eg i Kongens Skove uden Tilladelse, skal i Straf. betale 20 Rdlr. for en middelmaadig ung Eg 10 Rdlr. for en frisk Bøg 12 Rdlr. for et Veste- Ell eller Birketræ over et Qvarter tyk 6 Rdlr. for hvert afhugget Læs Grene eller Bierde- Stavre 3 Rdlr. eller i Mangel deraf straffes med Skubkarren 1 Maaned, for hver 10 Rdlr. For at anlegge Jld i Skovene betales i Straf 1 Rdlr. for at skide ungt Vildt, Harer, Bierg- eller Agerhøns 10 Rdlr. for en Hiort 100 Rdlr. en Hind 80 Rdlr. et Raadyr 60 Rdlr. et Vildsviin, Hare 20 Rdlr. en Gaas, And 20 Rdlr. 10 Rixdaler. Men hvo som fanger eller dræber en Ulv faaer til Betaling paa Amtstuen 6 Rdlr. for en ung Ulv 2 Rdlr. og for en Orn 24 Skilling Danff.

1741. kongelig Forordning at det er en Præst, Catechet og from christelig Student tilladt at holde Forsamlinger i sit Huus. Dog maae ey Qvindespersoner holde slige Forsamlinger uden under en Præstes Direction.

1741. den 11 Dec. kongelig Forordning om Brandvæsenet her i Amtet.

1742. kongelig Forordning om Formyndereskabet her i Amtet.

1744. kongelig Forbud ey at holde Communion i noget Huus uden med Syge.

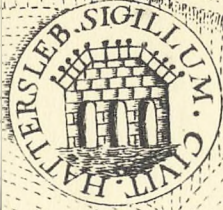
1753. kongelig Tilladelse at privat Absolution kan skee 2 til 3 Uger for Communionen.

1759. den 25 Sept. kongelig Anordning om Testamenter og deres Underkrivesser.

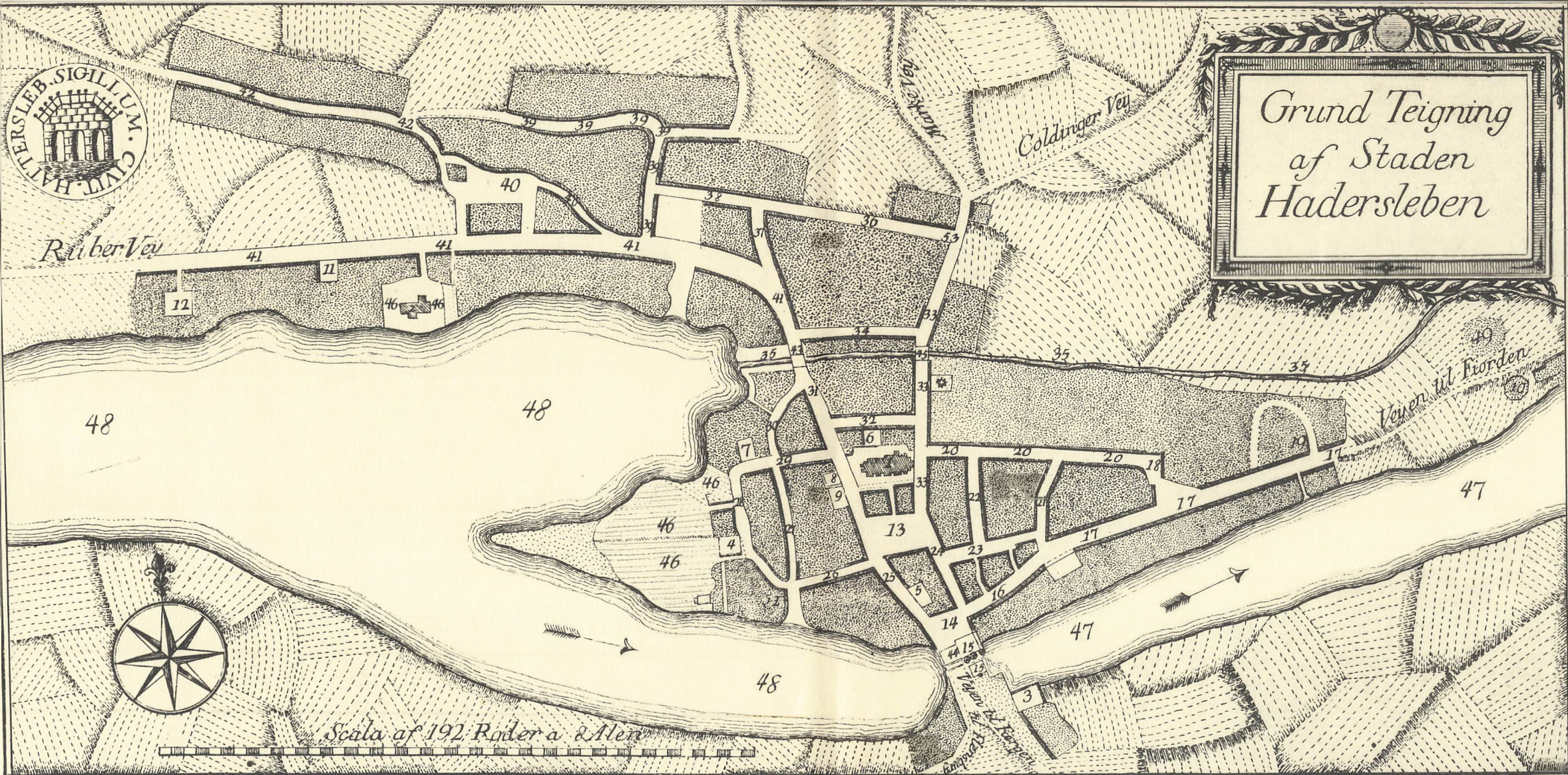
1762. den 28 Maji kongelig Forordning om Postvæsenet i begge Hertugdømmene.

Der. Til dette Amt høre Derne Linderop og Arrøe i det lille Belt, samt Amrom og en Deel af Søhr i Besterhavet.

Om

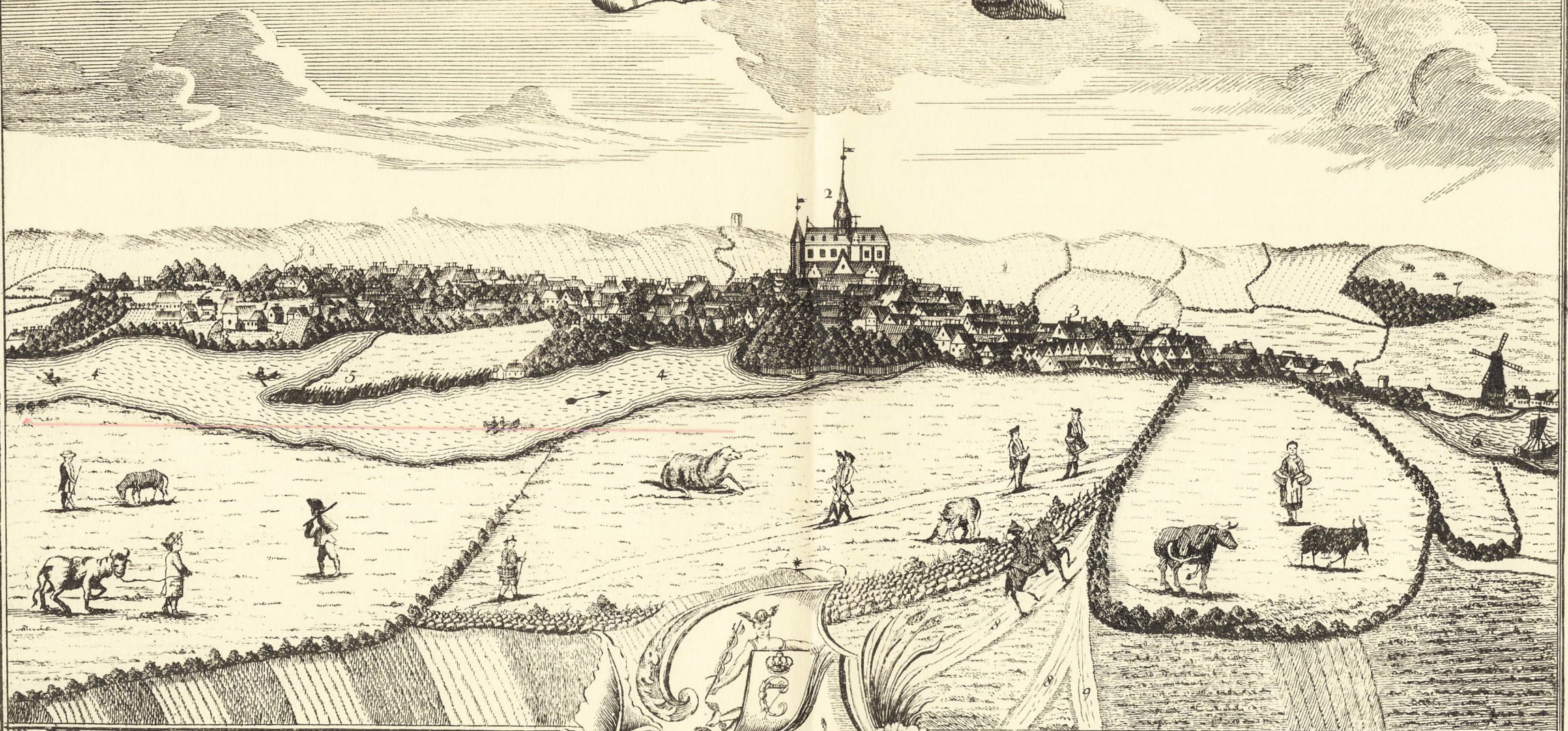
Grund Teigning af Staden Hadersleben

1. Frue Kirke 2. St. Severini Kirke 3. Hospitalet 4. Closter Kirkegaard 5. Raadhuuset 6. den Latinske Skole 7. Pastorat Huuset 8. Rectoratet 9. Apotheket 10. Grub. Mølle
11. Det Klingenbergske nye Amthaus 12. Pastorat Huuset i gammel Hadersleben 13. Torvet 14. Mølle Pladsen 15. Møllen 16. Badsted Gaden 17. Naffet
18. Grevens Gaard 19. Gaardner Cyden 20. Slott Gaden 21. Kling. Gaden 22. Kattsund 23. Klingbiørg 24. Høy Gaden 25. Lav Gaden 26. Præste Gaden 27. Gangen bag Gaard
28. Closteret 29. Marie - Gaden 30. Iomfrue Gangen 31. Bispe Gaden 32. Smei Gaden 33. Nørre Gaden * det Kongl. Post Huus 34. Gravene 35. Canalet fra damen til Stampe
- Møllen 36. om ved Gamle Tinget 37. lille Gasker Gaden 38. store Gasker Gaden 39. Slagter Gaden 40. Papegoien 41. Gammel Hadersleb 42. Gammel Hadersleber Bønder Gaarde 43. Bispe
- brøen 44. Søndre Porten 45. Nørre broen 46. Bleggerne 47. Fiorden 48. Hadersleb Dam 49. Ruinerne af det Gamle Slott 50. det Gamle Amthaus 51. Seyffsteen Cyden
52. Høykullen 53. Gammel Tinget

Tegnet af H. Mickelsen

HADERSLEV.
 Syndre Side optaget 1768.
 af H. Michéssel.

1. St. Severin Kirke. 2. Frue Kirke.
 3. Amts-Huuslet. 4. Haderslev-Dam.
 5. Bleeg-Pladsene. 6. Fiorden.

7. Jonases Buske. 8. Vestre Vejen
 til Aabenraa og Flensborg.
 9. Østre Vejen.

Om Herrederne, Sognene og de deri foresfindende Herregaarde, kongelige Forværker og andre frie Godser, samt Søer og andre Merke-værdigheder, skal siden følge Underretning, naar vi først faae handlet om Staden Hadersleb.

Staden Hadersleb.

Saa vist, som det er at Amtet har faaet sit Navn af Staden, Naavn. saa uvist er det igien at bestemme dennes Oprindelse. Andreas Angelus mener at den har sit Navn af Hather, som af R. HARALD HYLDETAND her blev slaget, saa at Navnet skulde være Hathersflæt. Ligesaa siger Hvitfeld og Saxo Grammaticus. Pontanus herleder Navnet fra de Harudes, denne Egns gamle Beboere; Danckwerth af Ather: Wather, en Bنداare og Law, et Vand-Hjørne; Atter igien andre af Fyrst Hather og Slie, Tang. Ja Jonas af Elverfeldt mener endog at det kommer af det tydske Ord Hader, Trette. I saa stor en Ulighed af Meninger er det nok best at holde sig til den første, som har de største og fleste Forsægtere. Endelsen Leb er uden Tvivl det danske Løv, som endnu findes i mangfoldige danske Byers Navne, og bemærker et Skjul eller Opholdssted.

Af foranførte sees, at denne Bye er en af de ældste i Danne- 28de. mark, siden Hather efter Saxonis Vidnesbyrd her blev belejret ved 300 Aar efter Christi Fødsel. Men dog maae dens rette Opkomst egentlig regnes fra 1227, da Dominicanerne her nedlode sig, ligesom Franciscanerne 1232, og Hertug Waldemar IV. i Aaret 1292 gav den Stadsfrihed. Privilegierne ere siden stadfæstede 1397 St. Scholasticæ Dag af Hertug Gert, 1445. Vig. Nat. Mariæ af Hertug Adolf, 1460 Mandagen efter Trinitatis, og 1461. af Kong CHRISTIAN I. 1496, S. Jacobi Dag af Hertug Friderich 2c.

Baaben. Dens Baaben er en høy Broe over et flydende Vand, som hviler paa tre Hvelvinger, og ikke en Broe i en Port, som Danckwerth siger. Uden Tvivl sigter det til Stadens mange Broer, og i sær dens Sammenføyelse med gammel Hadersleb.

Beliggenhed. Den er anlagt paa et lavt og sumpigt Sted ved en Fiord, som kaldes Hadersleb-Fiord, som vel ey er ret dnb til store Skibe, men har en stor Overflødighed paa velsmagende Fiske. Denne Fiord ligger paa Stadens østre Side, paa den vestre Side er Hadersleb Dam, som er to og en halv Fierdingvey lang, men ey ret bred. I den findes prægtige Sandarter, og Dammen bliver af Kongen bortforpagtet imod en vis aarlig Afgift. For Sønden er en Aae med Broe over, og for Norden ligeledes en, med 3 Broer, som dog nesten er udtørret: saa at hele Nye-Staden er en De, som paa alle Kanter er omringet med Vand.

Folkemængde. Indbyggerne i Staden beløbe sig til hen ved 2000 Personer, af hvilke tilviffe 1200 ere Communicanter. Dette sidste Tal forøges endnu med 16 til 20 Personer formedelst tvende halve Gaarde, kaldet Langkier og et Huus kaldet Langkierled som søge Haderslebs Kirke.

Porte. Byen har 2 Porte i Sønder og Nør, men ligger selv i sin Strækning i Øster og Vester.

Gader. Foruden et stort Torv har den for nærværende Tid 22 Gader og Stræder, nemlig: 1.) Bispegaden. 2.) Nørregaden. 3.) Smeigaden. 4.) Hoigaden. 5.) Lavgaden. 6.) Præstegaden. 7.) Gangen bag Gaardene. 8.) Elostergaden. 9.) Mariegaden. 10.) Tomfrugangen. 11.) Slotsgaden. 12.) Klinggaden. 13.) Rattsund. 14.) Badstedgaden. 15.) Raffet. 16.) Gaardner-Gyden. 17.) Gravene. 18.) Lille og 19.) Store Gasser-Gaden. 20.) Slagtergaden. 21.) Papegøyen. 22.) Seilsteen Gyden. At den ellers tilforn har været meget mere bebyggt end nu, sees deraf at man midt i Gaderne, i Haver, og paa andre

andre Stæder, hvor man mindst skulde have ventet det, har fundet Grundvoalde til Huse.

For nogle Aar siden boede her 1 Bogtrykker, 8 Bagere, 4 Bødfere, 4 Dreiere, 2 Glarmestere, 2 Stolemagere, 3 Guldsmede, 1 Kobber-Smed, 2 Randestobere, 4 Knapmagere, 2 Malere, 2 Perykmagere, 5 Nebslagere, 11 Skoemagere, 17 Skrædere, 2 Uhrmagere, 9 Snedkere, 12 Bøvere, 2 Bogbindere, 3 Farvere, 1 Bossemager, 6 Feldberedere, 1 Garver, 2 Giortlere, 12 Handskemagere, 4 Hattemagere, 3 Sadelmagere, 18 Riobmænd, 1 Blikkenslager, 1 Instrumentmager, 16 Bognmænd, 6 Tobakspindere, 7 Slagtere, 3 Pottemagere, 1 Kammager, 3 Kleinsmede og 4 Grovsmede.

Raadhuset, som ligger i Lavgaden, og er kun et Stokværk Raadhuss. høyt, har i Pavedømmet været et Præste-Kalens-Huus. Ovenpaa i den søndre Ende holdes Raadet, men den anden Ende er et Monderings-Kammer. Neden under er i den nørre Ende Bagthuset, i midten Fængsler, og i den søndre Ende Raadstuetienerens Bolig.

Sin meste Næring har Byen af den daglige Giennemfart af Næring. Kysfende, thi Handelen er ey saa betydelig, som den vilde være, saafremt Fiorden kunde beseiles af større Skibe. Nogle Skibe gaae Handel. aarlig herfra til Kiøbenhavn, Sverrig og Norge med Misd, Rug, Perlegryn, Bankebyg og Brænde, hvorimod de indføre Hvede, Salt, Hør, Sommer ic. Ikke destomindre er Levemaaden her dog meget let, da Byen ligger 2 Mile ind i Landet, og altsaa meget beqvem for Bonden, som fra alle Kanter kan føre sine Vahre herind. I det kongelige Geheim-Archiv findes Originalen af et Brev, hvori Jacob Tughesson Borger i Hathersleff bekiender at han af Jens Jacobsen har faaet fuld Betaling for de 15 Tønder Sild og 3 Læster og 1½ Tonne Smør, som bleve biergedede af Skipper Gudmunds Skib, som blev hænder (bag) Worthingsborgh, saa at han fik 9 Skilling for

en Tønde Smør og 6 Skilling for en Tønde Sild. Dette Brev er af 1417.

I Hadersleben besøger man sig med Grund over de til de handlendes Skade omstreifende Landkræmmere, som her meget have formeeret sig, siden de ved Forordning af 13 Februarii bleve fordrevne af de danske Provindser. Herr Camerer har for adskillige Fortrædelighedens Skyld ophævet sit Spinderie, hvis Huus nu staaer ledigt. Blikfabriken Gøthaab nær ved Byen ligger nu stille af Mangel paa Jern og Tin, samt formedelst en Uenighed mellem Interessenterne, endskjønt den dog havde erfarne Arbeidere og en god Deel sort Blik i Forraad. Røsbændene ere i alt 14, som lade deres Vahre komme fra Altona og Flensborg, undtagen Tobak og Salt, som de faae fra Apenrade. Iblant disse Røsbænd har Johan Friderich Richter et Tobakspinderie.

Hadersleb er og har altid været en kaben Bye, og har meget Marker. gode Jorder, som i den 1652 fornnyede Matriful staae for 100 Plove.

Da Hertug Hans 1544 fik Hadersleb, lod han der anlegge en Mynt. Mynt, og mynte Penge, hvoraf endnu nogle ere tilovers. Paa den saa kaldede Skilling Haderslebiff, hvoraf $1\frac{1}{2}$ gielder 1 Skilling Lybsk og 2 Skilling Dansk, sees paa den ene Side det holsteenske Nalleblad med Årstal 1571 og paa den anden Side denne Indskrift: H. HANS. VAN GOTT. GNA. ERWE ZV NORWE. HERZ. ZV SCHL. HOL. En Mark Haderslebiff holdes for at have været $21\frac{1}{4}$ Skilling Dansk.

Indbyggerne tale Dansk, men Prædiken holdes dog Søndag og Onsdag paa Tydsk.

Paa de slesvig-holsteenske Landdage var Hadersleb i Ordenen den syvende, og stod imellem Oldeslo og Tønder.

Slotte. Strax ved Gammel-Hadersleb, paa en Høy kaldet Bøyhoved, har i gammel Tid staaet et Slot, som i et Brev af 1483 kaldes Haders-

dersleb, Zuus. Her residerede Hertug Hans fra 1544 til 1549, da han lod det nedrive, og i steden derfor østen for Staden, paa et Sted kaldet *Nasset*, bygge et nyt, som i hans Tid efter ham bar Navnet *Hansborg*, og var næsten gandske omringet med Skov og Have. Dette Slots Capel, som var byggt af Marmor, og næsten overalt indvendig forgyldt, blev 1566 indviet. Efter Hertug Hanses Død 1580 satte Kong FRIDERICH II. det endnu i en større Glands; Statholder Gert Rantzau boede længe derpaa, og Landsregieringen blev fra *Segeberg* forflyttet hertil. 1644 lod den svenske General Wrangel det befæste med *Bolværker*, men samme Aar blev det sprængt i Luften af en svensk Capitain, saa at Murene allene bleve staaende; Endelig bleve ogsaa disse nedrevne, og Stenene brugte til at reparere *Colding Slot* med. Grundvolden, hvoraf endnu sees *Rude-ra*, blev af Kong FRIDERICH IV. solgt til en Borger i Byen. Slots-haven en nu en *Koppel*, som bortforpagtes og besaaes.

Al Kirker er her nu omstunder kun een, nemlig *St. Mariæ* eller *Domkirken*, som er een af de allerældste i Danmark, saafremt det er sandt, at dens Domherrer vare *Benedictiner*, som i det niende Aarhundrede komme her til Landet med *St. Ansgario*. Dog var den ikke nogen *Ecclesia Cathedralis*, men kun *Collegiata*, da den var et *Filial* til *Slesvig Domkirke*. Capitelet bestod af en *Præpositus*, *Cantor*, *Diaconus*, *Subdiaconus*, *Minister majoris altaris*, *Lector Theologiæ*, *Lector Evangel. & Epist.* og siden en *Vice-Præpositus*; og fik 1273 af *Biskop Bondo* i *Slesvig Brev* paa *Alver Sogns* *Bisperiende* paa *Norstrand*. Deres *Statuta* bleve 1309 stadfæstede af *Biskoppen*, og læses et Udtog af dem i *Fr. P. Rhodes* *Haderslebske Samlinger* p. 100 sq. 1313 befalede *Erkebisp*en, at hver *Canonicus* skulde holde en *Vicarium Chori*, og 1406 fik Capitelet af *Biskop Johannes Capella S. Crislogoni in Moltorp*, *S. Petri in Ostorp*, *S. Nicolai*

Hansborg.

Kirker.

St. Mariæ Kirke

og dens
Capitel.

colai in Gradorp, & S. Petri in Beringh. 1414 skienkede Biskoppen dem Asbye Kirke, som nu er forgaaet, hvorpaa de 1460 fik kongelig Confirmation. Samme Aar forærede Hertuginde Elisabeth hertil Jus Patronatus til Osby Kirke. 1421 stiftede Hans og Peter Røuere, Brødre, hertil Gammelbyker, Smythgardh och en gotz er belegen i Hefagger aa Hathersleffnes. 1422 fik Capitelet Mesttedgaard i Halst Sogn af Jep Iverfen Staverlkou, og 1431 et Gods i Lunding udi Stadorp Sogn af Jens Pederfens Arvinger. 1439 overlod Ingherd Hermensdother, Nis Voghenffons Esterleue, en Gaard i Heesagger. 1440 stiftede Claus Lembek Capitelet sit Gods i Osby og andensteds samt Henneke Lembeke to Gaarde i Ostorp udi Tapp Sogn, og en Gaard i Grundinghøshuede udi Wisdrope Sogn. 1441 solgte Capitelet til Bispen 8 Mark Indkomster i Odenstroe og en Gaard udi Heisagger. 1451 tilbyttede Anders Jensen til Towsfow sig Capitelets Gods i Drenwad Sogn, imod sit Gods i Wilstorp Sogn. 1454 testamenterede Johannes Swefen, Rector in Clipleue, Canonicus Haderf. Capitelet 24 engelske Nobler, tre lybske Gylden, fire gamle Kroner, sex florenos reuen og duos clipeos antiqvos in valore 4 marcarum. Samme Aar forærede Bispen Capitelet 80 Mark Lybsk. 1465 solgte Capitelet Hr. Lodvig Nielsen en Gaard i Skadzherred udi Tiersburgh. 1468 fik Capitelet af Otte Rantzau 60 Mark Penninge, hvorfor der skulde holdes en Lampe vor deme werden hilghen lichame in vnser kercken. Til disse Esterretninger kan endnu lægges: at Biskop Nicolaus stiftede en nye Vicarie og et Capel til den hellig Lands og St. Bartholomæi Vere 1442. Peder Rower stiftede St. Laurencii Alter 1443, og gav dertil to Gaarde kaldede Pugholt i Hefagger, sin Rettighed til Hermdorpe, og 20 Mark Lybsk. 1451 stiftede Caniken Hr. Anders Jensen en lige Prebende ad altare b. Petri apostoli & Elizabeth & Birgitte viduarum. 1517 stiftede Otte Seelste en nye Vicarie.

1465 forpligtede Capitelet sig til Hertugen angaaende den nye Rectoris Len, Huus, Rang, o. s. v., hvorpaa han fik Brev Gerts Stadsfæstelse, hvilket d. d. Colding Sabb. post omnium Sanctorum 1479 blev stadfæstet af Kong CHRISTIAN I. Den første Rector var Mr. Jacob Horstman. 1509 erholdt Hertug Friderich Deelagtighed i alle Capitlers gode Gierninger, fordi han stadfæstede deres Privilegier, og eftergav dem 50 Mark Gulds Gield. Af Capitelets Prælater vides: Tuko, Cantor 1371. Otto Tetinghuse, Cantor 1401. Dn. Michael Iwari, Cantor 1442. Thimmo Smalstede, Cantor 1451, 1456. Petrus Laurentii, Cantor 1468. Johannes Wulf, Præpositus 1523. Rectorerne bleve 1430 først anordnede af Biskop N. Wolff, som tillige tillagde Capitelet meget Gods, hvilket alt ved Reformationen blev taget under Kronen, undtagen de Præbender, som bleve henlagte til Kirken, Skolen og Hospitalet. 1530 beskikkede Prinds CHRISTIAN her en Rector Theologiae, hvilken han vilde tvinge Bispen i Ribe til at beholde, men dette Rectorat varede ey længe.

Denne Kirke, som ligger imellem Bispegaden og Nørregaden, er meget anseelig, og inden i usædvanlig høy. I Steden for Taarn har den et smukt Spir, som 1604 er opsat efter Slesvigs Kirkes Model. Under Hvelvingen er den 77 Fod høy, 180 Fod lang og 98 Fod bred. I Taarnet ere 4 Klokker, men neden i Kirken 2. Hertug HANS har i et Brev dat. Hansburg den 28 Jan. 1569 foræret den skionne Indkomster, saa at den, alle Udgifter fradragne, i Aaret 1585 havde i Behold 2238 Mk. Lybsk, 13 Sk. 8 Penge.

Efterat den i Aaret 1627 var bleven ødelagt ved Ildbrand, blev den ved adskillige milde Belgioreres Omsorg sat i saa god en Stand, at den allerede 1652 kunde formaae at anskaffe sig et Orgelverk af 24 Stemmer, som kostede 4031 Mark Lybsk. 1651 blev det nye Capel ved Kirkens vestre Ende opbyggt. 1653 blev Kongens Stool, og

1655 Consistorium bygget. Den 28 Maji 1670 forærede Amtmand Ahlefeld Kirken og Skolen hver 500 Rdlr.

Af Merkværdigheder i Kirken findes nu ikke mange; thi de fleste og beste ere i foromtalte Ildbrand opbrændte. Det eneste som er blevet tilovers fra denne Odeleggelse, bestaaer i en Fond af Klokkemalm, som staaer paa fire Fødder, der efter deres Overskrift skal forestille de fire Evangelister. Marcus forestilles der som en Munk med et Løvehoved, Lucas med et Ornehoved og Johannes med et Fuglehoved. Ved Siden staae mange Helgene og Martyrer, paa Vanden: Anno Domini MCCCCLXXXV. perfectus est fons iste de bonis venerabilis viri Detlevi Wolf Canonici — — — — Af Hertug ROMPOLD af Schlesien, som her skal være begravet, hans Monument, seer man nu en den ringeste Levning.

Ellers hviler Hvelvingen paa 12 smukke Pillere, og er paa Geheimeraad Viereggs Bekostning prydet med store blaae og forgyldte Stierner. Prædikestolen, der meget ziirlig er udhugget af Træe, som en Pyramide, er 1636 foræret af Amtmand Ahlefeld, og Frue Margrete Blome med Baabener. Prædikestoel, Daab, Chor og Kongens Stoel har Baron Gyldenkrone ladet male og forgyldte, saavel som de andre Stole i Kirken; For mere end 50 Aar siden har man i et Hut i Muren seet et balsameret Fruentimmer, som man for den modvillige Ungdoms Skyld maatte formure.

Paa den nordre Side er Præstekammeret forsynet med en Kalkelovn, hvor og Provste-Archivet findes.

Epitaphier. Af Epitaphier findes her i Kirken adskillige, hvoraf de merkværdigste ere over 1) Bonaventura Rehefeld Provst 2) D. J. U. Gottfried Wandling døde 1667. 3) En Fane over Major Lyxdorff døde 1734. 4) En dito over Capitain H. S. von Rehewald 1718. Norden i Kirken er det Revenfeldske Begravelsescapell, hvori staaer Hr. Detlev von Revenfeld,

Revenfeld, Ridder, Generallieutenant og Commandant i Rendsborg, døde 1746 og Fr. Anne Christine fød Haggensen til Wandlinggaard, døde 1691. Tilgemaade det Buchwaldske Capel, hvori er bisat Capitain Friderich Buchwald, fød paa Gudomlund 1681, og døde sammesteds 1740, samt Frue Margrete Sehested, Hr. Paul Rantzaus, døde 1652.

I den store og mellemste Gang sees et Malerie, som fra den ene Side betragtet forestiller Christi Korsfæstelse, og fra den anden Side hans Opstandelse, hvorunder læses et tydsk Vers til Hr. Brochmanns Berommelse.

Allerede i Pavedømmet har denne Kirke havt et Bibliothek, som Bibliothek. for Ildbranden har været temmelig anseeligt, og staaet under en Diaconi Opsyn, som derfor havde et aarligt Salarium. Nu omstunder ere der ikke mange, dog nogle gode Bøger.

Til denne St. Mariæ Kirke hører hele Nye-Hadersleb, med den største og bedste Deel af Gammel-Hadersleb, endeel af de Huse og Gaarde, der staae paa Slottets Grund, to halve Gaarde kaldede Langkier og et Huus, kaldet Langkierled. Ved den ere tre Præster, en Pastor, som tillige er Provst, en Archidiaconus og en Diaconus. Efter Reformationen vare der kun to, men Hertug HANS forordnede 1578 den 5 Maji den tredie, og gav dem 2000 Rdlr., saa at Provsten skulde nyde $\frac{2}{3}$ Deel og Archidiaconus $\frac{1}{3}$ af det eene 1000 Rdlrs. Rente, men Diaconus allene hele Renten af det andet Tusend, til lige med frie Baaning af Staden.

St. Severini Kirke i Gammel-Hadersleb hører ey her til Byen, men er en Landsbye-Kirke, som siden nærmere skal omtales.

I gamle Kirkeregnskaber nævnes endnu en Kirke paa Klosteret, Kloster-Kirken. som havde et Orgelverk, og var i Brug til 1625, men efter den Tid ey forekommer; Formodentlig er den 1627 i Ildbranden ødelagt,

og siden en opbyggt, da man ikke behøvede den; Sluttelig har den tilhørt Minoriterne eller Graebrødrene. 1413 forærede Anders Jenssen Tangebierth i sit Testament Klosteret en Mark Lybsk, og den hellige Jomfrues Billede i Hadersleb Kloster en Dre Korn.

Capeller. Af Capeller nævnes Krogers Capelle, Stacken Capelle, St. Barbaræ Capelle, Sedorp Capelle, men om dem veed man intet uden Navnet, og at de engang have været til. Til St. Georgs Capell i Hadersleb gav Anders Jenssen Tangebierth ved Testament en Mark Lybsk 1413.

Gilder. Af Gilder vides en flere end Convivium b. Marie Virg. in Hadersleff, hvortil foransførte Tangebierth gav 1413 en Dre Korn.

Latinsk Skole. Her i Byen er en latinsk Skole, som er stiftet af Hertug HANS. Allerførst havde Domherreerne i det her værende Capitel den Bestilling at læse for Ungdommen, og 1430 bestillede Bisp Nicol. Wolf ordentlige Lectores, af hvilke den ene, som læste over Theologien aarlig fik 300 Mark Lybsk, og den anden, som læste over Evangelierne og Epistlerne, 100 Mark Lybsk. Desforuden havde de endnu en Skole, hvori de underviste den ulærde Ungdom, og dette Huus kaldes i Hertug HANS Breve den gamle Skole. Alt dette hørte op med Reformationen. Det blev Lectoratet, som før er meldt, igien oprettet, men varede dog ikke længere, end til 1537, da M. Joh. Wandalus blev Biskop i Ribe. Thi hans Efterfølger i Provstiet, M. Antonius Kayser, var tillige Provst i Tørring-Lehn, Tøndern og Apenrade, saa at han en havde Tid til at oprette sine Lektionen, og altsaa hørte op dermed.

Saaledes stod det hen, indtil Hertug HANS ved en Foundation, dat. 1567 den 6 Febr. oprettede en Trivialskole, og lod til den Ende opføre en anseelig Bygning paa St. Mariæ Kirkegaard. Foruden de 85 Mk. 8 Skilling Lybsk, som fra gammel Tid af havde lagt til Skolen, befalede han at der skulde tages 6000 Mark Lybsk fra Landsbye Kirkerne

og

og settes paa Kente, hvoraf 5 Lærere skulde salareres. Disse tilliges med Disciplerne fik Geistlighedens Privilegier og de sidste alle de Landsbye-Degnekald, som vare paa to Mile omkring Byen; St. Severins Kirke i Gammel-Hadersleb blev da og lagt til Skolen, for at forsynes af Rector, som dog neppe kom i Stand. Desuden gav denne ædelmodige Hertug Skolen 3000 Mark Lybsk, og Conrector et Huus og Kaalhave; 1584 gav Kong FRIDERICH II. atter Skolen 6000 Rdlr. af Probstiets Kirker og stiftede derved et Communitet og Spise-Eloster for de 5 Lærere og 10 Discipler. Men dette Communitet var ofte Banhæld underkastet, saa at man derover har været nødsaget til at anordne Commisjoner, indtil man endelig fandt for godt at give hver Discipel, samt Lærerne, aarlig hver 24 Rdlr. i steden for Kosten; Dog maae man merke at ikke efter Fundagen 10, men kun tvende Disciple nød dette Stipendium. Da Skolen ved den Thottiske Familie i Slaane mistede 4500 Rdlr. hvilke Jomfrue Sidsel Thott havde foræret til Lærernes Løn, tillagde Kong FRIDERICH III. Lærerne 1649 den 30 Maji 1 Skilling Lybsk af hver Trave Kirketiende, og 1652 den 24 Julii endnu 1 Skilling Dansk; Af Kong CHRISTIAN V. erholdt Skolen alle de Strafspenge, som falde ved Consiistorium i Hadersleb, hvorpaa endnu findes Kongens Brev, dateret den 17 Aug. 1696. Eigensaa gavmild viste sig ogsaa den store Kong FRIDERICH IV. der ved Rescript af 31 Oct. 1718 bebrevede den af hver Landsbye-Kirke 2 Rdlr. i Penge, en Tønde Rug og en Tønde Bøg. Foruden adskillige private Folks Donationer, som kan sees i Rhodes Haderslebste Samlinger. I forrige Tider var Skolen i en saa blomstrende Tilstand, at den havde 5 ordentlige Lærere og 1 Organist, men da Degne-Embederne paa Landet bleve dem 165 i fratagne, mistede den og strax 1654 sin eene Lærere, og nu omstunder er snart dette for mange. 1735 blev Skolen nedbrudt, og igjen smukt opbyggt

Hospital. Allerede i Aaret 1292 har Hadersleb haft sit Hospital (*), som sees af Den i bemeldte Aar giøne Stads-Ret. Skiont man ey tilviise veed, hvor samme har lagt, andet end det har været hos en Bisk, saa er det dog en gammel Sagn at man i forrige Tider har kundet gaae fra Erlef til Gammel-Hadersleb Kirke, hvormellem der kun var en Bisk, som man kunde springe over. Hvis dette er saa, kan man med Rimelighed slutte at dette gamle Hospital har lagt paa samme Sted, som det nye. Ligesaa ubekiendt er og dets Indretning. Man sees allene af en gammel Regning, Dat. 1564, at dets Indkomster have bestaaet i 85 Mark, som det havede deels af Landgodse og Huse i Staden, deels og af 16 Boder, som kaldes Almisseboder, og bleve udleyede nogle for 12 Skilling Lybsk, og andre for 2 Mark Lybsk aarlig. Maafee er dette Hospital ikke forskielligt fra den hellige Ridders St. Jørgens Gaard for Hadersleb, hvormed Biskop Godsche von Ahlefeld 1517 paa Livstid forenede Henning Krochel, med Biskaar at han skulde forrette Gudstienesten, og besørge de Arme.

Det nye Hospital, som ligger strax uden for Synderporten, er stiftet af Hertug HANS Hellig tre Kongers Dag 1569. Foruden det gamle Hospitals Midler besidder det af samme Hertugs Gave ogsaa endeel anseelige Godser af det forrige Domcapitels. Bygningen bestaaer af 2 Fløye, i den ene er en Kirke, og i den anden de 18 Lemmers Boeliger, som ugentlig nyde 10 Skilling Lybsk og et Brød, daglig 1 Kande Ol og saa meget Brænde de bruger; Hospitalet har sin egen Præst, der tillige er Diaconus ved St. Mariæ Kirke. Degnen og Forstanderen boe begge i Hospitals-Bygningen. Hvert Lem har og Part i den dertil liggende Kaalhave, saa at de ey allene har nok til deres egen Huusholdning, men kan end og sælge til andre.

Foru:

(*) At det har hedt St. Gertruds Hospital og af Biskop N. Wulf blevet begavet med 100 Mark Lybsk, sees af Cypræi Annal. p. 369.

Foruden dette Hospital er her endnu en betydelig Stiftelse for ^{Legata.} de Fattige, kaldet det Rehewaldiske Legatum. Næmlig Capitain Hans Georg Wilhelm Rehewald, som døde 1718, testamenterede alle sine i Krig forhvervede Midler til de Fattige, saa at 9 a 10 Personer, som førte et ustraffeligt Levnet, ved uheldige Tilfælde vare komne i Armod, og saa at sige skammede sig derved, af Renterne ugentlig skulde nyde en Mark Lybsff. Men siden har denne Stiftelse saaledes formeret sig, at for nærværende Tid nyde 15 Personer, meest Enker, Renten deraf.

Af Stadens øvrige Legata vides:

1.) Jomfrue Sidfel Thotts Gavebrev paa 4500 Rdlr. til Skolelærernes Løn. Capitalen er borte.

2.) Kay Ahlefelds Gavebrev paa 1000 Rdlr.

3.) Jörgen Lorentzen Groskier gav 100 Mark til Kirken.

4.) Cathrine Heinemarcks gav 500 Rdlr. til Præsterne.

5.) Sylvester Walter gav 1000 Rdlr. til Kirken og Skolen.

6.) Kongelig original Obligation paa 3000 Rdlr. til Kirken og Skolen.

7.) Fyrstelig Donation paa 2000 Rdlr. til Præsternes Løns Forbedring.

8.) Staden Hamborgs Obligation paa 800 Rdlr., som Jomfr. Elisabeth Wöyens havde foræret Kirken.

9.) Af en ubekendt givet 150 Rdlr., hvorfor aarlig kjøbes Bøger, som uddeles til Disciplerne.

Originalerne af disse Gavebreve fandtes 1689 i Provst Krahes Stervboe.

1247 i Krigen imellem Kong ERIK af Danmark og hans ^{Stadens} Broder Hertug ABEL, blev Hadersleb, da kun en Flække, afbrændt ^{og Amtets} af de Kongelige. ^{Stiebnæ og}

1271 blev Hadersleb indtaget af Kong ERIK GLIPPING.

^{Merkværd-}
^{igheder.}

136. V. Cap. Om Hadersleb Amt i Særdeleshed.

1292 fik Hadersleb ordentlig Stads-Ret af Kongen i Danne-
mark.

1300 var en stor Vandflod over Amtets vestre Deel.

1326 assignerede Hertug WALDEMAR, Lauritz Jonfen og Ludvig
Albertsen sit Slot Hadersleb.

1330 blev Kong CHRISTOPHERS Søn ERIK, som hidindtil
havde været fanget, løsgivet af sit Fængsel i Hadersleb.

1357 erobrede Grev Nicolaus Hadersleb.

1362 St. Marcelli Nat var en stor Vandflod over Landets
vestre Deel, hvori omkomme ved 15000 Mennesker.

1374 betalte Kong WALDEMAR til Hertug ADOLF 1000 Mark
af de 5000 han var ham skyldig, hvorfor han havde Hadersleb Bye
og Slot i Pant.

1377 købte Johan Vittecop for 400 sødige Mark af Hertuginde
KUNIGUNDE af hendes Rettighed til Hadersleb, med det Forord, at
Kong OLUF derfor ingen Skade skulde tilføjes.

1378 betalte Grev Henrik 560 Mark Penninge, for hvilke
han havde pantsat Hartich Broger Staden Hadersleb, hvilke Penge
Hartich igjen var skyldig til Deyrleyff Stamp Ridder.

1382 omkomme 20000 Mennesker i Vandflod.

1422 blev Hadersleb brandskattet af Hertug HENRIK.

1423 blev Hertug RUMPOLD af Schlesien som af Keyseren var
hidsendt for at dømme imellem Kongen og Greverne af Holsteen, be-
gravet i Hadersleb Kirke.

1448 den 1 Sept. blev Kong CHRISTIAN I. her udvalgt til
Konge. 12 Aar derefter stadfæstede samme Konge Byen sine Frihes-
der og Rettigheder.

1480 pantsattes Hadersleb Slot og Bye til Dronning DORO-
THEA for 20000 Mark Lybsk.

1496 St. Jacobi Dag fornyede Hertug FRIDRICH Haderslebs Privilegier, og forbød tillige at ingen fremmed Kiøbmand maatte lade sig finde i hele Fogderiet.

1526 begyndte nogle Landsbyepræster i Hadersleb Amt at prædike den lutherste Lære, og beholdte dog deres Kald.

1527 den 6 Jan. bleve Graaebrodrerne udjagede af Byen, da de kom af Messe.

1528 maatte alle Amtets Præster sværge Kong CHRISTIAN III. Religions- og Trofskabs-Ed, og fik derpaa af ham nye Kaldsbreve. I dette og de to følgende Aar residerede han i Hadersleb, hvor han og var 1533, 1535 og 1540.

1534 den 1 Julii blev Kong FRIDERICH II. født paa Hadersleb Slot.

1537 holdtes her en geistlig Forsamling for at forfatte en Kirkeordinans.

1543 kom Tørring-Lehns Kirker under Biskoppen i Ribe.

1557 den 1 Febr. blev der lagt Grundvold til Slottet Sønsborg, hvis Capell 1566 paa første Vaaskedag blev indviet.

1570 imellem den 5 og 6 November var en saa skrekkelig Vandflod, at der i de danske Lande omkomme henved 400000 Mennesker.

1577 kom Tørring-Lehns Kirker igien under Haderslebs Provstie, og bleve der indtil Hertugens Død 1580 den 2 Oct.

1583 blev her paa Slottet født Hertug HANS, Kong FRIDERICH II. tredje Søn.

1586 den 1 Dec. afbrændte Lysthuset paa Hadersleb Slot, vurderet for 14000 Rdlr.

1587 og 1588 residerede Kong FRIDERICH II. paa Hadersleb Slot, hvor der og 1588 den 21 Febr. blev holdet Fyrst HANS GEORG af Anhalt-Dessaus Brollup, paa kongel. Bekostning.

138 V. Cap. Om Hadersleb Amt i Særdeleshed.

1597 den 27 Nov. blev Kong CHRISTIAN IV. her paa Slot-
tet viet til Dronning ANNA CATHARINA af Brandenburg.

1609 den 18 Mart. blev Kong FRIDERICH III. født paa Ha-
dersleb Slot.

1623 var her en stor Ildbrand.

1627 blev Hadersleb af de keiserlige Tropper indtaget; De
Borgere, som slap fra disse Tyrannie, bleve hiemsøgte med Pest.

1634 den 11 Oct. var atter en stor Vandflod, hvori omkom
15000 Mennesker.

1639 holdt Kong CHRISTIAN IV. Juul i Hadersleb.

1644 holdt Svensken her et slemt Huus og erobrede Haders-
leb; men Grev Christian Rantzau tvang den 6 Sept. Besætningen til
at overgive sig. Et Fierdingaar derefter blev Staden og Slottet efter
fire Dages Belæring af General Wrangel atter indtaget, men Nats-
ten derefter opbrændte baade Slottet og Wrangels nye opbygte Bols-
værker indtil de blotte Mure.

1658 og 1659 var Amtet i en jammerlig Tilstand: De svenske,
poliske, brandenborgske Soldater holdte et fælt Huus, afbrændte Kir-
ker og sloge Præsterne ihjel. Desuden grasserede samme Aar en smits-
som Blodgang.

1720 den 31 Dec. var atter en Vandflod over Amtets vestre
Deel.

1723 døde her en syg Jomfrue, som i halvandet Aar ey havde
nydet Mad eller Drikke.

1725 den 10 Oct. var atter Vandflod over Amtets vestre Deel.

1759

1759 den 18 Julii opkom i Hadersleb en skrekkelig Ildbrand, hvori 189 Gaarde og Huse bleve lagde i Aske.

1771 fik de mæhrstve Brødre kongelig Tilladelse at have fri Religionsovelse paa Tyrstrupgaard, hvor de 1772 udnævnte sig en Præst navnlig Johannes Prætorius.

Ellers er det bekiendt at Hadersleb er den første Bye i Danmark, som har antaget den evangeliske Lære, da Prinds CHRISTIAN III som Statholder, her allerede 1523 indførte den. Om Præster og Skolelærere, som fra Reformationen af have været her, giver Herr Rhode i sine haderslebske Samlinger fra p. 144 til 264 den fornødne Efterretning.

Af lærde Folk som her ere fødte, kunne merkes: Biskop Henning Stokkerh, Etatsraad Johan Eichel, Magister Rasmus Büsing, Mag. Johan Meier, Nicolaus Møller, Joh. Gerh. Grube, Ped. Wandal, Joh. Sylvius, M. Envold Randulf, M. Christ. Zoega, M. Jess. Matthiæ, D. Jac. Hasebard, Geo. Fromm, M. Nic. Sasnius, Joh. Egenov &c.

I. Hadersleb-Herred.

Dette Herred er fra Øster til Vester 2 til 3 Mile langt og fra Størrelse Sønder til Norden 2 Mill. Indbyggerne, Staden Hadersleb ibes. Folketal. regnet, beløbe sig omtrent til 8200 Mennesker. Mod Norden grænds Grandser. ser det til Tyrstrup-Herred, mod Østen til det lille Belt, mod Sønden til Beltet, Høptrup-Søe, og den deri løbende Aae, mod Vesten til Gramherred. Bøndergodset beløber sig til 171 $\frac{3}{4}$ Plove. Af Søer. merkes: 1.) Hadersleb-Dam $\frac{1}{2}$ Mill lang, men en ret bred. 2.) Høptrup-Dam $\frac{1}{2}$ Mill lang. 3.) Vankel-Dam i Halvf Sogn $\frac{3}{4}$ Mill lang og næsten $\frac{1}{4}$ Mill bred. Eggen er frugtbar, har skønne Frugtbar. Enge, hvorpaa græsses mangfoldige Dyne, og megen Skov. De i hed. dette Herred liggende Sogne ere foruden Haderslebs Kirke:

1.) Vesby Sogn (a). Desbys. Sverdrup. Qvidstrup.
Stevest. Tamdrup. Håistrup. Raad. Flouth. Hürup. Aar
roesund

(a) Indbyggerne ere 1240 Mennesker. Kirken, hvis Alder og gamle Navn er ubekendt, er temmelig stor, takt med Vise og har et maadeligt Taarn med en Klokke, som er støbt 1723. Paa den søndre Side er den rette Kirkedør med et Vaabenhuis, men paa den nordre Side er ligeledes en Kirkedør, dog nu af Vilde ubrugelig. Paa den østre Ende er et Sacristie og deraf en Dør til Kirkegaarden. Paa søndre Side er et Udbyg lige for, med en Dør at gaae ind i Kirken for endeel Qvinder, hvorved er et Veenhuis, hvor uden paa sees nogle enkelte Dogstaver. Under Taarnets vestre Side sidder i Fundamentet en Liigsteen, hvorpaa et Kors, en Lillie og disse Dogstaver CHOKIIQII. Under den nordre Side findes og saadan en Steen med Kors og andre Figurer, dog uden Dogstaver. Indvendig bestaaer Kirken af fem Hvelvinger, hvoraf de tre mellemste ere højest. Altertavlen er fra 1614 og er repareret 1706. Ved den nørre Side af Alteret er et Epitaphium over Hr. Jens Raun, døde 1724, og hans Hustru Gertrud, døde 1726. Paa Prædikestolen staaer Aarstallene 1559, 1621, 1706. Under den tredje Hvelving er ved nørre Side et Gips Epitaphium af italiensk Arbeide over Simon Bertelsen, frie Besidder paa Sparrelund, døde 1727 og hans Hustru, som døde samme Aar. Paa Kirkegulvet ere endeel Liigstene, hvor iblant over Lorentz Hansen til Westergaard, døde 1611, og hans Hustru Ellen døde 1619. Over Præsten Hr. Hans Gerdes, døde 1688 og hans Hustru. Over Sacristiedøren et Epitaphium over Præsten Hr. Christen Engel og hans Hustru Catharina Lemwig, samt deres Børn. Den her værende Skole har Beboerne selv bekostet. Paa Marken ere mangfoldige hedenske Høye, Begravelser og Altene. 1410 skienkede Hertuginde ELISABETH Kirken med Jus Patronatus til Hadersleb Capitel. Dette Sogn pantsatte Hertug HENRIK 1370 til sin Gemahlinde KONEGUNDE for 500 lødige Mark sønsk Wegt. 1417 solgte Clawes Lembeke af Thyrrning Capitelet i Hadersleb to Gaarde i Desby, Byrissgaardh, to Gods i Hasdorp, Sammelgaardh i Hasdorp, et Gods i Adh, et Gods i Hydhorp, et Gods i Hes.

roesund Færgehuus. Vestergaard en frie Gaard. Sparlund en frie Gaard. Den Aarsee med 23 Gaarde og Huse. I alt 39 Mlove.

2.) Zalck Sogn (b). Zalck. Ultang Bye og Mølle. Ellholt. Soed: Lange. Af Heisagger det halve. Veierholm to frie Huse. Medstedt en frie Gaard. I alt 20 Mlove.

3.) Grarup Sogn (c). Grarup. Stenderup, hvoraf en Gaard horer til Desby. Schoubye en Gaard. Solkier to Gaarde. Af Heisagger det halve. Svøgaardskier to Huse. I Grarup en frie Gaard.

§ 3

4.) Starup

i Hesagher ndi Grabhorp Sogn, Obhensmose i Bilstorp Soghen, et Gods i Marstorp i Hoptorp Soghen og et øde Gods a Kyrstorp Mark, kallet Møker, for 400 lybste Mark i Guld.

(b) Kirken har et bredt Taarn, som staaer paa den nordre Ende. Folketallet stiger til 800 Mennesker. I dette Sogn laae et Gods kaldet Upperker, hvilket Peter og Hans Rømers 1423 gave til Capitelet i Hadersleb, tillige med et andet Gods i Norby Bilstorp. Upperker var 1395 pantsat til Nicolaus Røuer af Jacob Iversen Vabner for 20 Mark Lybst. 1422 folgte Jep Iversen Staverskou Mestedshe Gaard og to Landbogods ligge derhos, til Capitelet.

(c) Aarer til Starup. Indbyggernes Tal er 168. Her er en liden men fisterig Søe, som af Kongen bortforpagtes. I dette og følgende Sogn har Raminerraad Arnold Berens 1740 skienket hver tiendepligtig Bondegaard en CHRISTIAN IV: Huus og Aulse: Bibel i Quarto, og hvert Huus et nye Testament. Kirken er indviet til St. Nicolaus og meest af huggen Streen, Taarnet og Kloffen paa den østre Ende taft med Spaan, men det øvrige med Blye. Inden i er et Marla: og et St. Nicolai: Vildebe. 1441 skøbde Hadersleb Capitel Biskop Claus i Slesvig 8 Mark Rente in curiis Odensmoze & in curia in Hesagger. 1403 skøbde Henr. Pors sit Gods i Hsaffler, sin Gaard i Sammelbyker, og sin Gaard i Smedegaard til Claus Røuer i Hadersleb. 1339 pantsatte Fru Gerthrud, Hr. Joh.

Bundyson

4.) Starup Sogn (d). Starup. Lont. Lunding. Wandling. Brodersbull. Olufskier og Wandlinggaard to frie Gaarde. En halv Gaard i Lunding frie. I alt med forrige Sogn 17½ Plove.

5.) Wilstrup Sogn (e). Wilstrup. Kielstrup. Kiestrup. Nørby. Grødebøll. Bortschou og Wonsimoës, to enkelte Gaarde. Langmoës en frie Gaard. I alt 22¼ Plove.

6.) Sops

Bundyson Ridders Enke, og hendes ældste Søn Augho en Gaard i Hees agger til Nicolaus Hüllæsun for 20 Mark Sølv.

(d) Indbyggernes Antal er 430. Kirken som tildeels er bygt af en ubekendt Steenart, som næsten ligner Plmpesteen, er ved Præsten Hr. Caspar von Salderns Omfarg, indvendig meget vel prydet. Den er takt med Vlye og har indvendig et siddende Marie-Billede med Underskrift: help ihesus maria. Kun Choret er hvælvet. I Kirken findes nogle Epitapha: over Præsten Hr. M. Joh. Ancharius, døde 1602, og hans Hustrue Rachel Ivers Datter Ravn, døde 1611. Over Præsten M. Paul Ancharius og hans to Hustruer 1634. Over Hans Blome Jörgensøn, døde 1565. Over Hæredsfoged Nis Hansen Keding og begge hans Hustruer 1696. Over Præsten Hr. Sebaltian von Saldern, døde 1748 i sit Alders 78 og Embedes 49 Aar, med sin Hustrue Eleonora Lohmann. Over Hr. Caspar v. Salderns Hustrue Anna Berens, døde 1742. I Kirken ere to aabne Begravelser, den eene for Pastoratet og Olufskiergaard, den anden for Wandlinggaard. Midt i Kirken hænger et lidet Krigsskib, givet af Kammerraad Arnold Berens i Flensborg, som og har givet Fonten. I dette Sogn findes en temmelig Mængde af smukke forstenede Sager.

(e) Raldtes 1583 Weibøl:Wielstrup. Indbyggerne ere 732. Kirken er en Korskirke med Taarn og hvælvet, samt tækket med Vlye. For Alteret er 1624 sat et Gitterværk af Træ, hvorpaa staaer et Crucifix og Harstallet 1560. Ralken er fra 1603 og Kloffen fra 1620. 1403 glorde Hr. Joon Lilla Ridder, Magekiste med Capitelet, og gav sit Gods i dette Sogn, for Capitelets Gods i Drenwad Sogn. 1389 forærede Esbern Tagesson, Wapen, Capitelet et sit Gods i Nørby Wilstorp.

6.) Hopttrup Sogn (f), som ved en liden Aae deles i to Dele, hvoraf den norderste Deel hører til Haderslebherred, og den sønderste til Gramherred. I den første ligger: Hopttrup. Synderballig. Diernis. Skenebæk. Haugaard. Hionsgaard. Slues, to Huse. Lindholm. I den anden Deel er Kirkebye. Nærbye. Langhorn. En Deel af Kiestrup. Stensbjerggaard. Fuglesfanggaard. Bræraa to Gaarde. Slivsgaard to Gaarde. Magstrup. Nørbye-Magstrup. Pamhoel to Gaarde. Østergaards Mølle. I alt 34 $\frac{1}{4}$ Hlove.

7.) Gammel - Hadersleb Sogn (g). Gammel - Hadersleb. Eisbøll. Erløv. Hørregaard. Langkiergaard. Langkierled to H. (NB.

(f) Indbyggerne løbe til 1300 Siel. Præstegaarden, hvis Navn er Magstrup, er af Hertugen givet til Præstens Bolig, saaledes at den ene Side maatte holdes i Stand til Hoffets Afstrædelse paa dets Udreiser. Kirken er en stor stærk Bygning, liggende i en Dal, og er af Biskop Bartholdus 1305 givet til Provsten i Hadersleb. Paa en Klokke i Taarnet læses at den 1403 er støbt to Santo Nicolaves Kerke, til hvilken Helgen følgelig denne Kirke i Pavedommet har været indviet. I dette Sogn skal forhen have boet to Kæmper, navnlig Grim og Wogn, som levede i Uenighed med hverandre, og vises endnu deres Grave paa Marken ved Præstegaarden, saavel som et par hedenske Altene. 1448 gav Olavus Matthix, Commendator Domus S. Johannis Hierosolymitani Ripis, et Gods i Marstorp i Hoptorp Sogn, samt et andet i Stendorp i Tyrstorphæreth, til hellig Jomfrues Messe daglig at holdes i Hadersleb.

(g) Indbyggernes Antal er 700. Gammel-Haderslebs Huse gaae i en Linie fort med Staden Hadersleb, og hænge sammen med den ved Bispebroen. Kirken, som fører Navn af St. Severini Kirke, har et lidet uanseeligt Taarn, som er spidset med Teglstene. Den er og i Betragtning af dens store Menighed alt for liden. I den findes ingen Merkværdigheder eller
Kerstal,

(NB. høre i geistlige Sager til St. Mariæ Kirke i Hadersleb). Teglgaaarden. Stockerhøvd. Sletthuus. Kridsled. 3 Gramherred: Fridsted. Ausbøll. Knorborggaard. 3 alt $14\frac{1}{4}$ Møve.

8.) Molterup Sogn (h). Molterup. Byanderup. Roustrup. Bramhøst Gaard. Af Annexet Bierning ligger intet her i Herredet uden Erringsted, som er 3 Møve. Molterup Sogn er $11\frac{1}{2}$ Møve.

9.) Aastrup Sogn (i). Aastrup. Ladegaard. Nygaard. Gymoegaard. Wildfanggaard. En Gaard i Fellum udi Wonsbæ Sogn. 3 alt 13 Møve.

10.) Wonsbæ

Narstal, men paa Kloffen søet at den er støbt 1667. 1742 har Sognesfogeden Hr. Ernst Günther Ramin i Wilster skienket denne Kirke 1000 Mk. Lybøst, og 1744 har en Enke i Sognet, navnlig Anna Sohls, givet 10 Aldr. til Alterets Opmaling. 3 Gammel-Hadersleb er en Kilde, kaldet Finkes-kilde, hvis Vand aldrig tilfryser. Eibøl har tilforn været en adelig Gaard, og paa denne Grund ere de tre Gaardmand i denne By befalede for at svare Korntiende. Paa Døghoved Bierg i dette Sogn har det gamle Haderslebs Slot staaet.

(h) Indbyggernes Antal er 400 Sieler. Kirken er liden, men velbygget med et Taarn, dog uden Merkværdigheder. 3 Præstefoven, kaldet Kreisel, har i gamle Tider boet en Adelsmand, af hvis Bolig endnu sees Møder med Volde og Grave om. Hans Statue skal endnu findes i Kirken, men er snarere Kirkens Skjælselgen S. Chrylogonus.

(i) Indbyggernes Tal er 380. Hvor nu den kongel. Ladegaard staaer, var tilforn en Landsby kaldet Stendet. Tilforn var paa Aastrup-Mærk en berømt Sundhedskilde; det Sted, som den var paa, kaldes endnu Zellig May. Kirken, som skal være ældre end St. Mariæ Kirke i Hadersleb, er indviet til St. Petrus, og har været annexeret til samme Kirke, til Menigheden i Kong FRIDERICH II. Tid forlangte og fik selv sin Præst. Den er liden,

10. Wonsbæk Sogn (k). Wonsbæk 8 Gaarde. Beck 9 Gaarde. Desbye 13 Gaarde. Fellum 4 Gaarde, hvoraf den eene hører til Nastrup Sogn. Hundewad og Kragelund to frie Gaarde.

Herforuden hører til dette Herred de tvende Byer Sillerup og Kehlet i Fjellstrup Sogn; Det øvrige er under Thystrupherred.

II. Thy.

den, men har et smukt Taarn og to Klokker, hvoraf den største er omstøbt 1647 og den mindste 1601. Altertavlen, som har to Fløye, er fra 1630. Et Epitaphium over Christen Nygaard, Herredsfoged i Haderslebherred, døde 1614, og hans Hustru Marie, døde 1616, samt deres Datter Anne døde 1607. Et Crucifix bekostet af Herredsfoged Jørgen Pedersen i Nygaard 1637. Paa Prædikestolen staar 1646 og paa Choret 1694.

- (k) Indbyggernes Antal er 440. Sognet, som for sin Beliggenhed er det behageligste i hele Amtet, heder egentlig Odensbeck af Odin, som der siges. Anders Jensen Tangebiørth testamenterede Ecclesiske Odensbek 1413 en Mark Lybsk. Indbyggerne nære sig mest med Fiskerie paa Hadersleb Fiord, og nogle med Søefart, som der og i dette Sogn kan tælles 40 til 50 Søefarende. Grunden er her noget leered, men dog gandske god og frugtbar. Kirken, hvis Alder en vides, men som i Davedommen har været indviet til St. Andreas, er en smuk blytaft Bygning med et lidet uanseeligt Taarn, hvori hænger en Klokke, som er støbt 1578. Epitaphia ere her ikke, men under et St. Andreas-Billedet læses med Munkeskrift: Sanctus Andreas ora pro nobis. Over Sacristiedøren hænger en Tavle med Præsternes Navne, og paa Præstekonens Stoel sees fire Linier ulæselig Skrift med Aarstal 1571. Indvendig er Kirken 48 Alen lang og 12 Alen bred. Præstegaarden, kaldet Caspergaard, eller rettere Korsbrødregaard, tilhørte først Domherrerne i Hadersleb, og siden blev det et adeligt Sæde, til Præsten, som hidindtil boede paa en liden Halvgaard i Beck, fik den til Voepel. Heraf haver den Caspergaardske Familie faaet sit Navn.

II. Thystrup-Herred.

- Størrelse.** Thystrup eller Thystrup-Herred er omtrent 3 Mile langt og $2\frac{1}{2}$ Folketal. Mil bredt. Indbyggerne beløbe sig omtrent til 7000 Mennesker.
- Grændser.** Mod Norden grændser det til Nørrejyland, mod Osten til Beliet, mod Sonden til Hadersleb-Herred og mod Westen til Gram-Herred. Plovtallet er foruden Zimmiersted $21\frac{1}{2}$ Plove. I hele Herredet er kun en Søe, nemlig Heils-Søe, men denne er overmaade fiske-
Søe.
- Floder.** Af Floder findes her foruden det ene Udspring af Nipsaae, og Kilden til Skodborg Aae, den eneste merkværdige Flod Taps- (Daabs) Aae, som efter et meget krumt Løb, igiennem Heilsøe udgryder sig i
- Bjerg.** Østersøen. Ved Weistrup er det bekiendte Bjerg Grönwichhoed, som er 120 Favne højt, og hvorpaa man kan see og tælle mange Kir-
- Frugtbarhed.** Skov, Eng, Fæe og frugtbare Jorder er her ret Overflodighed paa, skjønt dog Skoven i forrige Tider har været meget større. Ellers er Landet alt frugtbarere, jo nærmere det ligger ved Havet. Herve-
- Baaben.** dets Baaben er en Eyr. I dette Herred ere følgende Sogne:

1.) Thystrup Sogn (l). Thystrup. Thystrupgaard. Boy-schaugaard, en frie Gaard i Thystrup. Saurwraa. Rokier. Westenskou. Seggeling. Faustrup. Hwindrup. Taarning. Hockelberg. Torning-Mølle. Tagkier. I alt $26\frac{1}{4}$ Plove.

2.) Hierndrup Sogn (m). Annex til Thystrup. Ost-Hiern-drup. West-Hiern-drup, begge 40 Huse. Holmsøhuse 2. I alt $9\frac{1}{4}$ Plove.

3.) Steps

(l) Indbyggernes Tal er 800. Kirken er smuk bygt, med et Taarn paa den østre Ende, hvori en Klokke støbt 1690.

(m) Eller Hiermtoorp, rettere Herrendorp, af de mange deri liggende adelige og frie Gaarde. Indbyggernes Antal er 400. Kirken har et Taarn paa den østre Ende.

3.) Stepping Sogn (n). Stepping. Colstrup. Bierndrup. Bierndrupgaard. Andrup. Andrupgaard. Holmshuus. Kloborg. Satrupgaard. I Gramherred Høyrup. Taabdrupgaard. I alt 21 $\frac{7}{8}$ Plove.

4.) Frørup Sogn (o). Frørup. Geilshuus. Roi. Hiorwad. Brenduhr. I alt 13 Plove.

I 2

5.) Øddis

(n) Indbyggernes Antal beløbe sig til 700. Kirken er tillige med sit Taarn takket med Blye. Den har to Klokker, den eens støbt 1547 og den anden 1619. Altertavlen er bygt 1612 og repareret 1729. Paa Alteret staae to par Lyfstage, paa de store allene Narstallet 1733, men paa de mindre, at Capitain Jens Rauen (som og her er begravet), og Dorothea Froms af Bierndrupgaard i Aaret 1665 haver givet dem til Kirken. Kalk og Diss er meget gammel, men uden Narstal. Paa Kalkens middelste Knap staaer disse Bogstaver J. H. E. S. U. S. Paa Foden er lidet tilfoddet Crucifix, og paa Nanden denne Indskrift: Dnus Nicolaus Dragy procuravit me, orate pro eo. Ved Alterfoden er en Begravelse for Præsterne. Prædikestolen er bygt 1558 og den øverste Deel 1618. Midt paa Kirkegulvet er under 6 Fliser begravet Elisabeth, Michel Andersens af Andrup, som døde 1698. Ellers er Kirken prydet med inange smukke Malerier, og Lutheri Portrait. Over Choret staaer paa en Sværbielke et stort Crucifix med tydske Underkrift. Kirken er 1751 opmalet. Høyrup har tilforn havt sin egen Kirke, som har staaet i Skoven, hvoraf endnu sees Møder. Ey lange derfra staaer en stor Eg, som kaldes Farveskongen, stuttelig fordi den har været som en Konge blant Træerne i Fares Skov. Ved Andrup Bye er en Høj, hvori en vis hellig Anders skal ligge begravet.

(o) Folketallet er 300 Personer. Kirken er brandmuer, har et høyt spidst Blyetakt Spiir paa den vestre Ende, og fik 1753 en nye Altertavle, som den i Stepping Kirke, i Steden for den forrige ældgamle. Prædikestolen er fra 1618 og Kloffen fra 1561. I Gangen ved Prædikestolen ligger en stor Liigsteen, hvorpaa ere udhugne Mogens Kaas til Brenduhr og hans tvende

Frøer

5.) Øddis Sogn (p). Øddis. Øddis-Bramdrup. Fobisletgaard. Fobislet-Markhuse 12. Drenderupgaard. Drenderup-Markhuse 6. I alt $7\frac{1}{2}$ Plove i dette Herred.

6.) Wons

Fruer Dorthe Sestede og Anne Rantzau, deres Billeder og adelige Anher. Af Indskriften sees at Mogens Kaas døde 1582 og Fruer Dorte Sestede 1579. Søløbøgeret og Patellen ere 1662 forærede af Herredsfogegeden Joh. Holtman. Frørup skal tilforn have været et Herresæde. I Skoven ved Vhen er et Sted kaldet Laues-Vold, hvor der har staaet et Slot med Vold og Grave. Ey langt derfra findes et andet saadant Sted, kaldet Ebbesholm. Disse to Brødre skal have givet deres Søster sin Lod midt inde i deres Marker, hvoraf det skal komme, at de tre Gaarde, som nu kaldes Røybye, ere gandske omringede af Frørup-Marker. Andre derimod sige at Røy har været en Herregaard, hvorunder hele Frørup har ligget. Besidderen skal have givet sin Datter saa meget Land, som hun paa een Dag kunde gaae omkring, hvorpaa hun da har indgaaet al Røy Mark, hvilket skal være Aarsagen til at Frørup nu maa søge sine Jorde saa langt borte, da Røy derimod har sine i Nærverølsen. Gemeenlig fortælles, at Mogens Kaas til Drenbuhr skal have deelt Gaarden i fire Dele til sine Døtre, men det er ey rimeligt, da han der i Egnen har besiddet meget mere Gods. Denne Bye har et stort Kier til Engeslet, hvori hans Slot har staaet, og man har endnu Steenbroen dertil, hvorpaa endel af Dønderne ligge i Engen.

(p) Indbyggere ere omtrent 500. Kirken har et Taarn og to Klokker. Under Choret er en muret Begravelse, hvori Christopher Lindenoy, som døde 1546, hviler med sin Fru. Heri fandt man for nogle Aar siden en Messingplade med de Rosenkrandsers Vaaben. I dette Sogn ere de tvende kongel. Pensions-Gaarde Drenderup, som tilforn har været en Herregaard, og Fobislet, hvor der tilforn har staaet et befæstet Slot og en Landsbye, som afbrændte. Paa Drenderup-Mark skal og have været en Herregaard, kaldet Gammel-Hougaard, hvis Plads endnu vises. I Dridetier, sydost for

- 6.) Wonsild Sogn (q). Wonsild. Markhuse 6. Pl. 10 $\frac{1}{2}$.
 7.) Dalbye Sogn (r). Dalbye. Dalbye-Mølle. Eved.
 Kærbæk. Bierregaard. Strarupgaard. Pl. 10 $\frac{1}{2}$.
 8.) Heils Sogn (s). Heils Bye. Bargaard. Kiermølle.
 I alt 10 $\frac{1}{2}$ Plove.

§ 3

9.) Wei-

for Oddis skal og have staaet en Herregaard. Østerbygaard i Bamdrup Sogn ubi Nørre-Island har og lagt her til Sognet, til den i russisk Geheimeraad og Ridder Hr. Buchwalds Tid kom herfra. Imellem Bramdrup og Høyrup ubi Stepping Sogn har staaet en Kirke, som har været Anner til Oddis. Paa Bramdrup Mark vises en hellig Kilde. Præsten i Oddis faaer aarlig paa Amtsstuen i Hadersleb 65 Rdlr. for Fobislet og Drenderup, efter Rentekammerets Resolution af 13 Sept. 1721.

- (q) Findes og skreven Wonsiedel, Wodenskulde, maaskee af Odin. Kirken har været indviet til St. Anna. Kloften er givet 1588 af Ove Juel og Frue Dorre Daae til Selle Sogneskirke; Kalken 1656 af Sognesogeden Christen Pederfen. Prædikestolen er opsat 1615. Indbyggerne ere 460.
- (r) Anner til forrige. Indbyggerne ere 320. Kirken er stor og anseelig. Kalken er bekostet 1673, Prædikestolen 1616. I Tvee var før en Gaard kaldet Tvee-Hovgaard, som før en 25 Aar er afbrudt, og en Vondgaard igjen opbyggt. Der siges, at medens Otto Krumpen beboede den, laante han nogle Penge af sin Broder i Colding paa de Vilkaar, at han en vis Dag Kl. 12 skulde møde ham i Colding og betale. Men da han kom lidet for sild, beholdt Coldingbye Markerne, hvoraf Dalby Præst aarligvis faaer 10 Mark Lybsk i Tiendepenge.
- (s) Indbyggere ere 360. Ved Sognet som tilforn er skrevet Heghels, er den lille De Bransøe i Veltet. Heils Bye er $\frac{1}{4}$ Meil lang, da alle Gaardene ligge i en Række, og der er meget langt imellem dem. Jorden er meget frugtbar, dog er man og'aa her meget plaget med de saa kaldede onde Urter. Her er den forhen omtalte Heils-Sø \approx Heils-Minde, som nu er Brakvand, da den imellem Søen og Havet forhen værende Sluse er ødelagt.

Kirken

9.) Weistrup Sogn (t). Weistrup-Roy. Sislund. Grenninghoved. I alt 13 Plove.

10.) Biert

Kirken er liden, mørk og forfaldet, med et Taarn. Den er takt med Bløe, og opmuret af hugne Stene. Den har en meget stor Klokke, som er en af de beste i Amtet, og er 1553 besørget støbt af Joachim Breide til Wargarde. Lige i Choret ligger under en Piigsteen denne Joachim Breide til Wargard, som døde 1574 og hans Frue, som døde 7 Aar før, begravet. Stenen er meget forslidt, saa man ey kan see andet end Navnet og Aarskallet. Lige for Kirkedøren hænger en Tavle med Indskrift, at 1662 kostede en Tønde Rug 16, 20 til 24 Slettedaler, men 1670 og 1671 kun 1 Eldr. Af de gamle Præste vides Dn. Andreas 1413. Hans Successor Dn. Laurentius Nicolai Rector parochialis Ecclesiæ Høghelse 1464. Ved Grandseskjeller af Weistrup Sogn sees nogle temmelig store Stene i en aflang Girkant, som Grundvolde til et Huus, i Øster og Vester med Enderne, hvormfortælles, at der skal være bygt en Kirke til begge Sognene, men alt hvad som blev opbyggt om Dagen blev nedrevet om Natten.

- (t) Indbyggerne beløbe sig til 400. Dette Sogn er mod Sønder og Vester omringet af Skov og mod Nord af høye Bakker, hvoriblandt den højeste er det saa kaldte Grønninghø, som er 120 Favne høyt, og hvorpaa man i klart Veyr kan see 48 Kirker. Kirken, som nu er et Annex til Heils, og før, som der siges, til Colbing og Wonsild, er stor og vel bygget. Da den 1665 blev repareret, blev endnu i Alteret funden et Stykke Pergament med denne Indskrift; Anno Dni Millesimo Septuag. primo Vener. in Christo Pater & Dominus Dnus Nicolaus Episcopus Slesv. die Mercurii, qui tunc erat primus post exaltationem S. Crucis, consecravit hoc summum altare in honorem beatorum Petri & Pauli una cum reconciliatione cæmiterii & Ecclesiæ cum reliquiis in altari inclusis. Men Hr. Rhode beviser p. 384 sq. med uomstødelige Grunde, at her skal læses 1471 i stedet for 1071. Kirken er bløetakt og har et Taarn, hvorudi to Klokker, den eene støbt 1626, og den anden, som er gandske liden, 1674. Denne sidste er

10.) **Biert Sogn (u).** Bierte 16 Gaarde 9 Møve. Nitrup 23 Gaarde 11 $\frac{3}{4}$ Møve. Chartved, 10 Gaarde 5 Møve. Binderup 10 Gaarde 6 $\frac{1}{2}$ Møve. Bindrup-Mølle. 2 Skovfoged Huse. I alt 32 Møve.

11.) **Aller Sogn (v).** Aller. Stubbum. Stor-Aller-Anstet.

er tillige med to store messing Lysestager givet hertil af Kirkeværgeren Mads Jensen. Ved den ene Side af Choret er foransatte Indskrift paa Dansk at lase. I Sognet ere nogle Kiempegravelses med store Stene, hvorudi ere Huller ligesom af 5 Fingre, men meget større. I dette Sogn har været det gamle Herresæde Weistrup, som 1560 var beboet af Oluf Hansen Gaas, som blev adlet af Kong CHRISTIAN III. og hans Frue Magdalene Sandberg fra Thyrstrupgaard.

- (u) Indbyggernes er over 700. Kirken er smuk og anseelig med et høyt spidst Taarn, taft med Vlye og indvendig malet. Den nævnes allerede i et Brev af 1350. Den store Klokke er fra 1641 og den mindre fra 1725. Kalk og Disk fra 1680. Oblatæffen fra 1740. Altertavlen fra 1624. Epitaphia ere her ingen. Præsten har en Mensalgaard i Nitrup, som han fik af en Junker i Fromhave, (en Herregaard paa Nitrup Mark, hvorfra endnu sees Ruderne), som dræbte en Krøbling, der med en Elskovs-Drik saaledes havde indtaget hans Frue, at hun fulgte med ham og forlod sin Mand. Hvor nu Binderup staaer, har tilforn været en Herregaard kaldet Bengarnden, hvorpaa have boet Hartvig Smalstede med sin Frue Mette 1460, og hans Søn Tyme Smalstede 1483. Paa samme Byes Mark har og staaet en Herregaard, kaldet Oblinggaard, hvis sidste Ejer formedelsk Armød opgav sin Jord til fals, som blev kjøbt af de rigeste Bønder i Sognet, og den sidste Otting af Bierte Kirke. Hift og her findes i Sognet nogle herdenske Begravelse: Høye. Af Præsterne vides Johannes sacerdos de Byarthæ 1280.
- (v) Indbyggernes Tal er 500. Sognet har megen Skov og Kirken er en stærk anseelig Bygning. Biskop Bondo i Slesvig lagde 1273 Biskops-Tienden til vor Frue Kirke i Hadersleb.

flet. Lille-Aller-Anslet. Mengsby. Brabæck. Skovhuuse. Robbersted. Aller-Mølle. I alt $13\frac{1}{4}$ Møve.

12.) Taps Sogn (x). Tapsby. Ostorp. Skourup, er 51 Gaarde og $12\frac{1}{2}$ Møve.

13.) Sielstrup Sogn (y). Sielstrup. Store og lille Sielstrup-Anslet. Knudstorff. Hauge. Gammelby. Sillerup. Kehlet. I alt 17 Møve.

14.) Stenderup Sogn (z). Stenderup. Warmark. Muus-huuse. Strandby. Strandhuuse. I alt 101 Huse og $21\frac{1}{2}$ Møve.

15.) Bier-

(x) Folketallet er 300. Kirken er et Annex til Aller, men har tilforn havt sin egen Præst, hvoraf den sidste Hr. Dampo døde 1544. Den er en stor og smuk Bygning med Taarn, samt en af de ældste i Eggen. Herved skal i en Høj ligge begravet en Fyrste kaldet Atislet. Taps, skal være det samme som Daabs, Sæ.

(y) Indbyggerne ere her over 700. Kirken er stor og anseelig med et spidst Taarn. Paa Kehlet, som tilforn har været en Herregaard boede 1553 Gunde Lange og Catharine Breide, hvis Navne og Baaben endnu sees paa Gaardens Fruentimmerstool i Kirken. I Sognet ere mange hedenske Offersteder og Begravelser, hvoraf for nogle Aar siden ere opgravede endel Urner. 1413 testamenterede Anders Jensen Tangebiert Kirken 3 Mark Lybsk.

(z) Indbyggenes Antal er 600. Kirken fik 1386 Afslad af de i Nyborg forsamlende Biskopper. Den er 15 Alen bred og 60 Alen lang, bygget deels af Muur- og deels af Kvaderstene, takt deels med Blye, deels med Lagsteen, deels med Tegespanner. Paa Prædikestolen staer det Aarstal 1618, paa Loftet 1670 og 1672, og paa den største Klokke 1701. Af Præsterne er merkvaerdig Hr. Hinrik Mukelken, Kirkeherre til Stendorp og Hønetoft 1463, og Hr. Michel Pedersen Öddis, som var mistænkt for Trolddom, men velerfaren i Lægekunsten og døde 1589. Om hans Kone siger et gammelt Haandskrift: "Sun var Jep Suggers Datter paa Bierget, som
" Kong

15.) Bierning Sogn (x). Skoubølling. Rabdrup. Rør-
kier. Errigsted. Bierning-Kro. Bierning-Røy, en frie Gaard.
Ulvhuus. Tømmeshuus. I alt 8 Plove.

Erndu hører til dette Herred Simmersted i Naugstrup Sogn,
hvoraf det øvrige henregnes til Gramherred.

III. Gram-Herred.

Dette store Herred, som i Sønder og Nord er 4 Mile, og i Størrelse.
Vester og Øster $3\frac{1}{2}$ Mile, er næsten som en Øe omringet af begge
Nipsaaes Arme. Mod Østen vender det til Hadersleb- og Thyrstrup-
herreder, og mod Norden til Skodborg Na. Plovtallet strekker sig
til 110 og Indbyggerne til 4000. Af Søer merkes her de tre fiske-
rige Jels- eller Henning-Søer i Farris-Skov. Paa den østre Side
er got Land, med Engbond og Skove, men paa den vestre ere mange
udyrkede Stykker Hede- og Mose-Jord. Alle Kirkerne høre til Ba-
ring-

Folketal.
Søer.
Frugtbar-
hed.

"Kong Friderich den Anden selv urolovede til Hr. Michel med Søns
"dernes Sammenleggelse". I Sognet er et hedenst Alter, og nogle
Gravhøye. I Skoven har været to adelige Gaarde med Bolde om, nem-
lig Housvold og Skinkelsborg. Paa det ene af dem er opgravet en Skat,
og paa det andet iuenes endnu en at ligge. Paa Wartmarks Bye Mark
skal og have staaet en Herregaard, som man slutter af de mange Muurste-
ne, som der opgraves. I dette Sogn er megen Skov.

(x) Indbyggerne ere ved 280. Kirken er et Annex til Moltrup i Hadersleb-
Herred, hvorhen og høre 3 Plove af dette Herred. Paa Kirkemuren midt
oppe er et lidet Bøgetra udyppet imellem Stenene, som aarlig blomstrer
og udslaaer sine sulde Blade, og derfor med Forundring besees af mange
Reisende, da Kongevejen fra Eolding til Hadersleb falder tæt forbi Kirken.

ring: Syffel og Hadersleb Provstie, undtagen Gram, Nustrup og Skvndstrup, som hore under Sønderjyllands Syffel og Biskoppen i Ribe, hvilke under Tørrning Lehn skal beskrives.

1.) Widsted Sogn (a). Ustrup. Høgelund. Arnitlund. Skovby. Abkier. Weibøll. Overjerstal. Rudebek. Immervad: Kroe. Slykester:Kroe. (Af samme Navn er en Kroe i Sieland). Wartenberg:Kroe. I alt 124 Huse og 15½ Mlove.

2.) Hammeløv Sogn (b). Hammeløv 15½ Gaard. Styr- ding 13 Gaarde. Ladegaard 8 Gaarde. Jernhytte 4 G. Tørr- ninggaard. Tørrning Vandmølle. Herredsfogedens Gaard. I alt 78 Familier og 13½ Mlove.

3.) Mæng-

(a) Egentlig Vedse, fordi Kirken ligger ved en Søe, kaldet Præstedammen. Indbyggerne ere 750. I Kirken hænger en fort Atlaskes Fane over Rit- mesten Jörgen Simonson, som døde i Weibøll 1681 den 3 Julii. Klof- ken viser det Aarstal 1653. Paa Marken findes adskillige hedenske Grave og Altere, hvoriblant et merkværdigt, da der imellem de paa Toppen væ- rende Stene findes et Hul en Favn bredt og høyt. Ved den her i Sognet liggende Kroe Immervad, stod 1420 det bedrøvelige Feldtslag imellem Kong ERIK af Danmark og de hollsteenske Grever, da Kongens Feldtherre Tønne Hogenskild blev slaget og den hele Armee ødelagt.

(b) Indbyggernes Antal er 470. Kirken har i Pavedømmet været indviet til St. Jörgen, hvis Billede med mange andre Helgenes sees paa den meget gamle Altertavle. Den har et lidet Optir med en Klokke, hvorpaa dog ey er nogen Indskrift, og er ey paa een gang opbyggt; thi den mellemste Deel, som er af Kampesten, og i Pavedømmet skal have været et Capell, er først byggt, og derpaa det øvrige sat til paa Enderne. Taget er af Bløe. Paa Alteret er et rødt Skarlagens Alterklæde med brede Sølysnore, hvorpaa staaer 1745. F. L. F. E. L. hvilket er givet af Friderich Lihme, forhen holl- landsk Gouverneur i Guinea. Kalk og Diske er forkræet af Ritmester Mag-

nus

3.) Mængstrup Sogn (c). Mængstrup. Sinnersted.
Kingsvæd. I alt 9½ Plove.

U 2

4.) Jæ

nus Schwabe, som boede paa Tørninggaard og hans Frue Anna Oelgart. Paa Prædikestolen staaer 1730. Neden i Kirken er et aabent Begravelse, hvori hviler foransorte Altmester Schwabe og hans Frue, hvorover hange to sorte Faner, som nu af Elde ere ulæselige. En Liigsteen over Herredsfoged Jacobus Holm, døde 1733 og hans Hustru Catharine Holms, døde 1727, samt en anden Liigsteen over foromtalte Hr. Friderich Lihme, fød i Gram 1695, død i Hammelef 1747. Den nordre Side af Byen Hammeløw afbrændte 1751 anden Søndag efter hellig tre Kongers Dag. Paa Styding Mark har tilforn staaet en Herregaard, kaldet Skeulinggaard. Ladegaard skal i gamle Dage have lagt til Tørning, eller og selv have været en Herregaard, hvorfor Deboerne og ere frie for at svare Tiende, og ikkun erlægge 4 Skpr. Rug og 1 Skp. Boghvede af hver Gaard. Ved Jernhutte har Ernst Wemmering 1703 ladet anlagge en Papiermølle, som efter 10 Aars Forløb blev ubrugelig formedelst hemmelige Vandaarer. Et par Væssestue fra Tørninggaard, hvorved Major Blechenberg 1742 lod anlagge en Drikfabrik, sees det Bierg, hvorpaa det gamle Tørning Slot har staaet, hvor man i et Hul, som omtrent er 7 Alen dybt, af og til seer overmaade store Slanger. Tørning: Mølle og Herredsfogedens Gaard afbrændte 1745, men ere nu smuk opbygte. I Sognet ere Styding Dam, Teildam, hvorved sør har været et Teglværk, og Stevning Sø.

(c) Gølfetallet er 600. I Kingsvæd skal Kong CHRISTIAN IV. engang incognito have logeret, og da efter Dondens Begiering skienket ham et Stykke Jord, som laae uden for hans Gaard. Kirken er blytækt og har et lidet Tårn, hvori hænger en Klokke med Aarstallet 1590. Hr. Peder Wandal, som fra 1626 til 1659 her var Sognepræst, stiftede et Legatum af 600 Mark Lybsk til fattige Enker, hvilke Penge bestandig skulde staae i Præstegaarden, men nu ere formindskede til 146 Mark. Samme Hr. Wandal har og foræret Kirken et Bibliothek, hvoriblant endeel grædske Haandskrifter, som nu alle ere forkomne.

4.) Jægerup Sogn (d). Jægerup. Billund. Kierstrup. Seltier. Woiensgaard. I alt $4\frac{1}{8}$ Plove.

5.) Ørenvad Sogn (e). Ørenvad 5 Gaarde 9 Boel. Mølbye 6 G. 9 Boel. Sturesbølle $2\frac{1}{2}$ G. 1 B. Ørsted 11 G. 13 B. Søegaard. Tøusfou-Mølle. Tøuschoulund. Stursbølls Høugaard. Fuglsang. 2 Gaarde af Lærdt. I alt 10 Plove.

6.) Jels

(d) Annet til forrige. Folketallet er 420. Kirken er blytast med et lidet Taarn. Kalken er givet 1653 af Niclas og Dorothea Peders paa Woyens. Jægerup skal have sit Navn af et Jægerhuus, som Hertug HANS der lod bygge, men nu er forfalder. Hvor Woyensgaard nu staaer har tilforn været en Døndebye af 11 Gaarde, som 1659 skal være afbrudt. Ellers synes det rimeligere at den har faaet sit Navn af den gamle hollsteenske og slesvigke Adelsflegt v. Woien. Derforuden har her i Sognet været to Herregaarde Dallegaard og Troilborg.

(e) Indbyggerne ere 520. Sognet er idel Hebe. Kirken, som er bygt af Graansteen med Blytag, har et temmeligt høyt Taarn, som 1752 er af nyt opmuret. Kloffen er støbt 1644, og Kalken 1724 givet af Menigheden. Den skal forhen have været bygget paa den anden Side af Strømmen, men hvad der blev bygget om Dagen, blev nedrevet om Natten, hvorfor man besluttede at spænde to Druer for en Diekke og bygge Kirken hvor de bleve staaende; hvorpaa de gik igiennem Strømmen og stod stille hvor nu Kirken staaer, som heraf har faaet sit Navn. Af Herregaarde har her i Sognet været 1) Tøuschou, hvoraf endnu sees Rudera midt i Tøuschou Mølleдам. 2) Stursbøll-Haugaard og 3) Fuglsang, ere nu kun Døndergaarde; det sidste har forhen været Tøuschou Herremands Lyststed. 4) Seltier, sønden for Mølbye paa et høyt Bierg. Ellers er Fuglsang Dye, som var bebøvet af 7 Familier, afbrændt 1678 tredie Søndag efter Paaske. 1404 gav Capitelet Hr. Joon Lillæ sit Gods i Ørenwath mod hans Gods i Witforp Sogn.

6.) Jels Sogn (f). Jels 11 $\frac{1}{4}$ Gaarde 13 Landboel. Grønnebek 8 $\frac{1}{2}$ Ø. 13 B. Barsbøll 1 Ø. Clovtoft. Kobbellund. Svedelund. I alt 8 $\frac{1}{2}$ Plove.

7.) Sommersted Sogn (g). Sommersted 9 Gaarde. Lærdt 11 Gaarde. Rastvraae 8 Ø. Nesspegaard. Skouhuus 1 Huus. Woym 1 Huus. Harkeshuus 1 Huus. I alt 11 $\frac{1}{2}$ Plove.

(f) Indbyggerne ere 580. Kirken, som er et Annex til Ørenvad og indviet St. Anna, er bygt af Kvaderstene med Vlytag uden Taarn. Over Kirkedøren staaer en udbugget Løve med udstrakt Tunge og en Knude midt paa Numpen. Paa den søndre Side sees en udstrakt Haand, og paa den vestre under Vinduerne en Vindesod. Paa alle fire Hjørner sees paa Grundstenen fire udbuggede Mandes Ansigter. Klokkeren er omstøbt 1723. Waade her og i Ørenvad have Menighederne selv 1747 ladet sig bygge Skoler. Dette Sogn bestaaer baade af Hebe og Skov, hvori tilforn har i en Søe lagt det prægtige Herresæde Woldstedt, og sees endnu Broen derfra over Heils Søe til Barsbølle, samt Smedehuset ved den saa kaldede Dmmis-Eng. Her findes og endeel hedenske Gravhøye, hvoraf endeel Urner ere opgravede. Saaframt Kælleflabet i Jels Bye blev ophævet, kunde den formedelst sine vidtløftige Nettigheder blive en af de beste Byer i hele Amtet.

(g) Indbyggerne ere 550. Kirken, som i Pavedømmet har havt St. Andreas til Skyts-helgen, har et Taarn, som i gamle Dage var temmelig anseeligt, men 1700 sidst i November ved Lynild blev afbrændt, hvorefter 1726 formedelst Kirkens slette Omstændigheder, som ey tillod nogen kostbarere Bygning, blev opfat et lidet Spir eller Klokkerhuus tækket med Vlye. Paa Klokkeren sees en Hand med ulæselige Munkebogstaver. Kirken skal ellers være een af de ældste i Landet, og opbygt af tre Jomfruer; deri er et Epitaphium over Capitainlieutenant og Huusfoged Meyers Svigerfader Henrik Möller. En Liigsteen over Margrete Laudles paa Nessøe døde 1640, befosket af Claus Sodenwasser, Foged paa Nessøe. En Liigsteen over Peder Wildskiødt, Foged paa Nessøe, døde 1609, befosket af hans Søn Marcus Pedersen, Foged

Desforuden hører til dette Herred:

- a) Af Hoftrup Sogn. Hoftrup. Diernes. Synderballig. Scherbeck. Houggaard. I alt $17\frac{1}{2}$ Plove. Det øvrige under Hadersleb-Herred.
- b) Af Bektoft Sogn. Hiartbroe. Arupgaard. Neder-Ferstell. I alt $3\frac{1}{2}$ Plove. Det øvrige under Nør-Rangstrup-Herred.
- c) Af Stepping Sogn. Hostrup. Satrup. Et $1\frac{1}{2}$ Plove. Det øvrige under Thyrstrup-Herred.
- d) Af Gammel-Hadersleb Sogn. Fridsted. Ausbøll. Knorborg. I alt $4\frac{1}{4}$ Plove. Det øvrige under Hadersleb-Herred.
- e) Arup Bye $\frac{2}{3}$ Plov, som under Grams Sogn i følgende Capitel findes anført.

IV. Af Ries-Herred og Districtet Bollerleben.

- a) Af Bolderup Sogn. Bollerleben 35 H. Møllerup 5 H. Raut 1 H. Todsboell 2 H. Ingebøll. Følderup 2 H. Tægebøll. Bollerleben-Mølle.
- b) Af

Foged paa Nessøe. Et Messing-Døbefad foræret af foromtalte Huusfoged Johan Adolph Meyer 1664. Kalk og Disk af Sølv forgyldt, givet af Claus Sodenwasser paa Nessøe 1653. Ved Siden af Kirkegaarden er en Kilde, hvis Vand skal være mineralisk. Paa Herredshøj i Sommersted Skov sees Ruderne af et Slot, navnlig Torsholt, hvis sidste Frue trodsede Gud med sin Rigdom, men døde tilsidst i den allernærmeste Tilstand paa en Bondes Møgdyng. Et ved Nessøe, paa den sydfæste Side, kan og sees Tegn til en anden Herregaard, og ligeledes haver en staact ved Lert Bye. Da Præsten Hr. Buch engang i sin Tost grav:de efter Steen, fandt han i en Grav nogle Mynter, som han leverede til Amtmanden, og et Stykke Pergament, som viiste hen til en rund Steen i Alteret, hvorunder atter fandtes et andet Pergament om Kirkens Indvielse, hvilke nu eyes af Herr Professor Møller i Glensborg. 1403 nævnes Nicolaus Wichman Rector Eccles. Sumerstede in præpositura Bargchusfel.

- b) Af Loit Sogn. Gladsteen. Nørby 5 H. Stolinggaarde 7 G.
Det som af begge disse Sogne hører til Amtet Hadersleben, be-
løbe sig til $11\frac{7}{8}$ Plove. Riis- og Syder-Rangstrup-Herreder
bleve 1411 af Hertuginde i Sachsen pantsatte til Dr. Margrete.

V. Af Sønder-Rangstrup-Herred.

- a) Af Lygum Sogn. Gierner 21 H. Heiselberg 1 H. Engum 10 H.
Haberlund. Jarup 4 H. Tyrholm 2 H. Rundemøllen.
Kaubierg 4 H. I alt $7\frac{1}{2}$ Plove.
- b) Af Vestoft Sogn. Strandehjørn 18 H.
- c) Af Districtet Vollerleben:
1. Af Zeldewadt Sogn. Clautoft 6 H. Obening 1 H.
 2. Af Jordkier Sogn. Jordkier 1 H. Sønder- og Norder-
Kilbek, hver 1 H.
 3. Af Tingeless Sogn. Tingeless.
 4. Af Holebøll Sogn. Holebøll, et Landboel.
 5. Lennemark Bye.

VI. Nør-Rangstrup-Herred.

VII. Hvidding-Herred.

VIII. Kalslund-Herred.

Skulle siden beskrives under Tørring Lehn.

IX. Frøes-Herred

hører og til Tørring Lehn, undtagen det ene Sogn
Skodborg Sogn (h). Skodborg. Schustrup. Bastrup. Faar-
frog 1 G. Biddberg 1 H. I alt 10 Plove.

X. Strø-

- (h) Har 570 Indbyggere. Bastrup Bye søger Wandrup Kirke i Jylland, men
hører dog i alle andre Ting under Hadersleb Amt. Kirken har intet Taarn.
I Sog-

X. Strøgods, som ey er anført.

Foruden det forhen anførte Strøgods i Ries- og Sønder-Rangstrup-Herreder, hører endnu til dette.

a) Til Districtet Vøllerleben.

Slus- Herred, Tønder- Amt: Lennemark Bye 1 H. Singles 2 H. Hølebøll 1 H. Steinberg Kroe.

b) Af Møgelstønder Sogn.

Bonderbye 4 St.

c) Til Hadersleb Brandcasse hører af Ribe Hovedsogn: Østersvedsted 2 1/2 H. Zunderbierum 4 H.

d) En Plov af det forrige Domcapitels, tillagt den 1 Nov. 1777.

I Sognet har i gammel Tid staaet en Herregaard, Gramgaard kaldet, og findes endnu endeel Jord imellem Skodborg Bye og Risbenho, samt Langetved Byer i Schrau Sogn, af hvilken Jord enhver af disse tre Byer har deres Anpart; hvoraf aarlig betales en Skat, kaldet Weistrup Skat. Der skal og findes en gammel Steenbroe over Weistrup-May, som nu med Lyng er overgroet; men om bemeldte Gaard har lagt til Schrau eller Skodborg vides ey. I dette Sogn er den bekiendte Erkebisp Jørgen Skodborg født.

Det

Det Siette Capitel.

Om Tørning = Lehn.

Tørning = Lehn, saa kaldet af Tørning Slot, hvorpaa Lehnsmanden forudm residerede, indeholder de Herreder og Sogne, i Haderslebhuus = Amt beliggende, hvilke ganske hore i det Geistlige under Biskoppen over Ribe = Stift, samt i Matrimonialsager under Consistorio sammesteds; men (noget hist og her befindende danst Strogods undtagen, hvilket horer under Ribehuus = Amt, eller ej under Grevskabet Schackenborg) i det Verdslige under Amtmanden over Haderslebhuus = Amt og Overretten paa Gottorff. Det udgjor i alt 5 Herreder, 4 Provstier og 30 Kirkesogne, hvoraf dog eet, nemlig Manse horer i alle Dele under Ribe = Stift og Lustrup = Birk. Disse Kirker skal allerede 1543 være kommen under Biskoppen i Ribe; men igien 1577 til 1580 været ham fratagne. Herom haves to kongel. Befalinger, nemlig af 26 Martii 1653, som befaler "at "Geistligheden i Haderslebhuus = Amt Riber = Stift skal uden nogen "Exception in rebus Ecclesiasticis rette sig efter Ordinancen og kongel. "Anordning"; og 23 Julii 1684 "at Provsterne og Præsterne samt "meenige Clericie, som boe udi Haderslebhuus = Amt og under Riber "biskoppelige Jurisdiction have svaret, skal uden nogen Exception "sig in ecclesiasticis efter den danske Lov aldeles rette og forholde, saa "og være de kongl. Forordninger i slige Tilfælde undergivne". Grændser imellem Stiftamtmandens i Ribe og Amtmandens i Hadersleb, samt igien imellem dennes og Biskoppens Embeder udi dette Lehn sætter

D. Atlas Tom. VII. F. ter

ter den coldingſke Afſked $\frac{1}{4}$ Jan. 1576; Reſcr. 17 og 25 Febr. 1708; 6 Oct. 1727, ſom den 10 Febr. 1736 er igientaget; 20 Martii 1750; og 2 Cancellieſkrivelſer 1730 og 7 Junii 1766: hvorefter "Stiftamtmanden i Ribe har aldeles intet med Kirkerne, ey heller med Sager, ſom angaaer Kirkerne og Geiſtligheden i Törning · Lehn, ſaa vidt Verdslige og Civil · Sager betreffer, men ſkal ſaadant overlade Amtmanden i Hadersleb og (i viſſe Tilfælde) Biſkoppen i Ribe: Jurisdictionen over de Geiſtlige, ſaavidt angaaer Conſiſtorial og Matrimonial · Sager, beholder Stiftamtmanden og Biſkoppen i Ribe: Biſkoppen og Amtmanden i Hadersleb beſtyre Geiſtlige og Kirke · Sager, ſom angaae Collecter og andre ſlige Sager: Amtmanden i Hadersleb maa ey tillægge Præſterne nogen Befaling i deres Embeds · Forretninger; ham tilkommer det ikke, men Biſkoppen, at modtage (ved en Konges Regierings Tiltrædelse) Troſkabs · Eed af Geiſtligheden". Skole · Anſtalterne, efter det danſke Cancellies Promemoria af 12 April 1777, reguleres forſt af Amtmanden med Herreds Provſten, og foredrages ikke Biſkoppen, for at indſtilles til kongel. Reſolution, førend klages over hvad af Amtet og Provſten er anordnet. Den törning · lehnſke Geiſtligheds Forum i Embeds · Sager er ſom den danſke Geiſtligheds, en Provſteret forſte, og Landemodet i Ribe anden Inſtance; men Provſterne have ingen Skiftejurisdiction, da de Geiſtliges Stervboer behandles af Herredsfogederne.

Lehnet, ſom er den veſtligſte Deel af Amtet Hadersleb, ſtrekker ſig omtrent fra Oſten til Veſten 4 Mile, ſamt fra Norden til Sönden $2\frac{1}{2}$ Mill. Af de i forrige Capitel under Hadersleb · Amt anførte Plove findes i dette Lehn over 310 Plove, foruden 1305 Tönder Hartkorn. Af Indbyggerne i dette Lehn høre under Ribehuus · Amt, Grevſkabet Schackenborg, Haderslebhuus · Amt, det Rankau · Caſtellike eller Lindewittſke ſamt Gram og Nybel · adelige Godſer.

Nogle

Nogle og de fleste af Ribehuus- Amt fortore under Ribehuus- Birk, som blev oprettet i følge kongel. Rescript af 22 Apr. og 15 Jul. 1735, og Grændserne imellem dets samt de haderslebste Herreders Jurisdiction nærmere bestemte ved Rescript af 12 Aug. 1735, hvorfra Syns- og Tings- Bidner appelleres til Ribe- Raadstue, men andre Sager til høyeste Ret. Hvilke under Lustrup- Birk henhøre, see herefter om Svidding- Herred. Undersaatterne til Gram- og Nybel- Gaarde ligge under Gram- Birk. Haderslebhuus- og Kansau- Undersaatterne ere tingpligtige under de haderslebste Herreder, i hvilke de boe. Fra disse Herredstinge, ligesom og fra Gram- Birk appelleres til Overretten (Obergericht) i Slesvig.

I Almindelighed har de haderslebste, samt i sær de adelige Godfers Undersaatter større Friheder end de Danke, endskiont de alle boe imellem hinanden, saasom med Handel, Brændeviinsbrænden o. s. v. hvorved paagrændsende Riibstæder Ribe og Eolding i Særdeleshed tage megen Skade; Frihed for Indkvartering i Fredstider, Konge- Egter med Armeen, med mindre de tilsiges af deres Amts Øvrighed eller Godses Herfskab o. s. v.; men dog ere alle Ribehuus- Amts Undersaattere paa det faste Land saavel som paa Derne sonden Konge- Laen, Manse undtagen, undtagne fra Forordningerne om Kroehold og Brændeviinsbrænderie i Dannemark; og bør ansees paa lige Maade, som de slesvigiske Undersaatter i følge kongl. Resolutioner af 19 Dec. 1768, 28 Martii 1769 og 15 Nov. 1773.

Nogle Sogne langs den søndre Side af Konge- Laen har og et slags Frihed i Tolden, da de af deres egne Opdræt kunns ved Udførselen svare en liden Told; see Forordningen af 28 Maji 1701 Art. 5. og 4 Nov. 1776 Art. 11 med flere Anordn.

De fleste Bønderbygninger i dette Lehn ere grundmurede af de Stene, Bønderne selv brænde.

Ogsaa have Bønderne i de seeneſte Aaringer viiſt ſig meget flittige i at udfkiſte paa beqvemmeſte Steder og forbedre Byernes og Gaardenes Eyendomme; omendſkiønt her endnu ligger nogle fælleds og udyrkede Heder og Græsgange.

Overalt i dette Lehn boe eller opholde ſig endeel Gruentimmer, ſom fabrikere i ſtor Mængde Kniplinger, der, toldſrie, føres til Riibenhavn, Jylland, Norge og flere Steder.

Kirkerneſ Regnſkaber i Calſlund- og Frøs-Herreder høres af Amtmanden over Hadersleb-Amt; dog er Johl Kirke herfra undtagen, ſiden den ligger under Gram-Gaard. De øvrige Kirker i dette Lehn (undtagen Gram, ſom er under Gramgaard, ſamt Manſø, ſom ligger under Ribe-Stifts geiſtlige og verdſlige Øvrighed) haver Biſkoppen i Ribe, ſom Archidiaconus, under Opſyn, ſaavel med at høre Regnſkaber, ſom at bortſætte Tienderne og Eyendommene med videre. Kirkeſkriveren ved diſſe ſidſte Kirker (Seem undtagen) er Herredſfogden i Hvidding- og Nørrangſtrup-Herreder.

Hvad ellers i det Cap. om Hadersleb-Amt i Almindelighed er ſagt angaaende Aær, Frugtbarhed og Merkværdigheder, kan og forſtaaes om dette Lehn.

I. Calſlund - Herred.

Grændſer. Dette Herred grændſer mod Norden til Konge- eller Vilſlef-Aæn; mod Sønden til Ribe; mod Øſten til Frøs-Herred; med hvilke det i følge Reſer. af 19 Dec. 1710 har fælleds Provſt; og mod **Størrelſe.** Veſten til Veſterhavet: ſtrekker ſig fra Øſten til Veſten næſten 4 Mile, men fra Norden til Sønden knap 1 Mil, udgior under Hadersleb-huus-Amt 23 $\frac{1}{2}$ Plove, og under Ribehuus-Amt over 310 Tønder **Plove og Hartkorn.** Jedſted og Hillerup den halve Deel, næſten 30 Plove og over 60 Tønder Hartkorn, henhørende under Vilſlef Sogn i Nørre-jylland,

jylland, ligge inden dette Herreds Grændser. Af Skove findes ingen Skove. i dette Herred, men nogle store Heder, gode Kornlande og Græsenge, hvilke sidste dog ved Vesterhavets Oversvømmelse lide ofte Skade. 1321 in Parasceue, lagde Biskop Johannes af Ribe, Frøsherrit, Kallslundherrit og Mannøs for evig Tid til Cantor i Ribe-Domkirke. 1352 folgte Fr. Ees, Bertel Lillæs Enke en halv Otting Jord i Calslundhæreth i Norre-Arthrop til Hennike Wold.

1.) Calslund Sogn (a). Annex til Hiortlund. Calslundbyne. Hiort-
F 3

- (a) Findes i de ældre Tider skreven Kalslund, som viser Ordets Oprindelse af Kalv og Lund. Kirken ligger ude paa Marken midt i Herredet, 6 Mile nordvest fra Hadersleb og $1\frac{1}{4}$ Mil nordost fra Ribe. Om Kirkens Bygning fabuleres, at, da den i Christendommens Indførsels Tid skulde bygges, blev Stedet dertil af de myndigste udseet noget norden for det Sted, hvor den nu staaer, og Materialier til Opbyggelsen der hensøgt, men alt hvad dertil om Dagen var sørt, blev om Natten derfra igjen sørt hen til det Sted, hvor Kirken nu staaer, som altsaa forvoldte, at den der blev sat. Men naar Fabelen forklares, bliver Historien uden Tvivl denne: Et Karonstød norden til Osten for Calslund Kirke findes i Grunden nogle i Rad staaende store udbugne Stene, som for nogle Aar siden kunde sees, men nu ere bedækkede med Jord; hvilket giver Formodning, at der i den hedenske Tid har været et Afguds-Huus. Da man nu ved Christendommens Indførsel bygte Kirker gemeenlig paa de samme Steder hvor Afgudshusene havde staaet i den hedenske Tid, saa skulde Kirken nu ogsaa her have staaet; men da de Christne eller Munkene her have fundet for godt at vige lidet fra den almindelige Regel, og at anlægge Kirken noget derfra, men hør seet sig for svage til at trænge igiennem dermed, har de rimelig grebet til deres sædvanlige Marime, og, efter at have om Natten ladet Materialierne hensøre paa det Sted hvor de vilde Kirken skulde staae, indbildt Almuen, at det var Guds Villie, at Kirken der skulde bygges. I Kirken er begravet nu levende Præstes næste Formand Hr. Hans Munch, dog uden noget Monument.

Hjortvad (b). Villebøl. Rønning ic. 4 Nove og over 24 Tønder Hartforn. 2.) Hjort:

ment. Om saadant Begravelse kommer af, at Calslund skal tilforn have været Hovedfogt, kan ikke siges: ey heller om flere af Stedet's Sognepræster der ere begravede. I Choret findes en udhuggen Ege træ: Kamme, som melder om en derunder begravet Povel af Villebøl, hvorom høves per traditionem følgende: at han, nemlig, har i Almindelighed været kaldet Povel Bartkier, og at han var paa Floden med Høyløvl. Ihus. Kong CHRISTIAN IV. da Hans Majestæt i egen Høye Person anførte den danske Flode imod den Svenske, og mistede sit Dye. Og, som man da ikke var forsynet paa Skibsfloren med Chirurgi, angav bemeldte Povel sig at kunne og ville curere Kongens Dye, som og ske; thi han havde i hans Ungdom lært noget af Chirurgien, men maatte formedelst begangen Mord være landsflygtig; dog, som man i Krigens Tid ey randsagede saa nøye efter ham, og Matroser behøvedes, fik han Lejlighed at give sig i Tjeneste som Matros. Endelig, da Kongen efter fuldendte Cur spurgte ham, hvad han ønskede sig af Kongen for hans Tjeneste, svarede han, i at give sin begangne Misgjerning tilkiende: "at han maatte nyde Fred og Frelse": hvortil Kongen siges at skulle have svaret: "Ja, min Fred skal du have, men Frelse: Fred" maa du først selv forske dig". Den Gaard han boede paa i Villebøl, siges han at have havt frie for Skatter, saa længe han levede, affortrængte Narfag. Iblant fortælles om ham, at han i den tet norden Villebøl forbi løbende Konge: Aae ofte vovede sig yderlig, ey uden Fare for at drukne, og erindret om at tage sig vare, skal have svaret: O! har jeg seylet saa mangen farlig Søe, da maatte det være en Skam, skulde jeg drukne i denne Nende. Dog druknede han, efter Sigende, der i Aaen. Gandske kort Østen for Kirken findes tre Høye, Løvs: Høye kaldet, hvilke ligge i en Triangel, den eene noget større end den anden, og ey over et godt Døffelud fra hinanden. At der forðum har været Skov der i Sognet, sees endnu af det Krat, som findes imellem Dyerne Calslund og Hjortvad. For denne Efterretning kan Sognepræsten Hr. P. Thun talles.

(b) Hjortvad, som er den yderste Dye i Sognet mod Hygom Sogn, hvarfra den skilles

2.) Hiortlund Sogn (c). Hovedsogn til Calslund. Hiortlund. Hedegaard. Steens. Klæret x. $3\frac{1}{2}$ Møve og over 28 T. Hartforn.

3.) Sædrup Sogn (d). Byerne Sædrup (e). Kirkebye. Tanderup.

Skilles ved en Aae, Hiortvad, Aae kaldet, synes usejlsbar at have faaet sit Navn af det Vadsted, som Hiorte der har havt fra Hygom Sogn til Calslund Sogn & vice versa. Her har Tinget tilforn været holdet.

- (c) Vore hedenske Forfædre i denne Egn have nogle gange aarliggen forsamlet sig her i denne Lund, hvor Kirken staaer, og sammesteds under aaben Himmel tilbedet Solen. Sognet ligger vesten for Calslund.
- (d) Sognet er stor Fare underkastet af Vesterhavets Overføsmmelse, som ofte har ødelagt baade Mennesker og Dvæg, saasom Aar 1634 Natten imellem den 10 og 11 October, da i dette Sogn ifkun 30 Mennesker bleve reddede. Af Beboerne regnes 55 Kantsau-Tienere, 276 Ribebuus- og 75 Haderslebhuus-Undersaatter. Kirken er indviet til St. Nikolaus, ligger en god halv Mile nordvest fra Ribe, men over 7 Mile nordvest til Vesten fra Hadersleb. Denne smukke Kirkes Taarn staaer paa Kirkens søndre Side, hvilket skal betyde, at Sædrup Kirke er den sidste og yderste Kirke i Sønderjylland. (See Tom. 5. p. 690). Dog staaer i sør Hiortlund, saa og Lintrup Kirker nærmere Grændserne. Man har i Sædrup Sogn stor Mængde paa Skov og Løvemoser; hvorimod man har Kjønne Lyngheder til Brændsel. Her begyndte i fordam Tid den store, vidtløftige og farlige Fares Skov, som var 8 Mile lang. Dette Sogn ligger sønden for Hiortlund. 1274 nævnes Mæg. Jacobus de Fartorp. 1353 folgte Conrad Kouærtson alt sit Gods her i Herredet, som han havde arvet efter sin Fader Bertel Lillz, til Nicol. Matyssen. 1376 forekommer Laur. Johannis dictus Fyl, Rector eccl. b. Nicolai in Farthorp. 1436. Niels Jacobsen i Farthorp af Waaben. 1543 gjorde Kong CHRISTIAN III. Mageskifte med Ribe Magistrat, som fik Gaarden Tvedellharde her i Sognet for en Gaard i Kierbolling i Særup Sogn udi Kalselndt Herred.
- (e) Kaldes i daglig Udtale Særup, ligesom og Nørærup, frafaldt Sønderærup i Vestervedsted Sogn.

Landerup. Meisbye, af Hillerup det halve. Kiærboell. Gaardene Nygaard. Ond · Aften, nu kaldet Lundgaard. Slukefter, nu Nygaardsholm. Blæsbiærg. $4\frac{1}{2}$ Plove og over 270 T. Hartkorn.

4.) Lintrup Sogn (f). Lintrup. Meisbye. Dover. Aarslund. Foldingbroe. Bimptrup. Tornum. Nør · Olling. Kastbiærg. Skovlundgaard. Skærrebek · Mølle. Kastbiærgsled, og den kongel. Forpagtnings · Gaard Torunggaard. $8\frac{1}{2}$ Plov og over 5 T. Hartkorn.

5.) Zierring Sogn (g). Annex til Lintrup. Hierring og Gastrup. $2\frac{1}{2}$ Plove og 9 Tønder Hartkorn.

II. Frøs · Herred.

Grændser. Dette Herred grændser mod Norden til Konge · eller Skodborg · Naen, mod Osten til Gramherred under Proovstiet Hadersleb, mod Sønden til Herredet af samme Navn under Ribe · Stift, og mod Proovstie. Vesten til Ealslundherred, hvormed det er samlet under et dansk Proov · Størrelse. stie i Ribe · Stift; er knap 2 Mile langt og bredt, staaer for $35\frac{1}{2}$ Plove Hartkorn. og over 187 Tønder Hartkorn til Ribe · Amtstue. Her har man gode Kornmarke og Tørvemoser. Her ligger foruden den betydelige

(f) Kirken ligger fra Ribe i Nordost $2\frac{1}{4}$ Mil, fra Hadersleb i Nordvest $5\frac{1}{4}$ Mil. 1342 nævnes Mag. Jacobus de Lintrup. Her er den berømte Søren Lintrup fød.

(g) Dette Sogn skal have sit Navn af Nordens Herthe, som var Gudinde for Frugtbarhed, ligesom de Romeres Ceres. Kaldes og i daglig Tale Øster · hierring, for at gjøre Forskiel imellem samme og Dyen Hierring i Gulbagger Sogn, Skads · herred udi Jylland. Kirken ligger fra Ribe i Nordost $2\frac{1}{2}$ Mil, fra Hadersleb i Nordvest $4\frac{3}{4}$ Mil, sønden for Lintrup. Udi dette Sogn salde store Heder og Moser.

tydelige Gram-Skov samt endeel andre, og den store Fares-Skov, Skove. (hvoraf det Navn Frøs har sin Oprindelse), som fra Nordost til Sydvest udgjør 2 Mile, og gjør Grændse imellem dette og det Haderslebske Gramherred, samt er en Levning af den særdeles farlige store Skov, som strakte sig næsten fra Vester til Østerhavet, (hvorum see Sardrup Sogn og foran under Hadersleb-Amt). See og danske Atlas Tom. 5. p. 676.

1.) Zygom Sogn (a). Hygom. Harrebjæ. Brostrup. Fæsted. Kamptrup. Knorborg. Baadslund. Holm. Fæstedtoft. Olling. 13 $\frac{2}{3}$ Plove og over 11 Tønder Hartkorn.

2.) Rødding Sogn (b). Rødding. Rødding-Skove. Bræm. Møllen. Den kongelige Forpagtegaard Røddinggaard. 2 $\frac{2}{3}$ Plove og over 7 Tønder Hartkorn.

3.) Skrave

(a) Kirken, som er anseelig stor, af Kampesteen, med et høyt spidst Taarn og Klokker, ligger fra Ribe 2 Mile til Nordost, og fra Hadersleb omtrent 5 Mile til Nordvest, ligger sydvest fra Hjerting. Om Præsterne see i Hofmans Hundager Tom. 9. Append. til Ribe p. 15. Fra Kamptrup faaer Ribe-Risbstad sine fleste Mose-Lørv. Tinget for dette og Ealslundherred holdes her i Hygom. Indbyggernes Antal beløbe sig til 590. Holm her i Sognet skal have været beboet af Adelsfolk. I Sognet er to Skoler, en i Hygom og en i Kamptrup, som er byggede af Kirkens Midler, som og lønner Skoleholderne. Til Hielp for Skoleholderne har Præsten sal. Herr Anker Svenstrup testamenteret 200 Mark Lybsk, som staae i Præstegaarden mod 5 prEto Rente. I gamle Tider skal en Canonicus have resideret ved Kirken. 1518 pantsatte Niels Friis Cantk i Wiborg, Jep Friis af Lyngholm og Mogens Thomesen af Damsgaard til Kong CHRISTIAN II. Holm og Holm Gods i Hygom Sogn udi Karlskrøndherrett.

(b) ligger fra Ribe 2 $\frac{1}{2}$ Mil til Nordost, fra Hadersleb 4 $\frac{1}{2}$ Mil til Nordvest. Østnordost

- 3.) Skrave Sogn (c). Annez til Rødding. Riobenhø. Langved. Kraustrup. 3 Plove.
- 4.) Østerlinnet Sogn (d). Byerne Østerlinnet (e). Stensdrup

Østnordost fra Hygom. Sognet har 360 Indbyggere. Kirken er maadelig uden Taarn. Baade Byen og det meste af Sognet ligger paa Engbond. Skolehusene ere bygte af Bønderne.

- (c) $4\frac{1}{2}$ Mill Nordvest fra Hadersleb, $3\frac{1}{4}$ Nordost fra Ribe; Østnordost fra Rødding, hvortil det er Annez. Kirken ligger for sig selv paa Marken og paa den østre Ende ere to Fruentimmer udbugede, hvoraf den ene siges at have byggt Kirken, og den anden lagt en Broe over Konge-Kaen ved Skodborgshuus, hvor der endnu sees gamle Vælekumper i Kaen. Indbyggerne ere 280.
- (d) Grændser paa østre og nordre Side ind til Øpenvad og Jels Sogne udi Hadersleb Provstie, paa Søndre og Vestre til Nustrup og Gram Sogne i Ribe Stifts Gramherred. Ligger fra Ribe 4 og fra Hadersleb $3\frac{1}{2}$ Mill sønden fra Skrave. Navnets Derivation synes at være enten af Lindetrær, eller af Lin hvoraf Linnet gøres; men det sidste avtes ey her, og de første findes ey i nogen Mængde. Kirkebyen kaldes Øster-Linnet til Forskiel paa Byen Vester-Linnet, som ligger i Gram Sogn; men efter Sigende skal fordom have hørt til Østerlinnet Sogn. Der menes, at dette Sogn har i de ældre Tider været et Annez til Nustrup; men da Sognet besværgede sig over, at det ofte i de Tider om Aaret, naar det er vanskelige at komme over den mellemløbende Aae og bløde Enge, maatte savne Præstens Nærvarelse til de Tider han meest behøvedes, omfider har faaet sin egen Præst; og dette er rimeligt; thi hvor Præstegaarden under Fælledskabet havde en Ager i en Bang, der favnede en Gaardmand samme, og saaledes var det i alle Bange og Enge: ey at tale om; at de andre Byer i Sognet ogsaa hver i sær har udlaant noget Grund til Præstegaarden, s. Ex. Stensdrup har givet Præsten Mose-Jord; Nøibøll et Stykke Eng af deres Enge, kaldet Hummelmay, og fire Ager ved deres Bye, som nu ved Udskiftningen (hvorom mere under hver Bye) er kommen ind til Byen her; Terp og Nøibøll skal have givet
- noje

nogle Agre og Jord tillige at grave Lørd paa, men det er ved Forsømmelse i forrige Tider kommen i Forvirring, at ingen veed nu hvor det er. Præstegaarden blev, saavelsom $\frac{1}{2}$ Deel af Sognet, afbrændt af de brandenborgske Krigsfolk midt i det syttende Seculo i Hr. Povel Madsen Transe Tid, hvilkes sees af et Tingsvidne dat. 1 Nov. 1665 om Præstens og Sognets fattige Omstændigheder: Hr. Transe beboede derpaa en Ødegård af 3 Ørtinger, og hans Estermand Hr. Raunde ligeledes indtil 1735, da Herr Buk, der ey vilde kiøbe Dødegården at boe udi, opbyggede først den afbrændte Præstegaard med stor Beføstning, og til Byrde for Esterkommerne. Kirken er bygget af firkantede Kampesten, tækket med Bly: har et lidet Spiir, hvori Kloffen uden Inscription hænger: var i Jare 1772 Natten mellem Løverdag og Paaskedag, da Branden af Sognesogdens Gaard, som afbrændte, antændte og saaledes beskædigede Spiiret, at det af nye maatte opsættes: er holdt vel ved lige uden og inden; rummelig nok: har to Rader Stole, og et temmeligt stort Pulpitur, ziret med de tolv Apostle. 3 Altergulvet er et aabent Begravelse under Jorden: hvem samme har tilhørt, vides ey; thi Risterne ere forraadnede, og ingen Inscriptioner ere at finde. Altertavlen er smuk. Kalk og Duff er af Sølv forgyldt. En Sølvdaase til Oblater er givet til Kirken af Iver Hansens endnu i Byen levende Enke Anna Kirksine Knuds Datter, en Datterdatter af Hr. Laurids Raunfœ. Anledning hertil var, at Gud havde hiulpet hende fra en Sinds Svaghed, hvoraf hun længe havde været plaget. Paa Daasen, midt paa Laaget, staaer 1762, og rund omkring følgende Vers, hvis Begyndelses Bogstaver udgøre Begyndelses Bogstavene af hendes Navn:

Af Jesu, Livsens Brød, som for os villig døde,
 Kand Naadehungrige faae livlig Siælesøde.
 Kom da, vansmagtet Siæl! den himmelsøde Ket
 Din syndbetyngte Hand kand eene giøre let.

Her ere hist og her endeel Høye: Een paa Østerlinnet.Hede, kaldet Holunds-kirke, men intet vides meer end Navnet: Nogle paa Søndermarken synes at være gamle Begravelser; i een af samme fandtes 1775 nogle Knokler og Afke, tillige med endeel Potteskaar, men det var alt. Næringen er saerlig Korn-Salg, i sær Rug og Voghvede; thi Sognet har godt Korn-

drup (f). Noibøll (g). Roibøl (h). Terp (i). Fengaardene
 Eved (k). Eimmetngaard (l). Suulfiggaard (m). $6\frac{1}{4}$ Møve.
 s.) Sole

land. Opdræt af Creature er ey betydelig, da Høet er lidet og Græsnin-
 gen ringe. Vieaol lægge de fleste sig efter, og finde fordeelagtig. Knip-
 linge gøres her af mange, og giver unge Piger eller andre Fruentimre god
 Næring og deres Ophold: i de forrige Aaringer, da Kornet var dyrt og
 Kniplingerne i liden Priis, begyndte disse Arbejders Tall at formindskes,
 men nu tiltage de igjen.

- (e) Beboerne, i alt 16 Gaardmand, har i sidste 4 Aar faaet deres Landerier
 udskiftet, huer sit Agerland, Eng og Hebe paa et Sted, og beqvemmelig.
 Gaardene i Byen ere Fæstegaarde, undtagen 1) Nørregaarden, som har
 tre Beboere og hører under Gramgaard, og 2) Hofgaarden, som har væ-
 ret en Pensionaargaard, hvilket sees af et gammelt Haandskrift dat. 26 Aug.
 1666, hvort da værende Beboer Bastian Henwikken forbinde sig til for
 sig og sine Arvinger at betale aarlig for Smørhøt og Dvægtende 2 Rdlr.
 til Præsten, samt 6 Rdlr. for Kornieuden, foruden andet aug. Offer, Kir-
 kens Tiende, Degnens Rettighed ic.; men den er siden bleven solgt af Kon-
 gen for en vis Summa og med den Condition, at Egeren aarlig betaler til
 den kongel. Cassa 100 Mk. Coar. ogsaa er Tid efter anden gjort nogen For-
 andring i Henseende til bemeldte Bastian Henriksens Forbindelse.
- (f) Ligger meget højt, og synes ligesom at staae op, hvoraf ventelig Navnet:
 har 12 Gaardmænd til Beboere; hvilke alle 1775 har udskiftet deres Lan-
 derier: har endskiønt ellers den ringeste Bye i Soenet, og fornemmelig
 ved den store Skade dens Korn- og Græslund tager af det slags store Orm,
 som ligge paa tredje Aar i Jorden, og siden blive flyvende, eller de store
 Oldendorrer) frem for de andre Byer en stor Mose, hvori Præstegaarden
 og har en liden Part. Et Vestergaarden ligger en liden Krat eller Skov,
 kaldet Sugsfang.
- (g) Skrives og Modbøl; synes at komme af Mai, eller Mad, som Eng her
 kaldes, da Byen ligger ind til Engen: har 8 Gaardmænd, hvilke ere i
 Færd med at udskifte deres Landerier. Grunden er tør og karp, og giver
 den renefte og beste Søde-Rug her i Egnen, har ringe Græsning og liden Eng.

5.) Sole Sogn. (n). Fohle. Møllerup. Gamderup. Ob-
befikter og Stampemøllen. $9\frac{7}{12}$ Møve, og næsten 35 Tønder Hart-
korn, deels Selvejere og deels under Brevskabet Schackeborg.

Y 3

III. Gram-

- (h) Navnet er af Roi, et gammelt Ord, som betyder Skov, og Byen ligger ved Siden af noget Skov, har fire Gaardmand til Beboere, hvilke nu og udfiske deres Land. Grunden er sejt og kold, og her voxer ringe Korn; men dette kan afhjælpes ved Brugen af Mergel, som man for 4 Aar siden har funden ved Byen, og har prøvet til stor Gavn og Fornøjelse.
- (i) Navnets Derivation er det almindelige, nemlig Torp eller Dorp: har fire Beboere der alt for 10 Aar siden have skiftet deres Landerier. 1499 folgte Claves Kruunmedike Ridder et Gods i Torpe, og et andet Gods i Calslundherred, kaldet Norealsengen, til Kong JOHANNES.
- (k) Grunden er lav, og ringe til Korn, undtagen noget Land omkring Gaarden, som aarlig bruges til Sød.
- (l) Er Sognesfogdens for 6 Aar siden afbrændte Gaard, som blev udshyttet til en langstbortliggende Bøng, kaldet Geilen.
- (m) Ogfaa udshyttet, for at give de andre, som bleve i Byen Østerlinnet, større Bequemmelighed: er bygget ved et Vandløb kaldet Juulstige, og har deraf Navnet. (Efterretningen givet af Sognepresten Hr. Chr. Foerfom).
- (n) Ligger $1\frac{3}{4}$ Mil østen Ribe, men imod 5 Mile Vestnordvest fra Hadersleb, Østen for Østerlinnet. De fleste Beboere høre under Gramgaard, ligesom og Kirken er kommen til denne Gaard samme Tid som Gramkirke (see herefter). Narup i Gram Sogn og Herred har lagt her til Sognet, men er kommet herfra siden Kong FRIDERICH IV. Tid, formedelst Fladsaae, som gaaer herimellem, efter at Broen er affaldt. 1725 er her byggt en Skole, hvortil Fr. Anne Sophie Rantzau, Grevinde af Schack, har givet Træet, og ved Fundat af 1740 aarlig 10 Rdlr. til Skoleholderens Lon. Paa Kirkegaarden er en Ligsteen-øver Ober-Inspector Christian Lehmann, døde 1748 den 5 December.

III. Gram - Herred.

Størrelse. Dette Herred, som er omtrent $2\frac{1}{2}$ Miil langt og $1\frac{1}{2}$ Miil bredt,
 Grændser. vender mod Norden til Frøs-Herred, mod Osten til det haderslebste
 Gramherred, mod Sonden og Vesten til Nør-Rangstrup og Hvid-
 ding-Herreder; og er næsten som en De omringet af begge Nipsaaes
 Skov, Hede og Mose. Det har noget Skov, og adskillige udrykede Stykker Hede-
 de og Mose. Det staaer for nogle og 40 Plove, og næsten 8 Ton-
 der Hartkorn. Jydbyggenes Tall er ved 2200. See danske Atlas
 T. 5. p. 675. Kong CHRISTIAN I. folgte og skædede 1465 Grams
 herred til Benedict von Aleueld Henriks Søn for 4000 Mark Lybsk.
 Sognene ere:

1.) Gram Sogn (a). 5 Byer, Gram. Rastrup. Thiset.
 Endrupskov. Vesterlinnet, 2 Torpe. Narup og Skoldager. 2
 Herregaarde,

(a) Sognet saavelsom Kirken menes at have Navn af Gramgaard, (hvorom
 mere siden). Sognets Langde fra Øster er $1\frac{1}{2}$, og Brede fra Sønder til
 Nord 1 dansk Miil. Det grændser mod Nord til Rødding, Nordøst til
 Østerlinnet, Øster til Nustrup, Sønder til Høirup, Sydvest til Spandet,
 og Vester til Seem Sogne. Alle i Sognet skattende Bønder høre til Gram
 og Nybel, undtagen Narup, der har tre Beboere og staaer for $\frac{2}{3}$ Plov,
 som hører til Haderslebhuus, og i Henseende til Jurisdictionen under Gram-
 Herred, samt $\frac{1}{4}$ Gaard (en Otting) i Endrupskov, og en Gaard i Thiset,
 som høre til Grevskabet Schackenborg. Sognet er meget folkerigt: Com-
 municanternes Antal 1776 var 988: fra Aaret 1730 til Aar 1775, begge
 incl. ere fødte 2106, døde 2077, altsaa i disse 46 Aar 29 flere fødte end
 døde. At de fødtes Tall i saa mange Aar ikke mere overgaaer de Dødes,
 kan uden Tvivl tilskrives den Mængde af Kniplingspiger, som blive vans-
 føre og henviise ved Kniplingskrinet. Aaret 1659 ere her af Vest og Hun-
 ger døde 702 Mennesker og vare da her i Sognet kun 4 par Egtefolk.
 Jordarterne ere: en anseelig Deel leerrig, en Deel blandet med Leer og
 Sand,

Herregaarde, Gram og Nybel. En kongel. Pensionairgaard Siels-
toft. En liden Gaard paa Nybel Grund Skovgaard. En nybygt
Gaard

Sand, en mindre Deel sandig, en Deel blandet med Sand og Græs, en liden Deel moerrig. Ved Opgravning er ingen Jordarter fundne, der indeholde Metaldele eller bejnderlige Steenarter; men her findes paa mange Steder det saa kaldte Mergel, som af nogle med megen Nytte er brugt paa Lov og moerig Grund. Beboerne have Fortraad af Agerland, og tilstrekkelig Engbond, (hvoraf andeel er blød, nogle Enge haarde og kan sættes under Vand, nogle saa kan og uden Skade tvende gange høstes). De bruge noget af deres Jord i 4, og noget i 3 Aar, og lade den hvile i 5 a 6 Aar; avle til Kornødenhed Byg og Havre, men overflødig Rug og Voghvede, hvoraf Rugen, sær i den vestre Deel af Sognet, er fortreffelig til Brød og Sød; kan næsten afsætte alt det Korn, de kan sælge i Sognet til Huusfolk, Haandværksfolk og Qvindelønnet som kniple, hvoraf et en stor Mængde. De have en temmelig god Opdræt af Heste, Hornqvæg og Faar. De lægge sig alt mere og mere efter Vieavl, og sandtes i Sognet 1776 omtrent 400 Viestader; men paa Frugt- og Humlehaver anvendes endnu her ingen Gliid. Deres Gaarde ere i Almindelighed vel bygte; de fleste, bejnderlig de nye, ere af Grundmuur, hvortil de selv brænde Stenene. De ere vel forsynede med Brænde af de saa kaldte Klyne (Mose-Løv), og Glad- (eller Hebe-) Løv. Vønderne, nogle saa undtagne, gjøre intet Hoverie uden nogle saa Egter, og ere ansatte for taalelige Friheds-Penge. Deres Landhuusholdning er i de sidste 11 Aar mangfoldig forbedret ved Agress og Enges Udskiftelse og Indgræsning; og nogle have særdeles udmerket sig ved Gliid i Aerdyrkingen. Nogle Steder lide undertiden stor Skade af det slags Orme, som i deres fulde Væxt kaldes Oldenborrer; disse for Landmandens skadelige Creature bleve her først bekiendte for 42 Aar siden paa et Sted kaldt Braae i Nustrup Sogn; i de første 26 Aar gjorde de ingen synderlig Skade, men i de sidste 16 Aar have de meere og meere udbredt sig; de findes meest i løs og sandig Jord, og gjøre der den betydeligste Skade; dog findes de og i Leergrund; men saafrem samme bedre holder Fugtigheden hos sig,

Gaard paa Nybelgaards Grund. Vester-Nybel. 2 eenlige Steder.
 Aaskov og Sielsbroe. 2 Vandmøller, Gram og Sielsbroe.

2.) Nu:

fig, saa lide Kornets og Græssets Nodder ikke saa meget af deres Graadig-
 hed; thi Skadent stcer egentlig i stor Tærke. I Høylene, hvortaf her ere
 endeel, ere hist og her fundne gamle Leerpotter med Aske og Deen, som
 Spor af hedenske Begravelser. Paa Grambyes Mark findes en Rilde,
 kaldet Selligkilde, Vandet Selligvand, som over 100 Aar har været i
 Anseelse blant Almuen, og er bleven sticrig søgt St. Hans Aften: Om no-
 gen Kyndig har prøvet dette Rildevand efter physiske Regler, og om nogle
 Syge deraf virkelig have sundet sig bedre, deromt haves ingen tilforladelig
 Efterretning. I Sognet ere to Aaer, den eene er den i Geographien be-
 kendte Nipsaae, som efter sin Beliggenhed forandrer sit Navn, at den her
 i Sognet kaldes Gram-Aae; vesten for Nybel, hvor den løber tet forbi,
 Glads-Aae: den anden Aae, som løber tet forbi Sielstoft, kaldes der
 Siels-Aae, lidet vesten for, hvor den løber forbi Arnum Bøe i Høirup
 Sogn, kaldes den Arnum-Aae; den løber til Sielsbroe-Mølle, hvor den
 nedan for samles med den dmmeldte Gram-Aae, og løbe begge samlede til
 Ribe. I begge Aaer fanges Giedder, Aborrer, Orter, Skaller og fortreffe-
 lige Aal. Gram-Mølle ligger nær ved Gaarden, har to Korngange, Un-
 derflæt-Vandhiul; er i god Stand, og kan svare 4 til 500 Rdlr. i Forpagt-
 ning. Sielsbroe-Mølle hører til Nybel, har en Korngang, Underflæt-Hiul,
 og et lidet Pølværk; svar: r i Forpagtningspenge 68 Rdlr. Kirken ligger
 ongefær midt i Sognet og paa et Sted for den største Deel af Menigheden;
 $3\frac{1}{2}$ Miil vesten Hadersleb, og $2\frac{1}{2}$ Miil østen Ribe. Dens Sted mener
 Almuen ved en Art af Underværk af Forsynet at være bestemt; thi de for-
 telle: at der paa Kastrop-Mark var til Kirkens Bygning udset et Sted,
 hvor endnu ligger endeel Stene, og kaldes Gammelfirke; men alt hvad der
 blev byggt om Dagen, blev om Natten nedrevet og henflyttet til det Sted,
 hvor den nu staaer. Den holdes i god Stand, og er takt overalt med Dye.
 Altertavle og Prædikestool er af smukt Arbeide. Den har evende Pulpit-
 ture: Eet for Hørfabet ved Kirkens nordre Side, hvorpaa findes de greve-
 lige

lige Schakiske Vaaben; og et for Almuen med 9 Mand- og Qvindestole. Kalk og Disk, en Oblat-Væske og en Viinkande ere af Sølv. Messehagel, Skjorte og Alterklæde ere prægtige, og bleve for faa Aar siden af nu værende Herskab bekostede, saasom de gamle bleve stiaalne. Der findes nogle Steen-Epitaphia indmurede i Væggene over nogle af de forrige Præster; og under Opgangen til Herskabets Pulpitur henger et lidet Træ-Epitaphium, hvorpaa findes et Egtepar skildrede i gammeldags Dragt med Kraver og sorte vide Rapper, tillige med tre Børn næsten i samme Dragt, med denne Daaskrift: Melcher Seste sin older 36 aar, sin fallige Hoftru Katrine Fischers, som löver hos Herren, hendes older 28 aar. De som haffde tilfammen 3 Daghter, de 2 lever oc den jen lever hos Herren. Kirkegaarden er indbegnet med Steengiærde, som er prydet med 4 store Muurpiller, 2 Østen, og 2 Vesten i Giærdet, med dobbelte Porte foruden Stætte paa hvert Sted med Jern-Riste. Jus Patronatus og Vocandi er af K. CHRISTIAN V. skienket og skjødet til Feldtierre Hans Schack, Greve til Schackenburg 1673. Den er altsaa gaaet ud fra Archidiaconatet. Dog er han og esterskommende Eyers ved Skjødet tilforpligtet at svare til Bispeppen Cathedra-ticum og videre, samt til andre hvad svares bør. Kirken er neppe rummelig for Menigheden, saasom den fra Begyndelsen ikke er indrettet efter nærværende Antall af Menighedens Lemmer, da vestre Delen af Gram Sogn i forrige Tider har havt sin egen Kirke, som laae østen for Endrupskov og havde Navn af St. Theocari Kirke. Aaret, naar samme blev nedbrudt og dens Menighed til Gramkirke henlagt, finder man ingensteds; men af nogle Omstændigheder sluttes, at det er skeet noget over Midten af det sextende Aarhundrede. Samme Kirkes Sted er endnu kiendeligt nok. Om dens Døbesteen fortælles dette: Den blev efter Kirkens Nedbrydelse ført til Nybelgaard, og der brugt til et Hundetrug, men da alle Hunde, som deraf aade, strax bleve galne, saa blev dette anseet som en Straf for sammes Vanhelligelse, og derfor henschyttet til Gram Kirkegaard, hvorpaa den nu staaer. Om dens Klokke fortælles dette: Den blev stiaalet; men da Tyven med samme kiorte over en Aae nær ved Endrupskov, gif Vognen i tu, og Klokken nedfank saa dybt, at den ikke mere kunde findes. Overtroen lader den endnu

2.) Nustrup Sogn (b). Nustrup. Beck. Kolsnap. Gabel. Brøndlund. Ahlfær. Skibelund. Braagaard. I alt 116 Familier og $13\frac{1}{4}$ Plove.

3.) Skrydstrup Sogn (c). Skrydstrup 27 Gaarde. Ellsholt 2 Gaarde. Hørrlyf 2 G. Uldal 4 G. I alt 57 Familier og $4\frac{1}{4}$ Plove.

IV. Nør-

endnu ringe, og paastaer, at den ofte giver en lydelig Klang til Beviis, at den der ligger til Beskæmmelse for Lyvene. I Sognet ere fem Skoler for Almuens Børn. De tvende deraf ere af det nu værende Herfskab, og de trende i Gram, Thiset, og Rastrup-Byer af næstforrige Herfskab, (see Hofmans Fundamer T. 4. p. 574) anlagde: Hver Skoleholder har til aarlig Løn af Herfskabet 10 Rdlr, og Skoleholdernes øvrige Indkomster ere efter hver Byes Størrelse og Beskaffenhed ansatte. (Det meste heraf fra Personel-Capellanen Hr. Fr. Chr. Claudi). 1458 nævnes Clemens Matthie presbiter & curatus Ecclesie Gram. Biskop Eskild i Ribe gav noget Gods i Tursvold her i Sognet til Kirken, hvorfor hans Mars Tid aarlig holdtes.

(b) Indbyggernes Antall er 720. Kirken, som i Pavedømmet har været indviet til St. Laurentius, hvis Billede der endnu findes, er overmaade stor, den største i Længden af Landsbyekirkerne i Ribe-Stift; ligger $2\frac{1}{2}$ Miil vesten Hadersleb, samt $3\frac{1}{2}$ Miil østen Ribe til Øster fra Gram. Den har adskillige gange, nemlig 1603 den 18 Oct. 1609 den 25 Aug. 1687 den 5 Aug. været angreben af Torden=Ild og alletider i Taarnet, som deraf er opbrændt. Paa Nustrup=Mark har været et Slot, kaldet Gaasfær, hvis Grave endnu ere i Stand, men af hvem det har været beboet, eller naar odelagt, vides ikke. Jonge v. 839 siger at det har staaet efter Hertug HANSES Tid. Sal. Hr. Provst Wedels første Hustru Anna Elisabeth Friis, har for sin Guldkjæde ladet bygge et Fattighuus hos Kirken, hvori 2 Partier have stie Bærelser.

(c) Indbyggernes Tall er 500. Kirken, som er en liden uansæelig Bygning, er, som der menes, opbygget af Biskop Magnus i Ribe, som bade 1369,
hvis

IV. Nørrangstrup · Herred.

Dette Herred, som beregnes at være 3 Mile fra Østen til Vesten, men $1\frac{1}{2}$ Mill fra Sønden til Norden, grændser mod Norden til Gram-Herred, mod Østen og Sønden til Sønderrangstrup-Herred, mod Vesten til Hvidding-Herred. Hele Herredet indeholder 62 $\frac{1}{2}$ Plove, og var i de ældste Tider luttet Skov; nu sees ingen syn- derlige Skove, men mange udyrkede Heder og Moser. Bondebyer- nes Bygninger ere overalt grundmurede af de Stene, som Bønderne selv have brændt i deres anlagte smaae Teglbænderier. Sluttelig har Herredet i gammel Tid hedt Ravnstrup, da det endnu i sit Sigil fører to Rævne. Indbyggernes Tal var 1769 i alt 2300. Iver Takælsun bortgav 1256 til Biskop Esger i Ribe alt sit Gods i Rauens- storp, hvilket 1266 blev confirmeret af Hertug Erik. Det bestaaer af følgende Sogne.

3 2

1.) Besf

hvis Billede i suldt Legems Størrelse udhugget af Træ sees bag Prædike- stolen. Den ligger $2\frac{1}{2}$ Mill sydvest til Vesten fra Hadersleb og 4 Mile Ost- sydpøst fra Ribe; til Sønden fra Nustrup. Altertavlen er repareret 1757. Til denne Kirke har Peder Oluffen, som i 50 Aar mindre end 2 Maaned- der her var Degn, og døde 1751, givet 10 Aldr. Da værende Sogne- præst Provst Wang formaaede og Sognefolkene til her at oprette en Skole, hvorefter haves Amtmand Vieregges Brev, dat. Hadersleben den 26 Nov. 1737. Sognet har Mangel paa Skove, men de beste Torvemoser og mange smukke Teglbænderier. I gamle Dage har her været en Herregaard, kaldet Borgvold, hvoraf endnu sees Ruidera, som skal have havt underjordisk Communication med Torning Slot en Mill derfra i Hammelsø Sogn, hvis- ken Gang, som nu er med Jord bedækket, skal have lebet fra Borgvold forbie Billund i Jægerup Sogn og Kirken indtil Beyensø, og derfra igiennem de dybe Dale ind i Stevning og Mølleedammen. I den østre Ende af Sog- net sees Ruidera af en Kirke, kaldet Lindeholt-Kirke, der sluttelig i de catholske Tider har været et Capell.

1.) Bestoft Sogn (a). Bestoft. Nederhierstal. Hiartbroe. Strandelhiørn. 11 $\frac{3}{4}$ Mlove, hvoraf 3 $\frac{1}{2}$ under Gramherred Haders-, lebhuis Amt og 4 $\frac{1}{2}$ til Strandelhiørns District.

2.) Tiislund Sogn (b), Anney til Bestoft. Tiislund. Ag-
bøll. Gøtterup. 5 $\frac{1}{2}$ Mlove.

3.) Nger,

(a) Kirken, der ligger til Sønder fra Skrydstrup, er overmaade fin, af hugne Kvaderstene, blyetakt, og ziret med et højt spidst Taarn. Den blev af de Kejserslige ruineret indvendig 1625, og brugt til en Hestestald. Da Alteret 1753 blev repareret, fandtes en Blyedaase med Reliquier af Silkeklude og Been uden Inscription. Sognepræsten har, foruden Indkomsterne af sine egne Sogne, ogsaa af Drerupbye i Tostlund Sogn 12 Skpr. Rug, af Sabel i Nustrup Sogn 10 Skpr. Rug, i Bestoft en heel Gaards Grund, og i Anneyfognet ligesaa meget, foruden endeel Mensalgods; en prægtig Gaard og to smaa Skovkister fra de catholske Tider, for at holde Siælemesse, samt en Eng paa Hiartbroe-Mare, hvoraf Præsten svarer aarlig til Kirken 5 Alb. Lybst, men Pergamentsbrevene derpaa ere for en 40 Aar siden opbrændte; af en Mølle paa Præstegaardens Grund aarlig 11 Rdlr. 2 Mk. og frie Maling. Bestoft og Hiartbroe (hvor man siger at et lidet Slot for-
dum har staaet) ligge ved den foran under Gram Sogn benævnte Siels Aae. Indbyggerne ere 500. 1748 fandtes en liden Sølvplade 1 $\frac{1}{2}$ Tomme lang og $\frac{1}{2}$ bred, som ved en Silketraad hængte paa en Finger af Darnet, som er Mariebillede neden for Thoret holder i Armen. Denne Sølvplade var udfukket i Liighed af dette samme Mariebillede. Kirken har nu kun en liden Klokke, men for Ficndetiden havde den tre, hvoraf den ene blev solgt til Skrydstrup. Efter en gammel Tradition har Pater Provincialis boet her, medens Munkene fra Lygom besøgte Gudstjenesten. 1736 opbrændte Præstegaarden og en stor Deel af Byen. I Sognet ere mange hedenske Gravhøye.

(b) Kirken ligger til Vester fra Bestoft, og for sig selv ude paa Marcen, samt er ganskeelig foruden Taarn, og kun med en Klokke; Lige for Prædikestolen en
ældgammel

3.) Agerstov Sogn (c). Agerstov. Galsted. Rangstrup. Goldbek. Baulund. Møllerup. Bøllerup. Muspyt. Dussgaard. Langelund. Geestrup. Farhuus. Bjørnstov. Gammelstov. Nistrifær. $22\frac{1}{4}$ Plove.

4.) Branderup Sogn (d). Branderup. Kurup. Refslund. Manbjerg. Møllen. $11\frac{1}{4}$ Plove.

5.) Tostlund Sogn (e). Tostlund. Stenderup. Rømmet. Allerup. Orrerup. Eenmark 2 H. Muspang 1 H. Kiergaard 1 H. $11\frac{1}{2}$ Plove og 5 Tønder Hartkorn.

3 3

Til

ældgammel Tavle med fem udhugne Billeder, som menes at forestille Christi Manddoms Annæmmelse. Kirken menes at være indviet til St. Stephanus, og er byggt af Kampesteen, samt næsten overalt blyetakt. Der formenes at have været fire Herregaarde her i Sognet; men det er kun en Tradition. Og menes, at Tule Vogenken, hvorom tales i Riempevisen, som begynder: I Lunde Kirke pytes en Riv ic., skal have boet her i Sognet, hvor det er en Mose, kaldet Tulles Mose.

- (c) I fordam Tid har her været store Eggestove, men nu er aldeles ingen tilovers, hvorudover man brænder Møsetørv og Hedetørv, kaldet Flave. Ved Geestrup holdes Ringet for dette Herred. Sognet ligger i Sydøst fra Tiislund, har 930 Indbyggere. 1754 stod i et af Kirkens (som er indviet til St. Dionysius) Vinduer et over 80 Aar gammelt Rønnebærtræ, i den bare Muur $10\frac{1}{2}$ Alen fra Jorden. I Præstegaarden boede Hr. Torkild Madlen, som skal have blevet 105 Aar gammel.
- (d) Kirken er stor og anseelig, ligger paa en Høy 4 Mile sydvest fra Haberleb, samt i Vestsydvest fra Agerstov. I denne frugtbare Egn er stor Mangel paa Brændsel, da her hverken høves Skov eller Tørvemoser, men allene Lyngheider. 1769 vare her 300 Indbyggere. I Kirken et Epitaphium over Provst Michel Wolfdahl.
- (e) Har og været kaldt, ligesom endnu nogle paastaae at det bør kaldes, Herresied Sogn; thi her skal Nordens hedske Gudinde Herthe være offentlig dyrket

Til dette Herred hører endnu af Hviddingherred, Arrild Sogn. Koostbøye 11 G. og $5\frac{1}{4}$ Plove. Heri er en Skole og paa Marken skal have staaet en Herregaard. Om Koostgaard tales iblant Amtets Herregaarde.

V. Hvidding- Herred.

Grænser. Dette Herred grænser mod Østen til Gram- og Nørrangstrup- Herreder, mod Norden til Ribe, mod Westen til Havet, og mod Størrelse. Sønden til Løe- Herred; og er fra hver Kant at giennevreise $2\frac{1}{2}$ Mil, er

dyrket og æret paa Marken. Her er noget Skovkrat. Kirken ligger for sig selv paa Marken, norden for Brandrup, 4 Mile Vestsydvest fra Haders- leb. Den er bløtast og bygt af Qvaderstene, saaner som Taarnet, der er af Muurstene og bygt paa den vestre Ende. Det har tilforn været høyt og anseeligt; men nedblæste den 11 Oct. 1634 i den store Storm, som her til Lands gjorde megen Skade. Norden Alteret staaer et Mariebillede. Ved Daaben en Qvadersteen med Hr. Anders Clausens og begge Koners Wille- der. Han var Præst hertil og kængel. Licentforvalter (1647) i 30 Aar, døde 1704. 85 Aar. I Taarnet er en Klokke med Aarstal 1646. Kir- ken har havt to Dørre hvoraf den nordre er tilmuret, men ved hver Side staaer en rund Kampsteens Pille $3\frac{1}{2}$ Alen høj, med firkantet Fod og Gesims. Paa de Piller ved den nordre Deel sees paa den eenes Gesims en Løve, og paa den anden Side en Lilke. Paa den andens Gesims er paa to Steder udhugget et nu ukiendeligt Vaaben. Paa Kirkegaarden ere to Høye, hvoraf den eene noget flad ovenpaa; af de hedenske Begravelser i Sognet har Arn- kiel undersøgt endeel. Paa Stenderup- Mark har været en hellig Kilde, hvorved 1681 blev sat en Blok, men siden 1708 den 20 Dec. har ingen besøgt dette Vand. I Tostlund Bøye ligger en schackenborgsk Gaard, i Rom- met en Lygøinklostersk, i Muspang $\frac{1}{2}$ Boel og i Stenderup $\frac{1}{2}$ Gaard Ly- gomklostersk. For kort siden var her endnu af de forfælskede, saa kaldede, Moritz Podebuskes Tjenere.

er ansat for 119 $\frac{2}{3}$ Plove, samt (medberegnet de begge Kirkers Me- plove og
nigheder i Ribe senden Staden, følgelig inden dette Herreds Grænd- Hartform.
ser, tillagde Byer og Steder) næsten 800 Tønder Hartform under
Ribehuus og Lustrup-Birk. Her ere mange og udyrkede Heder.
Under Lustrup-Birk, saa kaldet af Byen Lustrup i Ribe-Catarina
Sogn, hvor Tinget holdes, høre alle de til Grevskabet Schackenborg
liggende Allodialgodser, samt alle de øvrige i bemeldte Lustrup med
Lustrup-Holm (tilforn Møllen) og Dal saa og i Seem Sogn boende
Ribehuus Undersaatter, hvis Domme, som et greveligt Birks, ap-
pelleres lige til høyeste Ret: om Ribehuus-Birk er forhen talt. See
og danske Atlas T. 5. p. 672-675. For dette Herred havest Hertug
HANSES Mandat til Indbyggerne om rigtig Tiende. 1668 blev sluttet
Forslig mellem Kongen og Hertugen om Østersfangsten i dette Herred.
Sognene ere:

1.) Høirup Sogn (a). Høirup. Arnum. Linnetskov. Steens-
bek. Arrildgaard. Eenmerk. Over 12 Tdr. Hartform og 14 $\frac{7}{8}$ Ml.

2.) Arrild

(a) Kirken ligger vesten for Foslund, 2 $\frac{1}{2}$ Mil fra Ribe og næsten 5 Mile fra
Hadersleb; Den ligger saa høyt at man dersfra kan see vidt omkring. Ar-
rildgaard var fordom en Herregaard, hvoraf sees Ruidera, men er nu Bøns-
bergaarde. Her i Sognet er et Stykke Skov ved Gaarden Linnetskov.
Sognet har omtrent 500 Beboere og har for 150 Aar været annecteret med
SpanDET. Eng og Tørveflaer er meget god. 1298 gav Biskop Christian
en Gaards Indkomster af Høyrup til Ribe-Skole. Kirken er liden, tilbreets
byggt af Cementsteen, har et firkantet blytakt Taarn, 35 Alen høyt. Bag
Alteret staar et lidet Skrin 2 Tommer bredt og 4 Tommer langt; omkring
Siderne staae de 12 Apostler, paa Laagets fire Hiørner de 4 Evangelister,
og der midt i et Lam med Kors paa Ryggen; I det er et Hul, hvori har
lagt Reliquier. Fonten er af Steen og saa høyt, at Præsten maa staae op
paa

2.) Arrild Sogn (b). Arrild. Kjøst. Høning. Obierg. Lindetgaard. $15\frac{2}{8}$ Plove og over 1 Tønde Hartkorn.

3.) Wodder Sogn (c). Wodder. Bierkelev. Gønsager. Oned. Braa. $10\frac{17}{88}$ Plove og over 9 Tønder Hartkorn.

4.) Roager Sogn (d). Kirkebye. Roager. Østerobling. Besterbek. $7\frac{11}{44}$ Plove og over 33 Tønder Hartkorn.

5.) Spandet

paa en Skammel og selv holde Børnet i den venstre Arm medens han døber det. Høirup Bye er kun liden og kort, dog ligger Grundstenen paa det vesterste Huus ligesaa høyt som Skorstenen paa det østerste, hvoraf den uden Tvivl har faaet sit Navn. Paa Eenmerk Mark findes en rød Jord, hvoraf Malere have betjent sig, men er nu næsten opbrugt. I Sognet skal have været en Herregaard, kaldet Arrildgaard, hvis Grundvold og Broe endnu sees. Paa Markerne som ere meget bequemme til Rugavling, findes mange Høye, hvoraf man har udtaget Uener med Afse og Messing=Maale; Ligeledes sees ved Lennetkov-endeel Kiempegrave.

- (b) Ligger omtrent i Miil sønden Høirup. 1769 vare 460 Beboere. Kirken har været Jomfrue Marie helliget, og har et spidst Taarn med 2 Klokker. Østen paa Arrild=Mark har staaet et Slot kaldet Aarensholm.
- (c) Kirken ligger vesten Arrild, fra Hadersleb 6, og fra Ribe $1\frac{1}{2}$ Miil. Dette Sogn har 330 Indbyggere, men intet merkværdigt. Kirken har været indviet til St. Laurentius, hvis Statue staaer bag ved Prædikestolen. Den har et Taarn, der ligesaa vel som Kirken er betakt med Øsye. Gønsager Beboere skatte aarlig en Snees Rigsdaler af endeel Jord, som forhen har lagt til et adeligt Herresæde, hvis Navn nu er ubekjendt.
- (d) Kirken ligger norden Wodder, fra Hadersleb 6, og fra Ribe 1 Miil. Her er ved Roager noget Skovkrat; Besterbek var tilforn et adeligt Gods, men nu Bøndergaarde. Dette Sogn har 408 haderslebske Indbyggere. Kirken, som tiener de Svøfarende til Landkiending og indtil 1738 blev forsynet af Lectores i Ribe, hvis Navne her læses paa en Tavle, har heft St. Andree Kirke. Altertavlen er opsat 1708 paa Menighedens Bekostning. Oven i Alteret

5.) Spandet Sogn (e). Spandet. Spandetgaard. Spandetfroe. Fiersted. Molbye. Over 12 Tønder Hartforn og nogle Plove med Seem Sogn.

6.) Seem Sogn (f). Seem. Barming. Hem. Fourholt. Snebsgaarde. Hømlund. Rarkau. Staunager. Munksgaard. Skallebek-Mølle. $3\frac{2}{8}\frac{4}{8}$ Plove med Spandet Sogn, og $159\frac{1}{2}$ Td. Hartforn.

7.) Wester-

i Alteret er et lidet Hul med en Blyefiste, hvori to smaae Stykker Veen, som der siges, af St. Andreas. Paa Stokene sees tre Vaabener, dannede som Stierner, hvoraf det andet er de Munkers med tre Roser, men de andre to ere ubekjendte, hvoraf sees at her ubi Sognet i gammel Tid har boet Adelsfolk. Kong CHRISTIAN III. stienkede 1548 Wispen og Skolen i Ribe hver en Gaard her i Sognet. Sognet blev af Hertugen ved 1370 pantsat til Christern Frellesffon, som 1412 opsol det for Henneke Lembek. 1454 gav Nicolaus Christierni, Erkedegn i Ribe, noget Guds i dette Sogn til den af ham oprettede hellig Trefoldigheds Messe i Ribe Kirke. 1387 var Petrus Lind her Præst.

(e) Kirken ligger nordost fra Roager, fra Hadersleb $5\frac{1}{2}$ og fra Ribe $1\frac{1}{2}$ Mill. Altertavlen som kostede 100 Rigsdaler, er 1746 givent af en Knippelspige, Hanna Niels Datter. Spandetgaard har før været en Herregaard, men er nu to Bøndergaarde. Her er lidet Krat. Sognet affætter aarlig en stor Deel Mose og Hebe-Løv, til Staden Ribe, og har 66 haderslebffe Beboere. Kirken er liden, men smuk med et høyt spidst Taarn. Sognet siges tilforn at have været annecteret med Høirup, men derom vides intet med Visshed. I Sognet var Spandethgaard, som nu er afbrudt, og de dertil hørende Landerier lagde under Hørbroe i Hvidding Sogn. Kirken blev 1223 af Biskop Johannes i Ribe givet til Lygøin Kloster.

(f) Dertil ere begge Capellanerne i Ribe Compastores. De besørdres til Kirken og igien hjem hver Helligdag, og ellers af den som beboer Præstegaarden.

Kirken

7.) Westerwedsted Sogn (g). Westerwedsted. Sønderfar-
drup. Uderbierrum. $3\frac{147}{8}$ Ml. og næsten 137 Edr. Hartform.

8.) Mande

Kirken ligger i nordvest fra Spandet, fra Ribe $\frac{2}{3}$ og fra Haderøleb 6 Mile. Dens Regnskaber har altid været hørt af Biskoppen i Ribe allene uden nogen Kirkeskrivers Overværelse. Videre er Kirken og Sognet beskrevet i danske Atlas Tom. 5. p. 674. hvortil her søyes: Ved Seem Bye, og nærmest ved den største Gaard, som er smuk bygt og kaldes Seemgaard, ligger et skønt Stykke Skov. Imellem Kirken og Varming Bye ligger Varming Sø, hvori fanges adskillige slags Fiske. Indbyggernes Tal beløber sig til 42 haderslebste Underfaatte, de øvrige høre til Ribes Virk ic. Kirken som er indviet til St. Andreas, hvortil Aggo Astradi i sit Testament 1396 gav 2 Mk. Sølvs, er smuk og har et smukt Taarn. Imellem Choret og Kirken er i et Hul ubi Muren et smukt nyelig opmalet Mariebillede. Her har været et Benedictiner-Kloster, stiftet sidst i det ellefte Aarhundrede, men 1156 af Biskop Rudolf i Ribe forflyttet til Lygom-Kloster, skønt Klosteret (som nu kaldes Munkgaard, og hidindtil har conserveret sig eene Net til Fiskeriet i den derhos liggende Sø, samt andre Herligheder) i en Hast igien blev besat med Munk. Imidlertid beholdt dog Abbeden i Lygom-Kloster Jordergodset i Seem til 1215, da Biskop Tue gav sig i Handel med Abbed Nicolaus og formaaede ham til at aftaae disse Eyendomme til Munkene i Seem, som derefter bleve her indtil Reformationen. Her i Sognet er nu ingen Skov, men at her før har været nogen, bevises ey allene af Navnet Saurholt, men endog deraf, at Hvitfeld om Biskop Oluf-i Ribe siger at han 1210 forhvervede en Eyendom i Ham for Veed Skyld til at brænde.

- (g) Har tilforn altid havt Lector Theologiae ved Ribe Domkirke til sin Sognepræst, men da Lectoratet 1738 blev affkasset, fik dette Sogn sin egen Sognepræst. I Kirken, som har hedet St. Andrea Kirke, ere i en Veste nogle Been, som foregives at være af St. Andrea Been. 1454 gav Andreas Christierni Erkebegn i Ribe, til den af ham oprettede Trinitatis Messe i Ribe Domkirke, noget Gods her i Sognet; Samme Aar, .fer. 2. post Lucie Virg. skædede Welboren Man Christiern Pors af Brandorpe to Gaarde i Westherwetstedh til Eggert Frille Ridder.

8.) Manse Sogn (h).

9.) Hvidding Sogn (i). Hvidding. Hørbroe. Raahede.
Enderup. Lundsmark. 14 $\frac{1}{8}$ Ml. og over 42 Edr. Hartkorn.

A a 2

10) Reis:

(h) Den er beskrevet i danske Atlas Tom. 5. p. 729. 730. Her anføres end videre følgende: Nogle mene, at Den har i ældgamle Dage hængt sammen med det faste Land. Eftersom Ny-Manse har, paa samme Maade som Fanse, paa den vestlige Side Dyrer eller Sandhøye, saa dempe Indbyggerne paa disse Der Flyvesandet, som ellers ved sterke vestlige Vinde vilde blæse frem, og skule Agre og Enge, med Havgræs, som kaldes Tang, og i Efteraaret flyder i Mængde op ved Havbredden: naar Vinden hist og her gjør en Nabning, saa dække de Stedet strax til igien med Tang, som har den Virkning, at der voxer magert Græs og andet Ukrud derpaa (om oprykkes see Danske Lov 6: 17: 29) og paa den Maade have Indbyggerne frelst deres Agre og Enge fra Auleggelse af Sandflugt. Naar det er Ebbe: Tid gaar Indvaanerne fra Nyemansø tørskoet over til Sammelmansø, og kjøre med deres Vogne over til Vestervedsted paa det faste Land. Mændenes Arbejde er paa Vandet med at fiske, undtagen i Høsttiden; men Resten af alt Arbejde forretter Qvindfolket. De paa bemeldte Pag. 730 benævnte Enge, Mansø: Høelade, iblandt Fardrup: Sogns Enge, skal nu tilhøre nogle i samme Sogn og nogle paa Fanse. Af en Collect, ved Dækkener indsamlet i Jylland efter kongl. Rescript af 25 Sept. 1767, er Kirken og Præstebøeligen af nye ophygget. Den 18 Apr. 1775 er allernaadigt bevilget 2 Mk. af hver Kirke i Ribe: Stift til en Degneboeligs og Skolehuses Ophyggesse.

(i) Kirken ligger sønden for Vestervedsted, sønden Ribe een, og vesten Hadersleb syv Mile. Dens Klokke er 1589 bekostet af Junker Ludvig Nielsen til Hørbroegaard som var tilforn en Herregaard, og et af de allerældste Aeltilige Herresæder i hele Dannemark, men er nu Bøndergods. Dette Sogn, hvoraf Herredet har sit Navn, er før blevet krevet Hwilling eller Hwillingding, og har 330 Indbyggere. Kirken har intet Taarn, men paa Kirkegaarden et Klokketjues, hvori ere 2 Klokker, den ene med Aarstal 1589 og den

10.) Reisbye Sogn (k). Reisbye. Kierbolling. Hæued.
9 $\frac{24}{88}$ Pl. og næsten 81 Edr. Hartforn.

11.) Brøns

den anden 1696. Altertavlen er malet 1582, og Prædikestolen 1599. Nørden for Chorsdørren henger et Skab med 3 Helgenes Billeder, hvorunder læses: Sancti venerandi, non adorandi. En Tavle over Præsten Herr Thomas Henriksen Weile, døde 1686, 70 Aar og hans Kone Karen Hans Datter Havervad, 88 Aar. De øvrige Præsters Navne staae paa Altertavlen. Desforuden ere her i Kirken endeel aabne Skabe med Jern-Sitterværk for til Monstranger og andet Brug. I det ene af dem sees endnu Jomfrue Maria med Barnet paa Armen. Hr. Hans Thomesen Weile har 1704 paa sin Beføstning ladet bygge et Pulpitur. Ved Kirken er en Brønd, hvoraf Vievandet i gammel Tid blev taget. Midt imellem Byerne er et Skolehuus, hvortil Hr. Hans Weile gav Grunden. Her har været megen Skov, da man i Sanden, en Aen dybt, kan opgrave mangfoldige Kødder og Ørene, som alle er usorraadnede, og meget tæt pakkede paa hverandre. I Sognet er Hørbro en adelig Gaard, som nu tilhører Grevinde Castel, og beboes af en Fæstebonde. Om dens Cyere og Deboere skal siden gives nogen Efterretning. Ved 1400 forekommer Lagho deggen, armerger de Hwiddyngli, som gav endeel Gods i Herredet for Siælemesser til Ribe-Domkirke.

- (k) Kirken, som er indviet til St. Laurentius, og havde 1460 Joh. Tuonis til Præst, ligger sydbst fra Hvidding, fra Ribe 1 $\frac{1}{4}$ og fra Hadersleb 7 Mile. 1677 er til Kirken af Sognemændene given en smuk Altertavle. Nørden forbi Kirken løber et Vand, som kommer langt inde fra Landet og kaldes Reesflod. Reisbye har før staaet paa et andet Sted, men er formedelst Havets Oversvømmelse flyttet. Reisby Sogn er gandske omringet af to smaae Floder og har 306 haderslebske Indbyggere, de øvrige ere Rangkau-Bønder, saa nær som to, der høre til Dregninggaard. Kirken er bhetaft, har et spidst Taarn, paa en Tavle deres Navne, som 1677 skiede sammen til en nye Altertavle. Til Huusarme og fattige Værns Opdragelse har Benned Lauridsen af Hafvet foræret 100 Rdlr. samt Hans Hansen sam-
- mesteds

11.) Brøns Sogn (1). Brøns. Søndernes. Åstrup. Normsted. Vester-Oblig. Hauervad. Hauervadgaard. Holmgaard. Høns. Brøns-Mølle. 28 $\frac{1}{2}$ Ml. og over 53 Edr. Hartkorn.

A a 3

12.) Skjær

mesteds 80 Eldr. I Sognet er en god Skole. Løt uden for Kirkebyen løber en Aae, som ved Sydvest Storm ey allene kan sætte det meste Eng- og Algerland under Vand, men endog løbe ind i Byen og forarsage stor Skade.

- (1) Saa kaldet af det store Vand som løber iglennem Sognet. Ligger sønden Næisbye og 2 Mile sønden Ribe. Brøns Præstefald ligger til Bisoppen i Ribe, hvoem Archidiaconatet den 10 Nov. 1652 er tillagt, inod at Bisoppen besikker en Vicepastor til at forrette Embedet, da denne og til hii Maa levere nogle af Kalde's Indkomster. Høns var i fordum Tid et adeligt Sæde, men nu en Bondegaard. (Mere om Sognet og Kirken findes i danske Atlas Tom. 5. p. 673). Dette smukke Sogn hat omtrent 770 Indbyggere, og grændser til Vesterhavet og Romøe, som siges kun ved en Bek at have været skilt fra Åstrup og Søndernes Mark. Denne Sagn bestyres meget der ved at Indbyggerne aarlig miste meget af deres Enghond af den iglennemskierende Søe, og at der imellem Rom og Brøns Sogn i Søen ofte anreffes store Tæverødder ic., som noksom viser at der forhen har været Skov. Kirken, som er indviet til St. Vilehadus og altid laae til Archidiaconatet i Ribe-Capitel, er den smukkeste ey allene i Amtet, men endog i hels Hertugdømmet, er takt med Bløe, og har et høyt Taarn og to Spire med tre Klokker, hvoraf den eene er støbt 1594 og den anden 1731. Paa den store Kirkedør staaer med Jernnavler Karstallet 1549. Den er bygt af Cementsteen og har et Seyerverk som viser til alle fire Sider; En dobbelt Messing Lyskrone, givet 1736 af Prousten Hr. Peder Ægidii Dahler; et rødt Fløvels Alterklæde og Messehagel, foræret 1662 af sal. Hans Outzen og Dorthe Jes Datter; og et smukt Orgelverk: givet 1699 af Brønsmøller Peder Thomesen, hvilken derforuden ved Grundst af 25 Mazi 1725 har givet 8 Rdlr. af en Gaards Landgilde i Søndernes, Halvparten til Orgelverkets Vedligeholdelse og Halvparten til Organisten, samt 1000 Mark til

de

12.) Skjærbek Sogn (m). Skjærbek. Nordskjærbek. Hiemsted. Østergasse. Vestergasse. Gaarkrog. Barsboll. Mosboll. Giesfing.

de Fattige i Sognet, som ere bestaaende i Tønder Bye. Ligeledes har sal. Nis Hansen Winter 1665 givet 100 Rdlr. Halvparten til Kirken og Halvparten til de Fattige. 1674 den 1 Nov. har sal. Matthias Nielsen af Glensborg givet 44 Mark til de Fattige, hvilke samtlige Foundationer staae under Biskoppen i Ribe, som Archidiaconi, Direction og Opsyn. Af de gamle Præster nævnes Dnus Wilhelmus Schröder, døde 1507 efter hvilken Kong HANS recommenderede sin Secretair Matthias Marquardi. I Sognet er Åstrup, nu to frie Gaarde, men tilforn en Herregaard, beboet af Eiler Juel 1408. Svend Vinter. Truels Winter 1474. Peder Vinter 1509. Hans Pedersen Vinter, Herredsfoged. Niels Pedersen Vinter 1567. Hans Søner Truels og Fedler deelte Gaarden 1602. Derpaa blev den afbrændt, og forvandlet til to store frie Gaarde, som 1754 bleve beboede af Peder Biörn og Niels Kizmer. 1587 den 7 Maji forærede Kong FRIDERICH II. D. Peder Sørensen sin Liff-Årh en Gaard i Åstrup Bye. Hans her i Sognet har og været en Herregaard, men beboes nu af Vønder. Mellem Skjærbek og Åstrup har tilforn været en Skov, kaldet Åstruplund, hvor nu ey er uden nogle Riis. Brøns skrives i gamle Documenter Brithanes og Brutiatorph. 1471 nævnes Jens Ebbesen af Brøns og 1340 Johannes Bundæson de Brydinæs.

- (m) Ligger sydøst for Brøns, $2\frac{1}{2}$ Miil sønden Ribe og $3\frac{1}{2}$ Miil norden Tønder. Ved Gassebye ligger det store Gassebjerg, hvorpaa man i klart Veye efter Sigende kan see nogle og 30 Kirker med Staderne Ribe og Tønder. Efter tvende kongl. Befalinger, nemlig af 24 April 1741 og 2 Mart. 1742 skal her altid vær: to Præster, en Sognepræst og en residerende Capellan. Sognepræsten har to Præstegaarde, af hvilke den ene ligger tæt ved Kirken, men den anden i Østergasse. Dette store Sogn har omtrent 1000 Indbyggere. Paa Scherrebek, Ullerup og Vestergasse Marker ere mange hedenfke Gravhøye, hvoraf een den 28 Maji 1738 indfaldt og kvalte en Dreng, der tillige med andre søgte deri efter Steen. Ligeledes oppløyes ved Hiemsted

Giesfing. Østergiesfing. Hundevad. Misthusum. Ragsbøll.
 Mehlbye. Ulderup. Ulderuplund. Kiæplundsgaard. 23 $\frac{1}{2}$ M.
 og over 77 Edr. Hartforn.

Herfor

sted mange Urner med Afse og brændte Been. Sonden for Barsbøll, Møesbøll og Giesfing er en nedrig Mose, hvor der i gammel Tid har været Fyr- og Hesseltræer, som sees af de Rødder, Stammer, Grene og Rødder, som der opgraves. Der siges at Skoven er afbrændt, fordi Nøvere havde deres Tilhold i den. For 30 Aar siden have Bønderne med megen Umage ledet Vandet herfra ned i en forbiløbende Strøm, jevnct Jorden og besaaet den med Havre, som der været meget stærk. Imellem denne Mose og den høje Mark opkomme imellemstunder smaae Kilder af en Vandspands Størrelse, hvortil fremmede Syge St. Hans Nat have søgt. Skjærbek, Mehlby, Giesfing og Hiemsted ligge saa tæt sammen, at de synes at udgiøre en eneste Bye. Misthusum eller Misthusen ligger alleryderst i Sognet $\frac{1}{4}$ Mil fra Skjærbek ved Havet, hvor der er Overfart til Romø. Der menes at den skulde have sit Navn af at Beboerne ved Havets Oversvømmelser nogle gange have mistet deres Huse, saasom 1634 den 11 Oct. og 1717 om Julenat. Skjønt denne Bye bestaaer af 5 $\frac{1}{2}$ Gaard, beboes den dog kun af tre Familier: de andre Lødsyere boe andensteds i Sognet, og have i Aaret 1747 med Dyrighedens Tilladelse ophævet Fælledskabet og skiftet deres Jor-der. Præsten har to Præstegaarde, den ældste er i Østergasse. Paa Ragsbøll Mark skal have staaet en Herregaard, hvis Jorde ere deelte mellem Brøns og Skjærbek Sogner. Kirken, hvortil der bestandig har været en Capellan, dog førend 1741 ingen Residerende, samt nu en studeret Degn, som tillige er Carechet, er meget gammel, bygt af hugne Steen, og har et smukt firkantet Taarn med Spiir, der ligesaavel som Kirken er takt med Bye. Den har to Klokker, som 1748 bleve omfattede, mestendeel paa Kirkens egen Bekostning. 1716 blev paa Menighedens Bekostning opbyggt en stor Udbygning lige for Prædikestolen, da den gamle Kirke var for liden, ligesom og 1742 paa Kirkens Bekostning blev opbyggt et grundmuret Skolehuus. Paa Klokketaarnet sees denne Inscription: Completum est istud edificium

Herforuden hører endnu til dette Herred:

- a) Af Mehltonder Birk. Binderbye.
- b) Af Romø. Toftum 9 Gaarde. Kongsmark 50 G. og Huse. Bollidsmark 8. Juvere 8.

Herregaarde og Frigaarde i Haderslebhuus - Amt.

Af kongelige Forpagtningsgaarde, adelige Herre- og Sædes Gaarde, samt frie Godser og de legerede Gaarde, som i Fredstider have samme Frihed som det slesvigske Adelskab, ere i Hadersleb-Amt følgende, om hvilke i alfabetaisk Orden skal gives saa megen Efterretning som mueligt, saaledes:

Anderup, Thyrstrupherred, Stepping Sogn. I denne Bye er en Gaard, som paaftaer at være frie i Folge et forloret Benaadelsbrev af Hertug HANS; og dets Confirmation af Kong CHRISTIAN IV. dat. Glyksborg den 15 Aug. 1639. Nyder nu samme Frihed som Haugaard. Godset staaer for $1\frac{1}{2}$ Moug. Til Gaarden ligge: 1 Landboel i Stepping, hvoraf aarlig svares 1 Ortug Byg; 4 Ottinger paa Thyrstrup Mark, som contribuere 6 Ortug 5 Skpr. Havre, 4 saa kaldede Verbittels i Thyrstrup, 1 i Frørup, 1 i Styding,

edificium sub anno MDIX. I Kirken er en meget smuk Prædikestool, giort 1606 og stafteret 1630 paa Kirkens Beføstning. Altertavlen er ligeledes meget smuk og læses paa den at sal. Benned Sörensen i Warsbøll dertil gav 20 Mark Lybsk 1631. og at den er renoveret 1735. Alterklædet er givet 1710 af Farver Herman Moritzen Hartzen og Else Herimans. Paa Alteret ere fire Lystager, hvoraf sal. Maren Benneds i Warsbøll gav de to 1637, da de kostede 22 Mark Lybsk. Hr. Olof Jensen i Ribe skædede 1471 en Gaard i Mithusom til Mariager-Kloster. Af 1451 har man et Vidne at denne Kirke virkelig hørte til Ribe-Stift.

ding, som svare 1 Rdlr. i Specie, 3 Skpr. Byg, 3 Skpr. Havre og for et Lam 16 Lff. Specie; 1 Otting paa Schaurup Mark, svarer 16 Lff. Spec. og $\frac{1}{2}$ Tonde Smør, samt i Hoveriepenge 12 Lff. Specie; 1 Landboel under Schaurup svarer 12 Lff. Specie. Disse Afgifter og Tilskuddet for Gaarden selv have i Aaret 1751 beløbet sig til 6 Rdlr. 15 Lff. i Spec. og 41 Rdlr. 24 Lff. i Courant. I Contribution maanedlig 2 Rdlr. 31 Lff., og ordinair Magazin = Korn, 1 Tonde 2 Skiepper Rug. og ligesaa meget Havre. 1777 tilhorte Gaarden Christiane Hansens Enke og Sognefoged Iver Hansen med visse Friheder.

Arildgaard, Hviddingherred, Arild Sogn og Bye, har tilforn været en Herregaard, men er nu afbrudt og Jordene deelt imellem Bønderne.

Astrupgaard, Hviddingherred, Brøns Sogn, har og været et gammelt Herresæde, af hvis Ene videes: Eiler Juel 1408. Svend Winter og Frue Anne Eilers Datter Juel. Truels Winter 1474 og Peder Rantzau's Datter af Troieborg. Peder Winter 1530 giftede sig med Præsten Hr. Nielses Datter af Brøns. Niels Pederfen 1567. Truels Nielsen 1602. I hans Tid blev Gaarden deelt. Fedder Nielsen 1602. Niels Feddersen 1630. Fedder Beyer 1664. Niels Feddersen 1705. Iver Lorentzen 1713. Peder Biörn 1732. Gaarden var af Sienderne afbrændt. 1777 tilhorte den Borger Henrik Cläusen i Søndern, som har faaet den efter Borgemeester Tychsen, har og Frihed, staaer for $\frac{2}{3}$ Pl. i Registeret.

Bayum i Halsk Sogn er nu en Bondegaard uden al Frihed.

Beierholm, Haderslebherred, Halsk Sogn, er en frie Gaard, som staaer for $2\frac{67}{76}$ Mlove. Dens Privilegier ere et Skøde af 1392, et dito af 1453, et dito af Biskop Stangenberg og Conventsbrødrene i Ribe 1457, en Concession af Kong HANS 1504, en dito af Hertug D. Niels Tom. VII. B 6 tug

tug FRIDERICH I. af 1516 og et Benaadelsesbrev af Kong FRIDERICH III. af 1663. I dens Jorder kan saaes 7 Tønder 2 Skiepper Rug, 14 Edr. 7 Skpr. Byg, 30 Edr. Havre, 2 Edr. 3 Skpr. Bogshvede, samt haves Græsning til 19 Stykker Qvæg, og 30 Læs Høe. De til denne Gaard hørende Gaarde og Landboel ere: $2\frac{1}{4}$ Gaarde og 10 Landboel i Heisagger, Haisstrup, Raad og Steuelt, som samtlig udgiøre 12 Edr. 4 Skpr. Rug, 29 Edr. Byg, 45 Edr. 4 Skpr. Havre, 1 Edr. 6 Skpr. Bogshvede, $27\frac{7}{8}$ Stkf. Qvægs Græsning, 15 Læs Høe. Til Gaardens Besidder gives af dens Bønder aarlig Rug 3 Edr. 6 Skpr., Byg 11 Edr. 2 Skpr., Havre $17\frac{1}{2}$ Tønde, i Penge $52\frac{1}{2}$ Rdlr. Derforuden Halvparten af Contributionen med 85 Rdlr: 12 Skf. samt anden Tieneste. Derforuden har Gaarden i ældre Tider havt nogle Underdaner i Slensborg-Amt, samt $\frac{1}{2}$ Gaard og et Tofte i Boischau, som en Underdan i Hiendrup siden har kjøbt til sin Gaard. Af Gaardens Besidder svares aarlig i Contribution af $2\frac{1}{2}$ Plov 90 Rdlr. og intet mere. Men i Krigstider maa heraf gives en vel munderet Nyttel med dertil hørende Hest. Af de ældste Egnere vides ikke flere end Jesse Iwersson 1403 og Anders Jensen Tangbierth 1413, hvorefter den er kommen til Biskop Henrik Strangenberg, som 1457 folgte den til Yvan Matsen og hans Søskende; dog sluttet af Navnet at den maa have tilhørt de Beiere, af hvilken Familie endnu nogle, skiont i borgerlig Stand, ere til i Fyen. I nyere Tider har den tilhørt Hans Voet, som blev adlet af R. FRIDERICH I. Hans Søn Matthias Voet gift med Dorte von Ytzen. Deres Søn Jacob Voet havde Elsebe Harckinn von Herrndorff og med hende Matthias Voet, som med Anne Nissen af Osby havde en eneste Datter Anne Voet, gift med Hans Generani til Strarup. 1777 tilhørte Gaarden Sr. Jacob Streefe, men dens Privilegier ere ey confirmerede.

Bengarden

Bengarden, Thyrstrupherred, Biert Sogn, er nu en Bøndegaard, men var tilforn et Herresæde, beboet af Tyme Smalsted, Bøbner 1483.

Viendrupgaard i Stepping Sogn har og visse Friheder, er paa Livstid Capitain Höyers Enke overladt imod vis Afgift.

Bierningrøi tilhører Sr. Rose, har visse Friheder, ligger i Bierning Sogn, Thyrstrupherred.

Viørnsbauge, en frie Gaard i Thyrstrupherred, Fielstrup Sogn, staaer for $\frac{41}{44}$ Mlov. Dens Privilegier ere et Ringsvidne af 1532, som af Kong FRIDERICH III. dateret Kiøbenhavn den 11 Febr. 1656 er stadfæstet. Iberegnet en Tofte, hvorpaa kan græsses 2 Høveder og avles 4 Læs Høe, som i Aaret 1648 blev kjøbt fra Bønsbek, hvoraf til Gaarden aarlig betales 8 Lff, kan i dens Jorder saaes 1 Tønde 2 Skiepper Rug, $2\frac{1}{2}$ Ed. Byg, 15 Edr. Havre, 6 Skiepper Boghvede, 11 Læs Høe, samt græsses $8\frac{1}{2}$ Stk. Qvæg. Den eyer 1 Landboel. Ellers svarer Gaardens Besidder i Jordebogs Afgifter 15 Lff, 1 Ed. 2 Skpr. Havre og 1 fedt Sviin, naar der er Olden, samt af Tosten 1 Ed. 2 Skpr. Rug. 3 Contribution af $\frac{3}{4}$ Mlov 13 $\frac{1}{2}$ Rdlr. samt sin Qvota til Rustvognene. 1777 enede Sognefoged Jørgen Hansen denne Gaard, som ligger i Byen Sylinderup.

Bøllersleben. I denne Bye, Niesherred, Bøllderup Sogn er en frie Gaard, der staaer for 1 Mlov. Som Privilegium fremviser den en Afskrift af et Kong CHRISTIAN III. Benaadelsesbrev dat. Hadersleben 1530. Udsæden bestaaer i 3 Ottinger 9 Edr. Rug, 2 Skpr. Byg, $1\frac{1}{2}$ Ed. Havre, 2 Ed. Boghvede; Paa Engene kan græsses 22 Stkr. Qvæg og avles 42 Læs Høe, iberegnet de to Enge Sæfeng og Seurbye, som Kong CHRISTIAN III. skienkede hertil, for at Eieren skulde give de kongelige og hertugel. Heste Focr og Stalderum om Matten, ved deres Giennemreise. Gaardens Eyermand

besidder endnu en Bondegaard, Bondesboel kaldet, af 6 Edr. Rug, 2 Skpr. Byg, 4 Skpr. Havre og 2 Edr. Boghvede, samt 18 Høveders Græsning og 18 Læs Høeland. Af Hovedgaarden bliver slet intet contribueret, og af Bondegaarden kun Jordebogs Afgifterne, nemlig 5 Ortug 3: 6 Edr. 2 Skpr. Rug og 1 Eviin. Fra denne Gaard skal i gamle Dage 3 Orttinger være kommet bort, hvoraf en kongelig Underdan købte $\frac{1}{3}$ og en Gravensteensff $\frac{2}{3}$. De bestaaer af $7\frac{1}{2}$ Ed. Rug, 3 Skpr. Byg, 6 Skpr. Havre og 2 Edr. 5 Skpr. Boghvede, samt $22\frac{1}{2}$ Stk. Ovægs Græsning og 21 Læs Høeland. 3 Jordebogs Afgifter er intet, men i Contribution 11 Rdlr. blevet svaret. Her er og endnu at merke en Ortting Jord i Kavid, som Eyeren har gjort sig Umage med at reluere. Dens Størrelse er 6 Tønder Rug, 2 Tønder Boghvedes Udsæd, $8\frac{1}{2}$ Høveds Græsning, og derforuden kan derpaa avles 30 Læs Høe. Og omendskiont Eyeren af Leveren fik aarlig af denne Ortting 36 Rdlr. og 20 Læs Høe, er der dog aldrig mere svaret til Kongen end 17 Lff. Specie. Gaarden blev 1720 og 1729 eyet af Ridesfogden i Bollersteben District. 1777 eyede Studiosus Theologiae Peder Pedersen denne Gaard.

Bøyschanlund, Thyrstrupherred og Sogn, en frie Gaard, staaer for $\frac{3}{4}$ Mlov. Eyeren 1777 Niels Truelsen paa Hierndrupgaard, dens Privilegier ere ikke confirmerede.

Branduhr, en nu nedlagt Herregaard i Thyrstrupherred, Frørup Sogn. Af Eyerne vides Emmike Emmikfen, gift med Thale Flemming. Deres yngste Datter Anne fik Erik Kaas, hvis Søn den sidste Eyere, var Mogens Kaas, døde 1582 den 28 August. gift med Dorte Sehested og Anne Rantzau. Denne Gaard er nu en Bondegaard uden af Frihed.

Bugebirg, en Meyergaard i Thyrstrupherred, Heils Sogn, var 1777 en Bondegaard og beboet af Sognesfogden Simon Hansen.

Christians:

Christiansfeldt, see Thystrupgaard.

Drederup, en kongelig Forpagtningsgaard i Oddis Sogn, Thystrupherred, hvoraf atvrlig svares i Afgift over og under 100 Rdr. Den har tilforn været en adelig Gaard, men af dens Besiddere vides ikke andre end Lindenoverne. Hans Lindenau gift med en Rantzau, Fader til Hans Johansen til Fobillet, som med Hilleborg Emmike havde Hans Johansen til Fobillet, Drederup og Kørbek. Han var gift med Berete Rosenkrands. Deres Søn Christopher Lindenov til Drederup og Ugersvold var gift med Margrete Bille og Anne Biörnfen. Hans yngste Søn Johan Lindenov arvede Drederup og havde med Mette Speil en Søn Godfred, som døde ugift. Efter ham fik Kongen Gaarden for Ørslev-Kloster i Jylland. Den var bortforpagtet til Oberforster Jantzen paa Livstid, siden har den mange Aar været forpagtet af Sr. Povel Marcussen til Drumgaard og nu til Peter Petersen.

Fobillet, en kongelig Forpagtningsgaard, ligeledes i Oddis Sogn, haver, som der siges, i 360 Aar tilhørt de Lindenover. Den første som vides var Hans Johansen og Frue Hilleborg Emmike. Dernæst deres Søn Hans Johansen til Hundslundkloster, gift med Berete Rosenkrands. Deres Søn Hans Johansen til Fobillet døde 1568, og er med sin Frue Riborre Tinhuus, som døde 1572 begravet i vor Frue Kirke i Kiøbenhavn. Efter dem deres Søn Hans Lindenov døde 1596 gift med Margrete Rosenkrands Ottes Datter. Deres Søn Otto Lindenov var uden Eviol den sidste af Familien som enede Fobillet; thi han skriver sig bestandig til Borreby, og har derfor uden Eviol afftaaet Gaarden til en Stangenberg, hvis Datter Karen fik Emmik Emmiksen til Refsøe, og han har maaskee igien overladt den til Kongen. 1716 var Gaarden bortforpagtet til Oberforster Bachman, siden har derpaa været Rytterheste, men 1777 forpagtet

til Claus-Iversen. Eyendommen er opmaalt, og skal tilkommende Aar i Parceller bortfælges, har ey allene betydelige Skove, men endog en stor Tørvemose.

Gielstofft, en kongelig Forpagtningsgaard eller saa kaldet Borwerk, i Gramherred, Høirup Sogn. Den tilhørte 1638 Delev Buchwald.

Grarup var en frie Gaard i Haderslebherred, Grarup Sogn, staaer for $\frac{3}{2}$ Plov, og har tilforn været combineret med Westergaard og Sparlund, med hvilke den af Dronning DOROTHEA og Hertug FRIDERICH I. dat. Vottorff 1493 er privilegeret; hvorpaa Kong CHRISTIAN IV. d. d. Hadersleben den 6 Mart. 1636 har udgivet sin Confirmation. Dens Udsæd er $7\frac{1}{2}$ Ed. Rug, $14\frac{1}{4}$ Ed. Byg, $37\frac{1}{2}$ Ed. Havre, $1\frac{1}{2}$ Tønde Boghvede. Paa dens Marker er Græsning til $24\frac{3}{4}$ Stkr. Nvæg, og kan desuden indables 10 Læs Høe. Til Gaarden ligge 3 Landboel, som bruge 2 Tønder 1 Skp. Byg, 2 Stykker Nvægs Græsning, og betale derfor 8 Rdlr. i Contribution 4 Rdlr. og een Dags Arbeide. 1777 tilhørte denne Gaard Hans Pederfen, men dens Privilegier ere ikke confirmerede.

Gymoos, en frie Gaard i Haderslebherred, Nastrup Sogn, staaer for $\frac{2}{3}$ Plove. Den er for over 250 Aar combineret med Hundewatt og Kraglund, og har med dem disse Privilegier: Et Benaadelsesbrev af FRIDERICH I. d. d. Vottorff 1507, og paa Kragelund et Stadfæstelsesbrev af Kong FRIDERICH III. dat. Kiøbenhavn den 22 Dec. 1663. Gymoos bestaaer af 2 Ortinger, 4 Tønder Rug, $7\frac{1}{2}$ Ed. Byg, $29\frac{1}{2}$ Ed. Havre, 2 Tdr. 2 Skpr. Boghvede, $12\frac{1}{2}$ Hoveds Græsning og 23 Læs Høeland, (af 1 Ed. 2 Skpr. Byg og 1 Tønde Havre Land, som i gamle Dage 2 kongelige Underdaner i Wonsbek og Bek have bekommet herfra). Den eyer et Landboel, som svarer 5 Rdlr. 16 Lf. samt en Andeel i Sildefangsten udi Østersøen,

føen, og noget fra Feldum kjøbt Land, hvori kan saaes $1\frac{1}{2}$ Ed. Korn og $2\frac{1}{2}$ Ed. Havre, hvorfor Gnymoes aarligen svarer 3 Skpr. Havre og $\frac{1}{8}$ af den aarlige Contribution. Med begge de to andre Gaarde, svarer den i Herfskabs-Skyld 4 Rdr. 3 Lff. Specie, i Contribution af $2\frac{3}{4}$ Mlv 80-Rigsdaler og Qvota til Rustvognenes Bedligeholdelse. Denne Gaard er ikke mere combineret med Hundevatt, 1777 evedes den af Christen Pederfen, men dens Privilegier ere ikke confirmeret.

Sauggaard i Gramherred, Hopdrup Sogn, paastaaer i Følge et Benaadelsesbrev af Dronning SOPHIE, confirmeret af Kong FRIDERICH III. og CHRISTIAN V. at være frie for Vegt, Hoverie, Jagt og saadanne Tienester, Fourage, Indquartering og Herreds-Repartitioner. Den staaer i Matriculen for lidt mere end 1 Mlv. Landboel eyer den ikke. I aarlig Landgilde giver den 3 Rdr. i Specie og 1 Sviin, for Hutter-Robbelen 3 i Lff. og 6 Skiepper Havre; I maanedlig Contribution 39 Lff. foruden det sædvanlige Magazin Korn, nemlig 1 Ed. 4 Skpr. Rug og ligesaa meget Havre. 1777 var Everen Nifs Nissen.

Zierndrupgaard, Thyrstrupherred, Hierndrup Sogn, tilhørte 1777 Nifs Truelken, har visse Friheder.

Zeffbroe, en adelig Gaard i Hviddingherred og Sogn, er et af de ældste Herresæder i Dannemark. Det har i lang Tid tillige med Ropbøll tilhørt den slesvigiske Linie af Rosenkrandsfer. 1543 svarede Niels Ludvigsen af denne Gaard 20 Lod Sølv. Han var gift med Anne Breide. 1589 Junker Ludvig Nielsen Rosenkrands, og 1609 Christopher Rosenkrands, som blev hals hugget i Kjøbenhavn. Godset tilhørte Grevinde Christine Sophie af Castelremlingen, fød Grevinde Holstein og nu Kammerherre v. Blücher. Gaarden er nedlagt. Med Westerbek og Spandeth staaer denne Gaard for 20 Mlove, er nu en Bondebye af samme Navn og er deels Kongens deels Linddevittiske Bønder.

Zunde-

Hundewatt, var en frie Gaard, i Haderslebherred, Wonsbek Sogn, staaer for $7\frac{1}{2}$ Møve. Den er combineret med Gymoes og Kragelund, see Gymoes p. 198. Den bestaaer af 2 Ottinger 4 Edr. Rug, 7 Edr. Bng, 22 Edr. $6\frac{1}{2}$ Skpr. Havre, 2 Tønder Boghvæde, 22 Stykker Qvægs Græsning, og kan desuden af sine Marker indavle 12 Læs Høe. Den eger 3 Landboel, som svare 9 Rdlr. 16 Sk. og Dags Arbeide, samt en Andeel af Sildefangsten i Østersøen. Den ligger ved Bondebøen Wonsbek, tilhører 1777 Jörgen Jörgensen, dens Privilegier ere ikke confirmeret.

Kragelund, var en frie Gaard i samme Herred og Sogn, er combineret med Gymoes og Hundewad og staaer for $1\frac{1}{4}$ M. Den bestaaer af 2 Ottinger 3 Edr. 6 Skpr. Rug, 7 Edr. 5 Skpr. Bng, 24 Edr. Havre, 1 E. 2 Skpr. Boghvæde, kan græsse 18 Høveder og desuden avle 16 Læs-Høe. Derforuden er i forrige Tider fra denne Gaard solgt 1 E. 2 Skpr. Land Bng, og 2 Edr. 2 Skpr. Land Havre til kongel. Underdaner i Wonsbek og Beck. Til Gaarden ligger en Andeel af Sildefangsten i Østersøen, og Frihed paa et vist District af Revieret. Dens 6 Landboel svare 11 Rdlr. og daglig Arbeide. Derforuden er hertil kiøbt fra Feldum et Stykke Land paa 10 a 12 Skiepper Havres Udsæd, hvorfor aarlig svares 2 Skiepper Havre. See mere ved Gymoes p. 198. Gaarden ligger i Bøen Wonsbek. Ederen 1777 Hans Cornelius, dens Privilegium er ikke confirmeret.

Ladegaard, en kongelig Forpagtningsgaard i Haderslebherred, Nastrup Sogn. Den skal indavle aarlig henved 250 Tønder Rug, 5 til 600 Tønder Havre, 100 Edr. Bng, 300 Edr. Boghvæde, og foere 200 Skpr. Qvæg. Den har tilførn været indrettet til Rytterheste, men er nu bortforpagtet til Christian August Schmitz og Interessenter, har skionne Eyendomme og Skov og giver aarlig 3 til 4000 Rdlr. i Forpagtning.

Langmoes,

Langmoes, var en frie Gaard i Haderslebherred, Bisstrup Sogn, staaer for $1\frac{1}{44}$ Plove. Dens Privilegier ere et Diplom af Kong ERIK POMMER 1400, et Benaadelsbrev af Hertug CHRISTIAN III. dat. Hadersleb 1530 og dets Confirmation af Kong FRIDERICH III. dat. Kiøbenhavn den 21 Nov. 1663. Dens Udsæd er 8 Tønder Rug, 28 Tdr. Bng, 47 Tdr. Havre, 3 Tdr. Boghvede. Derforuden kan den soere $28\frac{1}{2}$ Skfr. Nvæg og indavle 28 Læs Høe. Dens 7 Landboel svare af 6 Tønder Land og 1 Læs Høe Land i Landgilde til Gaarden 19 Rdlr. 32 Skf. og i Contribution 15 Rdlr. 36 Skf. samt hver 3 Dages Arbeide. I Contribution svarer Gaarden selv 36 Rdlr. men ellers intet, dog maa den i Krigstider concurrere med andre frie Godser til en Rustvoogns Anskaffelse. Ved 1660 eyede Severin von Ytzen denne Gaard. 1777 tilhørte Gaarden Jörgen Ludvigsen, dens Privilegier ere ikke confirmerede.

Linnethauggaard, en nu sdelagt Herregaard i Østerlinnet Sogn, Frøsherrred. I Dronning MARGRETES Tid var dens Eyer Peder Nielsen, hvis Baaben var et forgyldt Sværd. Han havde to Søner og fire Døttre; Døttrene gif alle i Kloster, den eene Søn Niels Pederlsen var ey ret klog; han folgte sin Deel i Søndergaard, Østerlinnet og andre Stæder. Hans Broder Claus Pederlsen fik da Gaarden. Med sin Kone Ellen Munk Peders Datter af Krogsgaard havde han kun een Datter Kirsten, som fik Jörgen Pederlsen, en fyhniff Adelsmand, som fik Gaarden med hende. Nærværende Eyer 1777 er Peder Erikken, og har derpaa visse Friheder.

Lunding, i Lunding Bye, Starup Sogn, Haderslebherred, er en frie Gaard, som staaer for $\frac{6}{12}$ Plove. Dens Privilegium er givet af FRIDERICH I. i Aaret 1511. I dens Marker kan saaes 3 Tønder Rug, 5 Tdr. 2 Skpr. Bng, $16\frac{1}{2}$ Td. Havre, 6 Skpr.

Boghvede, græsses 12 Stkr. Qvæg og avles 12 Læs Høe, hvoriblant dog er regnet en halv Otting Jord, som er kjøbt fra Wandling. I Jordebogs Afgift svarer denne Gaard (som intet Landboel har) 1 Rdr. 12 Lff. Spécie, i Contribution 17 Rdr. og concurrerer med andre Frigodsfer til en Rustvogns Anskaffelse med 6 Heste, Rudsff og Karle. For nærværende Tid tilhører denne Gaard Nils Nissen, dens Privilegier ere ey endny confirmerede.

Medstedt, en frie Gaard i Haderslebherrred, Halck Sogn, staaer for $1\frac{1}{2}$ Plove. Dens Privilegier ere givne af Kong ERIK POMMER, dat. Glensborg 1416. Dens Udsæd er 10 Edr. Rug, 46 Edr. Byg, 46 Edr. Havre, hvorforuden kan græsses 50 Stykker Qvæg, og indavles 26 Læs Høe, foruden 1 Stkr. Jord Bolet kaldet, af omtrent 3 Ortugs Udsæd, hvoraf en kongl. Underdan i Nørhølle har det Halve. Til Gaarden ligge 6 Landboel, hvilke for den dem tilstaaede Jord svare aarlig 15 Rdr. og nogle Dages Arbeide, og derforuden har den Frihed paa et Stykke af Aaen. I Herfkabs Skuld svares af Medstedt $2\frac{1}{2}$ Rdr. Spécie, $\frac{1}{2}$ Ed. Smør, $3\frac{1}{2}$ Ortug Havre, 2 Sviin og 2 Rdr. 36 Lff. Kopenge, i Contribution af 1 Plov 36 Rdr. og dens Qvota til Rustvogns Anskaffelse. Ejerne: Jep Iverfen Staverskou folgte Gaarden 1422 til Hadersleb Capitel. 1777 Peder Ludvigsen og Jacob Jepsen, svare hver maanedlig Contribution 1 Rdr. 40 Lff. $1\frac{1}{2}$ Pg. dens Privilegier ere ey confirmerede. Gaarden ligger i Byen Halck.

Nybsølle, i Frøsherrred, Johl Sogn, en frie Gaard, som nu ligger under Gram. Tilforn tilhørte den de Wonsflether og Kocker. 1632 og 1638 nævnes Detlev Buchwald til Nybøl og Gielstoft. Nu tilhører den Hr. Grev Schack paa Gram.

Olnsfkær, i Haderslebs-Amt, Starup Sogn, var en frie Gaard, som staaer for $2\frac{1}{2}$ Plove. Dens Privilegier ere en Afkrift af

af et udateret Diplom, et Adelskabs-Brevs Fornøelse, dateret den 12 Febr. uden Aar, et Brev af Hertug FRIDERICH I. dat. Gottorp St. Silvesters Aften 1507, en Fornøelse paa Gaardens Privilegier af Kong CHRISTIAN IV. dat. Hadersleben den 5 Mart. 1636, en dito af FRIDERICH III. dat. Kiøbenhavn den 21 Jan. 1665, og en dito af CHRISTIAN V. dat. Kiøbenhavn den 16 Jun. 1671. I dens Marker kan saaes (iberegnet en Otting Jord fra Lunding) 16 Tønder Rug, 15 Tdr. Byg, 50 Tdr. Havre, 6 Tdr. Boghvede, græsses 29 $\frac{1}{4}$ Stykker Qvæg og avles 70 til 80 Læs Høe. Dens 6 Landboel nyde 13 til 14 Tdr. Land Jord og 4 Læs Høejord af Jordens og betale derfor aarlig 23 Rdlr. 8 Sk. foruden nogle Dages Arbeide. I Contribution giver Gaarden af 1 Plov og den fremmede Otting 10 Rdlr. 24 Sk. og derforuden ligesom Veierholm i Krigstid en Kntter. Gaarden ligger i Lunding Bye. 1777 tilhørte den Jens Jörgen Nissen, dens Privilegier ere ey confirmerede.

Ottingen ligger strax ved Hadersleben og hører under Amtets Jurisdiction, derpaa har Staden nogen Rettighed til Græsning.

Kessøe, Gramherred, Sommersted Sogn, en kongelig Forpagtnings- eller Pensionairgaard. Den kaldtes tilforn Kesshøj og svarer aarlig ved 1500 Rdlr. I ældre Tider har den været en Herregaard, og af dens Besiddere vides: Erik Emmiklen og Fr. Anne. Hans Søn Otte Emmiklen gift med Anne Biörn. Deres Søn Anders Emmiklen død 1566 gift med Agnete Reventlou. Hartvig Emmiklen havde Frue Karen Schelsted. Mogens Emmiklen til Tynrestrup og Kesshøj. Claus Emmiklen som med Mette Biörn Anders Datter havde to Sønner: Emmik Emmiklen gift med Karen Stangenberg af Jobillet, havde kun en Datter; og Mouritz Emmiklen der døde 1607, som den sidste af Familien, efterladende sig med Frue Hilleborg Qvitzau to Døttre. Hans Wildskiöt købte efter hans Død Gaarden 1609.

Siden nævnes Henrik Möller til Keffsø, Claus Sodenwasser til Refsøe døde 1658, og derpaa tilfaldt Gaarden Kongen. 1716 var den bortforpagtet til Amtskriver Riese, den nærværende Forpagter er Andreas Gydefen, er en anseelig Gaard paa Abling, er 1776 opmaalt og 1777 bortsolgt i Parceller.

Røddinggaard, Frøshered, Rødding Sogn, er en kongel. Forpagnings- eller Pensionairgaard. Den avler aarlig ved 300 Eder. Korn og foerer over 100 Stkr. Nvæg. Den har og i ældre Tider været en Herregaard, men at den har været beboet af de Hiuler, Krabber og Wintere, dertil er ey fundet mindste Spor. Siden tilhorte den Kongen og har været bortforpagtet til Baron Bertram v. Schack 1716 paa Livstid, og siden stedse bortforpagtet til Nils Krog for 356 Rdlr.

Roostgaard, Norder-Rangstrupherred, Arriid Sogn, har og været en frie Gaard, beboet af de Rostgaarders Familie, som heraf have taget deres Tilnavn. Dens Friheder har den mistet da den blev afbrændt. Af Ejerne vides Ove Rostgaard, fød ved 1498, død 1570. Efter hans Død blev Gaarden deelt imellem hans to Sønner, hvoraf den eene Peder Ovesen byggede næst ved sin Broder, men døde uden Børn; Den anden Broder Mads Ovesen byggede Gaarden af nye, efter at den havde været afbrændt, og døde ved 1610. Hans Son Aage Madsen døde 1659 i en høj Alder, gift med Kirsten Ibs Datter Beneke. De havde blant andre Børn Mads Ovesen, døde 1689. Han havde med sin Hustru Margrete, Jens Iverfens Datter paa Storgaard i Branderup, mange Børn, hvoriblant en Datter Anne, døde 1725, fik Chriisten Hansen og han Gaarden med hende. Han døde 1732. 86 Aar. Efter ham fik hans Svigersøn Hans Pedersen Ennemærk, gift med Mærre Christens Datter denne Gaard, som endnu beboes af deres Afkom, hvis Navne dog ikke vides. For nærværende Tid beboes Gaarden af tre Bønder, som har ingen Priv. eller Frihed.

Spandeth,

Spandeth, Hviddingherred, Spandeth Sogn, har været en adelig Herregaard, men Gaarden er nu nedlagt, og Godsset, som meest bestaaer af Ransau Tienere henlagt til Højbroe udi Hvidding Sogn, med hvilken det har havt een Eyere. Denne Gaard er ey mere til, men er en Bondebye, og tilhører deels Kongen deels de Lindexittiske Bønder.

Sparlund, Haderslebherred, Desby Sogn, en frie Gaard, som staaer for $\frac{7}{2}$ Møv. Den har været combineret med Westergaard og Grarup, med hvilke den har samme Privilegier. Dens Udsæd er $3\frac{1}{2}$ Tønde Rug, 9 Edr. Byg, 10 Edr. Havre, 5 Edr. Boghvede, paa Markerne kan græsses 14 Stykker Qvæg og avles 16 Læs Høe. Til Gaarden ligger 1 Landboel, som aarlig svarer 2 Rdlr. og et par Arbeids Dage. Dens Contributioner sees ved Westergaard. Gaarden er nu ey mere combineret, Eyeren var 1777 Simon Nissen, men dens Privilegier ere ey confirmerede.

Stenderup, Eyrstrupherred, Stenderup Sogn og Bye. I denne Bye er en Gaard, som paa staaer at være frie for Vegt, Høveriespenge ic., grundende sin Paa stand paa et Exemptions-Diplom af Kong FRIDERICH I. dat. 1523, som af Kong CHRISTIAN IV. dat. Fridrichsborg den 25 Apr. 1622 og siden nok engang af Kong FRIDERICH III. Kiøbenhavn den 14 Jun. 1664, og af K. CHRISTIAN V. ibid. den 14 Nov. 1671 er stadfæstet. I dens Jorder kan saaes 5 Tønder Rug, $17\frac{1}{2}$ Ed. Byg, 27 Edr. Havre, 1 Tønde Boghvede, græsses 17 Stykker Qvæg og avles 55 Læs Høe. Til Gaarden ligger desuden Aalefangsten ved Stranden, og 3 Landboel, som svare aarlig 12 Rdlr. og nogle Dages Arbeide. Derimod svarer denne Gaard i Landgilde 13 Rdlr. 44 Lf., i Contribution af 1 Møv 36 Rdlr. som og Magasinforn. 1777 eyede Sognefogden Hans Hansen Gaarden, og lod den sætte til Auction med visse Friheder.

Stobbum, Thyrstrupherred, Aller Sogn, en frie Gaard, som staaer for 1 Plov. Dens Privilegier ere et Adelsbrev af Kong CHRISTIAN I. dat. Gottorp 1461, dets Confirmation af Kong CHRISTIAN III. dat. Hadersleben 1533, af Kong CHRISTIAN IV. dat. Slesvigborg den 15 Aug. 1639, af Kong FRIDERICH III. dat. Kiøbenhavn den 24 Nov. 1663 og af Kong CHRISTIAN V. dat. Kiøbenhavn den 1 Junii 1670. Med en combineret $\frac{1}{2}$ Otting af $4\frac{1}{2}$ Otting kan i dens Jorder saaes 12 Edr. Rug, 15 Edr. 2 Skpr. Byg, 62 Edr. Havre, 3 Edr. 3 Skpr. Boghvede, græsses $46\frac{1}{2}$ Hoved og avles $57\frac{1}{2}$ Læs Høe. Dertil ligge 3 Landboel, som aarlig svare 16 Rdlr. $\frac{1}{2}$ Bondegaard i Huinderup af $1\frac{1}{2}$ Otting, i hvis Jorder kan saaes $2\frac{1}{2}$ Ed. Rug, $4\frac{1}{2}$ Ed. Byg, 25 Edr. Havre, 1 Ed. Boghvede, græsses 16 Skfr. Qvæg og avles 8 Læs Høe. Denne Gaards Besidder maa aarlig svare 16 Rdlr. til Kongens Cassé og ligesaa meget til Gaarden Stobbum; $1\frac{1}{2}$ Otting paa Oddis og Bramdrup Mark, hvori kan saaes 5 Edr. 1 Skp. Rug, 1 Ed. 6 Skpr. Byg, 6 Edr. Havre og 2 Edr. Boghvede, græsses 18 Skfr. Qvæg og avles 30 Læs Høe. Denne Jord har to der boende Underdaner bestandig i Leye for 12 Rdlr. aarlig. 3 Herskabs-Skyld svarer Stobbum aarlig 1 Ed. Smør, 5 Edr. Havre, 15 Lff. 1 Lam og 1 Rdlr. 6 Lff. Specie, i Contribution 36 Rdlr. og Quota til en Rustvogns Anskaffelse. Af Jorden paa Oddis og Branderup Mark betales slet inter. Af Ejerne vides Peder Knudsen af Stouben, adlet 1461, hans Baaben er en Trappe af fem røde Muurstone, og Jörgen Rasmussen en af hans Afkom, levede 1734. 1777 eyede Jörgen og Jochum Hansen Gaarden, dog ere dens Privilegier ey confirmerede.

Strarupgaard, i Thyrstrupherred, Dalbye Sogn, er en kongelig Forpagtningsgaard, som har prægtig Leylighed til Qvæghold og Stutterie, samt de beste Kornmarker, hvori aarlig avles over

700 Tønder Korn. Af Eyerne, medens den var en Herregaard vides Niels Glambek 1543, som deraf gav i Skat 49 Mark. Hans Generani, gift med Anne Voet af Beierholm ved 1660, siden tilhørte den Kongen og bortforpagtet; den nærværende Forpagter er Peder Nilsen.

Tabdrup eller Taabdrup, Thyrstrupherred, Stepping Sogn, er og en kongl. Forpagtningsgaard, som bortforpagtes paa 6 Aar. Tilførn var den en adelig Sædegaard, men dog kun siden. Navnet skrives og Fosstrupgaard. Eyerne vides en. Gaarden var 1777 forpagtet til Gyde Gydefen; men er opmaalt, og skal i Parceller bortselges.

Thyrstrupgaard, Thyrstrupherred og Sogn, var og en kongelig Forpagtningsgaard, hvoraf Kongen aarlig havde 4 til 500 Rdlr. I gamle Dage har den været en Herregaard, og af dens Eyere vides: Mogens Emmiksen paa Thyrstrup, gift med Abel Tinhuus Marcors Datter. Hartvig Emmiksen, som med Barbara Rixdorff til Brendstrup havde en Son Claus Emmiksen, gift med Karen Holk af Meisgaard. De havde kun een Datter, og uden Evidt er Gaarden efter dem kommet til Peder Ebbesen Galt, D. N. N 1540, som med Ingeborg Drefeld Giords Datter blant andre Børn havde en Son Anders Galt, som siden findes at have eyet Gaarden. Siden fik Niels Henriksen Sandberg den, gift med Fr. Kirsten Akeleye. Derpaa kom den i Stattholder Geert Rantzaus Eje, som 1617 bortbnyttede den til Kongen for andet Gods. 1716 Oberforster Barchman forpagtede Gaarden. I Aaret 1764 blev den sat til offentlig Auction, og deelt i 7 Dele, hvorpaa blev budet endeel, men Risbet blev en approberet af Kongen. 1771 blev Gaarden, som har 170 Tønder 5 Skiepper Sædeland ved Auction solgt imod at betale 1070 Rdlr. 8 Sff. og aarlig fastsat Canon af 227 Rdlr. 3 Mark, hvorefter paa dens Mark er oprettet en Bye kaldet

Christians-

Christiansfeldt er en nye opbyggt regulair og smuk Bye, beliggende ved Kongevejen i Nærheden af Ehystrup Kirke og Bye, 2 Mile fra Colding og 2 Mile fra Hadersleb.

Byen bestaaer af tvende anseelige Gader, som ere forbundne med tre Stræder, og i Midten af Byen en Qvarre eller anseelig firkantet grøn Plads indfattet med en Heffe.

Hovedgaden er fra Kongevejen af jiret med een Allee af Lindetræer, ligesom og Byen til Kirkegaarden, som er anlagt uden for Byen i Form af en Have.

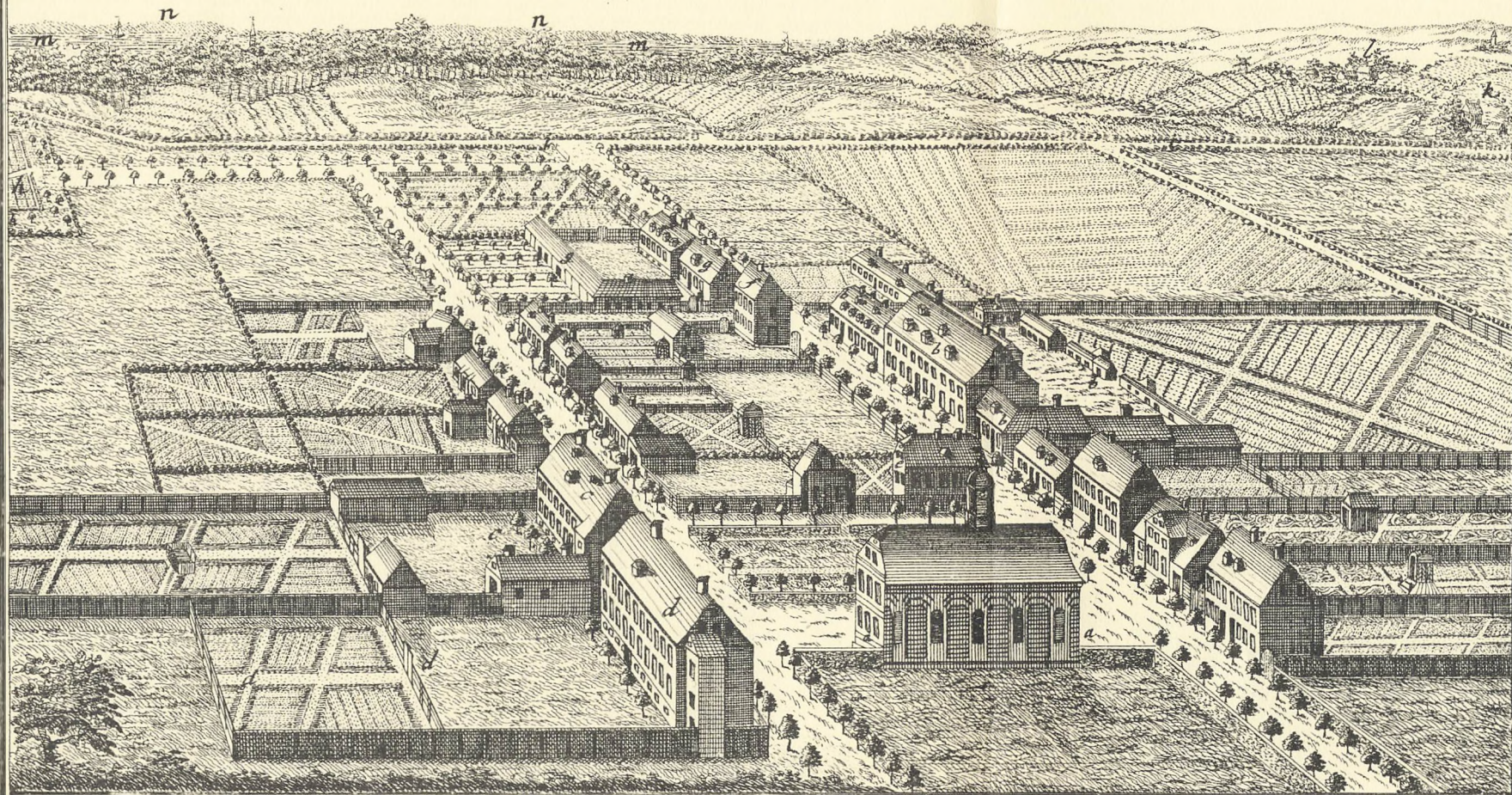
Bygningerne ere tildeels anseelige med Steentag, mesten alle grundmurede, og ethvert Huus med Gaardsrom og Have forsynet. Foruden disse Familie-Huse er efter Brøder-Meenighedens Forfatning et anseeligt Huus for ugifte Mandes Personer eller det saa kaldede ledige Brødre-Huus. Her logere disse ugifte under Opsyn af tvende Forstandere, hver arbejder paa sin Profession, og imod Kost-Penge nyder deres Forflegning; I dette Huus findes foruden adskillige Verksteder og Logementer en smuk liden Sahl, hvor Brødrene Aften og Morgen samles til deres felles Andagt, og Sove-Sahl, som er forsynet med Lamper Matten igiennem.

Egesaadan et anseeligt Huus for ugifte Fruentimre, kaldet Søster-Huset, hvor ledige Piger, som ey tiener ved Familierne der i Byen eller er hos deres Forældre, arbejder og forfærdiger allehaande Nødheder i Syning og andet Fruentimmer Arbejde, som ogsaa kan faaes tilkiøbs; Disse faae og deres Kost og Logie.

Der findes og en Dreng og en Pige Skole eller saa kaldede Pensions-Anstalter, hvor Børn fra 6 til 12 a 14 Aar imod en aarlig Pension nyder Opdragelse, Undervisning og Forflegning af visse der til udseete studerede og ellers dygtige Personer. 1777 fandtes der hærderlige Folkes Børn endog fra adskillige udenrigs Stæder, som af
Credit

CHRISTIANSFELD

a. Kirkefal. b. Ugifte Brødras
 Huus. c. Ugifte Søstres Huus. d. Enke. Huus. e. Opfostringsthuus
 f. Kiøbmands. Boder. g. menigheds Huuse. h. Kirkegaard
 i. Postvæien. k. Tystrup Kirke. l. Vintrup Bye. m. Lille Belt. n. Tyens Land

Credit for Brødre-Menigheden, har der betroet deres smaae Børn til Opdragelse; Naar Børnene opnaae den Alder, at de snart skal gaae til Confirmation, disponere Forældrene over deres videre Opdragelse, med videre.

Kirken ved Torvet er ligeledes af anseelig Grundmuur med en Coupel i Midten af Taget, er indvendig 36 Alen lang og 24 Alen bred, foruden tvende Pulpiturer.

Da Hans Majestæt fandt for got at tillade et Etablissement af de evangeliske Brødres Unitet i Hertugdømmene, blev ved Auction i Sept. 1771 kjøbt den kongl. Gaard Enstrupgaard af Hr. v. Vobeler i Sachsen for 20000 Rdlr. og 9 Dec. næst efter fik de evangeliske Brødre af den augsburgiske Confession Concession derpaa, hvorved den med fuldkommen Frihed i Henseende til deres Religions-Øvelse efter Brødrenes Orden og Skikke samt kongl. Protection for deres Incisiones, ligesom og Tilladelse der at etablere samme med adskillige Friheder til Opmuntring, hvilken Concession den 13 Aug. 1772 blev confirmeret, hvorpaa i Aaret 1773 med Bygning blev giort Begyndelse, da der den 1 Apr. blev i Overværelse af en-anseelig Forsamling lagt den første Grundsteen til et Hus, hvori var en interim's Kirke-Sal, foruden endeel andre private Familiers Huse, ogsaa et Herbergeerhuus. I følgende Aaringer er med Bygningerne continueret.

Foruden endeel gode Haandverkere og Boutiquer findes i Byen Ulden, Linned, Bomuld, Laksfabrike og Sæbeværk, som i kort Tid har funden god Debit baade inden- og udenlands, da Fabrikernes Bonite er blevet bekiendt.

Hensigten er og at bringe Have- og Agerdyrkingen i Stand efter udenlandske Erfaringer, ved Flittighed at bringe Fabrikkerne og Haandverkerne til Fuldkommenhed, og derved forskaffe Næring; for-

syne de Fattige saavel i Byen som i Egnen med Arbeide, samt ved Menighedens opbyggelige Exempel at opmuntre andre.

Ved Kirken alterneres, den eene Søndag prædiktes Tydsk, den anden Søndag Dansk; Desuden er hver Dags Aften en Samling, da der enten læses af Bibelen, eller og bliver talt over et Sprog af Bibelen, eller og bliver sunget Psalmer med Accompaniment af Orgelverket, hvilket endog for fremmede Tilhørere befindes meget indtagende og rørende.

Om deres offentlige og private Gudstieneste og den hellige Nadveres Holdelse, kan læses i en liden Bog, trykt udi Kiøbenhavn 1774, kaldet: Kort historisk Efterretning om de evangeliske Brøderes Unitet.

Menighedens Indretning, Forfatning og Orden bestyres og overvejes af Forstanderne tillige med nogle Bisiddere af de Ældste i en saa kaldet Conference, ligesom og Haandverks-Sager i Haandverks-Conference og Bygnings Indretninger i Bygnings-Conference handles og afgjøres.

Indvaanernes Antal i September 1777 var henimod 200. Egnen er angeneim og sund. Gaarden Thystrupgaard staaer der endnu, og er af de evangeliske Brøders Unitet bortforpagtet.

Thystrup. I denne Bye ligger endnu en Gaard som har nogen Frihed, er ansat for $\frac{1}{2}$ Plov, men om dens Størrelse, Afgifter og Eyere havees ingen Efterretning, skjønt den i ældre Tider troes at have været beboet af de Emmiksenner. 1777 tilhørte den Niels Truelken til Hierndrup.

Torning, Gramherred, Hammelef Sogn, er en kongel. Forpagtningsgaard, men var tilforn en adelig Sædegaard, som i de ældste Tider har tilhørt Kongen. 1340 pantsatte Hertug WALDEMAR Greverne Dorningen, Gottorf, Dänischwald, Efernsfyrde, Slesvig, Svabsted

Soabsted 2c. 1348 belejrede Kong WALDEMAR forgieves dette Slot, og ligeledes 1351. Derpaa kom det til de Lembekker. 1357 nævnes Henneke Limbek, Clauses Søn til Dorninge. 1422 blev Slottet, som da var fyrsteligt, belejret af Kongen, men undsat af Herrugen. 1469 nævnes Fr. Dorothea, Benedikti van Alevelde to Dorningen Husfrue og hendes Sal. Broder Michael Hesten. Siden maa det atter være blevet kongeligt; thi 1515 forekommer Peter Claus, Huusfoged to Dorninge. 1517 var Fr. Karine, Hr. Henrik Knudsens Enke, og 1519 Otte Holgerdøn hermed forlehnet. Efter den almindelige Fortælling skal det være kommet med den sidste slesvigske Lembeks Datter til Hr. Hans Ahlefeld til Lehmkulen, hvis Datter tilbragte sin Mand Bendix Ahlefeld 1465 baade Torning og Seegaard. Hans Søn Bendix folgte sin Gaard Torning til Kong HANS i Aaret 1496. Siden har det først været et kongeligt Lehn, hvormed Otto Rosenkrands Holgerfen 1523 var forlehnet. Gaarden har været forpagtet bort imod omtrent 1100 Rdlr. aarlig Afgift. 1777 i Maj er Gaarden i Parceller solgt; den fornemste Kjøber er Jacob Holm, men en vis Deel af Skoven er reserveret Kongen. 1772 har nu afgangne Major Blekenberg der anlagt med stor Besværing en Blikfabrike kaldet Gothaabs Blikfabrike, som drives af Vand.

Torum, en kongelig Forpagtningsgaard i Talslundherred, Torum Sogn, som paa visse Aar forpagtes bort fra Amtstuen. Dens Avling er ikke stor, Rug og Havre er det meste, dog har den ypperlig Græsning. Gaarden er bortforpagtet 1777 til Nils Kraag.

Tousskou, Gramherred, Sommersted Sogn, er en gammel nu nedlagt Herregaard ved Drenflod, som har tilhørt de Rantzauer. 1563 blev den beboet af Fr. Magdalena, Henrik Rantzaus Enke. Af denne Gaard var 1777 allene et Stykke Land tilbage, som paa Kongens Regning bortforpagtedes til Mølbye Byes Beboere.

Wandlinggaard, Haderslebherred, Bestrup Sogn, er en adelig Gaard, hvorom intet andet vides, end at den har været beboet af Fr. Anne-Christine fød Hagenfen, død 1691. Groskansler Grev Revenlouw, Baronesse v. Kielmansek, tilhører nu Lorentz Hoyer, som har derpaa visse Friheder.

Wargaarde, en kongl. Forpagtningsgaard i Thystrupherred, Heils Sogn. Har tilforn været en Herregaard, af hvis Ejerne vides: Anders Breide, gift med Ellen Udsen. Deres Datter Margrete Breide til Borggaard fik Jörgen Prip. Fr. Jacob Breide, gift med Cathrine Skinkel. Deres Søn Hartvig Breide, gift med Abel Skinkel. Deres Søn Jacob Breide, gift med Thale Emmiksen. Deres Søn Joachim Breide til Borggaard og Heilswargaard, gift med Emerence Emmiksen. Deres Søn Wolf Breide havde med Fr. Inger Urne ingen Børn. Mads Erikfen 1585. Hans Johansen Lindenov til Gavnø, Hundslund, Wargaard og Borrebne, døde 1596, gift med Margrete Rosenkrands. Hartvig Otto von Deden til Drargaard og Wargaard 1660, gift med Anna Dorothea von Witberg. I Aaret 1764 skulde denne Gaard have været solgt for 9250 Rdlr, men dette Kiøb blev ikke approberet, men er bortforpagtet til Hans Ægidius.

Weistrup, en nu ødelagt Herregaard i Thystrupherred, Weistrup Sogn. Af Ejerne vides: Oluf Gaas til Weistrup, som med Magdalene, Niels Sandbergs Datter af Thystrup, havde en Søn Niels Gaas til Weistrup døde 1637. Han var gift med Hilleborre Pors, og har uden Tvivl solgt Gaarden; thi paa det sidste skrev han sig til Hiortholm og var Landsdommer paa Langeland. Denne Gaard er nedlagt og udlagt til Festebønder uden Privilegier.

Westergaard, Haderslebherred, Desby Sogn, er en frie Gaard, som var combineret med Grarup og Sparlund, om hvilke tilforn er givet Underretning. Dens Udsæd er 5 Tønder Rug, 12 Edr. Bng,

Byg, 22½ Ed. Havre, 1 Ed. Boghvede; Paa dens Marker kan desuden græsses 20 Skfr. Qvæg og avles 40 Læs Høe. Til Gaarden ligge 3 Lanster af 2¼ Gaard, 1 Tofte og 3 Landboel, som nyde Land af Gaardens, hvis Udsæd er 10 Edr. Rug, 276 Skpr. Byg, 37 Edr. 4 Skpr. Havre, og 2 Edr. 14 Skpr. Boghvede, samt kan græsses 28 Hoveder og avles 14 Læs Høe. Disse Gaarde contribuere tilfammen 26 Rdlr. 32 Skf., 12 Edr. Byg, 17½ Ed. Havre og i Contribution 46 Rdlr. 24 Skf. samt nogle Dages Arbeide. I Contribution svarer Westergaard 64 Rdlr, Grarup 31 Rdlr. 12 Skf. og Sparlund 17 Rdlr, altsaa i alt 122 Rdlr. 12 Skf. af 3¼ Plove, som forhen stode for 4 Plove; desuden deres Qvota til Rustvogns Anskaffelse. Af Ejerne vides ingen; Gaarden er en mere combineret med Grarup og Sparlund, tilhører 1777 Friderich Claufen Gunge, dens Privilegier ere en confirmerede.

Westerwyck 3: Westerbek, Hviddingherred, Roagger Sogn, var tilforn en Herregaard, men er nu nedlagt til Bøndergaarde, og Landerierne bruges af Ranzau-Tjenere. Af Ejerne vides Fru Ide Jens Datter af Westerbek 1519, Thomas Pederfen (Galskyts) Esterleverste med sine to Sønner Peder og Jens. 1543 Jens Ulf, som der af svarede 16 Mark. Siden besiddes den af Højbroes Ejerne.

Woyens, Gramherred, Jægerup Sogn, er en kongelig Forpagtningsgaard, som bortlejes paa 6 Aar. For Krigen 1659 var det een Bye af 11 Gaarde, for hvilken Præsten nu aarlig faaer paa Amstuen 100 Skiepper Rug. Beboerne, saavidt vides, have været: Capitain Peter von der Burg 1662. Oberstlieutenant Conrad v. Brinken 1667, Secretair Nicolai Freucken 1676. Siden vides ingen. Gaarden avler fortreffelig Korn ved 400 Tønder, meest Rug og Havre, og har god Græsning til Creature. Den nærværende Forpagter er Rasmus Rasmussen.

Uldrupgaard eller Uldruplund, Hviddingherred, Skjærres-
 bek Sogn. Dens Privilegier, Størrelse og Afgifter vides ey. Den
 har tilhørt de Vintere. Peder Vinter gav sin ældste Søn Hans Peder-
 sen den. Hans Søn Anders Lund, fyrstelig Herredsfoged i Høyers-
 herred. Hans Søn Fedder Lund 1757, Herredsfoged sammesteds.
 Gaarden er nu en Bondegaard uden al Frihed.

Østerbygaard, Thystrupherred, Oddis Sogn, var en kongelig
 Pensionairgaard, hvis Hartkorn er 28 Tønder. Den forterer under
 Grams Birk og ligger under Troiborg. Den har været beboet af
 Regimentsquartiermester Laurids Claudi, og af hans Sønesøn Chri-
 stian Claudi. Er nu en Herregaard, tilhører Cancellieraad Hanfen,
 noget af Bøndergodsset ligger i Eoldinghuus Amt, og noget under
 Haderslebhuus Amt.

Om disse anførte Frie og Selveyer-Godser maa mærkes at Bes-
 idderne have i Aarene 1699 og 1730 indsendt deres Privilegier og
 Benaadelsesbreve til Confirmation, men siden ikke faaet dem tilbage.
 Ved Contributions-Regningerne fra 1675, som under Præsidium af
 Geheimeraad Stöcken bleve bragte i Stand, blev fra Rentekammeret
 decideret, at de frie Gaarde skulde betragtes som Adelige. Men denne
 Decision blev igien ved et Notat over Magazin-Regningerne for 1681-
 1685 saaledes forandret, at det vel maatte være saa for den forbi-
 gangne Tid, men at Amtskriveren herefter skulde ansee Friegaardene,
 ligesaavel som alle andre Gaarde i Amtet, med alle baaide ordentlige
 og overordentlige Skatter. Dog varede det ikke længe førend dette
 igien kom i Forglemmelse og alting igien paa den gamle Fod.

Herregaarde og andre store Gaarde i Tørring-Lehn.

Gramgaard, i Gram Sogn og Herred, er anseelig af Byg-
 ning, Marke, Skove og Bøndergods. Borgegaarden, eller som
 den

Den her kaldes, Slottet, bestaaer af et Corps de Logis med to tilbygte Fløye af Grundmuur, to Etager, foruden underbygte Kjøkken og Kældere. Ladegaarden bestaaer af mange Bygninger, hvoriblant de anseeligste ere en stor og smuk grundmuret Lade, og en ligesaadan Hestestald: tæt ved Ladegaarden er et nyt og vel indrettet Huus for Forpagteren. Gaarden staaer med det Bøndergods, kaldet de Gamle Grammer, i Landmatriculen for 30 Plove. Dens Udsæd af Vint-Rug og Anden-Ris er 150, af Havre 150, Boghvede 56 Tønder, og nogle faa Tønder Byg. Til Gaarden kan bierges 900 til 1000 Læs Høe, holdes 180 til 200 Stykker Køer. Producterne affættes til Alabnraa, Hadersleb, Ribe og Eolding. Den har en stor og god Deel Agerland, Enge af vidtløftig Omkreds, hvoraf nogle ere bløde og andre haarde, som kan sættes under Band og med Tiden ved Forbedring blive langt fordeelagtigere. Til Gaarden ligger en stor og god Skov, omtrent 1 Mil i Længden og paa mange Steder $\frac{1}{4}$ Mil i Bredden, bestaaende af Ege- og Bøgetræer, som almindelig ere gode, foruden Elletræer, Birk, Hessel &c. Desuden er tæt ved Gaarden en smuk Lund med ranke Ege- og Bøgetræer. Til denne Lund gaaer en stor Allee fra Haven, og er derfra adskilt ved en Port: hvor denne Allee ender, begynder en lang og behagelig Allee i Lunden, og ved dens Ende ere igien andre giennem Lunden hugne smaae Alleer. Langs med Lunden gaaer den tilforn ommeldte Gram-Aae og deler sig omkring Borgegaarden i to Arme, hvilket faavel i Lunden som ved Gaarden gjør Situationen desbehageligere. Gaardens Bønder deles i gamle og nye Grammer: de gamle Grammer ere de, som altid have hørt til Gaarden, og have Friheder med andet flevig-holsteenskt adeligt Gods, og hvoraf Contributionernes Oppebørsel ligger under Rendsborg. De nye Grammer, hvilke staae i Landmatriculen for 16 Plove, ere kjøbte af Kongen 1664 fra Hadersleb-

derslebhuus-Amt, over hvilke Kong FRIDERICH IV. 1717 har overdraget fra sig og Arvesuccessorer Indløsnings-Netten; Contributionerne af disse svares til Hadersleb i Amtstuen for Amtets østlige Deel. Gaarden har sit meste Bøndergods i Gram Sogn beliggende; dog findes og dertil hørende Strøegods i Foel, Rødding, Hngom, Østerlinnet og Nustrup Sogne. Tienderne af Gram og Foel Kirker, samt Kongetienden af alt Godset, i hvilket Sogn det end ligger, oppebæres og til Gaarden, dog efter Slesvig-holstøens Brug ikkun halvt imod hvad der svares i Dannemark. Om Høvet er forhen talt ved Gram Sogn, ligesaa om Gram Birk først under dette Capitel. Hr. Erland Kalv var 1358 forlehnet med Gram og Møgelstønder. Den har i de ældre Tider havt til Ehere: Nob. Vir Hennikinus Lembek de Gram, armiger 1399. Hartvig Reventlou, døde 1500 i Ditmarskøen. Detlev Reventlou og Fr. Sophie Biörn. Johan Reventlou og Frue Abel Buchwald 1544. Deres Søn Johan Reventlou og Frue Birgitte Lindenov. Deres Søn Johan Reventlou døde uden Børn ved 1560. Hans Søster Anne blev gift med Detlev Buchwald og bragte ham Gaarden. Deres Søn Christopher Buchwald, gift med Magdalene Reventlou folgte Gaarden 1638 til Kong CHRISTIAN IV. for 5650 Rdlr., som igien overlod den til Gregorius von Pudevils, døde 1658. Siden den Tid har den over 100 Aar tilhørt den grevelige Schackiske Familie, og blev tillige med Nybel 1760 af Anne Sophie Rantzau, Enkegrevinde af Schack ved Testamente foræret til hendes Stiffens yngre Søn, endnu værende Eyer Kammerherre Grev Friderich Christian Schack, der paa Gaarden og Godset har gjort adskillige hertlige Indretninger.

Nybelgaard, i samme Sogn og Herred, staaer i Landmatriculen med sit tilhørende Bøndergods for 9 Møve, og er fra første Tid oprettet af 4 nedlagde Bøndergaarde. Dens Bygning bestaaer
meest

meest af Bindingsværk. Af dens Agerland er endeel meget godt, men og endeel sandig og skarp. Den har tilstrekkelig og meget god Engbund. Til denne Gaard er en liden Skov, bestaaende af Ege, Æsker og Elletræer. Paa dens Grund have ellers tilforn staaet anseelige Skove, hvoraf ikke et Træ er tilbage: en Skov paa et Sted kaldet Lening, kan endnu af Gamle mindes; den blev ved Tyvehaand Tid efter anden mindre, og en stor Storm omkastede tilsidst paa een Nat 70 Bøgetræer, foruden andre smaae Træer. Beboerne i Endrupskov, som ligger til Nybel, opgrave endnu hist og her hele Stammer af Fyrretræer, som ere friske og brugbare. Paa Nybelgaards Grund ligger en liden Gaard kaldet Skovgaard, oprettet af to nedlagde Bøndergaarde, som en liden Hollænderiegaard, af en Junker Wohnsloet: nok en anden nybyggt Gaard kaldet Vester-Nybel, hvortil er lagt noget af Nybelgaards Grund; endnu en Stampemølle nordvest fra Gaarden. Nybel, med underliggende, har i de ældre Tider tilhørt nogle af de ovenmeldte Herkaber til Gram: Reventlouer, Buchwalder og Podevels, og i deres Tid ved Brødre-Deeling udfkiftet fra Gramgaard. Den har siden været eyet af Blomer, Wohnskleeter, Doctor Koch i Apentrade og hans Søn Justizråd Koch, som 1754 solgte den til Anne Sophie Rantzau, Enkegrevinde af Schack.

Begge Gaarde, Gram og Nybel, have samme Friheder som andre slesvigholsteenske adelige Godser. Borgerlige Sager afgjøres efter den slesvigske Ret: dog er paa Gramgods, formedelst de ommeldte nye Grammer, en Retsforvalter, som kaldes og salareres af Herkabet. Jagten til begge Gaarde, i sær Gram, er god: dog er her ikke stort Wildt eller Wildsviin, uden iblant et Stykke, som kan streife her igiennem; men af Raadyr en anseelig Deel; af Harer en temmelig Deel; af Røve fanges aarlig 70 til 80 Stykker. Ulve opholde sig her ikke uden streifende, af Maare, Brokke, Oddere, Tidere ere

ikke mange; af Fuglevildt findes Uhrhøns, men faa; af Agerhøns fanges aarlig 150 Stykker; af Skovsnepper findes aarlig omtrent 80 Stykker: her er og en god Deel enkelte, dobbelte og tredobbelte Sneyper; ligesaa af Brok- og Kramsfugle, ogsaa nogle faa Pommerankfugle. Bildgiæs og Svaner gives her allene om Vinteren; men af Bildænder ere altid nogle Vinter og Sommer. Om Fiskeriet er forhen under Gram Sogn meldet.

Gielstoft, i bemeldte Gram Sogn, er en kongelig Pensionairgaard, oprettet i forrige Tider af nedlagde Bøndergaarde: den har en stor Deel Agerland, men sandigt, og en anseelig Deel Engbund.

Røddinggaard, i Rødding Sogn, Frøsherred, med ypperlige Marker; og

Torumgaard i Lintrup Sogn, Ealslundherred, ere ogsaa kongelige Pensionairgaarde.

Foruden de nu anførte kongl. Forpagtningsgaarde findes endnu i hele Amtet følgende Gods, som af Kongen aarlig bortforpagtes:

1) I Amtets vestre Deel. 1.) Vandmøllen i Branderup og Skerrebeek. 2.) Fiskerierne i Nipsaae, Warming Søe og Brønsaae. 3.) Strandretten i Vesterherrederne. 4.) Kroeholdet i Landsbyerne. 5.) Broepengene ved Foldingbroe. 6.) Den kongel. Kornstiende i Tørring-Lehn.

2) I Amtets østre Deel. 1.) Vandmøllerne i Aller, Brendehr, Binderup, Dalby, Hadersleben, Østergaard. 2.) Vindmøllen i Vollerleben og 3.) noget Gods i Gierner.

3) Enkelte Forpagtnings Stykker: Fisser-Naffet, Slots-Haven, Kongens Otting, Flintes Dam, Hermans Kobbel, den liden Schotter Kobbel, Schriegs Mø, Greiskier Kobbel, Raunholts Dam, Kolhauge Eng, Raakier Dam, Priis Dam, Anvepten til Flauch, Surmoes Dam, Kraemer Dam, Ausboll Dam,

Damm, Tuschoulund, Tøsten ved Sommersteds Hæffe, Høgelund Damm og Stubbe Damm.

4) Fiskerier: Halekisten, Hadersleb Dam, Grarup Søe, Eisbull Søe, Pamhoeler Søe, Bandfiel Søe, Hop og den lille Aae ved Salzbek, Sliet og Weibøl Søer, Billeboe Dam, Synderaaen ved Bestoft, Kieberg, Barre og Præst-Dammene, den lille Heede Dam, Fiskerierne ved Tørring, og Krebsfangsten i Tørring Mølle-Søe, Fiskerierne i de tre Jels Søer, i Jels og Hennings Damm, samt Heils og Scrif Damm.

I Henseende til Magazin-Kornet indbefatter den østre Deel af Amtet

"	"	"	"	"	"	533 $\frac{3}{4}$	Plove.
og i Eilbert Wandlinggaard	"	"	"	"	"	$\frac{7}{8}$	"
Den vestre Deel af Amtet indeholder	"	"	"	"	"	245 $\frac{1}{2}$	"
I Eilbert. 1.) Christen Jessens Gaard i Rødding	"	"	"	"	"	$\frac{2}{3}$	"
2.) Lundgaard i Riobenhøed	"	"	"	"	"	$\frac{11}{14}$	"
3.) Gaarehuset under Agerstou	"	"	"	"	"	$\frac{7}{2}$	"

og leverer ligeledes de under Gram Gods henlagte saa kaldte 16 nye Grammer-Plove deres Fourage og Magazin-Korn til den sidste Amtstue.

Bed den overordentlige Magazin-Udskrivelse af 2 Tønder Rug og 5 Tønder Havre for hver Plov, svares til den østre Deels Amtstue

"	Rug	1566 Edr.	$7\frac{1}{2}$ Skpr.	Havre	3762 Edr.	$2\frac{3}{4}$ Skp.
Vestre Deels	=	693	= $\frac{1}{2}$	=	1732	= $5\frac{3}{4}$

Som udgiør i alt Rug 2200 Tønder og Havre 5500 Tønder.

Bed Magazin-Leveringen kommer foruden de $13\frac{3}{4}$ Plove, ogsaa Slotsgrunden med 7 Plove til Afgang, saa at Betalingen altsaa kun skeer af $779\frac{3}{4}$ Plov. Til den i følge Patentet af 3 October 1762 paahudne Fourage svarer

	Æs. Pd.	Æs. Pd.	Rd. Rff. Pg.
Hviddingherred Høe	184. 476	Halm 184. 381.	Penge 492. 37. 6 $\frac{3}{4}$
Nord. Rangst. H.	93. 562	93. 499 $\frac{1}{2}$	250. 33. 10 $\frac{3}{4}$
Fros og Ealsl. H.	92. 238	92. 190 $\frac{1}{2}$	246. 18. 9 $\frac{1}{2}$
Strandelhiørn	6. 557 $\frac{1}{2}$	6. 446	18. 22. 11 $\frac{1}{2}$
Nye Gramer Pl.	24. "	24. "	64. " "
Christ. Jessens G.	1. "	1. "	2. 32. "
Lundg. i Kiøbenh.	1. 118 $\frac{3}{4}$	1. 95	3. 9. 4
Saareh. und. Algerffov	81 $\frac{1}{2}$	17	18. 8

Allsaa i alt Høe 404. 239 $\frac{3}{4}$ Halm 404. 192. Penge 1078. 19. 2 $\frac{3}{4}$

Efter samme Patent svares i Magazin · Korn, af

	Ædr. Rff.	Ædr. Rff.	Rd. Rff. Pg.
Hviddingherred Rug	169. 3 $\frac{1}{4}$	Havre 169. 3 $\frac{1}{4}$	i Penge 479. 43. 3
Nord. Rangst. H.	86. 3 $\frac{1}{4}$	86. 3 $\frac{1}{4}$	243. 44. 9
Fros og Ealsl. H.	84. 5 $\frac{1}{2}$	84. 5 $\frac{1}{2}$	239. 45. 6
Strandelhiørn	6. 2 $\frac{3}{4}$	6. 2 $\frac{3}{4}$	17. 46. 9
Nye Gramer Pl.	16. "	16. "	45. 16. "
Christ. Jessens G.	7 $\frac{1}{2}$	7 $\frac{1}{2}$	2. 31. 6
Saarehuset	1 $\frac{1}{8}$	1 $\frac{1}{8}$	10. 1 $\frac{1}{2}$

Er i alt Rug 364. 5 $\frac{7}{8}$ Havre 364. 5 $\frac{7}{8}$ i Penge 1033. 19. 10 $\frac{1}{2}$

I Henseende til Lands Udskuds · Bøfener bestaaer

Haderslebherred af	171 $\frac{3}{4}$	Pløve og 46	Røgder.
Frie Lanster	10 $\frac{11}{12}$	3	" "
Kirker og Hospitaller	31	8	" "
Thyrstrupherred	217 $\frac{3}{2}$	58	" "
Gramherred	128	34 $\frac{1}{2}$	" "
Hviddingherred	120	10	" "

Mer:

Nør- Rangstrupherred	≈	61 Plove og 17 Lægder.
Fros og Ealslundherred	≈	$61\frac{67}{144}$ ≈ ≈ 16 ≈ ≈
Nies og Syder Rangstrup H.	≈	$18\frac{1}{2}$ ≈ ≈ 6 ≈ ≈

Den fra Kirke- og Hospitals- Lansterne overskydende 1 Plov er overdraget Hadersleb- og Thyrstrupherreder, den fra Hadersleb overskydende $\frac{7}{2}$ Plov til Gramherred, den fra Gramherred overskydende $\frac{1}{3}$ Plov til Nybel Gods og den fra Fros- og Ealslundherreder overskydende $1\frac{67}{144}$ Plov til Hviddingherred.

Om dette sidst nævnedes Herred maa og merkes, at i Følge kongelig Resolution af 11 Martii 1743 ere Brøns, Skærbel, Reisby, Widding og Wester- Bedsted Sogner udtagne fra Land- Udskuddet og henlagde til Søe- Limiter.

Tillæg til Side 135.

I Byen Hadersleb er, formodentlig af Regiments- Chefen Grev Caspar Moltke, indrettet en meget prisværdig Pleye- Anstalt Pleye- Anstalt i Hadersleb. for de Dragoners Børn, som tiene under det kongelige danske Livregiment Dragoner. Disse Børn opdrages i et eget dertil paa det bequemste indrettede Huus, og forsynes deri, uden ringeste Befkostning for Forældrene, med alle Nødvendigheder, Bøger og Redskaber til deres Arbejde. En egen Opsynsmand maa ugentlig give Stifteren Efterretning om alle denne Stiftelses Omstændigheder. Dragonernes Koner faae saa meget Hør eller Uld, som de ville eller kunne forarbejde, deres Arbejde bliver dem efter en vis fastsat Tært betalt, og deres Børn faae ligesaa meget som Forældrene. Drengebørnene skulle, naar de ere voksne, faae Understøttelse til at lære et Haandverk, hvilket de selv have lyst til, men maae, til Erstarning for alle paa dem anvendte Befkostninger, tiene otte Aar ved dette Regiment Dragoner. De Børn, som opføre sig skikkeligt, og de Koner,

ner, som spinde det meeste og beste Garn, blive desuden opmuntrede ved overordentlige Præmier.

**Lehn- og Amtmændene i dette Amt, fra de ældste Tider,
saavidt som vides.**

Otto Blix 1330.

Wulf van der Wylsch, Houetman to Hadersleue 1455.

Peter Rantzau, vor nadhige Srue Drotning DOROTHEES Æm-
bermand paa Hadersleffhuus 1483.

Jesper Rantzau.

Michel Heesten 1539.

Hans Rantzau til Nienhuus.

Breide Rantzau 1540. 1542.

Sigfred Rantzau, Ridder, døde 1576.

Laurentz Wensin til Roluffstorp 1569.

Hans Blome til Seedorp, kongelig Raad, Amtmand paa Hadersleb
og Sønderborg 1589.

Ewald von Woyen, døde 1603.

Gerdt Rantzau, Statholder, Amtmand i Hadersleb over 30 Aar.

Wulff von Buchwald til Proenstorff 1627: 1629.

Georg von Ahlefeld til Nvarnebek, Landraad, døde 1641.

Detlev Reventlou, Geheimeraad, Amtmand 1641: 1648.

Kai von Ahlefeld til Sartorff, Ridder, Amtmand 1649: 1670.

Conrad, Greve af Reventlou, Ridder, Storcanfker, Amtmand 1671:
1708.

Henning von Reventlou til Hemmelmark, Ridder, Vice-Amtmand
fra den 3 Febr. 1683, døde 1705.

Christian Detlev, Greve af Reventlou til Krenkerup x. døde 1738.

Conrad

Conrad Delev, Greve af Reventlou, Amtmand 1725, 1731.
Cæll Henrik von Vieregge, Ridder &c. Amtmand 1732, 1740.
Joachim Christoph von der Lühe, Ridder &c. Amtmand 1740, 1752.
Matthias, Baron af Gyldenkrone, døde 1753 den 13 Oct.
Friderich von Klingenberg, Ridder, Geheimeraad og Kammerherre,
blev Amtmand 1754.

Det

Det Syvende Capitel.

Om Lyngom = Klosters Amt.

Grandser. **S**ette lille Amt, som er combineret med Apenrade-Amt, grændser mod Norden til Hadersleb-Amt, mod Osten til Apenrade-Amt, mod Sønden til Tønder-Amt, og mod Vesten til Loh-Herred. Det er omtrent $1\frac{1}{2}$ Meil langt og bredt. Jorden er meget god til Korn, dog vover her ingen Hvede. I Nord-Lyngom Sogn er smuk Skov. Paa sine Steder er her og nogen Mosehede og Sand-Jord.

Størrelse. Det bestaaer af eet Birk, hvori ere 3 Kirkesogne, og har sin egen Amtsforvalter, som tilligemed er Huusfoged og Birkeskriver, samt en Birkedommer. Plovenes Antal er i alt 165. Dog høre til Amtet mange Beboere i Hadersleb-Apenrade og Tønder-Amter, samt i Loh-Herred.

Klosteret Her har tilforn været et riigt Bernhardiner eller Cistercienser-Kloster, kaldet Locus Dei, stiftet 1173 af Biskop Ottinkar i Ribe, af hvis Abbeder der vides følgende: 1.) Bernhardus 1173 affød Embedet til 2.) Vagerus, som ved Hielp af Erkebiskop Absalon og Biskop Homerus i Ribe meget forbedrede Klosterets Indkomster og Friheder. 3.) Tuco Abbas loci Dei 1213. 1214. 4.) Nicolaus Abbas loci Dei 1215. 5.) Dnus Johannes Abbas loci Dei 1263. 6.) Johannes Abbas 1278. 7.) Olaus Abbas 1365. 8.) Frater Svenno Abbas monasterii loci Dei 1405. 9.) Dnus Trugillus Abbas loci Dei 1419. 10.) Der erfahne in Godh Hr. Tuke Abbet tho Lume-Closter 1455. 11.) Abbed Hennicke

af

LUGUM KLOSTER
fra den Vestre Side

I. C. Colp. teg.

1. Kirrken. 2. Amt-Stuen. 3. Hospitalet.

C. F. Müller. sc.

af Sydum Kloster 1516. 12.) Sel. Abbet Niels Peterfen tho Lühm Kloster 1546. 13.) Frater Martinus, den sidste Abbed, døde 1548. 1223 fik Klosteret Spandwich Kirke af Biskoppen i Ribe, 1227 Historie. Daler Kirke og 1250 Bredwath Kirke, samt Kongens Gods i Schwanstorp udi Lønshøret af Kong ABEL. 1257 gav R. CHRISTOPHER Klosterets Skibe frie fra Told i Apenrade. 1268 afbrændte Klosteret. 1279 gav Kong ERIK GLIPPING Klosteret en deel Jordegods. 1387 havde Klosteret Trette med Hr. Oluf Steensen Ridder, som derfor blev sat i Band af Erkebisp Magnus i Lund. I Deelingen 1544 tilfaldt dette Kloster Hertug HANS den Ældre, som lod det blive i sin forrige Stand indtil Abbedens Død 1548, da han forjagede Munkene og forvandlede det til et Amt.

Det mærkværdigste Sted i Amtet er
Slekten Lygom Kloster.

Denne liden Bye ligger under 54° 59' nordlig Brede og 29° Beliggen-
Længde. Den har rød sandig Grund, men gøt Vand, og ligger hed og
3 Mile Besten fra Apenrade, 5 Mile Nordvest for Slensborg, 1½ Grund.
Mile Nordost fra Tøndern og 3¼ Mile fra Ribe.

Husene, i alt 121, ere alle af Braudmuur, men med Straatag. Huse og
Byen har 5 Gader, Storegaden, Lillegaden, Søndergaden, Vester- Gader.
gaden og Knappergaden, samt en Vandmølle med to Broer over
Aaen, som løber ud til Vesterhav. Deri findes Giedder, Aborrer, Fiske-
Skaller, Alander, som ligner Karper i Størrelse og Smag, Løbere, som ligne de saa kaldte Løyer i Sieland, dog af finere Smag, Al, Regenoyen, og undertiden Lax-Dreder, som mod Strømmen komme fra Vesterhavet. Af dette Fiske-
Fiskerie betiener Amtsforvalteren, Præsten og Mølleren sig.

Familiernes Antal er nu 172, bestaaende af 600 Sieler. De Folketal.
Sødde og Dødde har beløbet sig til 290 Fødte og 326 Døde i 10 Aar.

D. Atlas Tom. VII.

F f

Af

**Kniplings-
Fabrik.** Af Saandverksfolk findes her i alt 67 Familier, hvoraf Skoma-
gerne har Laug. Mange Fruentimmer nære sig af at forfærdige Kniplinger og Hr. B. A. Schram har for nogle Aar siden her anlagt en væ-
vede Kniplings-Fabrik.

Markeder. Markeder holdes her Torsdagen efter Paaske og St. Bartho-
lomæi Dag, samt Hestemarked Mandagen efter Lætare.

Kirke. Kirken, som tilhører Kongen, er en Korskirke, hvelvet og uden
Taarn, som man dog endnu kan see Vigning af at have været paa
Kirken. Den er bygt af røde Muurstene, og Grundvolden af hugne
Kampestene. Inden i findes oppe ved Hvælvingerne adskillige hemme-
lige og mørke Munkegange. Her ere fem Biskopper begravne, nem-
lig Homerus, Olaus, Gunnerus, Esgerus af Ribe og Nicolaus af Børg-
lum. Danckw. p. 83. og Pont. Annal. Eccl. Dan. T. I. p. 440. Lige for
Alteret ligger en firkantet Steen, af Skikkelse som en Liigkiste med et
udhugget Kors paa, uden nogen Indskrift, hvorunder man troer en
Abbed at ligge begravet. Ved engang at aabne denne Grav, fand-
tes deri nogle Urner med Leer og Aske. Ved den venstre Side af
Choret er en Liigsteen over Peter Friderich Ditmarfus, døde 1702, og
ved den højre Side af Alteret en Liigsteen over Else Marie Zimmer-
mann, døde 1737. I Choret er nok en Liigsteen over Christian Bruun,
døde 1737, samt hans Forældre og Oldesædre.

Hospital. Ved Kirken er et Hospital stiftet af Landraad Gunderoth og
begavet af ham med 1000 Rdlr, hvoraf fire Fruentimmer aarlig
nyde hver 12 Rdlr, samt frie Huus. Over Døren er i en stor Steen
udhugget Siverens Navn og Baaben.

Efter Reformationen forrettede Præsten i Nordnygom Gudstie-
nesten her i Klosterkirken og Indbyggerne saavel af Flekken, som
nogle nærved liggende Landsbyer bleve lagte hertil og tagne fra Nordny-
gom Sogn, dog saaledes at een Præst beholdt begge Sognene. Dette
stod

stod saaledes hen indtil 1739, da Lygomklosters Flekke fik sin egen Præst, som beholdt Præstegaarden i Flekken, og Nordlygom Sogn altsaa reent skildt herfra.

Til dette Sogn hører: Lygomkloster Flekke 11 Plove. Afsith 2 Plove. Faberbye 1 Plov. Ellum $9\frac{1}{2}$ Plov. Durwith 1 Plov. Vester-Mølle 1 Plov. Nyboe 2 Plov. Søegaard 1 Plov og Flesborg $\frac{1}{2}$ Plov, altsaa i alt 29 Plove.

De 2 øvrige Sogne i dette lidet Amt ere:

1) Nordlygom Sogn (a). Faargaard. Tagdgaard. Vester-Terp. Lygomgaard. Tornskov. Klonging. Lygom. Ustrup. Loptroed. Berendrup. Wiesberg. Raalckaadt. Landebye.

2.) Breede eller Breedbroe Sogn (b). Breede. Breedbroe. Storde. Trelborg. Kummerløv. Aspe. Borrig. Harris. Apterp. Synderwolm. Norderwolm. Swantrup. Boesholm. Bredekier. Søelsted. 4 Colonisthuse, som efter Bequemmelighed snart søge denne Kirke, snart Abild Kirke i Tønder-Amt.

§ f 2

Uf

(a) Dette Sogn blev, som ved Flekkens Beskrivelse foran er fortalt, 1739 afskildt fra Lygom-Kloster Sogn. Kirken er meget gammel, men maa være ombyggt, da intet gammelt findes i den, uden en Nøgel til Kirkebøren med Aarstal 1547. Munkene fra Klosteret have i de catholske Tider her forrettet Gudstjenesten. Sognet har meget frugtbare Marker og god Græsning, samt en meget behagelig Egn. Præsten fik 1739 sin Boellig i Lygomgaard-Bye, da han mistede Præsteboeligen i Flekken.

(b) Kirken er for det meste bygt af hugne Kvaderstene, og har et lidet spidst Taarn. I de catholske Tider har den som en Filial-Kirke staaet under Lygom-Kloster, og været indviet til St. Maria. Her findes et Monument over en Søemand fra Trelborg, som døde i sit Slaverie udi Tyrkiet, og er opsat for de Penge, som vare bestemte til hans Udløsning. Det er $2\frac{1}{2}$ Alen højt

Af de Amtmænd, som førend Amtets Combination med Apenrade Amt, have forestaaet det, vides kun

Henning von Hagen til Mübel 1590.

Høyt og $1\frac{1}{2}$ Alen bredt, forestillende et paa Jorden liggende og med tunge Kieder bebyrdet Menneſke, som ynkelig bliver hudflettet af en Tyrk. Ved en anden Side sees to Bedende, og oven over nogle bibelske Sprog. Ligeledes sees her Præsten Erik Wiads og Hustrues Portrait, samt M. Laur. Friiles, som skal have været meget kyndig i de østerlandske Sprog. Paa Prædikestolen sees Narstallet 1612 og Klokkeren er omstøbt 1727. Paa Kirkegaarden findes 8 snaae ved hinanden liggende Gravstene over 8 Sødsfænde, hvis Forældre endnu levede 1768 i Bredbroe, og havde endda syv levende Børn. Kirken tilhører Kongen.

Det

Det Ottende Capitel.

Om Apenrade Amt.

Dette Amt, som deles i to Herreder, nemlig Ries og Søn- Grændser. der-Rangstrup-Herred, samt Birket Warnig, grændser mod Norden til Hadersleb-Amt, mod Westen til Hadersleb Bye, Lygom-Kloster og Tøndern, mod Sønden ligeledes Deeling, til Tønder-Amt, og mod Østen til Østersøen. Det staaer under een Amtmand med Lygomklosters Amt.

Længden og Bredden er meget ulige, hvor den er størst regnes Størrelse. Længden fra Øster til Vester for 5 Mile, og Bredden fra Sønden til Norden for 3 Mile. Dog maae herved agtes at det i Amtet incorporerede Birk Warnig slet ikke hænger sammen med noget af begge Herrederne.

Jorden i Ries-Herred og Warnig-Birk er meget frugtbar, Jordbønd. men falder derimod temmelig maver i Sønder-Rangstrup-Herred. Paa Fiske, fornemmelig Torst, Makreel og Foreller, er her ingen Fiskerie. Mangel. Ved Apenrade Bye, samt i Voit og Warnig Sogne fanges og nogle Lax.

I Amtet udspringe to bekiendte Floder, nemlig den venstre Arm Floder. af Nipsaae, som fra Lygom Sogn løber hen ad Hadersleb-Amt, og Widau eller Hvidaae. Denne sidste har to Kilder, den eene ved Lygom Kirke og den anden ved Gladsteen i Voit Sogn. Ved deres Forening kaldes disse to Bekke Rodaae (Rodeau). Ved Vedsted modtager den Floden Urnaae, ved Tøndern Bre, siden Grønaa og

Enderaae, hvorpaa den ved et Dige skilles fra Gottesfog's Søe og igiennem Sluser falder ud i Besterhavet.

Kirkeordi-
nank.

Den 1 Jan. 1598 fik dette Amt af Hertug JOHAN ADOLPH sin egen Kirkeordinant paa Plattysk, bestaaende af 14 Artikler, hvoraf den sidste igien er deelt i 11 Paragrapher. Originalen deraf forvares endnu i det kongelige tydske Cancellies Archiv udi Kiøbenhavn.

Nye Fog-
derier.

Da Swabsted Amt 1702 blev adskilt af Hertug CARL FRIDERICH i hans Mindreaarighed, bleve de Nove, som udgjorde Fogderiet Kolstrup, fuldkommen lagde til Apenrade Amt. Dette Fogderie tilhørte forhen de slesvigiske Biskopper og laae inden Amtets Grændser. Samme Tid blev og Fogderiet Sundewitt, som ligger i Sastrup og Nybel Sogne udi Landskabet Sundewitt og tilforn kaldtes Dyppe, skildt fra Swabsted Amt og lagt til dette.

Kirker.

Amtets Forvakter er tillige Huusfoged og Tingskriver. Foruden Kiøbstæden Apenrade ere her i alt 9 Kirker med 9 Præster, som alle prædike paa Dansk.

Staden Apenrade.

Beliggen-
hed.

Apenrade er en af de beste og nærsomste Stæder i Hertugdømmet og er i 300 Aar blevet meer end dobbelt saa stor som før. Den ligger ved en bred og aaben Bugt af Østersøen, som kaldes Apenrade Fiord. Dens Beliggenhed er temmelig siid, omtrent 4 Mile Norden for Flensborg. Den er for det meste omgivet med Høye.

Navn.

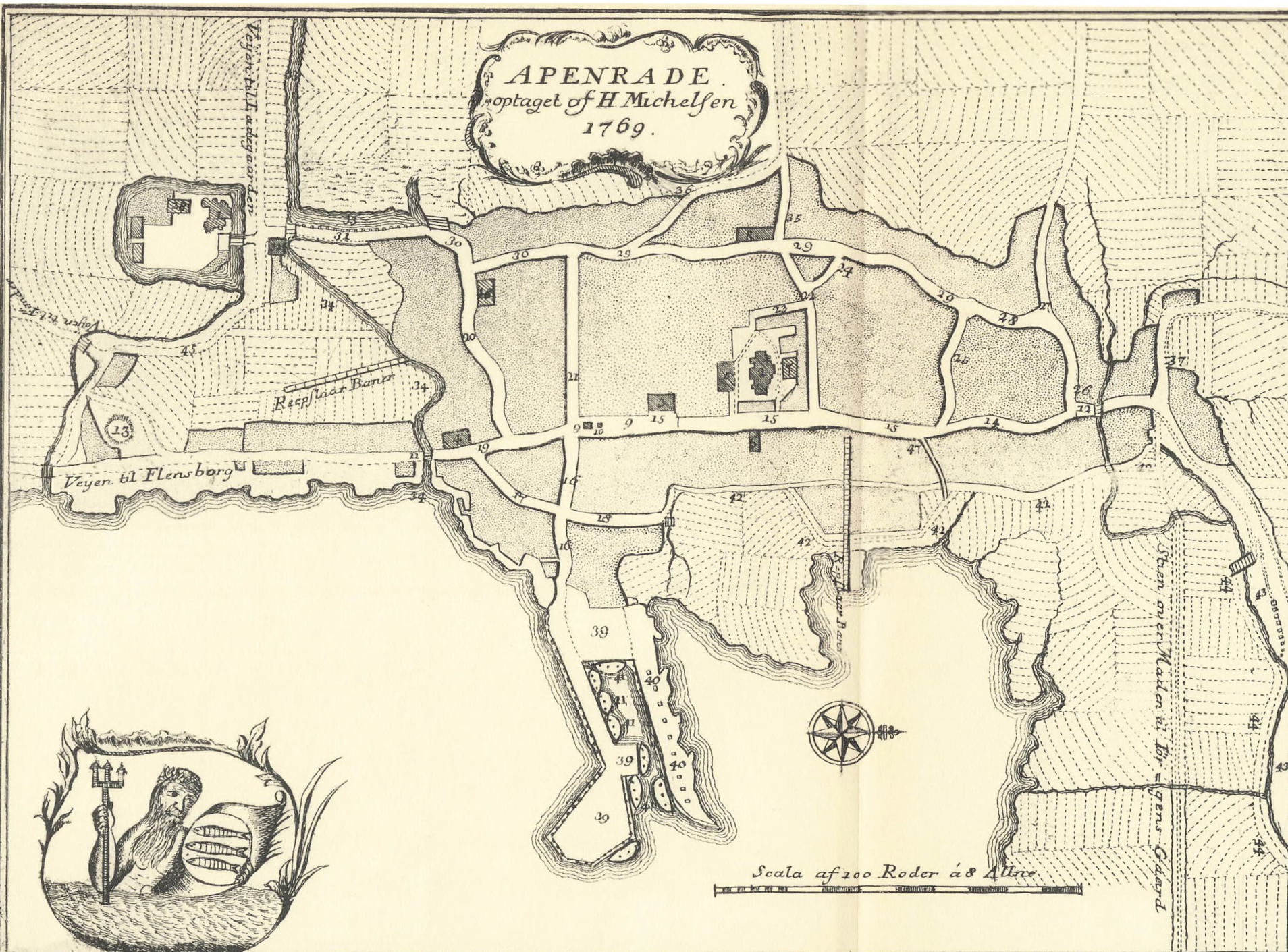
Sit Navn meenes Byen at have af en aaben Rhede, hvilket synes rimeligt af dets gamle Skrivemaader Oppenrade og Oppenraae. Paa Dansk kaldes den nu i Almindelighed Aabenraae, som vel kunde betyde en aaben Draae.

Ælde.

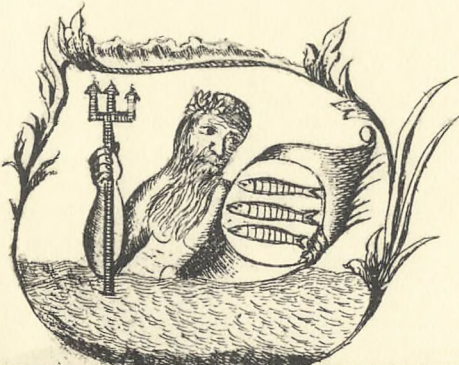
Den er meget gammel, thi dens Navn forekommer allerede 1148, men sin Kiøbstædrettighed har den først 1284 faaet af Hertug WAL-

DEMAR

APENRADE
optaget af H Michelsen
1769.

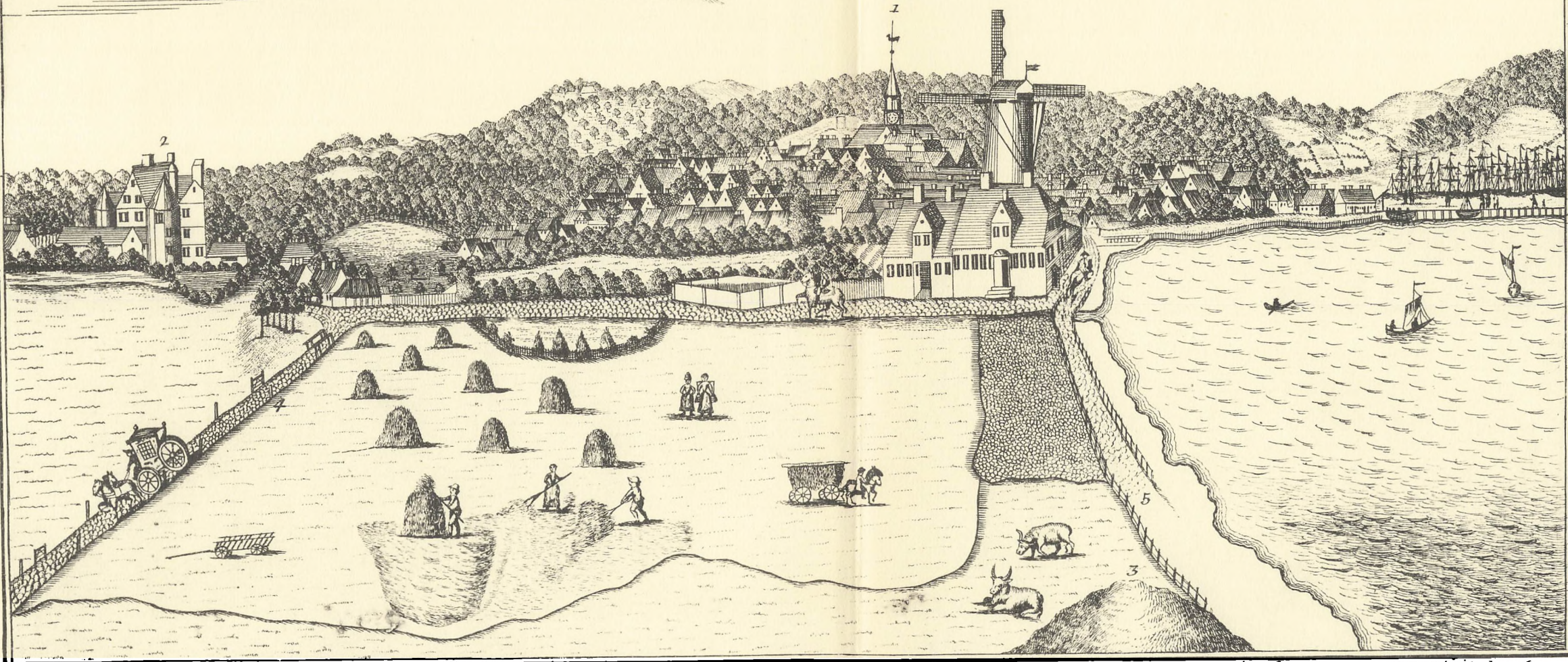

1. Slottet Brunlund
2. Kirken
3. Raadhuset
4. det Kongelige Posthuus
5. Provste Huset
6. Diaconat - Huset
7. Latinske og Ragne Skolen
8. Arm Huset og Skolen
9. Torvet eller Markedet
10. Kilden paa Torvet og Raadhuset
11. Tøndere Porten
12. Nørre Porten
13. Gruper Møllen
14. Gaden som kaldes Rams herrit
15. store Gaden
16. Skibbroe Gaden
17. Fjker Gaden
18. Gilde Gaden
19. Søndre Gaden
20. Slot Gaden
21. Vestre Gaden
22. store Potter Gaden
23. lille Potter Gaden
24. Tomfrue Gangen
25. Wøllers Gyde
26. Gaden op til Klingbierg
27. Puds Gaden
28. Klingbiere
29. Nye Gaden
30. Nye Broen
31. Veien op til Slottet
32. Slottens Mølle
33. Mølle Damen
34. Mølle Strømen
35. Perillie Gaden
36. Mølle Gaden
37. Kulegaards Forthe
38. hvor Amtmandens Secretair er
39. Søndre Skibbroen
40. Nørre Skibbroen
41. Skibene hos Broen
42. Gang Stien paa Møden
43. det saa kaldede lange Wad
44. Vinter Veien over Slottens Møde
45. Steen Damen om ved Pedr Didrichsens
46. p. t. Borgemesters Huus
47. Rebekkes Gang

Scala af 100 Roder á 8 Alne

AABENRAAE.
fra den Syndre Side. 1768.

1. St. Nicolai Kirke. 2. Slottet Brunlund. 3. Stedet som Tegningen er optagen. 4. Vejen til Tønder. 5. Vejen til Flensborg. I G. Schmid. 2. 1769.

DEMAR IV. dog synes det af dens Skraae, som Privilegierne vare ældre. Læserne dømme herom af deres Begyndelse: In nomine patris, filii & spiritus sancti. Amen. Nos Consules & Cives in *Oppenraa* statuta nostræ Civitatis quæ *Skraa* dicuntur, prout erant temporibus *Waldemari Regis*, ordinavimus & scribi fecimus in hunc modum &c. Og af dens Slutning: Nos igitur *Waldemarus Dei gratia Dux Jutiæ*, precibus prædictorum consulum & civium nostrorum in *Oppenraa* inclinati de meliorum nostrorum & aliorum consilio & assensu, prædicta statuta omnia suprascripta, tanquam rationabilia more aliarum villarum in nostro ducatu & dominio prudentum consilio edita & leges & consuetudines bonas quas a nostris progenitoribus, scilicet *Rege Waldemaro & aliis Regibus, Principibus & Ducibus liberius habuerunt*, dimittimus, ratificamus, approbamus & sigilli nostri munimine confirmamus. Stadsretten, som næsten er gandske overeensstemmende med den Glensborgske, er udgivet af Westphal. Monum. ined. og i den tredie Deel af Dreyers vermischte Abhandlungen. Skraaen derimod, eller de af Borgerne selv vedtagne indbyrdes Foreeninger, er 1335 den 1 Maji confirmeret af Hertug WALDEMAR V. og ligeledes udgivet af Dreyer l. c. T. III. S. 1437, 1454.

Byen har for nærværende Tid kun een Kirke, nemlig *St. Nicolai Kirke*, hvori Gudstienesten i de catholske Tider blev forrettet af syv dertil antagne Marianer. Disse havde Bierget, hvorpaa Kirken ligger, lige indtil Stadens Vold, sønden for Raadhuset, i deres Magt, og havde befæstet det med Volde og Graver, hvoraf endnu kan sees Spor. Bygningen var gammel, slet og brostfældig, men er efter 1758 sat i meget god Stand. Midt paa Kirken er et lidet Taarn med et Uhrverk. Kirken er ellers en Korskirke. Alteret er foræret af Amtmand Joachim Danckwerth, og forestiller den ved Christi Død indfaldende store Soleformørkelse. Paa den høyre Side deraf staaer

Stadsret.

Skraae.

St. Nicolai Kirke.

staaer Moses med Lovens Tavler, og paa den venstre Aaron med Røsegelfarret i den ypperste præstelige Dragt. Over over sees Giverens og hans Frues Portraiter, samt Aarstallet 1647. Prædikestolen er 1676 opstafferet paa Borgemeister Jens Hansens Bekostning. Over dens Indgaaing læses følgende: Anno Domini MDLXV. Ieth Swarte Hans Kareckwor diisen Prædick Stoel hirher setten. I Kirken ere tre Epitaphia, hvoraf det eene er ulæseligt. Af de andre er det første over Amtmand Kay Rantzaus Datter Ide Rantzau, som døde 1591 den 24 Febr. og var født i Jzehoe den 8 Sept. 1580. Det andet er over Borgemeister Claus Esmarch, som paa sin Kones, Superintendent Paul von Eitzens Datters, Anstiftelse, paa en mordisk Maade blev ihjælskudt 1619 i sit 42 Aar. Epitaphiet er 1623 opsat af den Af dødes eeneste Søn, som ved en god Mester har ladet Syndfloden afmale herpaa. Over Beenhuset, sønden for Kirken staaer: Hir is der Herr und Knecht geleich, Gott helff uns all ins Himmelreich. Kirken er repareret 1640 og 1758 samt betienes af to Præster, hvoraf den eene er Provst.

Foruden denne endnu tilværende Kirke, have her i gamle Tider ogsaa været følgende:

St. Andreae
Capell.

1.) St. Andreae Capell, den ældste Kirke i Byen, er bygt medens Staden endnu var et Fisserleje, og indviet til Fiskernes Skjts-helgen St. Andreas. Den har staaet sønden for Byen paa et Bierg, der endnu kaldes Capellebjerget, og har haft sin egen Præst, som der daglig har holdet Messe. Efter Reformationen blev Capellet nedbrudt, og Bierget indrømmet Borgerne til deres Kaalhave. Uden Tvivl menes dette Capell i den danske Bog om Messen, som er trykt 1533 og atter oplagt i det danske Magazin T. II. p. 91, hvori findes følgende Vers:

Bille

Wille I nu høre mine Rüm
 Da skall hun med oss gaa Pillegrim,
 Et naadefuld Billede monne der staa,
 Som er Sancta Anna vdi Obentraa
 Jeg troer det skal hende fuld vel hielpe,
 Fordi det er gjort af en Egestolpe.

Og videre:

Det Capell, som var vdi Obentraa
 Det er nu slet som det monne staa,
 De Holste Bønder kunde det nu merke
 Att det var Skalkhed aff de Klercke,
 Thi bleffue de Bønder saare wrede —
 Det Cappel de brøde neder i Grund
 Det siger Jeg eder i denne Stund.

2.) St. Knuds Kirke, har staaet paa Osters eller Skibbroes St. Knuds Kirke. gaden paa venstre Haand. Den har ikke været meget stor, og er reent ødelagt 1247 i Krigen mellem Kong ERIK PLOGPENNING og Hertug ABEL, hvori en stor Deel af Byen blev afbrændt. Paa Kirkens Grund ere nu byggede Huse, og har man engang ved at grave en Kielder, fundet adskillige Been og Hovedskaller.

3.) St. Jørgens Kirke, har lagt Norden for Byen og har St. Jørgens Kirke. været Capell til en St. Jørgens Gaard eller Hospital, som leed stor Skade i Ijdebranden 1610 og endelig er blevet gandske nedlagt. St. Jørgens Gade bær endnu Navn heraf.

I Apenrade ere tre Sattighuse og en Sattigskole. Det første Sattighuse. Sattighuus er bygt af Borgemeister Jens Hansen, men Foundationen J. Hansens er forkommen. I dette Sattighuus, som er en sterk Bygning, 24 Alen Sattighuus lang og 12 Alen bred, ere tre Stuer og tre Kiøkkener, hvori sex gamle Folk nyde deres Ophold i deres Alderdom. Det andet Sattighuus

- Fattigklosteret.** Faldes gemeenlig Fattigklosteret, og er stiftet af Amtmand Joachim Danckwerth. 1652 er det begavet med 400 Rdlr. Denne Bygning staaer nær ved Provstens Gaard paa den søndre Side, og er 42 Alne lang og 12 Alne bred. Herudi ere sex Stuer og ligesaa mange Kjøkener, hvorudi tolv gamle og skrobelige Mennecker blive pleyede. Det tredie og sidste Fattighuus er 1741 stiftet af Kammerraad Henrik von Gunderoth, som dertil har henlagt endeel Capitaler. I dette Huus, som er en stærk Bygning, ere fire Stuer, hvori otte gamle Mennecker nyde frie Boepæl, og desuden enhver aarlig i Forhold af deres Trang, 20 eller 16 Rdlr.
- Fattigskole.** Strax neden for dette sidste Fattighuus ligger den fattige Skole i Mægaden, hvor Beyen er til den nye Mølle. Den er 1741 stiftet af den holsteen-eutinske Staldmester Ernst Christopher v. Gunderoth og begavet med 2500 Rdlr. Heri boer en Skoleholder, som nyder frie Huus og 100 Rdlr. i aarlig Løn, hvorimod han er forbunden til bestandig at undervise 50 fattige Børn i Christendommen, Regning og Skrivning. Over Jens Hansens og Danckwerths Fattighuse have Amtmanden, Provsten og Magistraten Opsigt og indsætte vepelviis nye Lemmer, men over Gunderoths Fattighuus og Fattigskolen, have Provsten og Magistraten allene Inspection.
- Magistrat.** Magistraten bestaaer for nærværende Tid af een Borgemester, fire Raadmænd og een Byeskriver. Da Skraaet 1335 blev confirmeret, havde Staden ingen Borgemester.
- Raadhuus.** Raadhuset er allerførst bygget af Marianerne, som deri havde deres Præste-Calente-Gilde, og Biskoppen i Slesvig logerede her paa sine Visitationsreiser. Efter Reformationen blev det først forvandlet til et Gildehuus, og endelig til et Raadhuus.
- Consistorial-Ret.** Consistorial-Retten i Apenrade bestaaer af Amtmanden som Præsident, Provsten, Amtsforvalteren, Herredsfogeden udi Ries-Herred

Herved og en Præst af Amtet. Herunder staaer Apenrade Bye og Amt, samt Engom: Klosters Amt.

Byen har to Porte, nemlig Søndre: og Nørre: Port, og Porte og følgende Gader: 1.) Ramsherrit, som blev først bygt under K. HAN- SØES Regiering som en Forstad, og siden indlemmet Staden. 2.) Storsregaden. 3.) Skibbroegaden. 4.) Fiskergaden. 5.) Gildegaden. 6.) Søndregaden. 7.) Slotsgaden. 8.) Vestregaden. 9.) Store: og 10.) Lille Pottergaden. 11.) Jomfrugangen. 12.) Wolles Gyde. 13.) Jydsgaden. 14.) Klingbiærg. 15.) Nygaden. 16.) Nybroen. 17.) Slotsvejen. 18.) Perfilliegaden. 19.) Møllegaden og 20.) Nebekkes Gang, hvilke alle kunne sees paa hosføyede Grundtegning. Paa Torvet er et Springvand. Byens Vaaben er tre Makreler ^{Torv.} ^{Vaaben.} under hverandre, som synes at tilkiendegive at Makrelfangsten her tilforn maae have været den vigtigste.

Magistraten har 1770 den 28 Sept. fastsat to ugentlige Torve: ^{Torvedage.} dage, nemlig Tirsdag og Løverdage, men naar Helligedage paa dem indfalder, da Mandag og Fredag.

Apenrades Beliggenhed og Havn er meget beqvem for Hande: ^{Havn og} ^{Handel.} len, som dog ikke er saa betydelig at de her værende mange og store paa nogle Aar byggede Skibe, kunne for Eernes Regning holdes i Farten, hvorfor de og mange gange falde Rhederne besværlige, naar de ingen god Fragt kunne faae. Havnen er temmelig god, men ikke ret sikker i Østen: Vind, samt ey saa dyb at Skibene kunne gaae lige op til Skibbroen, hvilket dog maaskee kunde afhjælpes. Ni Riebmand her her i Byen tage deres Væhre fra første Haand og to tage dem fra Lybek. Riebmand Hans Bendixen har viist den største Flid for at befordre Affætningen af de tønderffe og pløensffe Kniptlinger. Marcus Brøcker har en Grynsmølle og har for saa Aar siden begyndt at gjøre Seyldug. I Byen boe 6 Handffemagere fra Randers og Odense, som her have nedfat sig.

Fiske. Vandet er meget rigt paa Fiske og fanges her en anseelig Mængde Torff, Makreel, Sild, Hvillinger og Ual, som saltede eller røgede udsendes til andre Steder og indbringe Byens Kiobmænd en gandske anseelig Fordeel.

Slotte. I meget gamle Tider var her i Byen et med Bolde og Grave befæstet Slot, hvorpaa Bisp Waldemar af Slesvig i 7 Aar sad fangen. 1247 blev det tillige med Byen afbrændt af K. ERIK PLOGPENNING. 1365 erobrede Grev Claus af Holsteen Slottet og efterlod det, under Titel af et Grevskab, til sin Datter. 1411 pantsatte Hertug ERIK af Sachsen og hans Gemahlinde ELISABETH det til Dronning MARGRETE, som endnu i samme Aar lod det nedrive og sønden for Byen opføre en anden Bygning, kaldet Brundlund, hvorved hun siden havde i Sinde at bygge et andet Slot, men blev ved sin Død forhindret deraf. Her boer Amtmanden, og Bygningen, skjønt den er kun stet og liden, kaldes endnu af de fleste Skribentere Brundlund-Slot. 1429 blev det erobret og plyndret af den brunsvigiske Hertug WILHELM og i 1524 atter erobret af Kong FRIDERICH I. Krigshær.

Lærde Mænd. Af lærde Mænd, som ere fødte i Apenrade, mærkes fornemmelig D. Johan Crusius, Georg Petreus, Burch. Camphövener, Joh. Calixtus, Frid. von Saldern og Frid. Arnkiel.

Historie. Om Byens øvrige Skiebne og Merkværdigheder vides følgende:
 1147 afbrændte saa godt som hele Byen.
 1247 blev Byen og Slottet afbrændt af Kong ERIK PLOGPENNING.

1259 blev Byen af Kongen pantsat til Biskop Nicolaus i Slesvig, og kaldes den da i Pantebrevet Villa forensis Apenrade.

1411 pantsatte Hertug ERIK af Sachsen Byen og Birket til Dronning MARGRETE for 3000 Mark.

1429 erobrede Hertug WILHELM af Brunsvig Byen, men blev endnu samme Aar uddrevet af Holsteenerne.

1473 pantsatte Kong CHRISTIAN I. Brunlund Slot og Staden Apenra til Henrik Rantzau.

1480 dømte Kong CHRISTIAN I. imellem Staden og Claus Ahlefeld om en Eng, som blev Staden tildømt.

1524 blev Staden erobret og udplyndret af Hertug FRIDERICHS Folk.

1576 den 16 Oct. opbrændte Halsparten af Byen, og strax derefter den 15 Nov. var her atter en stor Ildbrand. Den første Ildbrand kom af en Kone, som lod en Gnist falde i noget Hør.

1582 grasserede Pesten her.

1610 den 22 April blev Borgemeester Esmarch ihjelskudt af en Bilsfytte paa sin Kones Anstiftelse og den 19 Maji udi samme Aar blev Byen afbrændt af Nordbrændere. I 2 Timer afbrændte 156 Huse med Kirke og Skolen. Tyve Mennesker bleve levende opbrændte og mange beskadigede.

1629 var her atter en stor Ildbrand, som fortærede 24 Huse, men dog lykkelig blev dæmpet af de kyskelige Soldater.

1657 og følgende Aar leed denne Bye meget saavel af de Svenske som af de Allierede.

1707 afbrændte atter en stor Deel af Staden.

Til Apenrade Sogn henhører Apenrade Bye, Brunlund Slot, Meyergaard og Mølle, Jørgensgaard Meyergaard, Strøegaard Meyergaard, Kollstrup Bye og Nyemølle, i alt 75 Plove.

Foruden Staden Apenrade bestaaer Amtet af følgende 9 Sogne, hvori bestandig prædikes Dansk, og som forsynes af 9 Præster.

I. Ries-Herred.

Størrelse. Dette Herreds Længde fra Osten til Vesten er i alt $3\frac{1}{2}$ Miil
 Jordbond. og Bredden fra Norden til Sonden $\frac{3}{4}$ til $1\frac{1}{4}$ Miil. Jordbonden er
 overalt god og frugtbar, og paa sine Steder skovrig. Fra Ries indtil
 Basmark ere overalt frugtbare og behagelige Egne med Høye, Bierge
 og Dale, samt fiskerige Bekke og Søer. Dets Sogne ere:

1.) Loit Sogn (a). Stollig. Schoubye. Kirkebye. Bø-
 dum. Norbye. Basmark. Barsøe. Calløe.

2.) Ries

(a) Kirken er en temmelig vidtløftig Bygning, med et Waabenhuus og et Sacristie, som giøre at den seer noget uordentlig ud, da den eene Deel af den er høyere end den anden. Paa den vestre Side har den et Taarn af henved 64 Alnes Høyde, hvori ere to Klokker, den eene af 1626, den anden af 1633. Waabe Kirken og Taarnet er blyetakt. Kirken er for det meste af Muursteen og inden i hvelvet. I to af de Hvelvinger som ere over det kostbare Alter, sees et Waaben, med en Biskophue og Stav over, med denne Højskrift: . . . us Gottschede van Alevelde episcop. Sleswic. Alteret findes der neppe Lige til i nogen Landsbye Kirke. Paa den forreste Side sees Christi Korsfæstelse, med mangfoldige Figurer, niesterlig giort, og rundt om de tolv Apostler forgyldte. Guden som ligeledes er meget finuk, er forbedret 1738. Orgelverket er forfærdiget 1764. Paa een af Prædikestolens Sider staaer: Bertram van Sehtede, Metta van Sehtede Anno 1557. Man troer at Kirken tifforn har haaret Navn af St. Jørgen, hvis Billedet til Hest her endnu findes. Borgemester Loit af Flensborg, som her var fød, har skienket Kirken en Tavle, forestillende Christi Korsfæstelse, naar man gaaer ned af Gulvet, og Christi Opstandelse, naar man gaaer op ad Kirken. Paa Kirkegaarden tælles henved. 300 Ligstene, hvis Antall aarlig formeeres, den er omringet med en tyk dobbelt Muur af Rampesteen, hvoraf hver Bye har sit Stykke at vedligeholde. For det øvrige er Sognet for sin Størrelse, Kirke, Frugtbarhed og det her giorte Lerred, meget betiend,

2.) Ries Sogn (b). Ries. Soes 9 Gaarde. Brunde 10 Gaarde. Jarderup 10 G. Nord-Onlev 9 G. Miols 10 G. Lunderup 7 G. Dymath, nogle enkelte Huse ved Engom Sogn. Rode Kroe, et Vertshuus og Poststation ved Landeveien.

3.) Jordkirf Sogn (c). Vallehuus. Aarslev. Nebel. Følsted. Allslev. Soderup. Thaghholm. Cassøe. Sønder-Onlev. Nørre-Onlev. Jordkirf.

4.) Biols

kiendt, og behoes af rige og velhavende Folk. Ved Kirken ere to Præster. En fjerdedeel Miil fra det faste Land ligger den lille behagelige De Wærøse, som er omtrent $\frac{1}{4}$ Miil lang og bred, men Lalløe er ubeboet. 1351 tilbødte Hertug Waldemar Marquard Ruthæ Godset Yggylsholm i Kinshøret, med Jord og Huus, nemlig 1 Otting i Wærøsmark, med et Huus i Woldyrølef, som tilforn havde tilhørt Boo Lythyk, Borger i Lønder.

(b) Kirken har et smukt Taarn. Altersøyet og Kalken er giort 1647, og Klofken stobt 1631, da Hr. Paul Jacobsen var Præst. Sognet ligger næsten $\frac{1}{2}$ Miil fra Apenrade Bye, og grændser mod Østen til Loit Sogn, mod Vesten til Heldevad Sogn, mod Sønden til Jordkirf Sogn og mod Norden til Øster-Lygom Sogn. Vester i Sognet ere adskillige hedenfke Gravhøye, hvoraf nogle Uener ere opgravede. I den østlige Deel af Sognet ere gode Skove, adskillige Bierge og Dale, samt anseeligt Wildt. I sin Omkreds er det omtrent $\frac{1}{2}$ Miil.

(c) Kirken er blytakt og har et Taarn, som er opfat 1748. Klofken er stobt 1582. Tolber Christian Albrecht Thomesen har 1704 givet en Sølv forgyldt Kalk, Duff og Oblat-Veske til Kirken, samt et Tinsfad til Daaben. For Alteret er en Liigsteen over Præsten Gregorius Synderhov, døde 1681 og hans Søn, døde 1667. Paa Kirkegaarden ere endeel Stene, men ikke merkværdige. I Sognet ere to Bierge, Saltbiereg og Husumbalbiereg, samt adskillige fiskerige Veske. Et Sted i Sognet kaldes Urnehoved, hvor det slesvigfke Ridderfkap i gamle Tider under aaben Himmel holdt sine Landbage. Paa dette Ting blev Kong ERIK EMUND ihjelslaget af en jydff Udelss-

mand

4.) Bolderup Sogn (d). Todsboell. Godffier. Sm. d: ager. Bolderup. Keppel. Tereboell. Folderup. Ravith. Af Mølev 3 Huse. Møllerup. Verboell. Af Bollerleeben 5 H.

II. Sønder-Rangstrup-Herred.

Storrelse. Fra Osten til Vesten er dette Herred over 3 Mile langt, og fra
Jordbund. Sønden til Norden fra $\frac{3}{4}$ til $1\frac{1}{2}$ Mill bredt. Her er megen Hede og Mose, samt nogen Skov, samt overalt fladt Land, uden ved Gienner i Lygom Sogn, hvor man seer Bierget Rynfsbjerg, som er 68 Favne høyt. Sognene ere:

1.) Øster-Lygom Sogn (e). Lygom. Rauberg. Jarup. Gienner.

mand Plog Sorte. 1136 blev HARALD KESIE og 1182 R. KNUD VI. her hylbøde. 1254 var denne Ret saa berømt, at der lige fra den Skulde appelleres til Riget, Hvitt. p. 241. Cassøe er taget fra Hølvad Sogn og lagt hertil. I Tøstede er et Toldhuus.

(d) Kirken, som har været indviet til Jomfrue Marie, har et temmeligt høyt Taarn og er i forrige Aarhundrede afbrændt af Fienden. Tilførn var den blytækt, men nu teglhængt. Paa Døren sees Aarstallet 1638, da den sluttelig igien er opbyggt. Her er et Epitaphium over Margrete Eleonore Posselt, døde 1743. Alteret, Prædikestolen og Beggene bleve malede 1697, hvilket kostede Kirken 500 Rdlr, men som den da værende Amtmand i Apenrade troede at dette Malerie var en Satire paa ham, fordi Maleren havde forestillet Dievlene i Hølvad som Ugler, og han just søgte en Ugle i sit Vaaben, bragte han det endelig med megen Møye saavidt, at Maleriet blev overkalket. Paa Markerne findes adskillige hedenske Gravhøye. Af Bollerleeben her i Sognet har det til Hadersleb Amt hørende Fogderie Bollerleeben faaet sit Navn.

(e) Kirken, som er uden Merkværdigheder, er blytækt, har et bredt Taarn og er byggt deels af Kamp: deels af Muursteen. Efter Reformationen have her været

Gienner. Haberslund. Tyrholm 2 H. Heiselberg 1 H. Aandholm 2 H. Kopsholt 1 H. Leerskov 1 H.

2.) Zeldewad Sogn (f). Solbek. Hndewad. Klostofft. Sveilund. Hinderup. Drølev 2 Huse. Muspøtt. Solbek 2 H. Heldevad.

3.) ~~Æt~~

været følgende Præster: 1.) Knud Thamsen Bruun, først Capellan i Søit. 2.) Hans Søn, døde 1618. 38 Aar. 3.) Andreas Spandow, kaldet af Menigheden 1618, døde 1640. 4.) Knud Bruun døde 1688. I hans og Formands Tid døde her udi Sognet i 3 Aar 442 Mennecker af Pest. 5.) Johan Hybschmann, døde 1697. 6.) Den berømte Hr. Trogillus Arnkiel, døde 1747 og 7.) Hr. Meyland. Paa Gienner Mark ere adskillige hedenske Altere og Gravhøye. Paa Haberslund Mark staaer den eeneste hidindtil opdagede slesvigsk Stenesteen, med Ordet Heirolfs, som menes at betyde at en vis Rolf er her slaget. Det berømte Slag ved Jimmervad har og staaet her i Sognet, som endog gaaer ind i det Haberslebske.

(f) Kirken, som ligger ved Aaen Saurbek, er blyetakt og har et fladt Taarn med en Klokke, paa hvis eene Side sees følgende Indskrift: Nata 1369, denata 1730, ex cineribus renata 1738. Paa venstre Side af Alteret er en indmuret Steen over Præsten Hr. Laur. Dytmarus døde 1565, samt hans Eftermand Hans Nissen, døde 1590. Paa denne Steen kaldes Auner Sognet *Sypai*. Neden i Kirken læses: *Quicquid delirant Reges plectuntur Achivi. anno M. D. XXI. Kam Casso fra Helleway.* Ridsmand Peter Struck i Tønder har givet Degnen 10 Rdlr. aarlig for at undervise 24 fattige Børn, som Præsten udvælger, i Skrivning og Læsning fra Mikkelsdag til Paaaske. Nordvest fra Kirkebyen udvælger en Rilde af et Bterg, som paa visse Tider besøges af Syge. Ved Solbek staaer en Steen med mange ulæselige Bogstaver paa, som sluttelig ere Runer. Her har den berømte Hr. Niels Helvaderus været Præst.

3.) Ekwatt Sogn (g). Ekwatt. Obning. Horsbyg. Hofstrup. Honfys.

4.) Bedsted Sogn (h). Bedsted. Terp. Moorbek. Arndrup. Graulund. Sive Kroe. Arndrup Mølle.

III. Warnis - Birk.

Størrelse. Dette Birk er omtrent $\frac{2}{3}$ Miil lang og $\frac{1}{2}$ Miil bredt. Det
Grændser. grændser til Sundewitt, Lundtoft-Herred og Østersøen; ind ad Lans
Jorrbond. det er det næsten gandske omflødt af 2 Bekke. Jorden er meget frugt-
bar til alle slags Sæd. Her er kun det eene Sogn:

Warnis Sogn (i). Warnis. Baurup.

Uf

(g) Annex til forrige. Navnet har været skrevet Igwai, Sywai og Sydewath. Kirken har et fladt Taarn. I de catholske Tider har Præsten her ved Kirken tillige forrettet Tienesten i Heldewad, Bedsted og Kapsted Kirker, nemlig om Morgenen tilig i Heldewad, om Middagen i Bedsted, om Aftenen i Kapsted og endelig om Midnadsstid her, og er her endnu en stor Fjernlygte at see ved Prædikestolen, som dertil er bleven brugt. Den forrige Præstefesident er afbrændt, og efter denne Tid har Præsten boet i Heldewad. I Sognet har tilforn været meget Skov, men nu er der kun meget lidet. Her ere og fundne adskillige hedske Begravelser.

(h) Kirken har været indviet til St. Nicolaus, hvis Billede her endnu findes. Den har et Taarn uden Spiir, med en Klokke. Alteret er af godt Billedhugger- Arbejde og forestiller Christi Korsfæstelse. 1638 gav Ole Michelsen i Terp og hans Hustru Ellen Clanses hertil to store Messingstager. En Sølvkalk er gjort 1592. Her i Kirken er endnu et Røgelsekar fra de catholske Tider, og et Crucifix, samt en Begravelse over Præsten Jens Petersen, døde 1641 og hans Hustru Anne, døde 1624. Kirken staaer for sig selv paa Bedsted Mark.

(i) Kirken, som er en gammel Bygning, uden Taarn, har været indviet til St. Peder

Af Amtmændene vides:

- Hinrik Rantzow, Hrn Schacken Sone, usse Rad unde Amtman to Apenra 1473.
- Hieronymus Rantzau, vor Mand, Diener og Embikmand paa wortt Slott Aappenraade 1540.
- Cay Rantzau til Hanrov 1591.
- Otto von Qualen 1607.
- Friderich Ahlefeld til Sestermûhe.
- Friderich Winterfeld 1642.
- Joachim Danckwerth 1647.
- Friderich Gunderoth, fyrstelig Landraad og Marskalk, Amtmand til Aabenraa og Lygom-Kloster 1674.
- Johan Ludvig, Baron af Königstein, Amtmand i begge Amter 1717.
- Landraad Christian Albrecht v. Massov 1731 til 1752.
- Joachim Christopher von der Lühe, R. af Dannebr. Geh. R. 1753.
- Kammerherre Joachim Ehrenreich Bæhr 1757.
- Geheimeraad Bülow 1769.
- Baron Friderich Wilhelm Wedel, R. af Dannebr. Geh. R. 2c. 1770.
- Grev Gustav Holk Winterfeld, R. af Dannebr. Geh. R. 2c. 1773.
- Landraad Otto Friderich von Bardenfleth 1774.
- Kammerherre Leopold Samuel von Schmettau.

Peder, hvis Billede sees i Kirkens Segl. Af Præsterne merkes Hr. Lorentz Thomsen, død 1681 i sin Alders 92 og Embedes 64 Aar. Paa Marskerne i Sognet sees adskillige hedske Begravelser, som nu tildeels ere forfaldne. Fælledskabet blev 1711 ophævet i Warnitz og 1767 i Baurup.

Det Niende Capitel.

Om Amtet Søndern.

- Grændser.** Dette store, vidtløftige og betydelige Amt grændser mod Norden til den jydſke Deel af Loh- Møgelstønder- og Høyer- Herred, samt Engom- Kloster og Apenrade- Amter; Mod Osten og Sønden til Apenrade Amt, Sundewitt, Flensborg Fiord og Amt, samt Landſkabet Bredsted; Mod Vesten til nogle octroyede Størrelse. rede Koger og Vesterhavet. Dets Længde fra Vesten til Osten er fra Høyer til Sundewitt næsten 8 Mile, og Bredden fra Søholm til Arndrup henved 5 Mile. Andenſteds er baade Længden og Bredden meget ringere. Plovtallet er i Matriculen af 1636 anſat for 999 Plove, hvilke ved Placat af 1 Nov. 1777 bleve formeerede med 50, samt
- Inddeling.** Schafunder- Mølle. Amtet beſtaaer af 9 Herreder, hvoraf de ſyv første ligge paa det faſte Land, og de to ſidſte paa Der veſten for Landet. Herredernes Navne ere: 1.) Høyer- Herred. 2.) Tønder- Herred. 3.) Sluz- Herred. 4.) Lundtoft- Herred. 5.) Rier- Herred. Diſſe fem ligge alle paa Gæſten, men 5.) Bøking- Herred og 7.) Widing- Herred ere paa Marſken. 8.) Øſter- Herred paa Søhr, ellers kaldet Øſterlands- Søhr og 9.) Sildt- Herred eller Øen Sildt,
- Jordbond.** det nordligſte Stykke undtaget. Jordbonden er, i Særdeleſhed udi Marſklandene paa den veſtre Side, god og frugtbar, dog feyler det i de fleſte Herreder ikke paa Heder og Moſer. Amtet har Korn, Fedevahre, Dvæg, Heste og Gaar af beſte Art og i ſtor Mængde.
- Fiske.** Ligeledes er Fiſkeriet ypperligt, i ſær den bekiendte Øſtersfangſt. Derimod

imod er her Mangel paa Skov, skjønt heraf tilforn har været Over- Skov. skødighed, da Apenrade-Skov gif til Lyngom-Kloster og Tøndern; Man finder endnu ved Grønhoff i Slup-Herred overflødige Trærødder. Bøking-Herred menes at have sit Navn af den der tilforn værende Bøgeskov, og Risum-Mohr af Riis og Underskov. Under Sandet imellem Sildt og Føhr findes endnu paa 2 til 3 Alens Dybde store Trær med Toppene vendte i Sydvest; et tydeligt Kiendetegn at en Storm af Nordost endnu førend den store Oversvømmelse har kuld- kastet dem. Foruden de Næringsbøye som Amtet har tilfælles med hele Hertugdømmet, fortjener her i Særdeleshed følgende at merkes: 1.) Den tønderste Kniplingsfabrik. 2.) Østersfangsten paa mange Steder her i Amtet. 3.) Søesaltet, som koges ved Galmsholt og 4.) Nederlændernes aarlige Falkefangst i Kier- og Slup-Herreder.

De merkværdigste Floder eller Aar, som igiennemskiere Amtet floder. ere Hvidaae (Widau), Grønaae (Grünau), Leckaae, Syderaee, Soholmæe og Kongensaae (Königsau). 1.) Hvidaae har sit Ud- Hvidaae. spring i Apenrade Amt, hvor den samles af to Bække; derefter kaldes den først Rødaae, siden Bredeaae og derefter faaer den en halv Miil oven for Tønder Navnet Hvidaae. Efter at den under dette Navn er løbet forbi Staden Tøndern, falder den endelig giennem Sluserne ud i Besterhavet. 2.) Grønaae begynder ved Ensted Kirke i Lund- Grønaae. toft-Herred, flyder forbi Uk, Tinglef og Burkær Kirker til Grønhoff, og falder derpaa ved den nordre Side af Uberg Sogn ud i Hvidaae, samt igiennem den ved Sluser ud i Besterhavet. 3.) Leckaae begyn- Leckaae. der i Melbye-Sogn udi Kier-Herred, løber senden paa forbi Leck- Bye, og falder derpaa i Soholm-Aae. 4.) Syderaee udspringer Syderaee. ved den lille Bakke Heiholts i Feldstedt Sogn udi Lundtoft-Herred, gaaer igiennem Søegaard Søe forbi Kliplef Kirke, tager siden Geil- Geilaae. aae, som paa et langt Strøg mod Osten skiller Tønder og Flensborg-

Amtet fra hverandre, til sig. Sønden for Uberg forhindres den ved en Dæmning at løbe i Gorteskogs-Søen og falder derpaa ud i Hvid-

Soholm- aae. 5.) Soholmaae begynder i Wiesherred udi Glensborg-Amt, skiller Lønder-Amt og Landskabet Bredsted fra hverandre, løber ved Størtewerke-Rog ud i Leckaae og mister sit Navn ved Wangaard.

Kongens- aae. 6.) Kongens Aae er det nye Navn som den da faaer, under hvilket den løber giennem Blumen-Rog og Dckholm, samt den paa det sidste Sted 1735 anlagte Canal, og falder derpaa igiennem to Sluser ud i Besterhavet. Ved alle disse Floder maae merkes at deres Løb, saavelsom de anlagte Canaler, og tildeels Digerne, ere for nærværende Tid, hvad Landets vestre Deel angaaer, gandske forkiellige fra de Landkort, som Meyer har ladet stikke til Danckwerths Landsbeskrivelse.

Søer. De største og betydeligste ferske Søer i dette Amt ere: 1.) **Bors- Borsflotsøe.** Not Søe, er meget fiskerig og falder ved den i Dckholm Sogn 1735 nye anlagte Canal tæt ved Diget, igiennem to Sluser ud i Besterhavet. Efter at Blumenfog 1652 var blevet fuldkommen inddiget, flød alt Vandet af denne Søe, Leckaae, Soholmaae, samt alt det Vand som kom fra Herren-Rog, Kohlendamm-Rog, Størtewerke-Rog og Wangaard-Rog, igiennem den Egn, som nu kaldes Kleysee-Rog. Men efter at denne Rog 1727 var inddiget, blev dette Vandløb forstoppet, og kan ikke heller, formedelst det mangfoldige Sliim, som har samlet sig uden for sidstnævnte Rog, bringes i Stand førend om en nye Rog engang skulde anlegges mellem Dagebøll og Fahretoft.

Gorteskogs Søe. 2.) Gorteskogs-Søe er fra Norden til Sønden omtrent en Miil lang og en halv Miil bred, hvor den er bredest. Den ligger mellem Gorteskog, Dæmningen som skiller Hvidaae fra denne Søe og Adventoft Sogn, imellem Bøking-, Hviding-, Lønder- og Kier-Herred. Denne Søe deles i to Hoveddele, hvoraf den nordlige kaldes Bongsgaard-Søe, men den sydlige Adventoft-Søe og har giennem de
faa

faa kaldede Vorlaten sit Udlob i Hvidaae. Om Vinteren er den undertiden 8 Favne dyb, men om Sommeren nogle Steder 2 og nogle Steder 18 Allen, skjønt Dybden dog næsten hver Sommer er foranderlig. I denne Søe ligge endvel uinddagede Holme, hvoraf nogle ere beboede, men de fleste ligge øde. Ellers er i denne Søe en stor Mængde Fisk af allehaande Slags, samt Rør og Siv i Overflodighed, hvilket deels bruges til at tække Diger og Huse med, deels til Brændsel, hvoraf man ellers har Mangel. 3.) Høsterup Søe udi Høsterup-
 Ensted Sogn, Lundtoft-Herred, er en fjerdedeel Mil lang fra Norden til Sønden og meget fiskeriig. 4.) Tinglef- eller Allemsdorp Søe i den sydøstlige Kant af Tinglef Sogn udi Slus-Herred, kommer i Henseende til Størrelse og Fiskeriighed overeens med Høsterup-Søe.

Listerdyb ligger Vesten for Høyersherred og Norden for Sildt, Listerdyb. det er dybere end Riber-Dyb og danner en god Rhede for mange Skibe. Det smale Dyb ligger imellem Derne Føhr, Amrom og Nordmarff. Staden Husum underholder her til de Søfarendes Nytte endeel Søetønder og Fyre. Det smale Dyb.

De fleste Østersbænke i Hertugdømmet findes her i Amtet, de fleste ved Den Sildt, men dog endeel ved Den Føhr. Østersbænke.

Foruden Staden Tønder og dens Kirker, indeholder Amtet 46 Sogne med 45 Kirker, hvorved ere i alt 49 Præster, Capellanerne iberegned. Disse Kirker og Præster høre alle til det tønderffe Proustie, Sognet Emmerslev aliene undtaget, som med sine to Præster ligger under Ribe-Bispestoel. Ved Vacancer foreslaae Amtmanden og Prousten paa Kongens vegne tre Candidater, hvoraf Menigheden selv vælger sig den, som den best ynder. Til Emmerslev Kirke derimod har Schackenborgs Eyer Kalde-Rettighed. Geistlig Jurisdiction.

Indbygge-
re og
Sprog.

Indbyggerne i dette Amt ere deels Danske, deels Friser, de første i Geest; og de sidste i Marck-Herrederne, samt Derne. Prædikerne holdes i Marck-Herrederne, paa Derne og i nogle Kirker udi Kier-Herred, allene paa Tydsk; i de øvrige Kirker udi Kier-Herred, samt Uberg i Sønder-Herred, vepelviis Dansk og Tydsk; men i Høyer-Slux og Lundtoft-Herreder, samt Abel i Sønder-Herred, allene paa Dansk.

Herreds-
ting.

Sønder-Kier-Slux og Lundtoft-Herreder have hver sit Herredsting. Høyer-Herred har et Herredsting og et Birk; Derimod har Sildt, Østerlandsföhr og begge Marck-Herrederne hver sit Raad, bestaaende af tolv Raadmænd, hvorfra appelleres til Treherreds-Retten (Dreyhardengericht) som bestaaer af to Raadmænd fra hvert af de tre øvrige Herreder. Raadet i det Herred, hvis Dom der appelleres fra, dommer ikke med i denne Ret, men maae her lade sin Dom paakiende. Tilførn holdtes Treherreds-Retten kun hvert tredie Aar, men nu aarlig paa Raadhuset i Søndern. I Raadet for Sildt- og Föhr-Herreder, samt de Sager som derfra indstevnes til Treherredsretten, føres Protocolen af Amtsforvalteren; men i begge Marck-Herredernes Sager føres den af Landskriveren. I Civile Sager af 40 Rdlrs. Værdie og derover appelleres fra denne Ret til Oberretten i Gottorp.

Amtsfor-
valter.

Amtsforvalteren modtager af de fem Geest-Herreder alle kongelige Contributioner i egen Person, men af Sildt og Föhr ved de der beskiftede Landfogeder. Landskriveren derimod indkræver i egen Person den ordentlige Contribution og Landgifde af begge Marck-Herrederne, og ved Lehnsgogederne de øvrige kongelige Indkomster. Herreds- og Sogne-Skatterne modtages af Lehnsgogederne, og Dige-Skatterne af Digefogederne, som igien giøre Regnskab derfor paa behørig Steder.

Landskri-
ver.

Kier-

Kier- Lundtoft- og Slup-Herreder have hver sin Herredsfoged; men Hoyer- og Tønder-Herreder have begge kun een. Sildt og Østerlandsföhr staae hver under sin Landfoged. I Bøking-Herred ere fem Lehnsgogeder, een i Nieböll og Deekböll Sogne, een udi Nisum, een i Lindholm, een i Fahretost og een i Galmsböll. Disse bleve vel 1662 affkaffede, og i deres Sted igien indsat en Landfoged, dog er det nu igien ved det gamle. Hviding-Herred har tre Lehnsgogeder, nemlig een i Aventoft og Nykirke-Sogne, een i Emmelsböll og Horsböll, og een i Klanxböll og Rodenes. Disse Land- og Lehnsgogeder ere tillige Skifeforvaltere, hver i sit District, og forestaae med Amtmandens Tilladelse, Concursfager, Burderinger, Syns-Forretninger og deslige. Begge Landfogederne beskiffes umiddelbar af Kongen, men alle Lehnsgogederne allene af Amtmanden.

I og ved dette Amt ligge en stor Deel Koge, hvoraf nogle ere octroyerede, og staae altsaa ikke under Amtets Jurisdiction; nogle derimod ere uoctroyerede og staae umiddelbar under Amtet. De octroyerede ere: 1. Blumenkog. 2. Botstokkog. 3. Gammel Christian Albrechts Kog. 4. Nye Christian Albrechts Kog. 5. Dagebøller Kog. 6. Seiderichs Kog. 7. Interessenternes Jorde i Gotteskog. 8. Kleysekkog og 9. Kutebøllerkog.

De uoctroyerede ere følgende: 1. Enger eller Engesbøllerkog. 2. Størteverker eller Trollbøllerkog. 3. Waygaarderkog. 4. Fahretosterkog. 5. Herrenkog (tilforn kaldet nye Maasbøllerkog). 6. Riesummohringer-Kornkog. 7. En Deel af gammel Klirbøllerkog. 8. Gotteskog med Dancleffskogs-Jorderne. 9. Koh-Iendammerkog. 10. Lille Emmelsbøllerkog. 11. Widingherredskog. 12. Brunsoadder eller Brunottererkog. 13. Hoyer og Tøndererkog og 14. adskillige lave Landstrækninger, som ligge til Slup- og Kier-Herreder og alle tillige ere indtagne i eet Digebaand. Om

Herredsfogeder.
Landfogeder.
Lehnsgogeder.

Koge

octroyerede

uoctroyerede.

diffe Røge skal siden handles ved Slutningen af dette Amts Beskrivelse.

Diffe Røger have deres Digefogeder, Digedommere og Digegreve. **Digegreve.** Skrivere, men hele Amtets Røge have kun een Digegreve, som under Opsigt af Amtmanden i Tøndern, som bestandig Ober-Digegreve, aarlig to gange i det ringeste beseer alle Diger og Dæmninger, samt anordner deres Forbedring, naar de trænge dertil. Han efterseer tillige de øvrige Dige-Berienters og Interessenters særdeles Regninger for hver Rog, og forfatter endelig en almindelig Røgsregning over de tilfælles Vandledninger, og alle andre tilfælles Røgs-Besøstninger.

Diger. Digerne i dette Amt ere ikke saa høye som i Eydersted, og behøve paa de fleste Steder ikke heller saa mange Pæle og Bræder mod Søens Indbrud; og dog bleve dette Amts Marssklande aldeles ikke oversvømmede i den store Storm, som indfaldt den 7 Oct. 1756.

Mellem Flekken Høyer og Friderichskog er det tilforn i Havet uden for Digerne beliggende lave Land, ved den Tid efter anden af Søen opkastede Sliim, saaledes forhøyet, og nu allerede saaledes bevoget med Græs, at ey allene Vies og Faar kan have sit Foer der. **Forland.** paa, men endog at dette Forland mange Steder er højere end Forland inden for Digerne i Høyer-Friderichs- og nye Rutebøller-Rog. Uden for Klenseeekog mellem Dagebøll og Faretøft, ligesom og imellem Dagebøll, nye Christian Albrechts Rog, Galmsbøll og den sydlige Deel af Widing-Herred, er og et temmeligt Stykke Forland anvøget, og vil i Fremtiden endnu mere tilvoxe, hvoraf aabnes den glædeste Udfigt til mange nye og anseelige Røge.

Kammer- og herfskabelige Forpagtningensgodser. Kammergodsene og de herfskabelige Forpagtningensgodser i dette Amt ere følgende: Sydergaard og Korbøll i Emmerlev Sogn og andensteds i Amtet; Solwig, hvis Hovedgaard ligger udi Hostrup Sogn;

Sogn; Grønhoff i Burkarl Sogn; Serrenkø; Gammelgaard (Altenhof) af $67\frac{1}{4}$ Demater ligger til Nykirke Sogn; Peterswarff af 5 Demater ligger til Nybel Sogn; begge i Gotteskø; Friesmark i Bidingherred ved Gotteskø; Søe, tilforn en De, ligger i Adventst Sogn; Sockebølls Jorderne i Adventst Sogn, bestaaende af $171\frac{1}{2}$ Demater, Gotteskø 2250 Demater; Nogle Jorder i Uberg Sogn; Frue Mettes Land, ligger adspredt i Biding og Bøking Herreder og udgjør i alt 108 Demater $54\frac{1}{2}$ Rode; Nordmark en De mellem Galmsbøll og Dagebøll; Tefkebøll en De mellem nye Christian Albrechts Kog og Galmsbøll; Mønkelsbølls Jorderne paa Sildt; Vandmøllerne ved Tøndern og Solvig; Alle Veyrmøller og Krohuse i hele Amtet; og endelig Østersfangsten, samt nogle Fiskerier. Om de adelige Godser skal tales ved Slutningen af dette Amts Beskrivelse.

Til Amtets Oldsager og Historie hører følgende: De frisiske Historie og Oldsager. Urner, som findes her i Marken, ere af graat eller rødt Leer, og meget fielden med Ører. De ere altid uden omlagte Steene i den blotte Jord og bedækkede med en Jordskorpe. Paa Geesten derimod ere Urnerne hensatte i en Steenfielder. Præsten i Karlum Hr. J. Höyer har for endeel Aar siden fundet en Steen-Offerkniv, hvorpaa endnu skal have siddet Fedt fra de hedenske Offertider. 1305 beviiste Capitlet i Slesvig sin Rettighed til den store og lille Tiende i Bidingherred. 1460 ere de fire frisiske Herreder lagte til Tøndern-Amt. 1523 stikkede Kong FRIDERICH I. 500 Mand til Tønder for at forsvare Amtet mod fiendtlige Angreb af Kong CHRISTIAN II. Partie. 1524 gjorde Bønderne i Apenrade Amt en Opstand mod Kong FRIDERICH I. til Kong CHRISTIAN II. Beste; men den behiortede Herredsfojed i Sluz-Herred, Niels Henriksen, havde uagtet der blev skudt efter ham, den Lykke ved sin Bestalenhed at dæmpe Oprøret, hvorfor

hvorfor han af Kong FRIDERICH fik en Gaard i Haisstrup frie. Hans Efterkommere ere siden bleve Patricier i Lyneborg med det Navn Heinrichs. 1675 indtog Kong CHRISTIAN V. Amtet første gang, og 1684 anden gang. 1681 blev Toldstedet i List paa Sildt anlagt, men 1684 forflyttet til Høyer og den 26 Oct. 1771 blev det gandske affkaffet. Om Vandfloden 1756 er tilforn talt. Dette er alt, hvad som i Almindelighed er at merke om dette Amt, som ikke har mere end een Kjøbstad, nemlig:

Staden Tønder.

Beliggen-
hed.

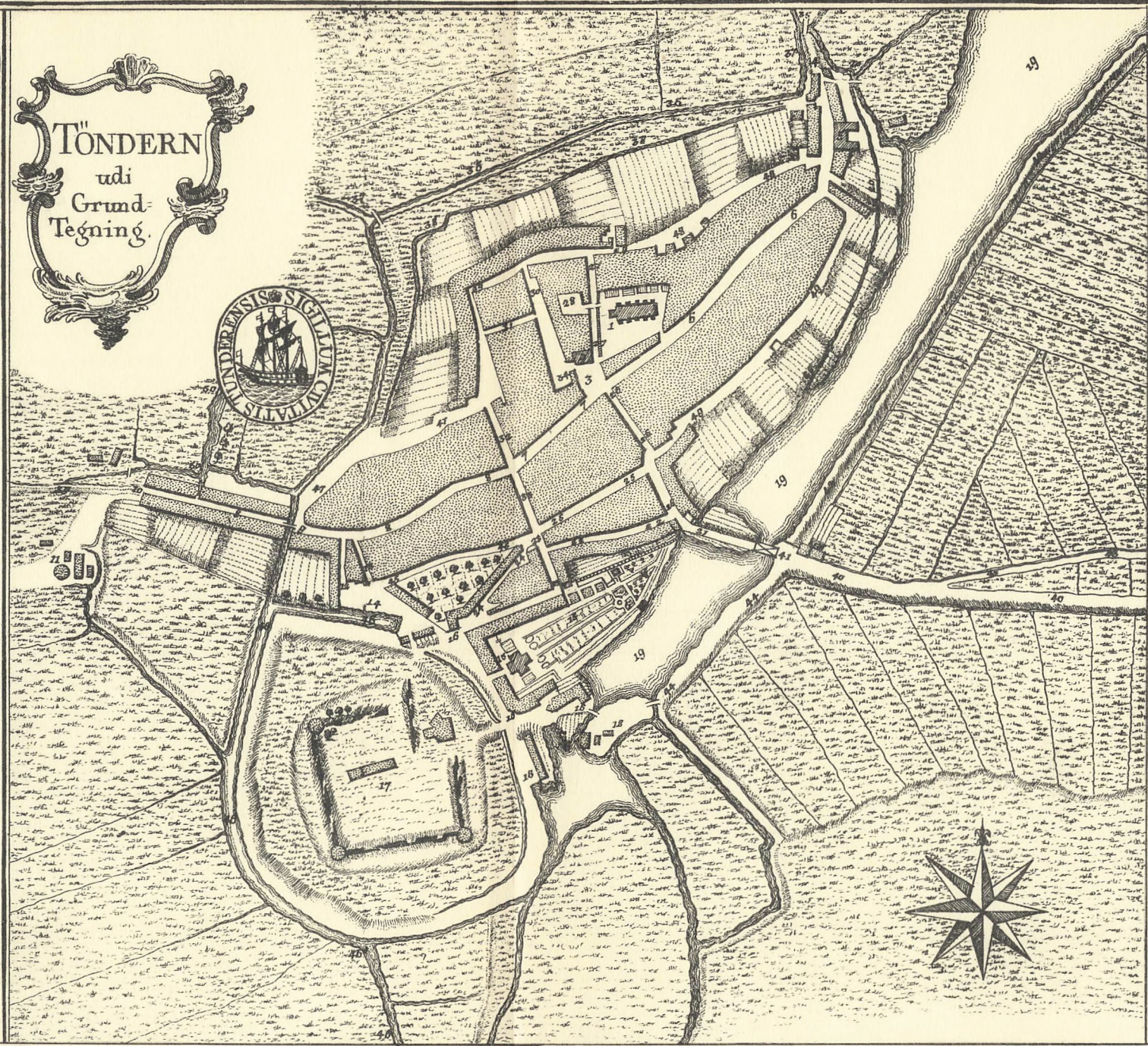
Denne Stad ligger paa Vestkanten i Hertugdømmet udi Tøn-
der-Herred hos Naen Hvidaae eller Widau, i en meget siid og nedrig
Egn, som af sterk vedholdende Regn undertiden sættes under Vand;
dog falder Pladsen, hvorpaa Byen er bygt, noget høyere end den
omliggende Slette, skönt ikke alle Gaderne ligge lige høyt. Fra Ha-
dersleb ligger den 6, fra Apenrade 4, fra Flensborg 6, fra Husum
6 og fra Ribe 4 Mile. Paa Byens norre, sydøstre og søndre Side
maa man passere ud og ind paa forhøyede Steendæmninger. Før-
end det i Aarene 1554 og 1555 vesten for Byen over Widau anlagte
Sluse- og Digeværk blev særdigt, løb Floden ved sterke Stormvinde
ofte gandske tet op til Byen og omringede den. Nu omringes den næ-
sten gandske af bemeldte Aae, samt nogle Bekke og Canaler, hvilket
gjør at den ligner en Ø.

Navn.

Paa Dansk skrives og nævnes Stadens Navn Tønder eller
Tøndern, paa Tysk Tondern eller Tundern, men i meget gamle
Documenter af 1214 og derefter, *Tunder*, *Tundere*, *Tundris*, som
sluttelig maae have sin Oprindelse af noget Ord i det gamle danske eller
friskske Sprog, i hvilket sidste den nu kaldes Tønner. Arnkiels Me-
ning (Cimbr. Heydenth. p. 60.) at dette Navn bør herledes af Nordens
gamle

Tallenes Forklaring.

1. Kirken.	29. Nørre-Gade.
2. Raadhuiset.	30. Stock-Gade.
3. Torvet.	31. Mellem-Gade.
4. Østre-Port.	32. Kaaber-Gade.
5. Hospital og Vei- sen = Hæus.	33. Lille-Gade.
6. Øster-Gade.	34. Lille-Torv.
7. Store-Gade.	35. Øster-Veys-Broe.
8. Vester-Gade.	36. Nørre-Borg-Dam.
9. Vester-Broe.	37. Skands-Grave.
10. Vester-Port.	38. Borg-Dams-Graven.
11. Grijn-Möllen.	39. Vester-Vej.
12. Koe-Gade.	40. Synder-Vej.
13. Peber-Gade.	41. Synder-Broe.
14. Skibs-Broen.	42. Synder-Borg-Dam.
15. Amt-Huiset og Slots-Haugen.	43. Holm-Veyen.
16. Slots-Grunden.	44. Vej fra Synder-Broe til Möllen.
17. Slots-Pladsen.	45. Gaden bag den Vestre Stalde til Skibs-Broe.
18. Vænd-Möllen.	46. Den saa kalote Fug, hvor de smaae Far- tije løbe ind.
19. Aaen.	47. Gaden bag de Vestre Stalde til Vester- Broe.
20. Vidaaen.	48. Gaden bag de Nor- dre Stalde.
21. Synder-Port.	49. Gaden bag de Syn- dre = Stalde.
22. Ulve-Gade.	50. Bockens = Aae.
23. Slots-Gade.	
24. Mölle-Veyen.	
25. Spicker-Gade.	
26. Synder-Gade.	
27. Smede-Gade.	
28. Lille-Kirke-Gaard.	

1. Møllen. 2. den Syndre Port. 3. Kirken. 4. Wejshuset

O.I. Wejfe. fecit.

gamle Afgud Thor, som her kan have havt et Tempel eller særdeles Dyrkelse, er meget rimeligere end Arpes, som i sine Fer. æstiv. p. 327. herleder det af den gamle Nation Tungri. At Byen bliver kaldet **Lytken-Tøndern**, i ældre Tider **Lüttiken Tunderen**, det er **Lille Tønder**, er skeet i Henseende til **Nøgeltønder**, **Mykle Tunder** eller **Store Tønder**, som ligger strax derhos, og vist maa have været meget ældre og anseeligere, enten et kongeligt Slot, eller hedenst Tempel og Offersted, eller anden betydelig Samlingsplads, hvortil de der fundne navnkundige Guldhorne give en temmelig stærk Formodning.

Tønder skal fordom have havt anseelig Skibsart, saa at store **Vaaben**. Skibe kunde fra Vesterhavet komme lige op til Byen paa **Widau**, hvorfor Byen endnu i sit Segl-fører et sejlende Skib, endskjønt Seyladsen formedest Inddigninger og Slusers Antæggelse for mere end 200 Aar siden har ophørt. Staden har endnu to Segl, men uden **Narstal**. I det ældre læses: **SIGILLVM. CIVITATIS. TVNDE-RENSIS.** og i det nyere **SECRETVM. SENATVS. CIVITATIS. TVN-DERENS.**

Staden er temmelig gammel, og maa ske næst **Slesvig** een af **Ælde**. de ældste i **Hertugdømmet**, dog veed man med temmelig Visshed dens **Ælde**, som **Risbstæd**. Sin Opkomst har den Biskoppen i **Ribe** at tilskrive, som 1243 forhvervede den sine første Friheder af **Hertug ABEL**, siden **Ronge** i **Dannemark**, og for hans Skyld fik den endnu i samme Aar den lybske Ret til **Stads-Lov** af **Borgemeistere** og **Raad** i **Lybek**. Dog er det troligt at Byen længe tilførn har været en **Flekk**, og havt nogen Frihed af Biskoppen og Kirken i **Ribe**, under hvis **Jurisdiction** **Tønder**, **Daler** og **Ballum**, samt flere **Sogne** da laae, og fra ældgamle Tider havde ligget. **Heimreich** beretter at **Tønder** 1017 var en **Landsbne**, hvis **Indbyggerne** dreve stærk **Handel** paa **Engelland**, men melder ey hvorfra han har denne **Efterretning**. Man

har endnu et Forlig af 1233 imellem Sognemændene af Tønder og Sognemændene af Andeflyt, med Biskop Gunneri Samtykke, angaaende de Tjenester, som de havde at gjøre til Biskoppens Hof: Feltallien, som brugtes til Leding og Krigstog skulde de føre til Stranden eller andensteds, naar og hvor Biskoppen med sine Skibe eller Heste blev tilfagt uden for Jylland. Biskops-Havre, da kaldet Stud og Gias skulde de paa egen Bekostning føre til Lustorp. De skulde være frie for at føre Biskoppens Fødevarer til Juul og Paasse, men hvad anden Tjeneste de af gammel Tid vare Biskoppen skyldige, skulde de dele imellem sig. 1241 stadfæstede Kong WALDEMAR II. den Frihed og Contract som hans Søn Hertug ABEL og Ribe Kirke havde gjort og givet Kirkens Tjenere i Tønder, Daler og Balgum.

Privilegier.

Det første Stads-Privilegium, som Tønder fik af Hertug ABEL, er dateret Ribe den 5 August. 1243, og er egentlig givet Biskoppen i Ribe, som Stedets Herskab, lydende at hans Bønder og Landboer (villici & Coloni) og deres Familie skulde til evig Tid være frie for al Skat og Tjeneste, undtagen Leding, Qværfsæde og Stud. Beshynderligt er det at denne Frihed ogsaa har strakt sig til Dahler og Balgum, men endnu beshynderligere at der i en gammel Pergament-Codex findes, at Biskop Gunner købte denne Frihed for 200 Mark, som da gjaldt 100 Mark puurt Solsv efter den mindre Bægt, med dette Tillæg: unde non debet dici Concessio, sed magis Emptio. I Maji Maaned samme Aar havde Byen faaet den lybske Ret, hvori de kaldes Cives de Tundere og Byen Civitas Tunderensis. Broder Reynhard, som førte Titel af Minister Daciæ, Formand for Minoriter-Ordenen, hvis Billede endnu i dette Aarhundrede skal have været paa Raadhuset i Tønder, forrettede dette Værende i Lybek. Denne lybske Ret handler om al slags Sold, om Borgeres Eyendomme, om Byting, om Arv og Skifte, om Gave, om Egteskab, om Formyn-

der,

der, om Leding, om Dom, om Bøder, om Slag, om Trette, om falsk Sølvs, om Huuslene, om Tpyerie, om Tnyvs Straf, om Skieldtsord, om Hoersag, om Skibshyre, om falsk Maal og Vegt, om Vidne, om Løfte, om Saar, om Manddrab, om Befiendelse, om Duel, om Tienstefolk, om Ligkiøb, om forfalden Broe, om Leyehest, om Sverds Laan, om Rov, om Vorgen, om Selvmord, om Huuslene, om taabelige Folk, om Mathuse og Svinestier, foruden mange flere Artikle, som alle passede sig paa Staden Lybek, men ikke alle paa Tønder, saasom om Skib paa Traven, om Sølvs til Nynten med videre. Den originale Tienpart heraf, som Lybekkerne ved deres Stadsfriver Henrik af Brunsvig lode giøre, og sendte Borgerne i Tønder, findes nu ey mere i Byens Archiv, men er trykt i Westph. Monum. ined. Tom III. col. 620. 1358 indgif Biskop Esger i Ribe denne Foreening med sine Tienere i Tønder, at de af hver 5 Otting lovfæst Jord skulde udgiøre en Vogn til at føre Biskoppens Sager udi hvert Ledingsstog, desuden skulde de føre hvad som skulde til Biskoppens Kielder, til Lystorp, og endelig hver Tndbygger føre et Læs Brænde og et Læs Høe til Biskoppens Gaard i Tønder. 1354 Hellig Legems Aften var den jydsk Hertug WALDEMAR her i Byen og gav da sine Byemænd i Lytken Tøndern dette Privilegium, at de, deres Kiøbmænd og ankommende Giester skulde nyde samme Friheder som Borgerne i Lybek; deres Gods og Tndfiddere udi Landsbhyerne være frie for al Tnygge og Besværing, samt de selv for al Told over hele Hertugdømmet; Tndbyggerne i Hvidings Lye, Slup, Høyer, og Tønder-Herreder søge Byens Torv og ingen anden Sted drive Kiøbmandskab; Alle Haandverksfolk, Smede, Tømmermænd, Skomagere og Pelkere flytte ind i Byen, og ikke flere end een af hvert Haandverk at blive tilbage i hvert Sogn udi bemeldte Herreder. Dette Privilegium er endnu in originali tilstede i Byens Archiv, og kan med sine

Confir:

Confirmationer læses hos Westph. Tom. IV. col. 3222. Dette Privilegium blev 1386 St. Michels Aften stadfæstet af Grev Adolph, som tilforn havde erobret og endnu besad Tønder. 1436 St. Nicolai Dag paa Flensborg Slot har Hertug ADOLPH stadfæstet forberemdelte og andre Indvaanernes i Lytken Tønder Friheder og Rettigheder, dog saaledes, at de efter gammel Sædvane aarlig skulde give Hertugen $2\frac{1}{2}$ Læst Malt, 10 fede Sviin og 20 Sider Flekk; Desuden skulde de aarlig betale til Lytken Tønder Slot 30 tybste Mark, samt, naar behøvedes, iise den øverste Slotsgrav og holde Mølleedammen i god og forsvarlig Stand, hvorefter de skulde være befriede fra al Tjeneste, Skat og Upligt, uden hvad det menige Land maatte gjøre. 1473 Tirsdagen efter Invocavit var Kong CHRISTIAN I. her paa Slottet, og gav da sine fattige Byefolk i Lytken Tønder Stadfæstelse paa alle dem af hans Forfædre forundte Naader og Privilegier. Kong HANSES Stadfæstelse er dateret Gottorp 1484 Søndagen efter Nytteaar. Om de nyere Privilegier og Confirmationer habes ingen Efterretning, uden at Hertuginde HEDEVIG SOPHIE, og Hertug CHRISTIAN AUGUST, som Formyndere for Hertug CARL FRIDERICH i hans Mindreaarighed, have de dato Gottorp den 18 Maj 1705 udgivet Artikle for det nye Reeblager-Laag (Seiler-Gilde) i Tønder.

Inddeling. Skjønt Byen ikke er meget stor, er den dog, til Bequemhed for Skatters Oppebørsel, og Stadsvesenets Deconomie, inddeelt i fire Qvarterer, som kaldes Sydøst, Sydvest, Nordvest, og Nordøst: Qvarter.

Gader. Byen strekker sig fra Norden med en Bøyning mod Østen, lige imod Vesten og har i samme Bending een eneste lige igiennem Staden gaaende Hovedgade, med adskillige Sidegader og Stræder. Hovedgaden har adskillige Navne, et Stykke deraf kaldes 1.) Østergade, et andet 2.) Vestergade, men det middelste 3.) Støregade, hvor det ugentlige

ugentlige Torv og det aarlige Michaelis-Marked holdes. Uden for Vestergade over Broen ligger en Forstad, kaldet 4.) Vestergade Forstad. De øvrige Gader og snevre Stræder have følgende Navne: 5.) Nørregade. 6.) Søndergade. 7.) Smedestræde. 8.) Middelsstræde. 9.) Spikerstræde, hvorom 1699 den 7 Sept. blev befalet at det skulde være 15 Alne bredt, og ey belegges med Møg. 10.) Wolfsstræde. 11.) Slotsstræde. 12.) Kobberstræde. 13.) Lillestræde. 14.) Bag Torvet. 15.) Koestræde. 16.) Yeberstræde. 17.) Skibsbryggen. 18.) Slotsgrunden. 19.) Stokken. Derforuden en Rad Huse ved Skibsbroen, Møllevejen, nogle Baaninger bag Sønder og Vesterstaldene, en Rad Huse paa Slotspladsen. Af andre Pladse nævnes Nørre-Borgdiget, Skandsegravene, Vestervey, Søndervey, Sønder-Borgdige, Solmvejen, Veyen fra Sønderbroe til Møllen, et Stræde bag Vesterstaldene til Skibsbroen, et Stræde bag Vesterstaldene til Vesterport, et Stræde bag Norderstaldene, og et Stræde bag Sønderstaldene. Grunden, som tre af disse Gader, nemlig Wolfsstræde, Slotsstræde og Vestergades-Forstad, staae paa, skal i gammel Tid have lagt under Herredet og Amtets Jurisdiction, men er siden indtaget under Staden, og indlemmet i den, hvorefter Staden over 100 Aar maatte føre med Herredet en vidtløftig og kostbar Proces, hvortil den maatte laane store Pengesummer, indtil Sagen endelig 1665 af Landets høieste Dyrighed saaledes blev afgjort, at de paa bemeldte Grund staaende Huse, 100 i Tallet, nyde alle borgerlige Friheder og Rettigheder, og følgelig ere tvungne til at bære alle Byens Tynger.

Torvet, hvor de ugentlige Torvedage og Markedet holdes, er Torve. ikke stort. Det ligger midt i Staden, hos Storegaden, ikke langt fra Kirken. Her er ogsaa et mindre Torv, kaldet Lille-Torv, hvor Raget staaer.

Porte og Broer. Staden har 3 Porte, nemlig Øster: Sønder: og Vester:Port, og da den for det meste er omgivet med Vand og Canaler har den følgende Broer: Vesterbroe, Sønderbroe, Østerbroe og Møllebroe.

Møller. Her er og en Brynmølle og en Vandmølle, foruden nogle Bøymøller.

Huse. Husene, hvoraf nogle ere store og anseelige, men meget flere middelmaadige og smaae, ere næsten alle efter gammel Lybsk Maneer, bygde i Dybden og med Gavlen til Gaden. Tallet paa dem beløber sig efter Brandrollen til omtrent 370, men en af de sidst indsendte Beretninger sætter omtrent 550, hvori ere indberegnede nogle Frie: huse og de paa Slotsgrunden staaende Huse.

Offentlige Bygninger Af offentlige Bygninger have her været adskillige, som nu ey ere til, saasom Slottet, tvende Kloostere, St. Laurentii eller Sorte: brødre:Kirke, Vor Frue eller Graeabrødre:Kirke o. s. v. Nu findes her følgende: Kirken, Skolen, Hospital og Veyshuset, samt Raadhuset. Hertil kan og regnes Veyerhuset eller den saa kaldede Stadsvage, et lidet Huus paa Torvet, to Apotheker, et Bogtryk: ferie, som har været her over 40 Aar, men nu er i slet Stand, Told: boden og Posthuset, hvilke begge holdes der hvor Toldforvalteren og Postmesteren boer, ligesom og Amtshuset, hvor Amtsforsvalteren boer og Amtstuen holdes, med Slotshaven hos.

Slottet. Det gamle Tønder Slot eller Lytken: Tunder har staaet tet sydvest ved Staden, ved Bredden af Widau, hvoraf Pladsen endnu kaldes Slotspladsen. Det er i det mindste 500 Aar siden at dette Slot først blev byggt, ja man kan endog troe at det er ligesaa gammelt, som Staden selv. Det var vel ikke stort, men temmelig anseeligt, og gav Staden et smukt Syn i sær mod Osten, Sønden og Vesten. Efter gammel dags Maade var det befæstet med Bolde, høje Mure og dybe Graver, samt 4 Runddele. Bygningen bestod af mange hvelvede Bæresser, hvoriblant det merkværdigste var den saa kaldede

Amts:

Amtsaf, som var jiret med endeel Amtmænds Porraiter. Dette Slot har i Freds- og Feidetid, men fornemmelig i Krigene mellem Riget og Hertugdømmene, havt adskillig Skiebne, og ofte blevet belejret, indtaget, beskadiget, forstyrret og igien opbyggt, indtil det for omtrent 30 Aar siden blev i Grunden nedrevet. I de ældste Tider, da Tønder hørte under Niber Bispestoel, have Biskopperne her, ligesom andre Steder, havt deres egen Gaard til Beboelse, naar de opholdte sig her i Eggen, hvortil Indbyggerne af omliggende Sogne maatte gjøre Tjeneste. Om dette Slot eller Biskopsgaard tales i et Biskops Gunners Brev af 1233: Parochiani de Andæflyth cum Frisonibus habitantibus in Utbölung in Tunder, omnia servitia ab antiqvo *Curie nostræ* tenentur facere dimidia, og et Biskop Esgers af 1258: *Ad curiam nostram Tunder* unum plaustrum ligni & unum plaustrum feni quilibet colonus noster ferre tenetur annuatim. Efter al rimelig Formodning har denne Biskops-Gaard været den samme som Tønder Slot, hvilket Hertugerne siden enten med Magt, eller ved Convention med Biskopperne, have tilegnet sig til at opholde sig paa, naar de vare der i Eggen. 1271 indtog Kong ERIK GLIPPING Tønder Slot og ødelagde det i Krigen med Hertug ERIK. 1281 blev det atter erobret og nedrevet, under Hertug WALDEMARS Regiering. 1285 tog Kong ERIK GLIPPING Hertug WALDEMAR fangen og nedbrød Tønder Slot. I den 1340 oprettede Vagt imellem Hertug WALDEMAR af Slesvig og Grev Geert af Holsteen, forbandt Herrerne sig til pantviis at overlevere Greven Tønder Slot (dat Zus to Tundern) med Staden og det hele Fogderie, som nu er et Amt. 1365 erobrede Grev Adolph Slottet og Staden. 1404 blev Tønder Slot og Amt, med flere Stæder, af Hertuginde ELISABETH pantsat til Dronning MARGRETE, for en forstræft stor Pengesum, hvorpaa Kong ERIK POMMER forlehede Erik Krummedige dermed. 1414 blev samme

Dets Historie.

Erik Krummedige, som da med flere Adelsmænd var overgangen fra Hertuginde af Slesvig til Kong ERIK, af ham paa nye forlehnet med Tønder Slot og Lehn. 1416 belejrede Hertug HENRIK Slottet, hvorpaa da Claus von Thienen paa Erik Krummediges vegne havde Commando, og erobrede det efter en tapper Modstand. 1422 blev Slottet paa Kongens vegne belejret af Erik Krummedige, og heftig bestormet, men forgieves; thi Belejrerne bleve, skjønt de allerede nogle Steder havde begyndt at fæste Fod paa Murene, med stor Fortuils afflagne, saa at henved 400 Mænd, og deriblant Hr. Timme Rönnov, Ridder, bleve dræbte, og Belejringen strax derpaa ophævet. 1431 Dominica Oculi pantsatte Hertugerne ALF og GERD Slottet med tilliggende Herreder og Fogderie til Hartwig Rewentlow. 1460 eller noget før bleve de fire frisiske Herreder, Østerdelen af Fohr, Den Sildt, Hvidding og Bøking Herreder, lagde under Tønder Slot og Amt. 1480 blev Henning Pogwisch, som af K. CHRISTIAN I. havde Lyften Tønder i Pant og Forlehnning for 25000 Mark, tillige med sine Sønner forviist Land og Rige, formedelst det mod Kongens Undersaatter udøvede Tyrannie. I Arvedelingen 1490 imellem Kong HANS og Hertug FRIDERICH, fænt dette Slot med Amtet paa Hertugens Part. 1519 er skeet nogen Reparation paa Slottet, hvortil sigtes med en Inscription i en Steen over den indre Slotsport: *Anno Domini 1519. Frederick Harctog van Slesvig.* 1523 lod Kong FRIDERICH I. indlægge i Tønder Slot og Amt 500 Mand til Landets Beskættelse. 1529 residerede Kong FRIDERICH I. her paa Slottet. 1532 Mandagen efter Alle Helgen, tog ogsaa Slottet Skade i den Vandflod som overfømmede Tønder Amt og Bye. Udi Arvedelingen 1544 mellem Kong CHRISTIAN III. og hans Brødre, var dette Slot og Amt i Hertug HANSES Andeel. 1585 anvendte Hertug ADOLPH store Beføstninger paa Tønder Slots Istandsættelse, hvortil

Nord-

Nordstrands Indbyggere maatte contribuere 2245 Mark. 1615 den 30 Nov. var her atter en Vandflod, som borttog og reent i Stykker knusede Broen for Slottet. 1616 i Sept. blev Hertug FRIDERICH hyltet paa Slottet af Amtets Underdanere. 1629 i den keiserl. Krig blev Lønder Slot indtaget af den kongel. Prinds Hertug FRIDERICH og besat med danske Folk. 1642 fiorten Dage efter Bartholomæi afbrændte den hele Raad Huse ved Slottet, 40 i Tallet, paa 3 Timers Tid. 1661 den 24 April blev Hertug CHRISTIAN ALBERT paa Lønder Slot hyltet af Amtets Præster og Indvaanere. 1677 da K. CHRISTIAN V. havde sequestreret Hertugdømmet, lod Hans Majestæt Boldene om Slottet støise og kaste i Gravene, samt Murene og de fire Hiørnetaarne nedrive. 1699 blev Slottet forøget med en nye Tilbygning paa den vestre Side. Følgende Aar 1700 blev det gamle høye Taarn, som endda stod paa sydvest Siden, gandske nedbrudt, hvorved nogle Mennesker maatte sætte Livet til. Af de afbrudte Stene blev igien en Stald opbygget. 1721 den 12 September blev Kong FRIDERICH IV. her paa Slottet hyltet af Amtets Underdanere, i Overværelse af Amtmanden Geheimeraad von Holstein og Generalsuperintendent Clausen, hvorefter samtlige Underdanere af Amtet og Byen, bleve deels paa Slottet, deels paa Raadhuset, prægtig besvættede. 1731 den 2 Nov. blev Kong CHRISTIAN VI. paa Lønder Slot hyltet af Amtets Underfaatter ved deres Hænders Underkrift. Siden forfaldt dette gamle Slot alt mere og mere, indtil endelig det sidste deraf, nemlig 2 Fløye med Sidebygninger og den store Stald, Aar 1750 og 1751 efter kongelig Ordre blev nedrevet, saa at nu intet mere deraf er tilovers end Vorthuset, som bruges til Fængsel for Amtets Delinquenter, og hvori Slutteren tillige har sin Boelig. Ikke langt fra den Plads, hvor dette Slot har staaet, lod Amtmanden, Kammerherre Greve af Holstein, af nyt opbygge et anseeligt Huus til sit eget Brug.

St. Nicolai Kirke.

Her ere nu ikke flere Kirker end een, nemlig St. Nicolai Kirke. Længe førend Byen blev til Stad, har her været en Sognekirke, tilhørende Biskopdommet i Ribe. Denne Kirke lagde Biskop Tue 1214 til Ribes Domkirke og Capitel, da han der stiftede tre nye Præbender, hvilken Gave 1215 blev stadfæstet af Erkebiskop Andreas, og 1216 af Pave INNOCENTIUS III. hvorom de biskoppelige og pavelige Breve endnu ere tilovers. Siden er den ombyggt og Bygningen gjort langt større og anseeligere, skjønt dens gamle Navn, hvorunder den undertiden forekommer, nemlig St. Nicolai Capell, tydelig viser at den kun maa have været liden. Dog findes den bestandig udi Documenter at kaldes Kirke og Sognekirke. Da Sognepræsten Hr. Georg Ingeman 1500 var død, præsenterede Hertug FRIDERICH, som Eyer af Patronat-Netten, sin Capellan paa Gottorp Slot Hr. Johan Overfcherer til Sognepræst i Tønder, og kaldes Kirken i Hertugens Præsentationsbrev til Biskoppen i Ribe *Ecclesia parochialis oppidi nostri Lutken Tundern*, og i Biskop Iver Munks Collationsbrev: *Ecclesia parochialis beati Nicolai in Tøndber*. Af denne gamle Kirke er allene Taarnet blevet staaende, da den øvrige trange og brostfældige Bygning blev afbrudt, i hvis Sted nu værende Kirke blev af Grunden ny opført. Den første Steen blev lagt den 11 Maji 1591, og Bygningen fuldført den 25 Jul. 1592, samt den næstfølgende 4 Oct. indviet Frelseren Christo til Gudstienestes Forretning, som siges i en af Provst Andr. Thomæus paa Choret's nørre Side 1593 opsat Indskrift. Beføstningen blev samlet deels ved en Collect, som allene beløb sig til 17000 Mark, deels ved Gaver og Sammenfud af andre bemidlede Kirker og private Folk, foruden Hertug JOHAN ADOLPHS Gave af 1000 Mark. Kirken ligger saa godt som midt i Byen og nær ved Torvet; den er uden til anseelig, inden i smuk og rummelig. Taarnet og Choret iberegnet, er den inden til 82 Alne lang,

lang, 37 Alne bred og udi den mellemste Gang under Hvelvingen 23 $\frac{1}{4}$ Alne høj. Taarnet, som er en Levning af den gamle Kirke og ikke meget anseeligt, har i forrige Tider 3 gange faaet Skade, først 1615, da i en stærk Storm Halvparten af Spiret nedblæste, dernæst 1686 den 1 Sept. da Lynilden ned slog 8 Alne deraf, og 1716 Løverdagen for anden Advents Søndag, da det atter blev beffadiget af en Lynstraale. Ikke destomindre er det endnu temmelig høyt, nemlig 83 Alne, saa at man i frie Mark kan see det over 2 Mile bort. Foruden en Klokke oven i Taarnet til Slag-Uhret, haves deri fire Klokker, som alle bruges til at ringe med for Liig, men til Gudstienesten bruges ikke flere end de tre. Efter Indskrifterne er den lille Klokke støbt i Husum 1694 af Claus Asmussen, Syderklokken 1700 sammesteds og af samme Mester, den store eller Bedeklokken 1722 i Lybek af Laurentz Schralworen, og Stormklokken 1650. Indvendig bestaaer Kirken af tre Gange, har saavel oven, som nedentil mange indelukte Stole, og er prydet med et meget ziirligt Chor, et stort og fortreffeligt Orgelverk, en smuk Daab og fem Messing Lysekroner. Sonden og Norden ved Choret ere tvende Begravelse-Capeller tilbyggede. Altertavlen er af prægtigt Billedhugger-Arbende, og ziirlig forgyldt, foræret 1695 af Amtsforvalterens Datter Jomfrue Anne Jürgenlen, hvis Portrait staaer oven i. Den gamle Altertavle, som havde staaet i den forrige Kirke, er kommet til Faretøft. Prædikestolen, som ligeledes er af kostbar Billedhugger-Arbende, er 1586 skienket af Andreas Carstens og Hustru, men Dæffel, Trappe, Dørfarmene og Stafferingen beffostet 1663 af Borgemester Henrik von Hatten, Geheimesraad og Landcansler Henrik von Hattens Søn, som sees af en Indskrift paa en i Pillen ved Prædikestolen indmuret Steen. 1752 blev Kirken paa Borgerstabets Beføstning overalt inden i repareret og udjiret, samt Epitaphierne af Arvingerne fornyede, men Prædikestolen

ten lod Johan Christian Beck, Fuldmægtig paa Amtstuen, og siden Møller i Tørring-Mølle, paa det prægtigste opmale og forgylde. Af de her værende Epitaphier, som ere mange og smukke, holdes det for det anseeligste som Amtsforvalter Nicolai Tych, kongelig Commissair og Ober-Inspecteur over Grevsfabet Schackenborg, ved Siden af Alteret har ladet opføre for sig og sin Familie over deres hvelvede Begravelse. Han var født 1633 og døde 1696. I Choret er endnu et Epitaphium over M. Laur. Thomæus, Rector og Organist i Tønder, død 1630, i sit 80 Aar, og et andet over Raadmand Henrik Willem, død 1601. Af de øvrige ere disse de fornemste: 1.) Over Borgemeester Thomas Andersen, død 1588 og ni andre Personer af hans Familie, alle nedsatte i een Begravelse, som aldrig maa aabnes. 2.) Over Raadmand Lorentz Petersen, død 1618. 3.) Over Raadmand Christian Thomsen, døde 1669, 73 Aar, renoveret af Hofpræst Bluhme. 4.) Over Raadmand Lubbert Widow, død 1628, 65 Aar. 5.) Over Borgemeester Lucas Ambders. Dette Epitaphium, som er et Mesterstykke af Malerie, er opsat 1686. 6.) Over Lucas Preufs, fyrstelig Amtskriver i Trittom, og siden i Tønder, død 1632. 51 Aar. 7.) Over Raadmand Berend Ubbing, død 1652, 73 Aar. 8.) Over Raadmand Andreas Carstens, død 1606, 52 Aar. Paa høyre Side af Alteret hænger en smuk stafferet Tavle med Provsternes og Sognes præsternes Navne fra Reformationen til 1697. Disse ere: 1.) Hr. Hieronymus, sidste catholske og første lutherske Sognepræst 1526. 2.) Johan Decker, Hieronymi Medhjælper, døde 1540. 3.) Matthias Friderici, død 1548. 4.) Vincentz Alberti fra Lieuwarden, første Provst over Tønder Amts Kirker, undtagen Staden, Hoyer og Tønder-Herreder, død 1553. 5.) Georg Petri fra Alpenvade 1554, Provst 1561, døde den 2 Aug. 1585. 6.) Andr. Thomæus (hvis Broder Præst i Møgeltønder blev brændt for Blodskam). 1586, Provst 1587, døde

døde den 25 Nov. 1593. 7.) Johan Mauritius fra Eckersföhde 1594, Provst 1595, død 15 Febr. 1634. 8.) Hans Søn Bernhard Mauritius 1634, Provst i Tønder og Engom: Klosters Amt til lige 1637, døde 1652 i August. 9.) D. Stephan Kenckel fra Flensborg, død den 23 Aug. 1691. 10.) Hans Søn Bernhard Kenckel, Fader:n adjungeret 1686, Provst 1691, døde 1693. 11.) Peter Zitscher fra Kiøbenhavn, hvor han havde været Hofpræst paa Amalienborg hos Enkedronningen SOPHIE AMALIE, 1693, død 1697. 12.) Joh. Conrad Kiefer fra Oldenborg i Holsteen, døde den 5 Oct. 1702. 13.) Samuel Reimarus, Oberconsistorial:Raad, en velbegavet Mand, døde 10 Sept. 1721. 14.) Johan Herman Schrader fra Hamborg, forhen Informator hos S. K. S. Princesse CHARLOTTE AMALIE, døde i Nov. 1737. 15.) Johan Joachim Arends fra Tønder, i hvis Tid Engom: Klosters Amt blev taget fra Tønder: og tagt til Apenrade: Provstie, døde 1746. 16.) Consistorial:Raad Balthasar Petersen, fød i Tønder 1703. Pontoppidan i sine Annal. Tom III pag. 555 beretter at Sognepræsten M. Joh. Neocorus 1604 blev affat, hvilket er en Feil, da han aldrig har været Præst her, men vel i Husum. I Kirken findes de syv næstsidste Provfsters Skildrier fra Steph. Kenckel indtil Joh. Joachim Arends inclusive, med Inscriptioner, som indeholde det fornemste af deres Levnet, samt den lærde Capellan Johannes Lundii Portrait, som nogle af Meenigheden 1695 have ham til Ære ladet opsette. Han døde 1686 og er fornemmelg bekjendt for sine Jüdische Heiligthümer. Indskrifterne paa Liggsteenene, saavel i Kirken, som paa Kirkegaarden, ere for det meste over Borgerfolk, og ey merkværdige. Indtil Kong CHRISTIAN VI Regiering havde denne Kirke kun 2 Præster nemlig en nydft Sognepræst som tillige var Provst i Amtet, og en Dansk Froprædikens Præst, da en Student lønnedes for at prædike til Aftenfang. Men 1730 blev den Indretning

retning gjort, at der foruden Sognepræsten skulde være tvende andre Præster, nemlig en tydsk Archidiaconus eller Aftensangs Præst, og en Diaconus eller Froeprædikens Præst. Iblant Kirkens Capellaner ere disse de berømteste: Mag. Jacob Fabricius, siden Generalsuperintendent i Hertugdømmet, den forhen berømte Joh. Lundius, Gotthard Johan Zwergius, som var 43 Aar i Embedet, M. Christopher Bluhme, siden Hofpræst, Martin Richard Flor, fød i Morsum paa Sildt 1699 den 4 Febr., blev 1728 den 15 Oct. adjungeret sin Fader Urban Flohr, men 1740 i Maj kaldet til Archidiaconus her ved Kirken, hvor han døde den 14 Oct. 1759 i sit 61 Aar. Han har forfattet en Beskrivelse over Tønder Bye, og en anden over Den Sildt, som begge i dette Verk ere brugte. Hans Svigersøn, nu værende Archidiaconus Nic. Knutzen har og samlet smukke Tillæg til sin Fødestads Beskrivelse. Af de danske Capellaner nævnes her allene Hans Adolph Brorson, siden Dom-Provst og endelig Biskop i Ribe. Kirkens Indkomster ere kun faae, og bestaae for det meste i Tienden af de til Sognet hørende Gaarde og Byer paa Landet, som betales i Penge, Liig-Ringen, Begravelser, Stolestader, Brarup Gods o. s. v. To Boosmænd i Abel maae foruden Tiende føre Sand og Leer til Kirkens Behov. Foruden Borgerfabet og dem som boe paa Slots-Grundene, høre til Tønder Sogn og Kirke følgende Landsbyer: Store Emmersted Lille Emmersted, Korntved, Toft, Seedehusene, Tvede og disse frie Gaarde, Zestholm, Dyrhuus og Gørriemark. Alle disse have her Stolestader og søge Daab og Altergang, samt have deres Begravelse paa den gamle og store Kirkegaard, som ligger omkring Kirken (paa den nye eller lille, som ligger vesten for Kirken blive mestendeel fattige Borgerfolk begravne) og nyde med Borgerne alle Kirkerettigheder, endskjønt de ere frie for at salarere Præsten, og holde Kirkebetjentenes Huse vedlige. Derimod have de ingen Stemme i Præ-

i Præstevalget, men Staden vælger og lønner selv den danske Froepærens Præst, som allene nyder Accidenser af Landboerne. Da disse Landsbyefolk ikke med Nytte kunde høre den danske Froepæren, og Bønen ved Vinters Tid Klokken 6 om Morgenens faldt dem alt for besværlig, har Consistorialraad Schrader sørget for at imellem Korntved og begge Bøerne Emmersted 1732 blev byggt et rummeligt Huus, hvori foruden Skolestue og Bærelser for Skoleholderen, er indrettet en Sal med Stole og Prædikestoel, hvor den danske Præst hver Søndag Eftermiddag prædiker og catechiserer, hvorfor han en nyder andet, end et frivilligt Offer engang om Aaret. I de catholske Tider skal disse Landsbyer, paa Bønen imellem Tønder og Emmersted have havt et Capell, som var Annek til Hovedkirken i Staden, hvori Sognepræsten ved en Vicarius lod besørge Gudstienesten, indtil endelig lang Tid efter Reformationen, nemlig 1591, dette Capell blev afbrudt, Sognefolket lagt til Stadens Kirke og Materialierne anvendte til sammes Bygning. Klokken som der var, blev hængt i Stadens Taarn, hvorfor og Landboerne gibe en fjerdedeel mindre for Ringning over deres Døde end Stadens Beboere. Af disse Landboer har Sognepræsten Tiende, Vicariepenge og de til Capellet forstum liggende Jorde, saa og to smaae Halvbood i Emmersted, som giøre Tieneste til Propsten og tage Fæste af ham. Fra de ældste Tider, endog efter at Hertugerne komne til at eye Staden, har Kirken forteret under Biskoppen i Ribe. 1684 den 23 Julii har K. CHRISTIAN V. ved Rescript befaleet, at de 7 Kirker, Tønder, Søyer, Skadst, Jerpsted, Brede, Abel og Ubbing, hersefter ligesom før skulle forblive under Ribes Biskops Inspection, Visitation og Kirke-regnskab, og nyde Jura lige med andre Ribes Stifts Kirker. Biskopperne i Ribe have og indtil 1688 her visiteret, og revideret Kirke-regnskabet, som sees af en Magistratens Skrivelse til Biskop Lodberg.

Men om det er skeet efter den Tid, eller af hvad Aarsag det er kommet i Afgang, vides ikke, ey heller om Biskopperne i Ribe have ordineret Præsterne i Tønder Bye, ligesom dem i Tønder- og Høyer- Herredet.

Consistorium.

Det her værende Consistorium bestaaer af Amtmanden og Provesten, de tvende øvrige Stadspræster, og en af Amtmanden udnævnt Præst af Amtet. Protocollen føres af Amtsforvalteren. Herunder hører Staden og Amtet Tønder, i alt 46 Kirkefogne, samt derfor uden i Egteskabsfager de $\frac{2}{3}$ af Emmerlev Sogn.

S. Laurentii Kirke.

Foruden denne Stadskirke, have her i de catholske Tider ogsaa været to Kloster-Kirker, nemlig Dominicanernes og Franciscanernes eller Graabrødrenes. Denne sidste var indviet til St. Laurentius. Man beretter om den, at den i gammel Tid skal have været Stadens Hovedkirke, og St. Nicolai Kirke ikkun et Capell. Denne Beretning grunder sig paa et Bidnesbyrd, som Lyke Nahmens, forhen Minoriter-Broder i Tønder, 1563 aftogde for Borgemeester Marcus Mandixen i Flensborg, i Overværelse af den tønderiske Byskriver Anton Klyvers. Vel er det troeligt at endeeft af Stadens Folk har søgt St. Laurentii Kirke, som var nyere og maaskee større end St. Nicolai Kirke, der fra første Færd havde været en Landsbye Kirke; men at St. Laurentii Kirke derfor har været Sognekirke, er næsten utroligt, da den ikke allene i Documenter af 1500 kaldes Sognekirke, *Ecclesia parochialis in Tøndber*, men der endog, længe førend noget Kloster har været bygt i Tønder, har været en Sognekirke, som ey kan være nogen anden end St. Nicolai Kirke. Ja det som mere er, i Biskop Iver Munks Collationsbrev til Hr. Johan Overscherer paa Præstekaldet i Tønder, lægges udtrykkelig St. Laurentii Kirke for Kaldets Ringheds Skyld som et Annex til St. Nicolai Sognekirke.

Om

Om Vor Frue eller St. Mariæ Kirke, vides slet ikke mere St. Mariæ Kirke.
end at den ogsaa har været en Klosterkirke, og tilhørt Dominicanerne eller Sortebrodrerne.

Alf de her tilforn værende Munkelostere er Dominicanernes eller Dominicanerløster.
Sortebrodrernes det ældste, stiftet og opført 1227. Man kan en med Visshed bestemme hvor det har lagt, dog er det troligst, at det har staaet der, hvor nu Hospitalet og Beysenhuset er. 1517 blev dette Kloster lagt i Aske, udi den Ildbrand, som da overgik Østergade. Men efter at Kong FRIDERICH I. i Aaret 1523 paa nye havde ladet det opbygge, lod han det indvie og hengive til et Helliggeist-Huus og Hospital for fattige og syge Mennesker, hvorom mere siden.

Her skal og have været et Cistercienser eller Bernhardinerkloster, Cistercienserkloster.
som P. Petrus melder i sin Nachricht von dem Amte und der Stadt Tøndern, men man har slet intet tilføreladeligt Beviis derfor, uden et gammelt Haandskrift, som Petrus har seet.

Franciscaner eller Minoriter-Klosteret i Tønder er stiftet 1238. Franciscaner Kloster.
xv. Kal. Aug. af Hr. Johannes Nafneson, Ridder og hans Hustru Frue Elsf. Kirken kom først i Stand 1247 og blev xvii Kal Sept. indviet af Biskop Gunner i Ribe. Saaledes staaer det i Chronic. de origine fratrum minorum MS. Anno Domini 1238 fundatus Locus Tyndris 15. Kal. Aug. a nobilibus personis Domino Johanne Nafneson milite & uxore sua Domina Elsf. 1247. xvii. Kal. Sept. consecrata fuit Ecclesia a Reverendo domino Gunnero episcopo Ripensi. Klosteret og fornemmelig Kirken blev indviet til St. Laurentius og har siden i Aaret 1291 erhholdet Afad. See Waddingi Annales Minorum Tom. V. pag. 279. hvor dette Kloster henføres sub Provincia Dacie & Custodia Ripensi. 1514 Christi Himmelfarts Aften forpligter Broder Hans Oleffon, Gardian, og gandske Convent af Barfoder Ordens Kloster i Lyckentunder sig at holde to aarlige Begiengelser for Her-
tuginde

tuginde ANNA, Hertug FRIDERICH I. Gemahlinde, som i sit Testament havde betænkt Klosteret med 100 Mark Lybsk. At dette Barfoders Kloster er det samme som Minoriter-Klosteret, sees tydelig af det underhængende Segl, hvori sees Christus, bærende sit Kors, med Omkrift: SIGILLVM. FRATRVM. MINORVM. DE. TVNDERIS. Dette Kloster har efter nogles Meening staaet i Vestergade, der hvor Borgeren Knud Peterfen for faa Aar siden boede, og har med Kirke, Kirkegaard og Kloster-Bygningen indtaget det heele Rum, som gaaer fra Vesterbro: i Øster til Amtsforvalter Böhnes Huus, hvoraf bemeldte Broe endnu kaldes S. Laurentii Broe. Andre paaftaaer med større Rimelighed, at det har lagt paa et Stykke af Slotsgrunden, og at man for endeel Aar siden har fundet Grunden dertil, da Amtmand von Holstein der lod anlegge en Have, hvilken Meening bestrækes deraf, at Kong FRIDERICH I. i Reformations Tiden lod udjage Munkene, fordi Klosteret laae Slottet for nær. Historien fortælles saaledes: Kongen lod 1530 en Lutherisk Præst prædike for sig i St. Laurentii Kirke, og da Han efter Prædiken spadserede i Choret, som Gardianen Nicolai Tybo til Hans Majestet, udbedende sig og sit Convent den Raade at maatte blive og tiene Gud i Klosteret. Da han nu herpaa intet andet Svar fik end at han skulde faae nærmere Bessked og Kongen vilde reyse bort, da, som han derforuden vel saae hvad der vilde blive af, efterdi Lensmanden allerede havde opfyldt heele Klosteret, undtagen Sove- og Spisestuen, samt Kirkens Chor med Proviant, gif han nok engang til Kongen og igientog sin Begiering, Kongen svarede at man her ikke længere kunde forunde dem Boelig, fordi Klosteret laae Slottets Muure for nær, og man desuden behøvede Rum til Magazin. Vel sagde Gardianen, at de ey vilde være Slottet hinderlige, men allene tiene Gud. Kongen svarede at man og kunde tiene Gud paa andre Steder og drog derpaa bort.

Hvorefter

Hvorefter Lehnsmanden fordrev alle Brødrene, men tillod dem dog at beholde deres Klæder, samt 2 Par Heste, som de kunde bringe deres Enge og Gamle bort med. Da Kongen nu saaledes tog Klosteret til sig, og tillige tilegnede sig Kirken, som Klosteret og ey Staden tilhørende, protesterede Staden derimod, paastaende at St. Laurentii Kirke laae inden Stadens Frihed og var en Sogneskirke. Herom har man det forhen omtalte Document, nemlig Broder Lytke Nahmens eedelige Vidnesbyrd, hvori Klosterets Stifter kaldes Hans Nahmens, og anmærkes af hans Liigsteen, som formodentlig ved St. Laurentii Kirkes Ruin længe siden er forlovet, at han har ført en Zest i sit Vaaben. Hvorlænge Klosteret og Kirken har staaet efter Reformationen vides ey, men formodentlig er det strap derefter for Slottets skyld nedbrudt, og nogle af Grundene overladte til private Folk.

Stadens latinske Skole, bestaaende af 10 Sag Huus, er en gammel Bygning, opsat 1610, da Hans Peterfen var Borgemeester, som sees af en Steen, som 1701 er sat over Døren. 1612 blev den indviet. Bygningen er nedentil paa venstre Haand af Indgangen indrettet til Latinsk Skole, og paa høyre Haand til en Tydsk Læse- og Skrive- og Regneskole. Ovenpaa har Skrive- og Regne-Mesteren, som tillige er Klokker til Byens Kirke, sine Bærelser. Ved Skolen staae en Rector og en Cantor, som vepelviis undervise i den latinske Skole, og Klokkeren eller den tydske Skolemester. Rectores bleve i forrige Tider ikke anderledes antagne, end at de efter et halvs Aars Opfigelse af Raadet igien kunde dimitteres. Disciplernes Tal er nu kun meget lidet, og Skolens Indkomster ere mestendeel Accidentalialia eller komme af Stadens Cassa. Man finder ikke naar og af hvem denne Trivialskole er stiftet, det ældste man veed derom, er at Bernhard Vagerius 1580 er bleven kaldet til Rector i Tønder-Skole. De følgende Rectores vare 2.) Laurentius Thomæus 1581. 3.) Joh. Nifanius

Latinsk
Skole.

fanius 1618. 4.) Samuel Busing. 5.) Joh. Mauritius 1628. 6.) David Preus 1636. 7.) M. Andr. Ambders 1642. 8.) Joh. Vierheller. 9.) Nicolai Mølgaard 1675. 10.) Derlev Jacobi 1675. 11.) Christopher Blume 1680. 12.) Georg Herman Overbech 1710. 13.) Thomas Carstensen 1751.

Hospital
og Veyse-
huus.

Om Hospitalet er forhen erindret at det har sin Oprindelse af det forhen i Østergade liggende Dominicaner-Kloster, hvilket Kong FRIDERICH I efter at 1517 var afbrændt og igien opbyggt, i Aaret 1523 hengav til et Hospital og lagde dertil, en allene det Guds i Kirkerhed, som forhen havde tilhørt Klosteret, men endog nogle Osten for Byen liggende Jorde. Endskiont Hospital-Godssets Friheder 1579 bleve anseede, forsvarede dog Raadet dem lykkelig og erholdt derpaa Confirmation af Landets høieste Dyrighed, ligesom og Hertug JOHAN ADOLPH den 14 Dec. 1608 stadfæstede den af Kong FRIDERICH I giorte Donation. Efter at den gamle Bygning var blevet brystfærdig, er Hospitalet igien af Magistraten gandske nyt opbyggt. I den store Jildebrand den 15 Oct. 1725, blev det atter lagt i Aske, men ved Raadets Forsorg igien nyt og anseeligere istandsat, og efter Proyst Schraders Raad indrettet under eet Tag til et Hospital og Vey-

Tugthuus.

senhuus, samt et Tugt- og Arbeidshuus for uordentlige Borgere og Byes Børn. 1731 blev det bragt til Fuldkommenhed og sat i den skionne Tilstand, hvori det nu befinder sig. Herom vidne Indskriftene paa tvende indmurede Stene over Døren til Gaden og Gaards der. Huset ligger strax inden for Øster-Port, er byggt fra Norden til Sønden, Osten ved Gaden og bestaaer af 18 Fag. Neden til er paa venstre Haand af Indgangen, Skole for Veyse-børnene, og andre Børn af Staden, samt Værelse for Børnene og deres Informator, som tillige er Deconomus. Paa høyre Haand have Hospitalets Lemmerne deres Stuer, Arbeidstue, Kjøkken og Sygestue.

Ovens

Ovenpaa ere foruden nogle af Deconomi og et par Fattiges Bærelser i Midten en stor Sal paa 12 Fag, hvori om Onsdagen fra 2 til 3 Eftermiddag, og om Søndagen fra 5 til 6 bliver læst og talet af Guds Ord for Hospitalets og Stadens Fattige. Midt over Bygningen er et lidet Taarn med et Uhrværk, hvis Klokke ogsaa bruges til Ringning. Fra begge Enderne af Gadebygningen ere opførte to Sidefløje, hver paa 10 Fag, den Søndre allene indeelt til Bærelser for Hospitalslemmerne, men den Nordre til et Tugt- og Arbejds-huus, hvorhos og er et par frie Stuer for Fattige, som ingen Kost nyder. I samme Huus er og en Daarekiste. Tugthuusmesteren, hvis aarlige Løn er 25 Rdlr, har sin egen ved Tugthuset opbygte Bolig. I Hospitalet underholdes fra 16 til 24 fattige og forarmede Borgerfolk med Mad og Drikke, Jildebrand og frit Huus. Bysensbørnene ere 12 til 16 i Tallet, som nyde deres frie Forplejning, samt Underviisning udi Christendom, Læsning, Skriften og Regnen, indtil de have været til Confirmation, da de komme ud at lære et Haandværk. For de første holdes to gange om Dagen Bøn, og for de andre hver Onsdag Catechisation. Foruden det Jordegods, som Kong FRIDERICH I. har skienket Hospitalet, bestaaer dets Indkomster af nogle efterhaanden hertil komne Legata. Iblant andre har Peter Langhein hertil Legater. skienket 100 Rdlr. og Borgemeester Tychsen 500 Mark Lybsk, hvorom han 1716 gjorde den Anordning at Lemmerne hver St. Laurentii Aften skulde tracteres med et Maaltid til 6 Rdlr. Bysenshusets Stiftelse maae fornemmelig tilskrives en riig Kniplingshandler og Raadmand i Tønder, navnlig Peter Struck, som i sit Testament skienkede til fattige fader- og moderløse Drengbørns Opdragelse 91 Demater Markland i Friderichskog. For denne Stiftelse ere Proosten og Magistraten Administratorer. Siden har en anden riig Kniplingshandler, navnlig Jörgen Krüger, i Aaret 1735 givet til Bysenshuset

200 Rigsdaler, og desuden en anden Capital af 2000 Mark Lybsk til Tugthuus-Anstalterne.

Raadhuus. Raadhuset ligger paa Torvet og er en temmelig god Bygning, dog ikke stor eller anseelig. Derunder er en Wiinkjelder, som bortlejes til den Meestbydende. I Stads-Archivet glemmes de endnu tilværende Privilegier, samt andre Staden angaaende Documenter og Protocoller. Men det originale fra Lybsk hidsendte Exemplar af den lybske Stads-Ret, har i lang Tid ikke været her. Det første og gamle Raadhuus afbrændte 1581, da og Stadens Archiv skal have taget en anseelig Skade. Raadstue-Retten holdes ugentlig hver Mandag og Retten affiges efter den lybske Ret.

Magistrat. Førend 1637 var her kun een Borgemeester og fire Raadmænd, men efter den Tid har Magistraten meest bestaaet af to Borgemestere og sex Raadmænd, dog er her nu kun een Borgemeester. Foruden dette Raad ere her 16 Deputerede af Borgereskabet, som ey i Justitz, men dog i Contributions- og andre Sager, sammentræde med Raadet og føye de fornødne Anstalter. En Stads-Kæmmer besørger Bygvæsenet og Beyenes Bedligeholdelse. En Casserer forestaaer Byens Indtægter og Udgifter. En Stads-Digefoged har Opsigt over Stadens Diger og Dæmninger. Byefogeden beoagter Politie-Anordningerne. En saa kaldet Jurat indkræver Kirkens Revenuer, besørger Kirkens, Kirke- og Skole-Betienternes Huses Bedligeholdelse, og tilstiller dem deres Løn. Over Borgemeesterne siden 1522 havees følgende Fortegnelse: 1.) Johan Ketels 1522, død 1546. 2.) Matthias Hansen 1546, død 1551. 3.) Henrik Nissen 1551, død 1560. 4.) Nis Holdensen 1560, død 1570. 5.) Carsten Anderfen 1570, død 1578. 6.) Hans Peterfen 1578, død 1612. 7.) Jörgen Beyer 1612, død 1621. 8.) Hans Werckmeister 1621, død 1637. 9.) Hans Thomfen 1637, død 1650. 10.) Thomas Anderfen 1637, død

død 1654. 11.) Henrik von Harten 1661, død 1679. 12.) Johan Preufs 1669, død 1674. 13.) Peter Preufs 1675, død 1686. 14.) Lucas Anderfen 1687, død 1692. 15.) Licent. Bartholomæus Hieronymus Schultz 1687. 16.) Jacob Rooft 1692. 17.) Licent. Christopher de Bæhr. 18.) Lorentz Tychsen 1709, død 1732. 19.) Lorentz Rooft 1713, død 1736. 20.) Johan Friderich Langhein 1733, død 1740. 21.) Hans Carstensen 1734. 22.) N. N. Gottschalck 1737, død 1757. 23.) Matthias Tychsen 1758.

Borgerne her have aldeles ingen militairisk Forsatning, men have maattet holde frit Quarteer for 2 Compagnier Ryttere. Om Brandvæsenet og Stadens specielle Brand-Assurance-Cassa er en kongelig confirmeret trykt General-Brandforordning af 23 Julii 1743, men siden samtlige Landets Brandcasser ved Forordning af 29 Oct. 1759 bleve combinerede, retter man sig efter denne nyere Anordning. Sattigvæsenet er indrettet efter de derom udgangne kongelige almindelige Forordninger. Af Anstalter til Huus-Armes Understøttelse ere de af foromtalte Kniplingshandler Jörgen Krüger giorte Legater de beste, hvortil hans egen Familie, saafremt nogen deraf er i trængende Omstændigheder, efter Giverens Billie har nærmest Udgang.

Indbyggerne ere alle Lutheriske, og have intet besynderligt i Sæder og Klædedragt. Antallet paa dem, som ere over 12 Aar, bølber sig, i Følge Extra-Skatte-Registeret, til over 2000. Almindelig doe her aarlig 100 Mennecker, og man regner alle Indbyggerne, smaae og store til omtrent 3600 Sieler. Men at angive det egentlige Antal paa Borgerne, eller en Fortegnelse paa Haandværkerne vilde være umueligt, deels formeddelt den jævnlige Ind- og Udflytning, deels og efter som enhver, ligesom i andre smaae Stæder, foretager sig snart een, snart en anden Handtering. De fleste Haandværkere have dog Laug. Her taales og ingen Næringdrivende, uden at have taget Borgereskab.

Andre borgerl. Indretninger.

Sattigvæsenet.

Folketal.

Sprog. I Tønder taler man nu ikke mere Svisst, som forhen skal være sseet, men allene Tydskt og Dansk. De fleste Indbyggere tale begge Sprog, men saaledes at intet af Sprogene duer meget. Dog læres i Kirken og Skolen for den tydske Menighed og Ungdom Høytysk, og for den danske Menighed, som er temmelig talrig, reent Dansk.

**Næring og
Handel.**

Byens Næring og Handel er nu, imod forrige Tider at regne, middelmaadig og ikkun ringe, allerhelst efter at Bønderne i de omliggende Egne selv have faaet Smag paa Handelen. De mange Haandverkere, som efterhaanden sætte sig ned i Høyer, Møgeltønder og andre nær omliggende Sogne, formeere Høkeriet paa Landet og formindskte Stadens Næring. Siskerie og Plantager findes her ikke. Ind- og Udførselen til Soes har Staden manglet i et par hundrede Aar, og har desuden en stor Capital at forrente, hvilken Gield reiser sig fra ældre Krigstider og langvarige Processer. I Aaret 1682 var den alerede steget til 53000 Rdlr, men er nu langt høiere, saa at den til de aarlige Renter fornødne Summa, som kaldes Martini Skat, trykker Borgerfabet overmaade, og Husene derfor ere i meget slet Priis, ja nogle gandske usælgelige, formedelt de derpaa heftende Udgifter. Dog er Tønder ikke saa aldeles næringsløs at her jo drives megen Handel og Kiøbmandskab, ja her endog findes over 20 velhavende Handelshuse, som staae i Handel med langtfraaliggende Lande, formedelt de her fabrikerede Kniplinger. Foruden denne Handel, som siden mere skal omtales, drives her ikke liden Negocce med Rug, Byg, Havre, Hvede, Honning, Fæ og Fedevahre, som deels ugentlig, deels til visse Tider indføres og opkøbes af Borgerne, og siden igien udsælges. Tømmer og Trævare hidføres enten fra Høyer, eller fra Stæderne ved Østersøen, i sær fra Flensborg. Ved Staden bliver, ligesom i Marsten, en stor Mængde Qvæg græsset, og paa Staldene fedet med Bærme, som deels opkøbes af Slagterne i og uden for Staden,

Staden, deels af Høenhandlerne, og drives til Hamborg, Lybek, Flensborg og andre Steder. Kjøbmandskabet med Klæde, Cattuner, Zirker og Urtekram er langt fra ikke saa anseeligt som i Flensborg. Hvad Klæde, uldet og linnet Tøy her forhandles kommer fra Neumünster, Glynkstad og Friderichstad; Specerterne fra Holland, Hamborg, Husum og Flensborg. Den øvrige Næring er Vinhandel, Brændeviinsbrænden, Ølbryggen, Farverie, samt Udsælgning af Tobak, Stentøy, Jernvare, Hør og Stokfisk, samt Haandværksarbeide, og adskilligt andet smaat Høkerie.

Søefart og Skibe har Tønder nu aldeles ikke, men hvad man Søefart. skal have fra Hamborg eller Vesterhavet maae udlosses ved Rutebøl eller Høyer, en Miil fra Staden, og derfra enten til Bogens opføres, eller paa Strømmen, igiennem Sluserne ved Baade og Pramme. Men fordi Prammene, formedelst den ved Strømmen anlagte kongelige Vandmølle, ikke kunne komme lige op til Stadens Grund, saa er der fra Stadsgrundens yderste Grændser, fast rundt om Slottet gravet en Canal, som neden for Møllen udløber i Strømmen og har sin fornødne Dybhed deels af Strømmen, deels af det tilflydende Regnvand. Ved Begyndelsen af denne Canal er det Sted, som tjener Byen til Havn og Skibsbrygge, forsynet med Bølværk og Kran. Denne Canal er gravet omtrent 1617 og er det forunderligt at denne vigtige Indretning slet ikke sees paa Danckwerths Kort over denne Stad. I gamle Dage har Tønder været en Søestad, ja nogle holde endog for at Jydernes, Anglernes og Sachsernes store Søetog til Engelland i det femte Aarhundrede er skeet her fra Havnen. De fordem fra Holland, Hamborg og andre Steder ankommende Smakker kunde da seigle lige op til Staden og Slottet. Denne Skibsfart varede ved til midt i det 16 Aarhundrede, da Digeværket over Widau fra Høyer til Kiærherred blev 1554 bragt i Stand og den første

Sluse Aaret derefter en halv Miil Vesten for Staden anlagt; thi fra den Tid kunde ingen store Skibe mere paa Widaustrømmen komme op til Staden. 1566 blev en halv Miil længere ude Rutebøll: Sluse over samme Strøm anlagt, saa at Skibene nu maatte ligge en heel Miil vesten for Staden. Endelig er 1715 den nye Rutebøll: Rog kommet dertil. Herved er vel Staden sat i Sikkerhed for Oversvømmelser, men med sin store Skade, thi den betydeligste Næring er derved gaaet fra Tønder til Højer, hvor Skibene endnu kan lande. Der ere de, som holde for, at dersom Diigverket og Sluserne havde været lagte ved Siderne af Widau lige til Staden, og man havde ladet Strømmen blive aaben, allene med en Sluse igiennem den syndre Dæmning, skulde Stadens Skibsfart ligesaavel være blevet conserveret, som Itzehoe, Tønningen, Friderichstad, Rendsborg og Husum, ved Størens, Enderens og Heverens Inddigelse, have beholdt deres Seilads.

**Kniplings
Fabrik.**

Kniplings Fabrikken, som i nogen Tid har havt og beholdt sit Sæde i Tønder, hvorfra den har udbredet sig paa Landet i de nærmeste Amter, er i en meget god Drift. Den setter nogle tusende Mennesker i Arbeide, og giver dem rigeligt Levebrød, da det er allene er de kniplende, som leve deraf, men endog de Handlende i og udenfor Byen, som derved ofte have forhvervet sig en anseelig Formue. Med denne Fabrik er det kommet saa vidt, at den overgaaer det erkegebyrgiske Kniplings: Arbeide, og ikke giver det brabantiske meget efter i Skionhed, ligesom og uden Tvivl meget Tønderisk Arbeide udenlands bliver solgt for Brabantisk Gods. Dog maage her mærkes at der er stor Forskiel paa de af Omløberne og de af Riobmændene bestilte Kniplinger; disse gøres efter Tegnekunstens Regler, men hiene paa Riob. Dette Verk har vel havt en ringe Begyndelse, og i Førstningen bestaaet af gemeent og grovt Arbeide, men har i kort Tid, af sig selv,

**Mark-
Jorde.** Stadens Marke bestaaer omtrent af 1224 Demater Land, som mestendeels anvendes til Græsning og Høebiering, dog ogsaa noget deraf til Rug-Byg og Havre-Sæd. I Matriculen er Byen anslaget for 100 Plove, hvortil endda komme 3 Plove, som Branderups Marke staae for, hvilke Staden har faaet af Herredet, og svarer aarlig deraf til Rentekammeret 10 Rigsdaler. Men formedelst Næringsens Aftagelse ere Stadens Jorde og Marke nedsatte til 70 Plove, foruden de tre foransførte.

Grund. Skjønt Byens Situation falder meget nedrig; ere dens Jorder dog særdeles gode og feede, og bestaae mest ovenpaa af god sort Muld. I en Tid af 50 Aar ere de og særdeles forbedrede, Moradser ved gravne Canaler gjorde til godt Land og meget Gæst, som var Hede, gjort til frugtbare Marker. Det nedrige Land eller Marffen bliver formedelst Fære af Vand og Skyregn allene nyttet til Hæavl. Gæsten eller det høye Land, som dog her ikke ligger alt for høyt, giver, naar den bliver vel giødet, en stor Betsignelse af Korn og Græs. Her vøper ypperlig Rug, Byg og Havre. Roer, Rødder, Kaal og deslige Kioffenurter vøpe her gode og i stor Mængde, saavel i Staden, som nærmeste Landsbyer, hvorved mange Folk have deres Underholdning. Men Træfrugter ville, formedelst den kolde fugtige Grund, ikke ret fort. Pæretæet lykkes best, men de beste Sorter Æbler træer blive af Kræft beffadigede og ofte reent ødelagde. Paa de meest nedrige Steder vøpe ingen Blonister eller andre Urter. Hvad Græsningen angaaer da er den ugemeen god og giver Qvæget en sterk Fedme. Agrene ere skilte af den skionneste Kiever, og Engbonden i frugtbare Aar, naar her ingen alt for stærk Oversvømmelse falder, er overmaade giøtig. Man holder her derfor store Marff-Kieer, af hvilke een, naar den er af god Art, kan give ligesaameget Melk, som de der græsses i de beste Røge, eller, som 3 a 4 ordinaire smaa Gæst-

Geest-Røer. Jorden er her alt for god til at bruge som Torv, hvorfor man med Beføstning maae hente det fornødne Brændsel vel en Miil borte, og noget fra Lygom-Klosters Amt. Dette er Aarsagen, hvorfor her ingen Fabrik kan anlægges, som skal drives ved Jld. For omtrent 70 Aar siden var her Norden ved Staden et Kalkbrænderie, hvortil man førte Muskel og Østers-Skaller fra Strandbredden; Ligeledes har her og været en Teglhytte, hvoraf Liumfulen endnu sees, men disse nyttige Indretninger ere for længe siden blevne nedlagde.

Paa Vand har Staden ingen Mangel, men det er ey med det Vand. best. Man tæller her 30 Trækbrønde, som alle give brakt Vand, hvilket vel kan bruges til Madkogning og Ølbrogning, men ikke vel til Theevand, eller Baff. Dog findes i Wolfsstræde, Søndergade og paa Torvet, 3 Brønde, i hvilke Vandet ved Rønder indledes fra Widau, og gemeenslig bruges til Thee og Baff. En liden fierding Bey uden for Staden i en høy Bakke paa Rørkier Mark er for nogle Aar siden en skøn Kilde opveldet, med meget sundt og velsmagende Vand, som jevnlig bruges af Byens Beboere, ja man paaftaaer endog, at dets Virkning skal være lige saa stærk, som endeel udenlandske Sundheds Vand.

Luften kan her ey være ret sund, formedelst Stadens lave, Luft. sumpige og moradsige Beliggenhed, af hvis Dunster Luften mange gange kan være saa tyk over Byen, som om en stærk Røg eller Taage svævede derover. Alligevel forjage de over Marken streifende sydvest-vest- og nordvestlige Vinde alle usædvanlige og smitsomme Sygdomme herfra. Mange Folk blive her og meget gamle og beholde deres Helse bred og Styrke lige til Graven.

Foruden de tvende ugentlige Torvedage, Tiisdag og Fredag, Markeder. holdes her aarlig tre store Uvæg- og Heste-Markeder, nemlig

den 4 Augusti, den 4 September og 8 Dage for Mikkels-Dag. Et Kram-Marked holdes og hvert Aar, Dagen efter Mikkels-Dag, da alleslags Haandverksarbeid fra nærmeste Kiøbsteder, samt andre Smaating, og i sær en anseelig Mængde Humle, hidføres og falholdes.

Historie.

Det betydeligste som har tildraget sig i og med denne Stad bestaar i følgende:

1245 erobrede Kong ERICH PLOGPENNING Staden.

1271 i Krigen mellem Kong ERICH GLIPPING og Hertug ERICH blev denne Stad, tilligemed andre, af Kongen indtaget.

1284 opholdt Hertug WALDEMAR sig i Tønder, og gav derfra Flensborgerne deres Stads-Ret.

1340 blev Staden af Hertug WALDEMAR pantsat til Grev Geert af Holsteen.

1354 var Hertug WALDEMAR af Slesvig her i Byen.

1357 blev Tønder erobret af den holsteenske Grev Adolph.

1386 i den uslykkelige Vandflod, som dræbte saa mange Mennesker i Marffen, blev Tønder og omliggende Egn, ogsaa i sær hjemføgt.

1411 bekom Kong ERICH og Dronning MARGRETE ved et Forlig denne Stad.

1473 har Kong CHRISTIAN I. været i Tønder.

1490 fik Hertug FRIDERICH Tønder i Besiddelse.

1517 afbrændte heele Østergade, og

1522 blev Vestergade, med nogle nærliggende Huse, indtil St. Laurentii Kirke, lagt i Aske.

1532. Mandagen efter Alle Helgen, var en meget høy Flod, saa at mange Mennesker druknede i Staden, og Vandet gik 3 Alne høyt, hvorom et Merke blev sat paa den gamle Kirkemuur.

1549 døde her 140 Mennesker af Pesten.

1581 sidst i September afbrændte Vester- og Store-Gade, hvilken

hvilken Tid tog saa heftigt afsted med en Nordvest-Storm, at den foruden Raadhuset, ødelagde 300 Huse.

1586 afbrændte Wolsfsstræde.

1593 Jule Aften sønderbrød Floden Digerne, og ruinerede mange Huse i Byen, i sær de nedrigste i Vestergade.

1602 døde her 500 Personer af Pest.

1608 blev forbudet at tække Husene med Straae, hvilket dog ey kom til Execution, førend 1725.

1615. 30 Nov. løb Floden atter op i Byen og stod lige til Binduerne, saa at man i de nedrige Gader kunde fare med Baade, hvorved mange af Borgerne toge stor Skade.

1616 i Sept. blev Hertug FRIDERICH hylbet af Borgereskabet her paa Raadstuen. Samme Aar blev en Stads-Musicant antaget.

1617 blev foromtalt Canal gravet fra Widau ind i Staden, hvorpaa nu Baade og Pramme legge op til Byen.

1622. 3 Julii opkom en Jildebrand i Vestergade, hvori en 100 Aar gammel Kone satte Livet til.

1625 i den 30 aarige Krig bleve Soldater antagne til Stadens Beskyttelse mod fiendtligt Streiferie, hvilke først i Aaret 1726 igien bleve affkaffede.

1626 toge de Keiserlige Tønder i Besiddelse og laae her i 1½ Aar.

1627 grasserede Pesten, som baade her og paa Sildt borttog mange Menneffer.

1634, Natten imellem den 10 og 11 Oct., da Nordstrand undergik, brøde Digerne igiennem for Tønder, da meget Qvæg af Borgernes, som gif paa Græs, omkom, men intet Menneffe mistede Livet. Vandet stod da 1½ Alen høyt i Kirken.

1639 borttog Pesten her 600 Menneffer, efter hvilken Tid man ikke finder Staden hiemsøgt med denne Plage.

1642 den 13 Sept. opkom i Vestergade: Forstad en Ijdebrand, som fortæredede 40 Huse.

1561 den 24 April lod Hertug CHRISTIAN ALBRECHT sig her hylde, paa Raadhuset af Magistraten knælende, og paa Torvet af Borgereskabet.

1668 kunde man paa Sneen gaae over Taget af Staldene.

1684 blev Kong CHRISTIAN V. her hylidet.

1695 hyldede Magistraten og Borgereskabet Hertug FRIDERICH her i Byen.

1700 ryffede 600 Mand af den kongl. Garde herind, og fordrede 6000 Rdlr. i Brandskat, hvoraf de 3000 Rdlr. strax blev betalt, og for de resterende 3000 Rdlr. en Obligation udstillet til Brigadeer Krabbe.

1721 den 12 Sept. blev Kong FRIDERICH IV. hylidet af det tønderffe Borgereskab.

1725. den 16 Oct. opkom strax ved Østerport en ulyffelig Ijdebrand, som lagde Hospitalet og en stor deel Huse og Boder i Østergade, i Alffe, fra hvilken Tid ingen Borger faaer Tilladelse at bruge Straaetag, men maa belegge sine Huse og Stalde med Teglsteen. Til Erindring om denne Ijdebrand blev paa Østerport sat følgende Indskrift: Post incendium die 16 Octob. 1725 funestum, inter cineres sperante, inter moerores lætante Senatu Populoque, Porta hæc cum parre Civitatis Tonderensis miseræ, Dei gratia feliciter est restaurata Anno salutis reparatæ 1726. mensè Septembris. Sit nomen Domini benedictum ex hoc, nunc et usque in seculum. Halleluja.

Alf de til Tønder: Amt liggende Herreder, følger nu:

I. Høyer: Herred.

Dette Herred som i Lænden fra Nordnordvest til Sydsydost udgør $2\frac{1}{2}$ Miil og i Bredden fra Vesten til Østen $\frac{1}{2}$ til $\frac{3}{4}$ Miil, har sit Navn

Navn af den midt deri liggende Flekke Høyer, som i de ældste Tider heed Søther, maaskee efter Kong HOTHER eller en anden Høvding af samme Navn. Det bliver og derfor i meget gamle Documenter af 13 og 14 Aarhundrede kaldet Søthershæret og siden Søffuersherret, Søffuisherret, Søversherrit, Søuersherrit og paa flere Maader. Herredet ligger langs ud med Vesterhavet og støder paa de andre Sider til Loe- Møgelstønder- og Tønder- Herreder. Den Deel deraf som ligger sønden for Høyerbøye kaldes Synderherret, og hvad som ligger Norden derfor, Nørreherret. Begge staae under Herredstinget i Emmerlef, men Byen Høyer har sit eget Birk hvori Herredsfogden sidder som Birkfoged, tilligemed 8 af ham beskikkede Raadmænd. Ved denne Bøye begynde Digerne i Hertugdømmet og strække sig til Eideren. Jordbonden er temmelig god, fornemmelig af Marskland, men Norden for Høyer findes fortreffeligt Gøestland og gode Enge. Den gamle Rhede for Staden Tønder ved Rutebøll, er uagtet alle de der skeedte Inddigninger, nu ikke mere til. Ved Høyer kunde 1740 Skibe endnu legge til, men nu er ogsaa denne Rhede opfyldt med Mudder, hvorfor Skibene maae ligge uden for Emmerlef. I dette Herred ligge følgende fire Kirker:

1.) Schads Sogn (a). Schads Bøye 8 Gaarde 42 Huse.
 Næs Bøye 4 Gaarde. Dette Sogn er ikke fuldt 10 Plove.

N n 3

2.) Tjerpsted

(a) Sognet skrives i gamle Breve Skaaft, Skastath og Skatting; i sildigere Tider SønderSkads, til Forskiel af et andet Skads i Nørrejylland. Ellers siges Norden for Kirken at have ligget en i Tiendetid adelagt Bøye, kaldet Nordskads, hvis Indbygere søgte Skads Kirke igiennem en nu tilsmuret Dør. Agerne og Grundstæderne til denne Bøye kiendes endnu i Heden. Sognet ligger neppe $\frac{1}{4}$ Mill fra Vesterhavet og 1 Mill fra Høyer. De boer:ne høre under fire Herskaber nemlig Amtet, Skaffenborg, Troisborg og Lygøms-

Eggomkloster, men staa fast alle under Høyer Herreds: Ting eller Ballum-Virk. Grunden er i dette Sogn meest Hede, sandig og moset; Engene ere magre, dog frugtbare end Agrene; Men Tørvefjæret er bedre. Skov er her nu ingen, men at her før har været Fyrrestov, og at samme er blev afbrændt, sees af de mange brændte Fyrretræer og Nodder, som aarlig opgraves i Tørveiosen. Huusmændene nære sig meest af Svøfart og Qvindekønnen af Kniplen. Sproget er Dansk. Af Legatis er her i Sognet kun et paa 100 Aldr. hvoraf de Huusarme nyde Renten. Kirken og Taarnet er blyetakt, og skal tilforn have hedt Maria Kirke, enten fordi den var indviet til Jomfrue Maria eller fordi den ved Aaret 1409 er bygt af en vis Frue Marie. Taarnet er uden Spiir og skal være bygt af en Mand som eyeede Naak. I Kirken er et Mariebillede og en catholsk Altertavle, samt en gammel Sølv-forgylt Kalk, med disse Ord i Munkeskrift: Elemosina Petri Vgel. I Kirken er en aaben Begravelse, som hører til Skadegaard, samt en smuk Liigsteen over Gaardens Eyere, Anders Andersen, K. M. Ting skriver til Ballum-Virk, og Peder Andersen Beier, hvis Hustru Gyde Marie Beiers, som havde født ham 12 Børn og døde 1749. 81 Aar gammel, saae sine Børnebørns Børn. For Alteret ligger en Liigsteen med en Inscription i smukke danske Vers over Sognepræsten Otto Diderich Lytken, som døde 1738. Paa Kirkegaarden en Liigsteen over Sognepræsten Christian Pederfen, døde 1742, og en over Jomfrue Mette Hansens af Søndergaard, døde 1751. Communicanternes Antal beløber sig sielden over 200. Den største Bøndegaard i Skads, paa 1½ Mlov, foruden nogle fastede Kirkejorde, kaldes Skadsgaard og hører under Skalkenborg; Samme har en temmelig stor og usædvanlig Bygning, opført i en firkant af hugne Qvadersteene, med broelagt Gaardrum og store runde Vinduer, samt med en paa tvende Steenpiller hvilende Hvelving over Vaanstuen. Paa en firkantet Steen over Døren staaer følgende Indskrift: Af haab til Gud er dette huus 1606 bygt af Brødrene Hans og Knud Absen, og derefter behoer af Anders Andersen, Peder Beyer og Peder Pederfen Beyer som Steenen 1751 til amindelse opreiste. Paa Sognets Marker findes store og lille Malthø, samt i et Morabs en Hø, kaldet Borrevold, Hø, hvor der tilforn har været en Herregaard, hvoraf Gravene endnu findes, ligesom man og i nærmeste Agre opløyer Teglstene. Man finder

2.) Tjerpsted Sogn (b). Tjerpsted Bye. Kold Bye, i alt 8 $\frac{1}{2}$ Møve, og 72 Huse og Gaarde.

3) ~~Em~~

og paa Marken Rudera af en gammel Skanse, i Skiellet mellem Vallum, Skads og Manderup.

(b) Til dette Sogn skal i gammel Tid Byerne Vester-Gammelby og Lyland have lagt, hvilke nu søge Emmerslev Kirke, samt Almosebye, som er ødelagt i Flendetid. Her skal og norden for Tjerpsted Bye have lagt en Herregaard, kaldet Tirkselmark, hvis Rudera endnu kiendes. Til denne Gaard skal Kold Sønder have ligget, og Byen da kun bestaaet af nogle Fiskerhuse. Her er et Legatum paa 200 Mark Lybsk, givet 1734 af et par Egtesfolk til Sognets Fattige. Ligeledes findes her enbeel Urnehøye, hvoraf den største kaldes Sammerager-Høy, efter Riempen Hammer, som der er begravet. Sproget er Dansk. Kirken skal være een af de ældste i Landet og i de første Christne Tider besøgt af de gamle Freser, da her i denne Egn ikke var nogen anden Kirke. Bygningen er i god Stand, forsynet med et bredt Taarn uden Spir og overalt blyetakt. Klokkeren er støbt 1472 St. Johannes til Ære, hvilken maa skee og Kirken er indviet. I denne Klokkes plattyske Indskrift kaldes Kirken dat Kapel to Tjerpsted. Man ser her et Monument med kunstigt Billedhuggerverk og smukt Malerie, forestillende Godtoelsen, som Skipper Thomas Tychsen 1683 efter et Løfte i Havsnød havde foræret hertil, samt et rødt Fløpels, med Guld og Sølv broderet Alterklæde, givet 1751 af et par Folk i Høyer til en Amindelse af deres afdøde Søn. Dette Sogn ligger ellers i den Part af Herredet, som kaldes Nørreherred, og er omtrent af en Miils Strekning. 1 $\frac{1}{4}$ Miil fra dette Sogn ligger Den Jordsand, som er $\frac{1}{4}$ Miil lang, $\frac{1}{8}$ Miil bred og bestaaer kun af Engbond. Den er ubeboet, uden om Sommeren, da en Hyrde har sin Hytte derpaa, men om Vinteren staaer den gemeenlig under Vand.

3.) Emmerløf Sogn (c). Emmerløf Bye. Gammelby. Nørseiersløv. Sønderseiersløv. Nyeland. Kiergaard.

4.) Søyer

(c) Dette Sogn ligger 4 Miil sønden for Ribe og henved 2 Mile vesten for Lønder. I geistlige Sager hører det med sine to Præster under Ribe Bispestoel og Møgeltønder's Proustie; I verdslige Sager derimod under Herredstinget, undtaget hvad som forterer under Grevsfabet Schackenburg. Det gamle Navn, hvormed det i ældgamle Breve nævnes, er Emberløf. Ved Kiergaard har tilforn været en Herregaard af samme Navn. I Nørre-Seiersløv ligge endnu to Herregaarde Søndergaard og Korbøl, som tilforn begge have været beboede af Adelsfolk (den sidste af de Slesvig'ske Rosenkrander); men nu ere kongelige, og beboes af borgerlige Standspersoner. Nogle Høye findes paa Markerne, men ingen Steenmonumenter, som enten ere brugte til Gierder og andet, eller sendte til Holland, hvor Indbyggere have faaet dem vel betalte. Ved Schackenburg's Inspector uddeles aarlig nogle Lønder Byg til Sognets Fattige, i følge Grev Hans Schacks Testament; men andre offentlige Stiftelser ere her ikke. Om Kirken er handlet i Atl. Dan. Tom. V. p. 675 hvortil kan lægges følgende: Emmerløf Kirke har fordmulig ligget til den fornemste Prælaturs i Ribe Domkirke, nemlig Erkedegndømmet, saaledes at Erkedegnen holdt der en Capellan, see Terpog. Rip. Cimbr. p. 148-151. Denne Indretning varede ved indtil 1652, da Kong FRIDERICH III. lagde Erkedegndømmet og dets Indkomster til Biskoppen i Ribe, og Jus Patronatus som tilforn havde været kongeligt, kom til den grevelige Schackiske Familie. Her var tilforn et Vor Fruer Alter og Vicarie, hvortil Præsten Nicolaus Bleek gav en Gaard der i Byen (curiam suam in Emberløf sitam ad Altare beate virginis in Ecclesia beati andree ibidem dedit) hvilken Gave Hertug WALDEMAR i Ribe 1347 stadfæstede og frigav tillige denne Gaard fra Lønne, Struth, Qværset, Retstut og al anden herskabelig Tynge. Efter Reformationen 1547 fik Hr. Hans Ditleffen Kong CHRISTIAN III. Brev paa det Vicarie som ligger til Emmerløf Kirke. Samme Aar beviiste Iven Eriksen til Korbøll at hans Forfædre havde givet til Vor Fruer Alter fire Gaarde i Emmerløf

og

4.) Høyer Sogn (d). Høyer Bye. Gade eller Gahte 7 G.
Poppenbøll 2 Gaarde. Rutebøll 4 Gaarde 40 Huse.

II. Tøn-

og een i Stiersløf, hvilken Gave han gierne vilde have tilbagekaldet. Men paa Biskoppens M. Hans Tausens Forestilling blev saa af Kongen bevilget at Jven Erikken og hans Arvinger skulde beholde Forsvaret, Vegt, Arbeide, og al anden Herlighed af disse 5 Gaarde, men Landgilden deraf skulde til evig Tid blive hos Capellanen til vor Frue Alter i Emmerløf Kirke. Denne kongelige Resolution har Kong FRIDERICH II. 1570 den 12 Martii stadfæstet, og end videre bevilget at Jven Erikken skulde beholde Forsvaret og Herligheden af nogen Jord i Sammelby og Nørre Seiersløf Marker, som hans Forsædre havde givet til Kirken. Paa den store Sølvkalk ere disse Bogstaver I. H. E. S. V. S. emallerede, paa Foden staar Aarsallet 1639, samt Navnene D. Christen Bording (Erkebegnen) H. Claus Pauli (Præsten) og Christen Hansøn (Kirkeværgeren). Oblat Væsen af Sølv er 1717 foræret af Jomfrue Hanne Hansen, Gødert Hansens Datter til Søndergaard. En mindre Sølvkalk og Dis, forgyldt, er givet af Enke Grevinde Schak, Frue Anne Ernestine Gabel. Kirken er repareret 1648 og 1722. 1693 er det Nørre Pulpitur bygt. Paa den mindste Klokke staar 1634. M. Johannes Olai (Erkebegn) H. Claus Pauli. I Kirken bevaras en stærk forgyldt Plade, som er fundet i Rosenkrandsernes Begravelse oppe i Choret og har denne Indskrift: "Her ligger begrafvit Erlige og Welbyrdige F. Frue *Anne Galskiød* Salig *Magnus Fuul* til Hunsbec, som døde den 6 Mayus. Gud Givve hende med alle tro christne en erefuld og glædelig Opstandelse. Og var hendes Alder 51, der Gud kallede hende udi dette Aar 1600.,"

- (d) Dette Sogn er omtrent $\frac{3}{4}$ Meil langt og har henved 1000 Stie. Høyer er en temmelig Flekke, ved Vesterhavet, en Meil vesten for Tønder, og kan anses som en Havn og Ladeplads til denne Stad, hvorfor her og er en kongelig Controllour. Og hvis her var nogen Havn, blev Høyer snart til

en

en Stad, men fordi den aarlig tilgroer, bliver det stedse besværligere for Skibe her at lande. Handelen er her ubetydelig, men Agerdyrkingen og Qvægavlingen des anseeligere. Østersfiskeriets Forpagteren forskaffer Indbyggerne og Bognmændene en god Fortieneste. Her forfærdiges ogsaa Kniplinger. Navnet skrives og Høffuer og Høver, hvilket har forlebet adskillige til at troe at det kom af Haf eller Hav, da det kommer af Høther: Høther, som udtrykkelig siges i en utrykt gammel dansk Krønike. Digerne ere her af de beste og fasteste i alle Marsklandene. Dette Dige er 589 Roder 10 Fod langt. I Høyer findes 16 kongelige Lønder: Amts Gaarde, 1 Hygumkloster og 2 Skalkenborgske. Byen bestaaer ellers af 177 Huse, tildeels meget vel bygde, men fordi de ligge gandske tæt sammen, og næsten alle ere tækkede med Kær, har Ilden undertiden her gjort stor Skade. 1602 var Pesten her, dog døde deraf kun 11 Personer, da Deligheden er temmelig sund. Landet norden for Byen er Gæst, og synden for Marsk, begge Deele meget gode baade til Sæd og Græsning. Fiskeriet er her kun maadeligt, naar man undtager Østersfangsten, som er meget vigtig. Her boer den kongelige Pensionair, som har Opsigt dermed. Næringen bestaaer fornemmelig i Agerdyrking og Kjøbmandskab, dog fare en stor Deel af Mandfolket til Søes og mange Fruentimmer, ja endog Børn paa 5 a 6 Aar nære sig med at kniple. I heele Sognet tales Dansk, paa hvilket Sprog ogsaa Gudstienesten forrettes, I en 1754 indgivet Relation har den forrige Sognepræst, P. Petrus anmerket følgende: "1736 ist, Gott lob, in dem Hause Gottes eine höchst erwünschte Veränderung vorgenommen worden, in dem die Gemeine Dom. i Adventus "zum ersten Mal Dänisch gesungen, welches zuvor in der teutschen Sprache "geschehen, ungeachtet alles sonsten in der Dänischen Sprache verrichtet "worden, wie denn alle Eingepfarrete die Dänische, gar wenige aber die "Teutsche Sprache verstehen. „ Dog bliver undertiden paa en enkelt Festsdag af en Student holdt en Lydsk Prædiken. Vesten for Byen ligger en Weirmølle, som bortforpagtes paa Livstid. Fiire gange om Ugen gaar herfra en Post til Lønder. Gathe har sit Navn deraf at Byen paa Hæddigerne gaar der tæt forbi. Denne Bye har got og meget Marskland. Ved Poppenbøll ligge nogle eenlige Huse uden Navn. Rutebøll, $\frac{3}{4}$ Mil sønden

sonden for Høyer, har om Vinteren for Digets Skyld en meget besværlig Kirkevej, er i øvrigt en nærfom Sted, og har got Marskland. Indbyggere nærre sig af Fiskerte, Seilads med Fragtbaade mellem Høyer, Tønder og Husum, Korfieren o. s. v. Disse 2 sidste Vyer har i gammel Tid ikke hørt til Høyer, men til Anstod Kirke, som stod paa denne Side Nutebøll, men da samme i en stor Vandflood blev ødelagt, ere de lagde til Høyer Meenighed. For mange Aar siden vare her i Sognet 2 Meiergaarde; den eene i Høyer, kaldet Høyergaard, da beboet af Herreds-Foged Peter Hansen; den anden ved Gathe, kaldet Husumtoftmørk, beboet af Lorentz Mouritzen. Kirken ligger midt i Vyen, og har formodentlig hedet St. Georgii Kirke, da hans Billede endnu findes her baade til Hest og Fods. Den er ikke stor, og for siden til Meenigheden, uagtet en rig Jomfrue, Cecilie Ehms, har paa sin Beføstning endnu førend Reformationen ladet den udvide. Men at den har hedet St. Petri Kirke, sees af følgende Udtog af et Document, som er fundet blant Sal. Etatsraad Langebeks Papirer: 1514 M. Gotschalk Erichsen Secr. Regis habuit præsentationem ad *Ecclesiam parochialem S. Petri in Høier*. Kirkens Capital, som den nu har, beløber sig ikke meget over 3713 Mark Lybsk, og altsaa kan den ey paa egen Beføstning ombygges. I den ny Brandklasse er den forsikret for 5000 Rdlr. Taget er overalt af Vlye, Murene deels af hugne Kampesteene, deels af Tegsteene. I Taarnet som er uden Spiir og har 2 Fløye, findes 1 Slaguhr og 3 Klokker, hvoraf den eene er støbt 1566, den anden 1677, den tredie har intet Aarstal. Indvendig er Kirken hvelvet og ziret med en fornyet Altertavle og Prædikestoel, samt 1748 med en nye Skriftestoel. 1679 fik den et Orgelverk, men 1753 et gandske nyt og got. Kirkens Patroner ere alletider Amtmanden og Provsten i Tønder. Man sees her en Tavle om Christi sidste Lidelser og en anden med Præsternes Navne siden Reformationen, af hvilken den nu værende H. Schau er den niende. Af de forrige Sognepræster er Herr Hans Christensen, som døde 1588, bleven 90 Aar gammel. Af Kirkens Penge vedligeholdes Kirken og Præstegaarden; Renten af de Fattiges Capitaler anvendes til deres Underholdning; Men Tavlepengene, som salde i Kirken, anvendes til Skolepenge for fattige Børn, og til Ligkister for uformuende Døde, hvad som bliver tilovers herfra, tilfalder de Fattige.

II. Tønder-Herred.

Dette Herred er omtrent 2 Meile langt og fra en halv til en heel Meil bredt. Det har en frugtbar Jordbond, og noget Mark-land, dog er her ogsaa Hede-Jord og Moser, men slet ingen Skove. Herredstinget holdes i et Huus paa Slottets Grund i Tøndern. Her ere følgende Kirke-Sogne:

- 1.) Tønder Sogn. Er tilforn beskrevet ved Staden Tøndern.
- 2.) Uberg Sogn (a). Uberg 2 Gaarde 9 Huse. Seth 17 Gaarde 40 Huse. Bierremark 2 Gaarde. Møllehuus 1 Huus Brestsbøll 6 Gaarde. Engeholm 1 Gaard.
- 3.) Abel Sogn (b). Abel. Søstød. Benmose. Tyskhou. Hummelhof. Brorsgaard. Nørhus. Høgslund. Kongensbjerg. Trausted.

(a) Kirken er temmelig zirtlig, men uden Taarn; paa den mindste Kloffe sees Tegns til nogle nu ulæselige Bogstaver. Sognet kaldes og paa Plattysk Uberg, og har, som man sees af gamle Documenter, tilforn ligget til Ribe. I Seth Bye er en Giestgiver-Gaard. Ved Møllehuus har tilforn været en liden Vandmølle. Her tales Dansk, men desuagtet forrettes Guds-tjenesten paa Tydsk og forstaaes af de fleste. I Sognet ere tvende Skoler, den ene holdes i Uberg af Degnen, den anden har Byemændene i Seth i Amtmand Königsteins Tid bygget, og lønne selv Skolemesteren.

(b) Navnet skrives og Abild og Abbild. Sognet har megen Hede, liden og ringe Græsning, og noget nu næsten udgravet Mose. Indbyggerne nære sig af Agerdyrking, Fædrift og Tørvegræs; Fruentimmerne med at kniple. Kirken er af Brandmuur, med et lidet stumpet Taarn, som 1749 blev repareret og ziret med 2 Veyhaner. Dens gamle Navn meenes at være St. Nicolai Kirke, hvis Billedet staaer udhugget paa Altertavlen. Efter en Indskrift i Steen over den store Kirkedør er den middelste Deel af Kirken 1709 af nye opbyggt. Kalken er af Meenigheden bekostet 1680, da Herr Christian Friis var Sogneprøft. Midt paa Kirkegulvet ligger en Liigsteen

Frausted. Brendkier 1 Huus. Pothat. 1 Huus. Klinborg 1 Huus. Gammelland 1 Huus. Nyhus 1 Huus. Tørborg 1 Huus. Trild 1 Huus. De følgende Steder ere 1764 bygte til Colonister: Bester-Sølsted 4 Huus. Søl 1 Huus. Frideriksgave 1 Huus. Nærsted 1 Huus.

III. Slur-Herred.

Dette Herred er omtrent 2 Meile langt og ligesaa bredt. Med et Hiørne i Bester løber det lige ud mod Staden Tønder, og grændser mod Norden til Apenrade og Lygom-Klosters Amt. Navnet skrives i gamle Skrifter Sloxhæret og Slokesherede; i nyere Tider hedder det efter den tydske Mundart Schlur- eller Schlaur-Herde. Grunden er for det meeste sandig, blandet med megen Hede og noget Mose, men for det øvrige ret god til Rugfød. Landet er jævnt og giennemskaaet af adskillige Aaer og Bække. I Tinglef Sogn findes den saa kaldte Almstrup- eller Tinglef-Søe, som er $\frac{1}{4}$ Meil lang. 1390 solgte Frue Marine af Louesmose, Jelle Peterfons Husfrue til Peter Erikson af Soltøft alt sit Gods i Slokes Herede i Horstorp Sogn, som hun havde arvet efter sine med Joh. Torbarnsen avlede Børn. Hertug ALFF befriede 1451 Herredets Indvaanere fra at giøre Hove-rie, imod aarlig at betale 1 Mark lybske Penninge til Amtmanden i Tønder. 1500 fødte Jens Andersen af Hadersleb alt sin Hustrues

D o 3

Gods

Liggsteen over Herredsfoged Peter Petersen i Abel, døde 1561 den 2 Junii. Kloffen er støbt 1674 paa Kirkenz egen Bekostning. Her tales og prædikes altid paa Dansk. Sølstedes Beboere ligge vel til Abel Kirke, men blive dog berettede af Præsten til Drede i Lygomklosters Amt og efter deres Død begravede i Drede Kirkegaard. Herfor nyder Præsten i Drede Halparten af de visse Indkomster og fri Tørvestier, hvilket viser at Sølsted i gammel Tid maane have lagt til Drede Sogn.

Gods i Sclupherred til Frue Anne paa Solwyngh. Samme Aar gif et Ringsvidne at Salig Eggert Gorskien havde en Ottingjord over heele Herredet. Herredet bestaaer af de følgende sex Sogne:

1.) **Hostrup Sogn** (a) Hostrup. Nørkier. Zeising. Sol-
derup. Tidsholm 3 Huse. Tonde 1 Gaard 1 Huus. Bimpel
1 Huus. Solvig-Gaard, Solvig-Mølle. Skrup 1 Huus. Kier-
borg 1 Huus.

2.) **Hoist**

(a) Navnet skrives i gamle Breve af 1390 **Horsford**, maaskee af **Hors**, Hest. Sognet ligger en halv Mil østen for Tønder og støder til Stadens Grund. Bøndergodset udgør 46 Plove, og hører enten under Amtet, eller Solvig eller Korbøl-Stiftsfogderie. Bønderne ere alle frie kongelige Bønder, som betale deres Afgifter til Amtstuen i Tønder. Byen Zeising kaldtes tilforn Zeising. Tidsholm har tilforn været en Weiergaard. I Sognet ere 6 Kroer, mellem Zeising og Hostrup en Broe, og ved Præstegaarden en Malekiste. Igiennem Sognet løbe 3 Aar, den første kommer fra Burkarl Kirke og gaaer forbi Zeising og Nørkier; den anden kommer fra Napsked Bye og gaaer forbi Præstegaarden; den tredie kommer fra Hølvad-Mølle i Apenrade Amt og flyder forbi Solvig Gaard. Estræ ved Nørkier paa en Bakke, er en Brønd kaldet **Hellig Kilde**, som for 50 Aar siden blev stærk besøgt af Syge og Krøblinge. Vandet brugtes i sær med Nytte i hidtise Tider. Der hos stod den gang en Blok; men nu er Kilden blevet saa almindelig, at mange i Tønder lade her hente deres Vand, og hører man nu slet ikke til nogen derved skeet Helbredelse. Da Zeising Bye ligge nogle Enge, som Colonisterne have i Eye, hvorpaa endnu kiendes Rundera af et der tilforn staaende Slot. Præsten Hr. Georg Eichel var den første som afgravede de til Præstegaarden liggende Marker, hvorefter Sognemændene lode sig opmuntre til at gjøre samme Forsøg, sig selv til største Nytte; thi Grunden er her nedrig, vandriig og kold. Kniplingsfabriken er her i sterk Gang. Af 1481 have et Ringsvidne at det øde Gods Tonde i **Hostrupp Sogn** tilhørte Eggert Ghortze, som 1484 tilkjøbte sig af **Alb** bed

2.) **Hoist, Sogn (b).** Hoist Bne. Vittegaard 1 Gaard.
 Besterhoist. Alslev. Budsholm 2 Gaarde. Holm 4 Gaarde.
 Søvang.

bed Claus i Lyngomkloster al hans Rettighed i Dochwath (Bøgvad i Hoist-
 Sogn) og 1494 af Claves Ywensson al hans Rettighed til Tonde Gods
 i Høstorp-Sogn. I Sognet ere 3 Skoler. Frue Dorthe Rantzov paa
 Solvig har givet 1 frie Plov Land til Degne-Embedet, hvoraf ifkun aarlig
 svares 36 Skilling lybsk; dog maae Degnen altid søge kongelig Confirma-
 tion paa denne Gave af Rentekammeret. Kirken har været indviet til St.
 Jacobus minor, hvis Billede her findes. Taarnet har før været høyt,
 men er nu afbrændt ved Lynild. Klokkeren er for en 30 Aar siden omstøbt.
 Kalk og Diske, af Sølv forgyldt, er 1592 foræret af Frue Dorte Rantzov
 til Solvig. I Kirken sees en Tavle med Præsternes Navne siden Refor-
 mationen, som ere: 1.) Richelius Nicolai 1539. 2.) Petrus Richelius
 den forrige Sø 1569. 3.) Richelius Petri den forrige Sø 1607.
 4.) Paulus Claudius Emmerlev, forrige Svigersøn 1637. 5.) M. Joh.
 Mauritius forrige Svigersøn 1666. 6.) Joh. Christian Fabricius 1696,
 døde 1717. 7.) Christian Fabricius forrige Brodersøn døde 1721.
 8.) Georg Eichel døde 1767. 9.) Hr. Friderich Wilhelm Eichel, for-
 rige Sø, lever endnu. 1481 nævnes Hr. Per Madsen som kaldes Strødh,
 fordem Præst i Høstorp i Slogøberreth. Gamle Brevskaber ere ikke nu
 ved Pastoratet, siden en ulykkelig Ildbrand 1734 fortærede alting. Dog
 vides af et foresundet Document at den sidste catholske og første lutherske
 Sognepræst heed Mouritius Hartebrecker, som allerede 1505 var i Embe-
 det, og at Hoist tilforn har været Annex til Høstrup, hvilke begge Sogne
 da stode under Abbeden af Lyngomkloster.

- (b) Dette Sogn har i de catholske Tider været Annex til Høstrup, men efter
 Sognekfolkernes Ansøgning, og med Hertug FRIDERICHS Bevilgning ere begge
 Sognene af Biskop Ditlev i Slesvig skilte fra hveranden, og ethvert af
 dem tilladt at holde sin egen Sognepræst, hvorom vidner bemeldte Biskops
 Brev, dat. 1506 Tirsdagen efter Mattini. Deboerne af de Huse og
 Steder, som ligge ved den gennem Sognet flydende Aae, kaldes Aabslin-
 ger.

Søvang. Bøgvad. Lundsgaard 2 Gaarde. Vidbek 1 Huus.
 Store Svinborg 2 Gaarde. Mittenborg 1 Huus. Lille Svinborg
 1 Huus.

ger. Bøgvad kaldes i et Document af 1494 Bochwath. Meenigheden bestaaer nu kun af omtrent 550. Communicanter, men har tilforn været meget større, som sees af de mange Byer og eenlige Steder, som her tilforn have været i Sognet, og nu deels ere afbrudte, deels henlagde til andre Menigheder. I Droyd Skov ved Vestethoist har staaet et Slot, hvis Ruidera endnu ere tilsynne. Arndrop Bye søgte før denne, men nu vedsted Kirke. Solvig Gaard og Mølle har og hørt til dette Sogn og haft sin Begravelse og sine Stole her i Kirken, men ligger nu til Høstrup, siden Melkior Rantzov lod giennemskiere og opkaste Beyen fra Solvig til Høstrup igiennem Engene. Af gamle Breve ved Pastoratet sees at herforuden endnu her have været følgende Huse og Boel: Høegaard, Udelvad, Røkenborg, Synerborg, Sommerst, Siffbek, Raad, og flere. Sognet har middelmaadig Geest:Grund, hvori vorer god Bøghvede og Rug; paa nogle Steder saaes og Havre og Byg. Her er en stor Sogneskole, som forestaaes af Degnen. Det danske Sprog bruges her overalt. Kirken er en temmelig lang, men smal, Bygning med et lidet spidst Taarn, hvori hange 2 Klokker, begge støbte 1752. Kirken er Brandmuur, blyetakt og overalt indvendig hvælvet. Man finder paa den disse Tal 84 og 93 som formodentlig skal betyde 1584 og 1593, i hvilke Aar der vel er skeet nogen Reparation. Ellers er den, i følge Kirke:Regnskaberne, anseelig forbedret i Aarene 1693. 1708. og 1719. Solvig Gaard har her i Kirken lige for Alteret sin Begravelse. Neden for Choret paa Nørre og Syndre Side har i Pavedømmet staaet 2 Altene, som nu ere borttagne, men Altertavlerne med Helgens Billeder sidde der endnu og bevise at om ikke heele Kirken, har dog i det ringeste det eenne Alter været indviet til St. Nicolaus. Et strukt, nyt Crucifix er 1744 givet af Nicolai Nielsen i Lundsgaard. Prædikestolen er gjort 1603, og Himmelen over Daaben 1616, begge opstaaede 1694. Alteret er fornyet 1652. I Kirkebogen er antegnet at her tvende gange er skeet Indbrud, 1576 da Kalk og Duff,

1 Huus. Ellehuus $\frac{1}{2}$ Gaard. Maasboell 1 Huus. Halmborg,
1 Hvrdehuus.

3.) Kapsted Sogn (c). Kapsted 14 Gaarde og 16 Huuse.
Hynding 7 Gaarde 4 Huse. Heisel 5 Gaarde 3 Huse. Quorp eller
Korop

Disse, Messelkæder og en Capital af 2000 Mark Lyshff, blev bortstaalet af Kirkens Skab; og 1629 da tvende Kalke og Diske bleve borttagne, hvorefter den nu værende Kalk blev gjort med Arvstallet 1631. Ligeledes er i Kirkebogen anmærket at 1615 den 1 og 2 Dec. brød Vesterføen ind og drukkede meget Folk og Fæe, da ogsaa baade Tønder Kirke og denne toge Skade, naaget den ligger paa et meget høyt Sted. — Præsternes Navne siden Reformationen ere følgende: 1.) Georg Hermann. 2.) Frickius. 3.) Petrus Thomæ. 4.) Johannes Prætorius. 5.) Johannes Prætorius den forrige Sø. 6.) Johannes Prætorius, forrige Sø. 7.) Nicolaus Ewald. 8.) Espen Petersen Hörup. 9.) Jens Nielsen Uffing. 10.) Nicolaus Knutzen, kom herfra til Tønder. 11.) Peter Petersen Hoec. Kirkebyen kaldes og Vster, Soist.

(c) Dette Sogn ligger omtrent 2 Miil fra Tønder og ligesaa langt fra Apensrade. De fleeste af Deboerne høre under Amtet, nogle under Lygumfløsters Amt, de øvrige under Herregaardene Solvig, Seegaard og Lindewitt. Engene til Kapsted Bye ere afgrævne i Fenner eller Skifter, men Agerlandet bruges i Fællig. Paa Marken ligge 2 Gravhøye. Igiennem Byen løber Landveien fra Ribe til Flensborg og her er anlagt et lidet kongeligt Faldsted, hvoraf Solden hvert flette Aar bortforpagtes. Virlaae, en liden Bæk, flyder her igiennem Byen, hvorover der er en liden Broe. Hynding har beeyndt at deele sine Jorder. Heisel: Marker ligge i Fællskab, undtagen nogle i Fenner afgravede Enge. Korop ligger og i Fællig; ved denne Bye er en Bæk, som og løber forbi Heisel. Kniffig Jord ligger og i Fællig, og paa Marken er en stor Gravhøy; hvori D. Fabricius har fundet en Urne. Østen for Byen ere 2 Broer over Virlaae og en anden liden Bæk.

Korop 13 Gaarde 2 Huse. Kniffsig 2 Gaarde 1 Huus. Fauderup 19 Gaarde 11 Huse. Stormsgaard 2 Gaarde. Hausted 13 Gaarde. Høgsholt 2 Gaarde. Horns 3 Gaarde. 1764 er her bygt nogle Colonist Huse, nemlig 2 paa Hynding-Mark og 1 paa Horns Mark, som samtlig skal have Navn af Julianenberg, endskiont intet Bierg er her i Sognet.

4.) Bylderup

Vok. Fauderup Enge ere afgravede i Jenner. Stormsgaards Jorder ligge i Fellig; men Hausteds og Høgsholts ere deelte. Ved Hausted er en Aae med en Broe over, og i Markeskillet mellem Marksted og Hausted atter en; Ligeledes en mellem Høgsholt og Marksted. Horns Marker ligge i Fellig. Agerlandet er overalt sandigt. Rug og Voghvede saaes allene, da det voxer best. Engene ere maadelige og gøres frugtbarere ved at lade Vandet over dem om Vinteren og Foraaret. Til Brændsel er i heele Sognet intet andet end Slagger eller Hedetøv, som i Maimaaned graves med skarpe Spader $\frac{3}{4}$ Alen lange, $\frac{1}{2}$ Alen brede og 4 Tommer tykke og tørrer i Solen, hvorf til man lader et stykke ringe Land i 16 eller 20 Aar ligge og begroe med Lyng. Overalt i Sognet tales og bruges Dansk. Kirken er en gammel lang og smal Bygning med et stumpet Taarn, opført af Kvader: Kamp: og Tegl: Steene, samt overalt bløtt. Paa den vestre Ende staar 1638 og paa Taarnet 1705, hvilke Aarstal vidne om Kirkens da skeede Reparationer. I Taarnet er et gammelt Slaguhr, som viser ud til Synden og Vesten. Klokkeren er støbt i Husum 1596. Kirken har formodentlig hedet St. Trinitæts Kirke, thi midt paa Altertavlen sees i Wildhugger: Arbeid den hellige Treeenighed, ved Silberne Jomfrue Marie, S. Laurentius og Apostlene, altsammen med ægte Forgyldning. Væg paa er malet Christi Lidelse, samt Kristus og Moses. Paa den nordre Side af Alteret hænger en firkantet Tavle, bekostet 1621 af Johannes Thomas da værende Sognepræst, hvorpaa han selv med Hustru er afmalet, og have Kristus paa Korset imellem sig, hvorhos en Fortegnelse paa Præsterne siden Reformationen og et Sprog af Mat. VI. 9. 10. 11. VII. 14. Under denne Tavle er et lidet Orge-

verk,

4.) Bylderup Sogn (d). Bylderup. Sotterup. Lendemærk.
 Herz. Bredevad. Søllingvraa. Duborg. Frestrup. Haisstrup.
 P p 2 Carlsvraae

verk, hvorpaa Degnen altid spiller Hovedpsalmen. Paa Kirkegulvet ligge 4 Grausteene over afdøde Præster og deres Familie. De som siden Refor-
 mationen have forestaaet denne Meentighed, ere: 1.) Laurentius Wech,
 døde 1548. 2.) M. Georgius Andreae døde 1587. 3.) Laurentius
 Oveni, ihjelslaget 1591. 4.) Martin. Joh. Gram døde 1618. 5.) Jo-
 hannes Thomæus døde 1662. 6.) Laur. Widding døde 1669. 8 Maji.
 7.) Severin Lago Wedel, døde 1681. 2 Maji. 8.) Tycho Thomæus
 Tychsen døde 1708. 11 Junii. 9.) Johannes Ægidii døde 1738. 2 Junii.
 10.) Paul Christian Zoega blev Præst hertil 1739. Kirkens aarlige Ind-
 komst bestaaer i 178 Mark Lybsk 6 Penge under Titel af Korntiende, og
 20 Mk. Lybsk 13 Skilling 6 Penge under Navn af Koepligt og Land-
 cognition.

- (d) Carlsvraae her i Sognet har givet det tilforn til Amtet Møstkirken hørende
 Fogderie sit Navn. Tjymølle har sit Navn af en Vandmølle, som der til-
 forn har staaet. Heele Sognet er jevnt og plat Land, uden Bierge og
 Skove. Rug og Voghvede saaes her meest, men af Dyg og Havre ikkun
 lidt og til Huusbrug. Det meeste Qvæg som her tillegges, er Køer og
 Faar. Her i Sognet ere 2 Hovedstrømme, den eene gaaer Norden og Syn-
 den Bredevad, deeler sig i 2 Arme, som igien samle sig ved Tjymølle, og
 flyder norden om Bylderup; Den anden udspringer i Todsboell og Torp
 Mose, kommer fra Heegaard, flyder Carlsvraae og Frestrup forbi, driver
 Vandmøllen i Søllingvraa, gaaer siden Norden om Haisstrup og forener
 sig med den første paa hiin Side Vraa, flyder derpaa Sørborg og Nalbe
 forbi og udgyder sig endelig i Vesterhavet. Paa begge Sider af disse Aaer
 ligge Enge. I tørre Sommerne dæmme og stavne Bønderne disse Aaer,
 hvorved de lede Vandet over sine Enge og giøre sig derved stor Fordeel,
 hvorfor og begge Aaerne i følge en kongelig Befaling aarlig maae renses.
 Ofte for Lendemærk var en hedenst Gravhøi, som forrige Sognepræst Joh.
 Loo lod bortføre, og fandt deri 3 Leer-Urner med Aske, samt en Messing-
 Skaarnaal

Carlsvraae 1 Gaard. Nymølle 1 Gaardt Søllingsvraa Vandmølle. Colonisthuse: Paa Frestrup Heede 2; paa Lendemark 1, paa Bylderup Mark 1.

5.) Burkarl

Haarnaal i den eene. Norden for Haisstrup ligge endnu 2 Høye, hvoraf nogle Urner ere opgravede. Disse kaldes Galhøje; fordi Herredets Rettested i gamle Tider har været der, førend det blev forflyttet til Marken ved Nymølle. I Bylderup holdes Herredstinget, og der forvares Herredets Arkiv. Her har tilforn været et Gilde og et Vicarie, hvilke af Hertug HANS den ældre 1575 den 27 April bleve affæfede. Til Sognets fattige har LAURS Christensen 1743 legeret en Capital af 800 Mark Lybsk. Alting her i Sognet forrettes paa Dansk. Kirkens gamle Navn er vor Frue Kirke. Den har nu et stumpet Taarn, som dog har været temmelig høyt, førend det 1682 ved Lynild blev afbrændt. Kirken er tækket med Blye, og Taarnet med Teglstene. Paa Taarnets vestre Side seer man Hertug CARL FRIDERICHS, Amtmand Joh. Ludvig von Königsteins og Provst Samuel Reimari Navne; Paa Østre Siden Aarstallet 1682 og paa syndre Side Amtmand Friderich Wilhelm von Holsteins Navn. I Kirkemurens søndre Side er indmuret en firkantet Steen med et Kors paa. I Kirken ere 5 Begravelser; Et henhører til Carlsvraae, hvorpaa er en Liggsteen over Johan Andersen Morkirkisk Lehnemand i Carlsvraae. For Alteret er Præsternes Begravelse. De øvrige tre høre til Haisstrup Gaard. Her findes et smukt Epitaphium med Billedhugger Arbeide over Herredsfoged Nis Hansen til Haisstrup, døde 1618 og hans Familie. Paa en Pille vilkes endnu det Sted, hvor dennes Farfader Nis Henrikken Herredsfoged til Haisstrup, som 1524 paa Urne Ting talede til de Oprørsk for Kong FRIDERICH I. hans Kiortel, Sporer og Pilene, som bleve skudte efter ham, havde hængt. Herredsfoged Henrik Funcks Enke har og ladet opsette et velmalet Epitaphium. Altertavlen er af Billedhugger Arbeide, fornyet 1759. Daaben har Hinrich Ibenthal og flere Benner i Hamborg, forvandre af den Nisseriske Familie i Haisstrup 1710 foræret. Derpaa staae 2 Baabener, med en halv Hiort i det eene, i det andet et Palmetræ og en

Strids-

5.) Burkarl Sogn (e). Burkarl. Jundevad. Stade. Rens. Lydersholm. Nælde. Stemmel. Bau. Lund. Abel 2 Gaarde. Pipersmark 2 Gaarde. Lille-Tonde 2 Huse. Overholt 2 Gaarde. Grønhof. Bragaard. Vestergaard. Tefstøft 1 Gaard. Saxborg et Krohuus. Skovhuus 1 Huus.

6.) Tinglef Sogn (f). Tinglev 10 Gaarde nogle Huse, i alt 6 Møve. Bisgaard 2 Gaarde 1½ Møve. Stoltelund 2 Gaard.
 P p 3 Klobberg

Stridshammer. Paa Prædikestolen sees det Hertugelige slesvigske Vaaben. Præsternes Navne efter Reformationen ere saavidt vides, følgende: 1.) Enevold Ægidius. 2.) Ægidius Laurentius døde 1698. 3.) Friderich Lilius, Diaconus, døde 1708. 75 Aar gammel. 4.) Ewald Ægidius døde 1731. 5.) Johan Loo døde 1766 den 27 April. 6.) Hr. A. Andersen.

(e) Lydersholm kaldes gemeentlig Lysholm og har sit Navn af en synden derfor liggende Holm eller ophøjet Sted, hvorumkring i gamle Dage haver staaet tyk og mørk Skov, hvilket bestrøkes deels af de meget store Træer som af Dybet i de sumpige Grunde ofte opgraves, og noget østen derfra ligger endnu et Skovhuus. Ved Nælde, som fordum ingen Dye skal have været, har staaet et Slot, hvis sidste Deboer, Tyge Nold, nævnes i de danske Riempeviser. Lund skal og have sit Navn af den der forhen værende Skov, hvoraf man i Grunden endnu finder heele Træer under Tørvmosen, paa Sanden. Grønhof har fordum været et Slot. Naanen som flyder forbi Kirken, vender sig med den eene Arm her til, kaldes Grønaae og meenes at have givet Slottet Navn. Kirkens Dyrning er i god Stand, med et lidet Spir, men uden Taarn. Paa Kirken findes Mardætallet 1622 da den blev repareret. Paa den Stoel, som tilhører Lydersholm, staaet et nu ukjendeligt Vaaben. Paa Ralken læses denne Indskrift: "Nach dem der vorige Kelck von den Schwedischen Reutern Anno 1644 geraubt, ist diefer zum Gortdienst 1646 wieder verfertigt und von Burkal Kirchengeldern bezahlt.,"

(f) Heele Sognets Grund er overalt jævn, men sandig, blandet med megen Hede

Kløfberg 2 Huse. Baistrup 6 Gaarde nogle Huse, 5 Plove. Gaardebø 6 Gaarde 2 Huse, $3\frac{1}{2}$ Plov. Brandrup 8 Gaarde nogle Huse, $4\frac{1}{2}$ Plove.

og Mose, og bliver af adskillige Aar igiennemfaaret. Skov og Krat er her aldeles ey, dog har her i gamle Dage været store Skove, hvoraf, efter gamle Fortællinger, Sommeret i Kirken skal være taget, man finder ogsaa her og der i Jorden store Rødder af Birk, Alm, Eg og andre Træer. I Almindelighed saaes her intet andet end Voghvede og Rug, som gierne vel lykkes, dog saaes i nogle indhegnede Stykker ogsaa Havre og Byg med god Nytte, og overalt voxer Kornet her meget reent. Her findes ikke andre Legata end 200 Mark Lybsk, hvoraf Præsten aarlig skal uddeele Renten til de Fattige i Kraulund. Sproget er Dansk. Ellers er Sognet temmelig stort, da det strækker sig ved $1\frac{1}{2}$ Miil i Længden og 1 Miil i Bredden. Det ligger yderst mod Østen i Herredet og regnes for næsten 44 Plove, hvoraf over $\frac{1}{3}$ ere adelige under Seegaard, Lindevitt og Stoltesund; de øvrige høre til Lønder- og andre Amter. Herregaarden Stoltesund er af Etatsraadinde Grundt testamenteret til fattige Præste- og andre Enker af Bredstedt. Paa Gaardens Mark ligge de 2 Huse Kløfberg. Sophien-dal Colonie blev anlagt 1764 synden paa Egbøks og Brauderup Hede. Ved Anviisningen bleve vel 42 Pladser udviiste, men allene Halvdeelen besat med Huse. 1769 gif de tydske Colonister bort, -saa at ikkun en eeneste Familie blev tilbage. De forladte Pladser bleve da besatte med indfødre Landsbørn og de ledige Pladser dem givne. De saae alleslags Sæd og plante Potatos, som paa de fleste Stæder lykkes ret vel. Gerrebek, som ligger paa Landevejen imellem Flensborg og Lønder, hører til Graavensteens Her-skab. Sydøst for Tinglef Byes Mark ligger den saa kaldede Tinglef- eller Almstrop-Sø, som er henved $\frac{1}{4}$ Miil lang og halv saa breed. Fordi der til denne Sø støde mange Løbsøvere, fischer enhver deri, som har Ansalt dertil. Paa Gaardebøes Mark sees endnu Spor af en i gamle Tider opkastet Vold, kaldet Olgers Dige. Man foregiver at den begynder i Uet Skov, og stryger Landet igiennem, næsten lige til Husum. Mellem Gaardebø og Brauderup Byer flyder en Aae. Kirken, som i Pavedømmet har

4 $\frac{2}{3}$ Møve. Rotbek Kroehuus. Egbek 18 Gaarde, 9 $\frac{1}{2}$ Møv. Sophiendal Colonie 21 Huse. Gærbek Kroehuus. Kraulund 14 Gaarde, 4 $\frac{2}{3}$ Møv. Hedegaard 2 Gaarde, $\frac{1}{2}$ Møv. Ferkelsbøll 15 Gaarde, nogle Huse, 7 $\frac{1}{4}$ Møv. Bippel 4 Gaarde, 1 $\frac{1}{8}$ Møv.

IV. Luntost-Herred.

Saa vel i Bøger, som adskillige gamle Documenter skrives dette Herreds Navn saaledes; da dog den gemeene Mand endnu har bevarret dets rette Navn, og kalder det Lyngtostherred; ligesom det og i originale Breve af 1344, 1357 og 1398 skrives Lyngtosthæret og Lyngtostherde, af den midt i Herredet liggende Bye Lyngtost. I det sidstnævnte Aar blev det af Hertug GEERT pantsat til Hr. Nicolaus von Alefelde for 600 lodige Mark og 665 Mark lybske Penninge (med Vilkaar at det ey skulde løses fra ham i hans Livstid); ligesom det forhen af Hertug WALDEMAR 1357 var blevet pantsat Hr. Johannes Lembeke for 500 Mark Sølv og 256 Mark lybske Penninge. 1440 pantsatte Hertug ADOLF Luntost Herred til den fromme Knappe Benedictus von Anevelde, Hr. Nielawes Søn, for 6065 lybske Mark. 1460 pantsatte R. CHRISTIAN I. det atter til Claus og Benedict von Ahlefeld for 11060 lybske Mark. I Kong WALDEMAR II. Tid 1231 var dette Herred, i stedet for eet, deelt i 2 Herreder, af hvilke det eene heed Lochhorphæret af Byen Logtorp eller Lovtrup i Ulf Sogn, det andet Klippeleshæret af Sognet og Byen Klippelef. Siden ere begge disse Herreder sammenlagde under eet Herredsting, som

har hedet St. Leonhardi Kirke og været et Vicarie, er zret med et temmelig høyt Taarn, og overalt blytakt, har ellers ingen Merkværdigheder, uden maaskee nogle forældede Billeder, som endnu ere Levninger fra de catholske Tider.

som holdtes paa en Høj i Lyngtoft Byes Mark, hvoraf det da fik sit nye Navn. Herredet staaer kun for et lidet Plovtal, og en god Deel deraf hører Adelen til, i sær de to Kirkefogne Klippelev og Qvars. Formodentlig har Varnitz Sogn, som Naturen selv har lagt til Enden af Lundtoft Herred, i gammel Tid hørt hertil, men nu er det gjort til et Birk for sig selv, og lagt under Apenrade Amt, som dog ligger paa den anden Side af Fiorden. I Bester og Søndre Part er megen Hede og mange Moser; de øvrige Deele ere frugtbarere og forsynede med Skov, skiont man dog undertiden træffer meget Sand-Jord. Landet er overalt plat og jævnt, dog finder man en del Bierge i Feldstedt Sogn. Af ferske Søer er den sikkerige Hofstrup Søe i Enstedt Sogn at mærke, som fra Synden til Norden er $\frac{3}{4}$ Miil lang. Herredstinget holdes for nærværende Tid i Tørsbøl. I Herredets Grændser ligge følgende 7 Kirkefogne:

1.) Af Sogn (a). Af 24 Gaarde. Almstrup 3 Gaarde. Lovtrup 12 Gaarde. Sagsbøl 1 Gaard.

2.) Enstedt

(a) Dette Sogn er det vesterste i Herredet og kaldes i almindelig Tale Ug. Af Af Bye høre 7 Gaarde til Artoft og 1 til Åbrup. Af Almstrup 1 til Amtet og 2 til Artoft; og af Lovtrup (i gammel Tid Logtorp af Æog Vand; thi der fløder en Åae tæt ved) 3 til Apenrade Amt, 1 til Artoft, de øvrige 8 ere Selveyere under Tønder Amt og Slushherred. Sagsbøl menes at have sit Navn af en Mand navnlig Fage, af hvilken ogsaa Sagsmose paa Af Mark saa heder. Synden paa Almstrup Mark har forud ligget en Bye, kaldet Svanneby, hvoraf endnu Svanneby, Vey, Vad og Hede ere tilovers; af samme Byes Jorder er noget lagt til Almstrup, men mere til Bierndrup. Almstrup skal i gamle Dage have været en Herregaard og ligget til Tingles Sogn, hvorfor man endnu af Skerh kaldet Beboerne de Almstrup Herremænd. Af Lovtrup har den Lautrupske Familie sit Navn.

Navn. Tet ved denne Bye ligger en Høy, kaldet Tinghøy eller Tingbierg, hvor formodentlig Tinget i gammel Tid er holdt, da Lovtrup laae til Tinglef Sogn. Paa Tinglef Kirkegaard er derfor en Plads, som endnu kaldes de Lovtruppers Begravelse. Paa Markerne findes endnu nogle hedenske Gravhøye, men de fleste, ligesom og et Offersted mellem Uf og Fagssboll, ere jævne og Stenene bortførte. Det i den gamle Historie saa bekendte Urnehoved, som her i Almuens Udtale kaldes Hjørnhøy, hvor Hertugdømmets Landsting og Stændernes store Forsamling i gamle Dage var, gaaer tvært over et Næs, som skyder ud fra Apenade, Balderslev og Uf Skove, og er en lang Steendæmning af $\frac{3}{4}$ Meils Længde, som tager sin Begyndelse paa Uf Dyes Mark, paa den fra Flensborg til Hadersleb gaaende gamle Vey, ophæver sig derpaa i Høyden indtil Skiellet imellem Uf og Dollingslev Marker, falder siden af igjen mod Norden ned ad, indtil den ender sig, omtrent der, hvor Nybel eller Toldsted Mark begynder. Det rette Navn har maaskee været Hjørnhøy, som i Udtalen er andensteds gjort til Urnhøy og Urnehoved. Sveno Aggonis kalder det p. 113 Urnense placitum og Saxo p. 248. 373 nævner Urnensem concionem og Urnicam concionem. Her blev Harald Kæse efter Kong NIELSES Død 1134 udraabt til Konge, og Kong KNUD VI. 1182 der hyltet efter sin Faders Død. I det Forlehningsbrev, som Kong CHRISTOPHER I. 1254 gav Hertug WALDEMAR, siger en Artikel, at der fra Urne-Landsting og Hertugen skulde appelleres ind i Riget. I et Forliig, som 1306 blev gjort mellem Kong ERIK MENVED og Hertug WALDEMAR, lover Hertugen, at om Kongens Bønder i Hertugdømmet bleve besværede, skulde dem hende Ret til Urne Ting. I de Privilegier som Kong CHRIST. I. 1460 gav de flæsvig-holsteenske Stænder, heder det, at Kongen engang aarlig skulde møde de flæsvigske Stænder til Urnehoved. Her talte 1524 Herredsfoged Nis Hansen af Haisstrup for Kong FRIEDERICH I. hvorover de for Kong CHRISTIAN II. indtagne Bønder bleve saa forbittede, at de forfulgte ham med Pile og Skud, frigt han dog slap lykkelig fra dem, og fik af Kongen Frihed for sin Gaard i Haisstrup. En anden Alderdoms Levning her udi Sognet er de endnu tilværende Rudera af en Skanse eller Vold, som begynder i Uf Krat ikke langt fra Hjørnhøy, og strekker sig i Sydvest

Sydvest over Uf og Almstrup Marker iglennem Tinglef Sogn hen ad Husum. Samme menes at være opført i de langvarige Krige mellem Kongerne og de holsteenske Grever. Sognets Marker ere gandske flette og uden Bakker, undtagen den nordre Side af Uf Mark, som hæver sig noget i Højden, hvor det og tillige falder noget leeret, endfiakt Markerne ellers ere sandige og tildeels sort Muld-Jord. Ubsæden bestaaer derfor allene ubi Boghvede og Rug. Høebond findes langs med Nøllum Mose og Søe, og ved den her igiennem til Tinglef og Høistrup flydende Aae, saavel som i nogle Kier eller Mører. Af Skov findes her intet, uden noget Krat og Under-skov ved Uf. Paa Lørvemoser er her og Mangel, dog have de i Almstrup noget til nødtørftig Brug, og Uf Byemand har tussket sig noget til fra Bierndrup. Sydvest fra Almstrup ligger Almstrup- eller Tinglef-Søe, som egentlig bestaaer af de tvende Søer, Norder- og Syder-Søe, der ved en smal Hals hænge sammen. Almstrup Vek flyder i den første, og det sidste har sit Udlob i Bierndrup Aae. Paa Lovtrup Mark er ellers og en gandske liden og ubetydelig Søe. Beboerne næré sig fornemmelig af Agerbrug, hvortil deres Marker ere meget gode, men kunde være bedre om de havde nok af Høebeting og Gødning. Hver Bye har sin Mark deelt i otte Skifter, i det første Aar saaes Boghvede, i det andet feed Rug (eller den her saa kaldede Månksgøde), i det tredje maver Rug; i de fem følgende hoiler Landet ud, og nyttes til Græsning. Havre og Byg har de først for saa Aar siden begyndt med til deres Huses Behov. Om Vinteren gjøre de en stor Deel uldet og linned Løys af adskillige Slags, hvortil man i hvert Huus finder een eller to Bøverstole. Ulden have de selv, men Hørrer kibe de i Flensborg, hvor de og affatte en Mængde af deres hiemmejorte Løyer og Lerreder. I Uf, hvor der er Leer nok, har de og for nyelig begyndt at brænde Teglsteen, hvorover ey allene alle Husene i Sognet ere Brandmuur, men de har endog affat en god Deel til Apenrade og andre Stæder; Men da nu Lørviejorden tager saaledes af, at man bestrygter Mangel derpaa i Fremtiden, brænde de for nærværende Tid allene til og fra en Ørnfald til at holde deres egne Huse vedlige med. Fiskerier ere her ingen; thi i tørre Aar er her i Søer og Aar lidet eller intet Vand; i vaade Aaringer fanges nogle Giedder. Igiennem Sognet løbe to Landeveje, een imellem Flensborg og Hadersleb; den anden fra Sønder og Marsken til Apenrade, Sundewit

2.) **Ænstedt Sogn (b).** Stubbek. Høstrup. Nøllum. Tærup (rettere Torp). Styrturn. Dybkier Kroe. Endeel enkelte Huse. Nærup Meyergaard.

Q q 2

3.) Seld:

dewitt og Als. Sproget er Dansk, og dog forhandles alle Justitz- og Ting-sager paa Lybsk, hvorfor og Forordningerne som oplæses, maae forklares paa Dansk, saakremt Menigheden skal forstaae dem. Kirken, som ligger midt i **Uk Bye**, skal fordem have været et Capel for **Uk Bye** alene, men siden **Almstrup** og **Lovtrop**, som før hørte til **Tingles Sogn**, ere lagte hertil, er det bleven en Sognkirke. Den blev i det keiserlige Indfald 1627 tillige med **Byen** afbrændt af de Danske selv, for at bedække deres Retirade. 1632 blev den igien opbygget, hvilket **Næstøl** nu sees paa dens østre Gavl. Imidlertid holdtes Gudstjenesten i et **Vondehuus**, som var bleven staaende i **Isdebranden**. Paa Prædikestolen staaer 1633, i hvilket Aar det Indvendige blev færdigt. Den er uden Taarn, belagt med Tagsteen, og opført af raae Kampesten, undtagen den vestre Ende, som 1750 er opmuret af Teglstene. Sognepræsterne siden Reformationen, have været: 1) **Laurentius** 1570, døde 1615. 2) **Hans Eskelsen Lohmann**, den forrige **Svigersøn** 1615, døde 1651. 3) **Eskel Hansen Lohmann**, forrige **Søn**, døde 1674. 4) **Friderich Eskelsen Lohmann**, forrige **Søn**, kom 1693 til **Grarup**. 5) **Valerian Hübschinann**, forrige **Svigersøn**, døde 1722. 6) **M. Christian Posselt**, forrige **Svigersøn**, kom 1739 til **Violderup** udi **Apenrade Amt**. 7) **Nicolas Nissen** 1740. Af Stiftere findes her allene en Capital af 100 Mk. **Lybsk**, som den her 1759 afdøde **Lieutenant Dinckler** har stienket til **Fattige**, i sær **Værn**, hvorover **Præsten**, **Sognesogden**, **Kirkeværgerne** og 12 andre **Mænd** ere satte til **Curatores**.

- (b) **Sognet** har sit Navn af at Kirken ligger paa et enligt Sted midt i **Sognet**, paa fri **Mark**. **Stubbek** har uden Tvivl sit Navn af en **Bek**, hvorved har været **Stubbe** og **Skov**. Paa **Stubbek**s og **Høstrups Grund**, i **Skoven** og ved **Stranden** er bygt endeel smaae **Huse**, hvoraf de paa **Stubbek**s Grund for nogle Aar siden bygte, udgøre en liden **Bye**, og kaldes **Styrturn**. **Tærup** ligger ikke langt fra **Hvornhøj**, og kaldes derfor i gamle **Reyisere**

Registere Drendorp eller Urnetorp. I gamle Tider var her endnu en Bye, ved Navn Karup, som bestod af sex he'le Gaarde, men blev 1608 af den gamle Friderich von Ahlefeld til Seegaard afbrudt og indrettet til en Meyergaard, nu Hertugen af Augustenborg tilhørende. I Høstrup Skov ligger en liden Søe, kaldet Nagssøe, hvori kun ere nogle Drasen og Giedder. Høstrupssøe er større, i det mindste $\frac{3}{4}$ Meil lang og $\frac{1}{4}$ Meil bred, og skil- ler Sognet fra Seegaards Eendomme. I Stubbek Skov er en Bæk, som udspringer et par Vøsseskud fra Stranden; Ved dens Rilde staaer en Steen, hvorom den gamle Sagn er, at Præsten har ved den christelige Troes Indførelse der siddet og forrettet Daaben. Ved Stranden skilles Tønder- og Apenrade-Amtet fra hinanden ved den lille Bæk Skielbek, hvorover til Paa- sagens Sikkerhed er opført en stor Steenbroe. Paa Stubbeks Grund er fra Stranden af, efter at den store Landevej er forlagt herhid, ikke allene Veyen med stor Bekostning brøelagt, men endog de høieste Bakker her, ligesom paa hiin Side Apenrade, jævne; Ved Enden af denne Vey ligger Vertshuset Dykkier paa Karups Grund. Paa Karup Mark sees endnu Rudera af et Capel, hvortil uden Tvivl i Pavedømmet er gjort Valfart; thi ikke vidt derfra findes en Fodstie over en Mose, som endnu kaldes Pille- grims-Stie. Sognets Jordbond er adskillig, hvad som ligger ved Søen er seedt og frugtbart, med en temmelig Skov, hvori hvad som ikke er fiult med Træer, er besaaet med Byg og Havre, eller bruges til Græsning. Det øvrige af Sognet er derimod sandigt og maavert. Endeel bestaaer af store Moser, hvilke formedelt Nærheden af Staden Apenrade og Søen ere Landmanden meget fordeelagtige. Paa de fleste Agre ved Stranden er en Mængde skævt Leer, hvoraf de beste Muur- og Tagstene kunde brændes, men et vist Monopolium er skuld i, at denne Skat ikke kan føres til Nytte, enten for Eyerne eller for Landet. Det danske Sprog bruges i Sognet og Kirken, som er blytakt og uden Taarn. I Klokkeshuset hange to Klokker, som ere noget over 100 Aar gamle. I følge en gammel Sagn, skal Dronning MARGRETE have skienket de Kvaderstene, som Kirken er bygt af, og som ere dens eeneste Irat. Ellers ligger denne Kirke tet ved Land- vejen.

(c) Dette

3.) Feldsted Sogn (c). Feldsted. Nordballig. Tumboll. Traasboll. Sverup. Gammel Skovboll. Ny Skovboll. Steenestier. Feldsted-holtz. Assenholm i Huus. Grønbeek i Huus. Brenholm i Huus. Rylinghuse. Riedinggaard. Skovollgaard. Grøngrift. Kruusmølle. Felsbekmølle.

2 q 3

4.) Klip

(c) Dette Sogn grændser ud til Apenrade Fiord, hvor den har sit Indløb af Østerfaen. Nordballig menes først at have hedet Nordberg, af det her hos liggende høye Bierg. Lødsøerne i Sognet ere Kongen, Hertugen af Sønderborg, Landraad von Thienen paa Maasleben, Justitiraad Koch i Apenrade, Capitain Peterlen paa Laigaard, Asmus Böysen paa Grøngrift og endelig findes her og 9 fra Grøngrift friekøbte Pløve i Tumboll, som umiddelbar staae under Landretten i Slesvig. Kruusmølle ved Feldstedholtz, hvorved er en Stampemølle, tilhører Kongen; Felsbeck-Mølle, hvorved en god Ørynmølle, er Hertugens af Sønderborg. I Sognet ere og 10 Kroehuse og 4 til 5 bestandige Skoler. Jorden er adskillig, snart Leergrund, snart Muldjord, blandet med Steen, snart sandig, snart Moesebond. Altsaa saaes her Boghvede, Rug, Byg, Havre, Erter og Hør. Skov er her nu ikke, men i ældgamle Tider har hele Sognet været begroet med Skov og meget lidet bebyggt, hvorfor man ey heller i hele Egnen finder Spor af hedenstke Altene eller Gravhøye. Paa Lørvemose har Sognet en tilstrækkelig Forraad. Tet ved Nordballig ligger et gandske høyt Bierg, kaldet Nørbiereg eller Bybiereg, paa hvis øverste Spidse man i klart Veyer kan see over hele Als, Fyen og flere langt bortliggende Steder. Paa den søndre Side er dette Bierg freedt, saa at dets Underdeel kan pløyes og græsses; men paa Nord siden er det gandske steilt og ubestigeligt, hvorved er mærkværdigt, at det ikke falder ud, omendstignit Jorden er gandske løs. Kirken, som i gamle Dage har hedet St. Dionysii Kirke, tilhører Kongen og staaer tet sønden for Feldsted Bye. Den er opført af brændte røde Steene, og hvelvet indvendig over Choret, men det øvrige Loft er af Bræder. Den er nu overalt blytact, men for saa Aar siden laae endnu Kobber
over

4.) Kliplef Sogn (d). Kliplef. Seegaard Herregaard og Mølle. Holm. Aretoft Meyergaard. Fruermark Meyergaard. Poulskrog. Berndrup Bye og Mølle. Torkelsbøll. Lundtoft. Perbøll. Støtstelundgaard og Mølle.

5.) Ovars Sogn (e). Laigaard. Forsbøll. Bultbøllhuus. Gravensteen Herregaard og Mølle. Fiskbek.

6.) Rinkenæs Sogn (f). Rinkenæs. Bekken. Bolsballig. Strandodde. Sandager. Treppe. Havgaard 5 Huse. Mark-
bek 2 Huse. Bustmose 1 Gaard. Munk-Mølle. Alløe.

7.) Sølebøll

over nogle Fag; den havde da ogsaa et temmelig høyt Taarn, som stod næsten midt paa Kirken, men nu er afbrudt. I dets Sted er bygget et Klokketuus af Teg, hvori hænger en stor og en liden Klokke. Fra Pavdommets Tider vare her mange Helgenbilleder, hvilke tilsidst gandske forfaldt og nu ere ubryddede. Ligeledes vare her, foruden Høye-Alteret, endnu tvende mindre, hvilke for Nummets Skyld for mange Aar siden ere borttagne. Dækkelet over Fonten og to store Messing-Lyfestager ere 1692 forærede hertil af Fogden paa Gravensteen, Hans Thomsen. I Sognet ere foruden foransørte, endnu tvende temmelige høye Bierge, nemlig Giersteberg og Søpyholz.

- (d) Dette Sogn, hvis Navn og skrives Clippelef, ligger 2 Mile norden for Flensborg. Her ligger Herregaarden Seegaard, som har Jus Patronatus til Kirken og eyer alt Godset, saa at dette hele Sogn er adeligt og staaer ikke under Herredets Jurisdiction. Udi dets Grændser ligger den fiskerige Seegaards-Sø, som er en halv Miil lang. Fra dette Sogn er saa lidet, som noget andet adeligt, indsendt Efterretning.
- (e) Sognet er heelt adeligt og Jus Patronatus tilhører Ejerne af Laigaard eller Ladegaard, som ligger her i Sognet, hvorfra ellers ingen Efterretning er indsendt.
- (f) Sognet har sit Navn af et Læs, som løber lige til Flensborg Fiord; Bek-
fen

Fen af en forbieflydende Bæk; Volsballig har maaſkee først hedet Vardsberg af de Varder eller Bagter, ſom i gammel Tid holdtes paa Strandkanten. Lavgaard har tilſorn været en Herregaard, beboet af en Junker. Paa ſamme Gaard boede og 1559 Frue Dorte Munk, ſom i dette Aar gav Prædikeſtolen til Kirken. Hun var af en adelig Familie fra Jylland, og giftede ſig her med en frie Huusmands Søn, navnlig Richard, eller Richel Bennik. Munk-Mølle har ſaaet ſit Navn deraf, at den tilſorn har tilhørt Munkene i Nyekloſter, nu Glyksborg. Sognefolkene ere deels Kongelige, deels Gravenſteenſke. Munkenes grændſer mod Øſten til Ekernsund, et meget ſmalt Sundſted, hvorved holdes en Færge, for at ſætte over til Sanderwitt. I dette Sund ſkal, efter gammel Fortælling, en i gammel Tid berømt Søerøver, navnlig Alf, have ſøgt ſin Tilflugt, naar han af Kiebmandsſkibe blev forfulgt, hvorfor endnu et Sted derved, ſom beboes af Huusmand, kaldes Alnoer eller Alſnoer. Sognet har ingen Torvemose, men ſortreffelig Skov, hvori hver Gaardmand har ſit eget Skifte. Den ligger norden for Byen og Næſſet, ud til Flensborg Havn, og giver en ſkøn Udſigt. Grunden er meget frugtbar, og kan, naar den bliver vel giødet, frembringe alle ſlags Korn. Her voxer og aarlig ſaa meget Høe, at næſten hver Mand har deraf til ſit Huus; Ligeledes har enhver ſin Humlegaard, hvoraf undertiden en god Deel kan ſælges, foruden hvad man ſelv bruger. Indbyggerne have al deres Handel med Flensborg, hvorhen de med Waade kan føre deres Korn og Fedevarre. Kirken ligger ikke i Byen, men for ſig allene, omringet med høje Træer, ſaa at den meget ſielden bliver ſeet af Reifende. Den fører Navn af St. Laurentii Kirke, hvilken Helgen og er udfuſket i Kirkeſeglet. Den er uden Taarn og har et Kloſtehuus af Tømmerværk, ſtaaende paa Kirkegaarden. Kirken er repareret 1741, hvilket Navn ſtaaer derpaa. Ellers er her intet merkværdigt, undtagen denne Indſkrift paa Prædikeſtolen: Dorothea Munk mit navn monne være, gav denne Prædickeſtoel Gud til ære. Der ere tvende Svøbalker og en Oblat-Tallerken, inden og uden forgyldte. I Sognet tales, prædikes og ſynges Danſk.

7.) Hølebøll Sogn (g). Hølebøll 4-Gaarde og nogle Huse. Høfferup 5 Gaarde. Hisselgaard 1 G. Nogle Huse paa Randeshøft 3: Rønshoved og Kielberg. Hønsknep 5 G. nogle H. Geel 2 G. Gellaa, 3: Vestergeel 3 G. nogle H. Vilsbæk 5 G. nogle H. Underlev 2 G. Kielstrup Herregaard. Frauenholtz 1 G. Drense, 2 smaa Der: Holby eller Bundesbruk-Kroe.

V. Rier-Herred.

I gamle Documenter skrives dette Herreds Navn Kerherde, men udfiges nu Karharde, ligesom det og skrives i det plattyske Sprog.

(g) Egnen her bestaaer deels af Skov, deels af Heide, deels af Moser i saadan Mangfoldighed, at her hvert Aar graves mange 1000 Læs Løv. Af Hølebøll hører det meste til Kielstrups Høfferup er næsten gandske kongelig. Hønsknep er en kongelig Bye under Flensborg Amt. Geel tilhører Kielstrup, men Gellaa ligger under Seegaard tillige med Vilsbæk og Underlev. Kielstrup Gaard tilhører Hertugen af Augustensborg. Frauenholtz ligger til vor Frue Kirke i Flensborg. Af de to Der som kaldes Drense, er den eene beboet af en Huusmand, den anden og største, som er meget frugtbar, bruges allene til Sæd og Græsning. Holby-Kroe ligger paa Veyen imellem Flensborg og Sønderborg. Ellers er i Gellaa ved Landevejen et Kroehuus, hvorved for nogle Aar siden er anlagt en Broe over den der forbigydennde Aae. Paa Marken findes endnu Spor af adskillige hedenste Altere, og mange Gravhøye. I den første Tome af den danske Atlas findes nogle Kobberstykker af Urner, som 1732 af Sognepræsten Hr. Joh. Schneiders Folk og i hans Nærværelse i disse Høye ere opgravne. Fornemmelig findes her ved Hølebøll en stor Høy, kaldet Kongens Høy, som indvendig med Kampestene er jürlig hvelvet, men nu ovenpaa meest jævnet og pløyes. Denne Høy findes paa adskillige Landkort, og maa vel fordom have været anseetzere: formodentlig har den været en af de hedenste Kongers Begravelse. I Tale, Prædikenen og Sang, bruges her bestandig det danske Sprog.

Sprog. Det er i sin Længde fra Westen til Østen omtrent 3 Mile, og i Bredden fra Sønden til Norden i det høieste $2\frac{1}{2}$ Miil. Jordbonden er ulige, da den paa de fleste Steder bestaaer af Mose, Hede og sandig Grund, dog gives der og mange frugtbare Egne og meget Marssland; thi Engesbøller-Kog, den Deel af Størteverker-Kog, som ligger norden for Soholm-Næ, en Deel af Koblendammer-Kog og 3593 $\frac{1}{2}$ Demater af Gorteskog høre her til Herredet. Skov er her ikke meget af, ikke heller mange Bierge; thi Langbjerg i Leck og Enge Sogn er vel høyt, men skredt og bliver beplojet. Alligevel er dette Bierg ved Klintum-Mølle, samt Medelby nordvest derfra, og Møllen paa Langeberg i Engesogn, saa høje, at man derfra paa 4 Miles Afstand kan see Taarnet udi Husum igiennem en Riffert. I Herredet ligge adskillige adelige Godser; det forrige Domcapitels-Fogderie Stedefand, og en stor Deel af Domfogderiet Selssted. Ligeledes boe her endeel Undersaatter af Hospitalet i Flensborg, det forrige Amt Mohrfirken, og det forrige Stiftsfogderie Børlum. Herredet indeholde ellers de følgende 10 Kirkefogne:

1.) Lygum Sogn (a). Lygum. Vimmersbøl. Elhøft. Bøgelum. Strupbøll. Ulumborg. Bindevitt. Lygum Bøyr og Brynmølle.

2.) Sum:

(a) Dette Sogn kaldes og Spønder, Lygum, for at skille det fra andre Sogner af samme Navn. Kirkebyen ligger en Miil fra Tønder paa Landevejen fra Husum; den er stor og velbebyggt, men bestaaer for det meste af Huusmænd, hvis Antal er større end Hundrede. I Vimmersbøl ere 14 Gaardsmænd og nogle faae Huusmænd; Denne maadelige Bye siges i ældre Tider at have lagt til Humtrup Sogn i dette samme Herred. Elhøft har 9 Gaardsmænd, 13 Huusmænd og Jnderster. Bøgelum bestaaer af 4, Strupbøl af

2.) Humtrup Sogn (b). Humtrup. Kragbøll. Grelsbøll. Raibøll. Frogenborg nogle Huse. Hasberg 2 Marskgaarde. Flus-
holm 1 Marskgaard.

3.) Bra-

af 3, og Ulumborg af 2 Bøndergaarde. Den sidste Bøye er bygget paa et saa kaldet Warff eller sammenkastet Høy. Vindevitt er en eeneste Gaard, men stor og forsynet med meget god Græsning, som er saa meget des vigtigere her i Sognet, da alle de øvrige Bøyer og Gaarde (Ulumborg og Vindevitt allenie undtagne) have Høvdiges: Last paa deres Enge, endda skjønt de due ikke meget, i sær naar de bruges til Græsning. I Lygum Bøye er ikke mindre end 4 Kroer, hvoraf dog den eene har draget den meste Næring til sig. I Elhøst er og en liden Kroe. I Sognet ere tre Skoler, en i Lygum, hvor Degnen underviser Ungdommen, en i Bimmersbøl og den tredie udi Elhøst. Sproget er Dansk, hvort der næsten altid prædikes, desuagtet lade Forældrene deres Børn lære Tydsk, (i hvilket Sprog her og catechiseres og undertiden prædikes) da her er Grændsen mellem det danske og tydske Sprog. Sognet har det besynderlige fremfor andre, at her er ingen fremmede Løbseyere, men Bønderne er alle Tønder: Amts Underdanere. Kirken er uden Taarn, indvendig gardske forældet, udvendig taft med Teglstene, men Choret og noget paa den søndre Side med Blye. Den maa i Begyndelsen have været meget liden; thi man kiender endnu tydelig, at der i begge Ender er skeet en Tilbygning, hvorover den er blevet meget lang og smal. Altertavlen er liden, men af et meget smuk Willed-
hugger:Arbeide. I Klokkehuset som er af Træe, findes foruden Seyerverket, en stor og en liden Klokke, begge støbte i dette Aarhundrede. Tilførn skal her kun have været en Klokke, men den skal have havt saa stærk en Klang, at den er hørt 4 Mile borte. Kirken skal have været indviet til vor Frue, hvis Willede endnu sees ophængt paa Væggen. Kirkens Patroner ere, som andensteds i Amtet, Amtmanden og Provsten i Tønder.

(b) Dette Sogn har mod Sydøst og Sønden Braderup Sogn, mod Nordøst og Norden Lygum Sogn, mod Sydvest og Vesten Gotteskrog, mod Nordvest og Norden Kierherreds: Kog. Beboerne staae alle under Amtet, undtagen

fire

fire Gaarde, hvoraf en i Grelsbøll hører til Hospitalet ubi Tønder, en i Hasberg, en i Grelsbøll og en i Katbøll til Mohrkirken. Jordbonden er meest maver og sandig, dog paa nogle Steder leerig og frugtbar. Hver Byes Mark er deelt i 6 Parter, hvoraf i et Stykke aarlig saaes Byg, undertiden Boghvede eller Havre, det andet og tredie Aar Rug, hvorefter Jorden hviler i 3 Aar, og bruges imidlertid til Græsning. I Humtrup er derimod Fælledskabet ophævet, saa at enhver Jordejer har faaet fuldkommen Magt over sit Land, og kan bruge det, hvortil han vil. Egnen er riig paa Græs- og Høe-Væring, hvorfor og Dvæg og Heste her paa Marken blive federe end i de østligere Egne. Landet er fladt og har stor Mangel paa Skov og Mose, saa at Tørv og Træ maaske kjøbes langt borte, dog kunne Årene, som vore i Gottedskog, og egentlig bruges til at tække Huse med, ogsaa anvendes til Brændsel. Fiskeriet kunde her drives med god Nytte, efter som de tilgrændsende Markflaade have store Søer, Cånaler og andre fiskerige Bunde, hvori findes Aal, Stedder, Aborrer, Brasen, Skaller og flere Slags, hvoraf nogle endog i Læsseviis kan fanges, men de fleste Indvaanere synes enten ikke at agte Fiskefangsten, eller have ikke Tid dertil fra deres Landarbeide, helst da her er Mangel paa Folk. Af vilde Dyr findes her kun Hare og Ræve; Af Fugteviis kun Ur- og Agerhøns, mange Røvfugle, samt Vildænder og andre Søefugle. Endskiønt her ikke tales andet end Dansk, prædikes dog gemeenlig paa Tydsk, og kun meget sielden paa det for alle forstaaelige Sprog. Foruden Hovedskolen i Kirkebyen, er en anden i Kragbøll, til hvis Ophbyggelse Sognesogden Hans Hockkerup legerede en Capital af 100 Rdlr. Kirken er meget gammel, og har fra de catholske Tider et Marie-Altar, den store Christoffer asmalet, og St. Jørgen paa en Træhest. Bygningen er uden Taarn, temmelig høy, 60 Alne lang og 15 bred. Altet er nyt, smukt udskåret og malet. Paa den lille Sølvkalf staae Navnene Eddo Jacobi og Cicilia Christians med Aarstallet 1646. Beggene ere 1641 anstrøgne med bibelske Historier i mange Afbelinger, og under hver i plattysk Sprog antegnet, hvo der har bekostet dem. Klokkeren som er støbt 1698, hænger i et Træhuus. De fleste Kirker i Egnen ere for smaae for deres Menigheder; Denne derimod for stor, hvortil Karfagen er at Bimmelsbøll Sogn, som nu ligger til Lygum, tilførn har hørt hertil.

3.) Braderup Sogn (c). Braderup. Braderup Beyrmølle. Uphusum. Hølem 12 Huse. Paa Braderup Mark ere 1764 opbygte 3 Colonist-Huse.

4.) Klip:

(c) Dette Sogn ligger $1\frac{1}{4}$ Mil sønden for Sønder; og udgjør $25\frac{1}{2}$ Plove. Uphusum grændser til Gotteskøg. Beboerne nære sig af Agerdyrkning, samt Heste- og Qvægghandel; thi nogle lade aarligen anseelige Drifter sedt Qvæg afgaae til Hamborg og Lybek. Agerlandet besaaes med Rug, Byg, Havre og Bøghvede. Engbonden til Braderup er mestendeels uinddiget og Geeft, men den som hører til Uphusum og Hølem kaldes Marskland, og staaer under Kogs og Digers Laft. Paa Uphusum Mark er et Stykke Jord, kaldet Kirchhoffstalle, hvor efter Ploven merkes Rudera af Kalk og Steen, hvor en Kirke eller Capel tilforn skal have staaet. Sproget er Dansk, men Prædiken nesten bestandig Tydsk. Ladelund og Braderup skal tilforn have været Annexer til Carlum, hvor Præsten har boet og taget Tienden in natura, men af Ladelund Høe og af Braderup Penge, ligesom Præsten endnu i steden for alle Tiender faaer aarlig 70 Rdlr. under Navn af Løn. Kirken, som har et høyt Taarn og deri et Uhrværk, er indvendig hvelvet, men ellers uden Anseelse og Zirater, undtagen et par gamle Marie-Billeder. Prædikestolen er bygt 1575 og Altertavlen 1676. Kloffen er støbt udi Høsum 1657, da Nicolaus Ratenburg var Sogneprest. Denne Mand døde den 13 Mart. 1667, i sit 82 Alders og 51 Embeds-Nar, pludselig i Kirken. Efter en i Kirken ophængt Tavle har Jasper Hansen i Braderup givet dertil 100 Rdlr, som ere forbrugte til dens nødvendige Reparation. Indkomsterne ere ellers meget faa, og bestaae allene i nogle faa kaldede Kirke-Køer og Kirke-Tiender, som beløbe sig aarlig til omtrent 20 Rdlr. Af Præsterne siden Reformationen vides: 1) Hr. Andreas Petri 1575. 2) Andreas Höyer 1610, kom 1617 til Braderup. 3) Nicolaus Ratenburg 1617 til 1667. 4) Johannes Claudius 1668, 5) Joachim Engel 1669 til 1712. 6) Johan Marquard Hegelund 1711 til 1739. 7) Johannes Oluffen Bagge 1738.

4.) Klirbøll Sogn (d). Klirbøll. Ruckestadt. Kathal 8 G. Vosbøll. Buttersbøll 4 G. Klirbøllhof Herregaard. Bragaard-Herregaard. Flish, et lidet Gods.

5.) Stedefand Sogn (e). Stedefand, 92 Jldsteder. Ste-
 Nr 3 desand

(d) Sognet ligger to smaae Mile fra Tønder. Kirkebyen beles i Sønder- og Nørre-Klirbøll, og har sit Navn deraf at Marken her begynder; thi paa Fresist er Klir (paa Dansk Kleg) det samme som seed. Her har førind været to adelige Gaarde, den ene i Sønder-Klirbøll, kaldet Karharde, som var beboet af Broder Andersen, den anden i Vosbøll eyet af en von der Burg. Derefter tilhørte begge Gaardene Geheimeraad Jensen og endelig Diggreve Sibbers paa Bragaard, i hvis Tid den første afbrændte. Hans Arvinger lode den anden afbryde og besidde endnu Jorderne, som staae for 9 Møve. I Sognet ere tre Skoler, nemlig i Klirbøll, Ruckestadt og Vosbøll. Kirken har i Tveedømmet været indviet til St. Nicolais. I gamle Dage var den et Capell og Inney til Lek, men med Tiden, efter at man har vundet og indtaget mere Land af Søen, er den gjort til en Sognkirke, formodentlig kort for Reformationen; thi efter 1500 er Diget først sat om Gottedkog. Kirken er af Steen, blystakt, og en halv Korskirke. Taarnet er bygt 1619 og Klokkeren deri omstøbt 1700. Her findes et malet og forgyldt Træ-Epitaphium over Sognepræsten Nicolaus Es-march, som døde 1655, i sit 72 Aar og Hustru Anne Lüchts. Paa Alteret staaer Navstallet 1621 og paa Alterklædet Bogstaverne JvA, som skal betyde Jomfrue von Andersen. I Vandløberne 1532 og 1634 har Vandet steget op til Alteret, hvilket til Erindring er antegnet paa et rødt Bret her udi Kirken. I den sidste Oversvømmelse druknede udi Klirbøll 60 Mennesker, og en Nad Huse, som stod imellem Buttersbøll og Klirbøll, blev hendrevet til det Sted, hvor nu Ruckestadt staaer.

(e) Stedefand Bye ligger paa Geesten, dog sca at Marken mod Sønden og Vesten støder derpaa. Den vestre Side af Byen ligger paa en Levning af et gammelt forfaldet Sædige. Vester-Snatebøll ligger ligeledes paa Geesten,
 men

desand Rugmølle. Stedesand Grynsmølle. Vester: Snatebøll 24
 Tidsteder. Trolbøll 7 Tidsteder. Tre enkelte Huse.

6.) Enge

men Trolbøll paa Marfken i Størteverkerfog. I gamle Dage skal i Stedesands Sted kun have staaet et Huus, kaldet Mamens Kroog, men efter flere Huses Opbyggelse, fik Stedet Navn af Oklef (hvis Kirke menes at have staaet paa een af Wersterne i de tilgrændsende Røge, men i en Vandflod er undergaaet) og endelig det nu brugelige Navn Stedesand, maaskee forbi Dyen ligger paa Sanden. Trolbøll siges i gammel Tid at have hedet Troyborg. Før Størteverkerfog 1544 blev inddiget var Trolbøll en Hallig af 10 Huse, hvoraf de 5 i Vandfloden 1634 bleve bortskyllede. Geestlandet her i Sognet, som ikkun er maadeligt, er enten høyt Geeft, som bærer Rug, Voghvæde og noget Havre, eller nedrigt og med Grøfter giennemskaaet Land, som bringer Rug, Byg og Voghvæde. Godset i Stedesand hører deels under Amtet, deels til det forrige Domcapitels Amt, og deels til Kirkebøll: Gaard. De andre to Byer høre alene til Amtet. Ved den østre Side af Stedesand sees fra Norden til Synden Rudera af en tilforn opkastet Skandse. Forbi Dyen løber Søholm: Aae, som kommer fra Enge og flyder ud til Døholm. Imellem Stedesand og de vesten derfor liggende Byer bliver den, særdeles om Efteraaret, befaret med temmelig store Waande. Dens Dybde var tilstrekkelig at bringe de af Vestersøen kommende Wahre ved flade Fartsyer til Stedesand, hvorfra de paa Vogue kunde bringes til Risbstæderne ved Østersøen, til ikke ringe Fordeel for Handelen, og det saa meget des lettere, da Veyene herimellem ere i temmelig god Stand. Aaen, som formedelst høye Waande paa begge Sider er indsluttet med smaae Dæmninger, eller saa kaldede Sommerdiger, er temmelig sikkerlig, skjønt ikke saa meget som før. I Begyndelsen af April Maaned sanges deri ved Trolbøll en Fisk, som man her kaldes Mander, paa Frestisk Aalne, hvilken har stor Liighed med Karpen, og naar den paa samme Maade bliver tillavet, let kan bedrage en ikke alt for fin Tunge. Sproget er Frestisk, og her i Sognet det meest vellydende af alle dette Sprogs Dialecter, dog tales her ogsaa Danfisk og Plattydsk, men prædiktes Hørydsk. Klæbedragten skiller sig

6.) Enge Sogn (f): Enge. Sand. Perrebøll. Spegebøll. Heide. Skardebøll. Søholm. Holshæker. Knorborg. Skapenborg.

fig lidet fra den paa Geesten brugelige, undtagen Fruentimmerets saa kaldede *Winckelmünze*, som dog nu begynder at gaae af Moden. Begge Møllerne ved Stedefand laas tilforn under Dorncapitels Amtet. Kirken er bygt 1742, og er en temmelig stærk og smuk Bygning, dog uden Taarn. I Klokkehuset hænge tvende Klokker, paa den store læses: Na Gades boert 1462. Anna bin ick geheten, dat Karspel Stedefand hebben mi laten geten. Paa den mindre: Hans Petersen ut Stedefand hefft disse Klock verehrt 1656. Altertavlen af Willedhugger:Arbeide er givet 1639. Paa Alteret staae 4 Messing-Lyestænger, givne 1682 af Richard Brodersen, Herlich Richarts, Peter Nissen og Margareta Ketels. Prædikestolen er 1647 befestet af Hans Petersen. Han og hans tvende Brødre, Smede i Stedefand, have og her et Epitaphium opsat 1667, og tillige med Prædikestolen forfærdiget af Willedhugger Johan Schnitger. Et andet Epitaphium over Hans Jebben, Borgemeester i Flensborg, fød i Stedefand 1663, død 1740, som 1731 skienkede $\frac{1}{2}$ Demat England og $\frac{1}{2}$ Ugør Geestland til Degnetienesten. Mellem begge disse Epitaphier hænger et stort Crucifix. Ved begge Sider af Alteret hænger en Sognepræsts Willede, nemlig Hærfrederich Jebbens, som døde 1701 og Hr. Thomsens. I Stedefand holdes bestandig Skole, men udi de tvende andre Byer kun om Vinteren. Morten Mømsen, en bemidlet Farver som døde 1729, legerede 200 Rdlr. til fattige Børns Underviisning i Christendommen, samt 113 Roder Land til Degnetienesten for et fattig Børns frie Skolegang. Hans Søster Hanny Mommens har og skienket 50 Rdlr. til samme Brug og 50 Rdlr. til Kirfens Reparation.

- (f) Dette Sogn udgør den yderste Grændse af Kierherred og Sønder: Amt mod Østen og Sønden. Mod Østen grændser det til Hacksted Sogn i Flensborg Amt, og mod Sønden til Landskabet Vredsted, hvorfra det afskilles ved Søholm: Aae. Efter en gammel Sagn skal Klintum og Stadum i Læck Sogn, være de først beboede Steder i Egnen paa denne Side Aaen, og Klintum

penborg. Aekern. Bling. Maade. Lund. Klingenberg. Wom-
menberg. Degele, hvor Præstegaarden er. Langenberg. Langen-
berg = Mølle.

7.) Let

Klintum have havt sin Eng, der hvor Enge Sogns Marker nu ere. Langenberg, som mod Norden skiller imellem dette og Let Sogn, har Navn af sin Længde, som strekker sig til over en halv Miil. Overfladen af dette Bierg bestaaer af let Sandstøv, men man behøver ikke at grave dybt, før end man kommer til en dyb og fast Leerbond, hvori findes visse Mineraller, saasom Ofker, og en tung glindsende, maaskee erkhaltig, Steen. Af Sohholm Bye har Sohholm = Aae sit Navn, som da den ikke er forsynet med Sommerdiger, ofte træder ud af sin Canal, og sætter de omliggende Lande under Vand. Den er meget fiskeriig, og giver Giedder, Aborrer, Karudfer, samt paa sine Lيدر en stor Mængde Brasen, Alander og Aal; men enhver kan betiene sig deraf efter sit eget Behag. Over Aaen ere for Rejsende tvende Broer, ved Sohholm og Stedefand, den eene mell m Tønder Amt og Bredsted, den anden mellem Tønder og Husum. Alle Sognets Byer og enkelte Huse ligge meest i en lige Linie og strekke sig vel 1 Miil fra Vesten til Østen. Fra gamle Lيدر af har hver Mand sin Mark for sig selv, og sit Huus paa sin egen Grund, undtagen i Sohholm, Holkacker og Knorborg, hvor Husene staae sammen og Jordene ligge imellem hverandre. Samtlige Husene staae paa Gæsten, hvor og Bønderne have deres meste Jorde, dog have de og for den største Deel noget Marskland; men Heide, Holkacker og Knorborg, have intet, uden hvad de kunne have tilkiøbt sig i fremmede Røge. Gæstlandet falder enten alt for høyt mod Norden, er sandigt og i hele Sommeren lidet frugtbart; eller alt for nedrigt imod Sønden og ud ind Aaen, saa at der maa drages finale Grøfter imellem Agrene, om de skulle holdes tørre. Sohholm har meest saadanne nedrige Marker, hvorved de i vands Aar staae fare for at miste al deres Sæd. Det bedste Agerland ligger til Holkacker, og bestaaer af en leerig sandblandet Bond. Agrene hvile her i 3 Aar, hvorpaa de gødes og i 3 Aar pløyes og besaaes, de høye Agre først med Voghvede, og de nedrige med Byg, men de to sølgende

gende Aar med Byg eller Rug. Nogle have vel gjort Forsøg med Graas havre, Kartuffer, Hør og rød hollandsk Kvever, men uden synderlig Nytte. Marsklandet ligger for det meste i den Sognet tilhørende Engbølling- eller Enger-Rog. Det hænger ved den søndre Ende sammen med Geestcu og strekker sig lige til Søholm Aae. Hvad enhver deraf eyer er ligesaa bredt som hans Geestland, men formedelt Naens Krummelser af ulige Længde, have nogle 16 til 20, nogle 8 til 12, andre ifkun 3 til 4 Demater. Enhver derforuden, som har Naad dertil, tilforhandler sig efterhaanden nogle Demater Marskland i Støtvevker, Kleister, og flere fremmede Røge, og bruge dem deels til Havresæd, deels til Græsning, deels til Høbiering. Men fordi de ligge sidt, og ofte besværes af Vandet, kunne de ikke, som andet Marskland, saaes med Koesæd, Hvede, Byg, Bønner og Erter. De Formuende pleje aarlig at græsse og fede noget Hornkvæg, som de sælge om Høsten. Af Vilde falder her allene nogle Harer, Ræve, Agerhøns, Svaner, Bildgies, Bildænder og flere slags Fugle. Af Skoven, som her i forrige Tider haver været, sees endnu Spor, men ellers er det meget rart at see et enkelt Træ, end ikke i Haverne og ved Husene. Folket er ikke heller for at plante dem, og tage sig i Almindelighed intet til, som de ikke strax kan have Fordeel af. I Mangel af Træ, behjelper man sig til Ildedebbrand med Tørv, de som ikke selv have Moser at grave i, maae med Bekostning, Tidespilde og andre Vanskeligheder hente dem vel 1 til 1½ Mill borte. Næsten hvert Huus forfærdiger, i sær om Vinteren, blaaestribede Dolstere, her kaldede Betbühren, som de i stor Mængde sælge til omliggende Stæder, forneimelig Tønder. Derforuden giøre de Foer-Lærret, Sæffe og noget stribet uldent Tøy. Hørret tage de fra Flensborg, Kiønt den gierne kunde vore hjemme hos dem selv, hvilket vilde være dem en ulige større Fordeel. Sognets Bønder ere enten Kongelige eller Adelige; Hine høre enten til Tønder-Amt eller de forrige Domcapitels Fogderier Stebsand og Børsum, eller til det forrige Morkirken-Amt, eller til Kammergodset Fru Mettesland; Disse enten til Fresenhagen, eller til Lytgenhorn, eller Allrbøllgaard og Bragaard. Dog ere de meest Friebønder og giøre intet Hoverie. Snellom sig selv tale de gammel Friesk, undtagen de i Hølsacker, hvis Sprog er Dansk, dog forrettes Gudstienesten paa Tydsk. Efter gammel

7.) Lef Sogn (g). Lef. Bultsbøll. Agterup, med en Beyrsmølle paa Lütgenhorn's og en anden paa Fresenhagens Grund. Sprækebøll.

gammel Beretning skal saavel her, som i Stedesand, have været en Kirke før end 1350. Hvad Helgen den har været indviet til, vides nu ikke, dog findes her endnu St. Jørgens Willede til Hest, og den store Christoffer. Kirken er uden Taarn, og repareret i Aaret 1758. Herregaarden Fresenhagen har vel nogle Stolestader deri, men pleyer dog gemæntlig at søge Lef Kirke. Her findes en Liggsteen over en Fru von der Wisch, som 1675 har givet Sølvkalken til Kirken. Ser Lysestager ere efterhaanden givne af adskillige i Menigheden. Af tvende Alterklæder er det ene gammelt, det andet givet 1749 af Borgmester Matthias Tychsen udi Tønder. Paa Prædikestolen sees Aarstallet 1598. Klokkeren er støbt 1631 da Wolf Blome var Amtmand, og Andreas Knisner Sognepræst. Denne Mand var først Capellan udi Lef i 10 Aar, stod siden her i Menigheden udi 57 Aar, og døde 1645 i sit 95 Aar. I Kirken er et Epitaphium over Præsten Lorentz Nicolai og et over Præsten Lorentz Carstens, hvis Portrait her og findes. Foruden Degnen, som tillige forestaaer Skolen i Kirkebyen, ere i de andre Byer 5 Skoleholdere, som betales om Vintereir for at læse for Ungdommen. Af Præsterne siden Reformationen vides: 1) N. N. 2) Andreas Knisner, døde 1645. 3) Hr. Paul, 1645 til 1661. 4) Hr. Lorentz Nicolai til 1698. 5) Hr. Lorentz Carstens til 1746. 6) Hr. C. Carstens fra 1747, som 1768 har meddeelt en meget god Beskrivelse over sit Sogns Beskaffenhed.

(g) Kirkebyen skal i gamle Dage have været en Stad, og have en Havn; her er endnu en liden Landtold. Der bliver og endnu aarlig holdet to Kram- og Qvæg-Markeder, det første to Dage for Christi Himmelfart, det andet to Dage efter Michaelis. Fra Fastetiden til Himmelfarts Dag, og fra Michaelis til Advent holdes hver Tirsdag Heste-Qvæg-Svin- og Korn-Market. Sønden forbi Byen flyder Lef-Aae, som udspringer i Medelby Sogn og falder 2 Mile vesten for Lef ud i Søen. Midt i denne Aae har fordm staaet en Herregaard eller et Slot, kaldet Lefhus, hvis Ruider endnu ere tilsynne.

Lebøll. Sandacker. Stadum. Klintum. Øster-Snatebøll. Lytgenhorn Herregaard. Fresenhagen Herregaard. Gaarde Herregaard. Hogelund Herregaard. Bulsbøll Gods. Seewang i Huus. Kalslund i H. Mylensvadt i H. Brull i H. Frey-enwill i H. Skottenborg i H. Kørtsmark i H. Smørholm i H. Rokkedal i H. Skaphus eller Berg i H. 3 Colonisthuse, hvoraf de to ere Norden og det eene Sonden for Lef. Ved Lef Bye ere fire Møller, nemlig en ottekantet Brynmølle, en Vandmølle paa Klipbølls Grund, en Beyr og en Stampe-Mølle, begge paa Amtets Grund.

8.) Karlum Sogn (h). Karlum 23 Gaarde. Tinningsted 18 G. Fluh i H. Lergaard 4 G. Kempen i G.

S 2

9.) Lades

tilsyne. Agerlandet er for største Deel sandigt, men her og der en Fod under Sandet leerigt. Engene ere overalt af saa kaldet dansk Grøde. Agerne tilsaes med Rug, Byg, Boghvede, og paa saa Steder med Havre. Norden for Aen tales Dansk, og Sonden for Frisisk, men Prædiken holdes paa Tydsk i den af store Kvaderstene opbygte og med Blye takte Kirke, som har et temmeligt Taarn, og nu staaer midt i Byen; skønt den i meget gamle Tider skal have staaet allervejst dert.

- (h) Sognet menes at have sit Navn af de mange Kier og Moser, som findes paa Marken, hvoraf ogsaa hele Herredet kaldes Kier-Herred. Dog maaskee det kan og have sit Navn af en vis Karl, som først kan have bebygget Engene, og maaskee ligger begravet i Karlumhøys paa Øens Mark. Ladelund og Draderup Sogner have forðum været Annexer hertil, hvorom tilførn er talt. Vor berømte Statsraad og Professor Andreas Höyer er fød her i Karlum, hvor hans Fader Johan Höyer var Præst. Af Karlum høre 2 Gaarde til det forrige Domcapitels Amt, 4 til Lytgenhorn, 1 til Klipbøllgaard og 16 til Amtet; Af Tinningsted 1 til Hospitalet i Flensborg, 1 til Klipbøllgaard og 16 til Amtet. Fluh tilhører og Flensborg Hospital og hele

9.) Ladelund Sogn (i). Ladelund 25 G. 28 H. Bramsted-
lund 3 G. Bramsted 13 G. Boversted 7 G. 2 H. Vestre 24 G.
16 H.

hele Sognet udgjør omtrent 18 Møve. I forrige Tider har ved Løgaard været en Vandmølle, som nu er afbrudt. Paa Landvejen fra Lønder til Løf, ved Løgaard er en Broe, som underholdes af hele Herredet. Ngerlandet er Gæst, af middelmaadig Godhed, og bærer Rug, Byg, Voghvede og noget Havre, men en stor Deel af Markerne bestaaer af Moser og Heder. Sonden for Karlum Bye, hos Landvejen, har i de catholske Tider staaet et Capell, kaldet Jesu Blüthlein, hvoraf endnu findes Ruderne. Nær derved paa Præstens A er er for mange Aar siden opløyet en gul Mønt af en Dansk Krones Størrelse, hvilken Præsten for 4 Rdr. købte af Fjenderen. Her tales Dansk, men prædikes velovis Dansk og Tydsk, dog holdes Sungen altid paa det sidstbemeldte Sprog. Kirken ligger for sig selv paa Marken, omtrent 600 Skridt sydvest fra Byen, hvor og Præsten boer. Man har en uvis Tradition, som siger at Karlum Kirke i ældgamle Tider har været den yderste Kirke paa det faste Land, og at Havet da har gaaet ind til Grændserne paa dette Sogn. Den nu værende Bygning er af Muursteen, blytakt og foruden Taarn. Altertavlen er af Egetræ, smukt malet, og 1661 befestet af Herredsfoged Peter Sønniksen af Løgaard. Paa Alteret staae fire Messing-Lysetager, hvoraf de to ere 1654 forærede af Peter Petersen i Timmingstede. Prædikestolen er af 1578 og ikke smuk. I Choret er et smukt malet Epitaphium over Sognepresten Andreas Höyer og Familie. I Kirken findes fire store Malerier, Christi Fødsel, hans Biergprædiken, Lidelsen og den yderste Dom. Under der første staaer en Mand og Kone affjildrede med Indskrift: Zu Gottes ehre hat diese vier Taffelen setzen lassen Johan Höyer Rathsherr und Agatha Höyers in Copenhagen 1670. Paa Kirkegaarden ligger en Liigsteen over Carl Petersen i Løgaard, som 1648 paa Humtrup Kirkegaard blev med en Kniv ihjelstøkket af Andreas Benzen i Kragbøll, da han vilde forsvare sin Morbroder. Morderen blev en grebet sørend 7 Aar derefter. Af Præsterne vides kun følgende: 1) Christian Nicolai 1578. 2) Andreas Höyer, døde 1666. 3) Hr. Claus Hinrich Claussen 1754.

16 H. Samt 6 Colonisthuse, hvoraf 4 ligge paa Ladelunds, 1 paa Bramstedlunds og 1 paa Bramsted's Mark.

10.) Medelby Sogn (k). Medelbye. Holt. Vestby. Østerby. Jarlund. Borlund 2 hele, 2 halve Gaarde. Åbro. Begelshuus.

§ 3

(i) Ladelund, Bramstedlund, Bramsted ere Kongelige, ligeledes Vestre undtagen to Gaarde som høre til Lyngenhorn. Boversted derimod staaer under Klirbøllgaard, skjønt Tønderne ey ere livegne, men frie Fæstebønder. I Boversted Bye skal tilforn have staaet en nu afbrudt Herregaard. Her tales Dansk, men prædikes Tysk, undtagen inellemstunder paa Dansk for gamle Folk, og dem som ey forstaae Tysk. Sacramenterne forrettes altid paa Tysk, i hvilket Sprog her og synges. Catechisationen skeer derimod snart paa Dansk og snart paa Tysk, ligesom det af Ungdommen best kan fattes. Kirken er efter et gammelt Documents Sigende opbyggt 1404, og skal for end den Tid have været et Capell. Den er uden Taarn og andre Merkværdigheder. Præsternes Navne siden Reformationen ere følgende: 1) Petrus Johannis. 2) Johannes Klincker. 3) Petrus Kohlstorp. 4) Carsten Andræ. 5) Christian Lundius. 6) Georg Marci. 7) Christian Höyer. 8) Carl Höyer, forriges Søn. 9) Christian Höyer, forriges Søn. 10) Philipp Ernst Lundius.

(k) Dette Sogn er omtrent een Miil lang og bred, samt det yderste i Rierherred mod Flensborg. I Borlund skal tilforn have staaet en Herregaard. Ved Striksand findes endnu Støder af et catholsk Capell, som nu er afbrudt, og deraf Kirken forøget med et Vaabenhuus. I hver af Byerne holdes Skole om Vinteren, men i Medelbye læser Degnen ogsaa fra Paaske til St. Hans Dag. I dette Sogn er den berømte helmstadske Theolog, Dr. Georgius Calixtus fød, hvor hans Fader Peder Kalleken var Sognepræst. Kirken er byat af utilflugne Kampestenene, følgelig uanseelig og derhos brystsældig. Paa dens vestre Ende er opsat et Taarn af Tavleverk, der vel ligesom Kirken er blytact, men meget svagt. Paa dets Fløj staaer Årstallet 1651. Åltertavlen er opsat 1630. Paa Prædikestolen læses endeeft bibelske

huus. Hørsbef. Striksand. I Aaret 1764 bleve her i Sognet bygte 12 Colonisthuse.

VI. Widing-Herred.

Dette Herreds rette og gamle Navn er Hørsbøll: rettere Hørsby: eller Hørsbyherred, som det heder i Kong WALDEMAR II. Jordebog 1231. af det deri liggende Sogn Hørsby, som nu skrives Hørsbøll. Udi Herreds-Seglet bruges og en Hest ellers Hørs til Baaben. Naar dette gamle og ægte Navn er blevet fortrængt af det nye, Widing-Herred, veed man ikke, ikke heller Anledningen til dette Navn. Dog maa man ey forblande det med Hvidingherred i Hadersleb-Amt. Herredet er en liden Streg Land hos Vesterhavet, hvis Længde fra Norden til Sønden er noget mere end een Miil, og Bredden fra Osten til Westen imod $\frac{1}{4}$ Miil. Mod Norden grændser det til Friderichs- og Nye-Rutebølls-Kog samt Floden Hvidaae; mod Osten til Gotteskog og Gotteskogs-Søe; mod Sønden til gamle og nye Christian-Albrechts-Kog, og mod Westen til Vesterføen. Det var fordum en De og af større Omkreds end nu, men derimod kun forsynet med et nedrigt Dige mod smaae Oversvømmelser. I Aarene 1562 til 1566 blev det formedelst nye Gotteskogs Inddigning allerførst giort landsfast, saa at Søen ikke mere kunde gaae imellem dette og

bibelske Sprog paa Plattydsk, og neden paa Foden dette Chronobistichon: PræstIDe Petrazo sonet aC pastore CaLIXto, hIC te fVggestVs faC ple ChrIste DIV. Anno 1581. C. P. A. K. P. P. C. I Kirken findes et stort Træ-Crucifix, et Mariebillede og endeel forældede, tildeels ubekjendte, Helgenes Billeder. Saa er her og endnu en Bør, hvorpaa man udi Pavedommet har baaret Præsten om paa Marken i Procession for at velsigne Kornet. Her sees og endnu en Steen-Urne, som en Døbesteen, hvori Bierandet tilforn har staaet. Sproget er her i Sognet Dansk.

og Bofingherred; men endnu mere da Brunsodder-Rog 1615 og lille Emmelsbøll-Rog 1618 (andre fige 1592) bleve inddigede. Herredstinget holdes om Foraaret og Høsten efter den nordstrandſke Landret. Jordbonden er i Almindelighed temmelig god, dog ikke nær ſaa frugtbar, ſom enten næſtgrændſende Chriſtian-Albrechts-Rog eller andre Marſklænde, ja mange Steder en engang ſaa god ſom got Geeſtland, hvorfore man og her finder flere Fattige end andenſteds. Landet har og koſtbare Diger at underholde, i ſær imod Veſtersøen, dog ikke ſaa høje ſom udi Enderſted. Uddiget allene er 3045 Roder langt. Hvert attende Aar blive Sognene udi dette Herred anviiſte et andet Stykke af Digerne at vedligeholde. Men de tvende til Herredet hørende Roge Brunsodder- og lille Emmelsbøll-Rog, beholde ſtedſe deres egen Andeel, og have i Forhold ikke ſaa stort et Stykke at vedligeholde, ſom det øvrige af Herredet. Sielden gaaer der noget Aar forbi, at der jø behøves anſeelige Reparationer paa Digerne, ſom i ſær af det stærke anfaldende Iisbrud lide megen Skade. Paa Berſterne nær ved Huſene ſaaes her meget Sennep. Alle Jorder her i Herredet deles i 4 Klaffer. Af den første Klaffe ſvares aarlig for hvert Demat 1 Rdt. 4 ſ. af den anden 39 ſ. af den tredie 26 ſ. og af den fierde ikkun 13 ſ. Lybſk. Men af hvert Demat i Brunsodder- lille Emmelsbøll- og Gottes-Rog, ſvares 24 ſ. mere for hver Klaffe i Forhold af det lidet Dige, de have at underholde. Herredet, undtagen de nu nævnte Roge, udgior 9587 Demater; Gottesfog, for ſaa vidt den hører her til Herredet 3322 Demater; Brunsodder-Rog, ſom har det beſte Land i hele Herredet 571 Demater, og endelig lille Emmelsbøll-Rog 488 Demater. Alle Rogene have kun 661 Roder Dige, men det øvrige af Herredet 2384 Roder at vedligeholde. I Gottesfog er paa Landet allene en tynd Fure Marſkland, hvorunder findes den ſaa kaldede Bindekliſ, ſom ſkal beſtaaе af en død og ufrugtbar Jord.

Fordi

For di der i Gottesfog ere nogle ferske Søer og Strømme, saa leve, fornemmelig i Adventoft og Nykirke Sogn, mange af Fiskerie, samt af at samle Rør, som bruges til at tække med og at brænde, hvilket dog tager aarlig af, sad at Iidebranden bliver hvert Aar dyrere. Herredet var 1240 dobbelt saa stort som nu, og har efter den Tid mistet mange Sogne, fornemmelig ud imod Bestersøen. 1314 gav Kong ERIK MENDVED en Befaling til dem af Horsbsherred, at de skulde gjøre en nye Dam imellem Gaarden paa Sirlessen og Sigelsboos, efter som enhvers egen Dam strekker sig derpaa, under 40 Marks Straf; Item at det Marked, som de hidindtil havde holdet i Nykerby (Nykirke) skulde holdes paa Dammen hver Løverdag, og at der skulde holdes tre Ting; et ved Enden paa Dammen, det andet i Siksboos, det tredje paa den anden Ende af Dammen, paa den venstre Side, hver Løverdag; Horsby-Ting skulde hver siette Dag holdes midt paa Dammen; De udi Bokingsherred, som vare pligtige at hielpe til samme Dams Istandsættelse, skulde arbeide dertil, ligesom de gjorde til Nydam, under Straf af 40 Mark Penninge, paa det at der kunde være frie Førsel igiennem Kongens Lande, som Hvitfeld fortæller p. 376. 1359 die b. Ansgarii Episcopi have Consules ceteriqve meliores Horsbyhæreth inhabitantes, totaqve Communitas ibidem ved Eed forpligtet sig og sine Esierkommere til at tiene Kong WALDEMAR og hans Arvinger, samt adlyde hans Staller Walde-mar Zappi eller hvem Kongen vilde sætte dem til Staller. Udi den store Vandflod 1615 den 1 December, blev en Kirke i Widingsherret, samt 5 Beyrmøller af Vandet bortdrevne og 168 Mennesker druknede. Herredet har 3 Lehnsfogder og bestaaer af følgende 6 Kirkesogne:

1.) Emmelsbøll Sogn (a). Emmelsbøll. Tostum. Sait.
Ebbøll. Marf. Rotsbøll. Brevelsbøll i Gottesfog. 5 Huse i
Gottes-

(a) Dette Sogn, som ogsaa undertiden kaldes Emmersbøll, er det sydligste i Herredet og stöder mod Vesten til Havet, mod Norden til Hørsbøll og Nykirke Sogner, mod Osten til Gottesfog, og mod Sønden deels til gamle og nye Christian-Albrechts Rog, deels til det endnu uinddagede Forland mellem Galmshøll og Sønderdige, hvorved for nogle Aar siden en ikke ubetydelig liden Søehavn er gldrt da den nye Sluse blev indlagt. Jorden er Marf og kleigl, i sig selv mestendeels frugtbar, naar den bliver vel dyrket og gødet, og ikke for meget udsuet. De tvende første Byer ere maadelig store, de øvrige bestaae kun af 4 eller 5 Huse. De til dette Sogn hørende Diger ere: 1) Sanddiget mod Vestersøen, som aarlig med store Befrustninger maa vedligeholdes, dog har Vandet ofte brudt ind og overskyllet ey alene Bidtingherred, men og Gottesfog. Den sidste for dette Sogn skadelige Flod var 1721. 2) Hødbøll-Dige, skiller Gottesfog fra det øvrige af Herredet. 3) Middel-Lille-Rogs-Dige imellem Lille-Emmelsbøll-Rog og et Stykke af Gottesfog. 4) Mølle-Dige og 5) Øster-Dige mellem Lille-Emmelsbøll-Rog og Herredet. 6) Synder-Gottesfogs-Dige mellem Gottes- og gamle Christian-Albrechts-Rog. 7) Lille-Rogs-Dige, mellem Lille-Emmelsbøll-Rog og nye Christian-Albrechts-Rog. 8) Synderdige, mellem Herredet og det for omtalte uinddagede Forland. I de fleste Plove, som dette Sogn indeholder, befinde sig adskillige Participanter, som contribuere efter det Tal af Demater, som de besidde. I Emmelsbøll er en Kroe, som forpagtes bort paa visse Aar. Vandledningen, som fører Vandet fra Gottesfog igiennem dette Sogn indtil Synderdige og den der anlagte Sluse, har forvoldet at 9 Broer ere giorte, hvilke ere bygte og vedligeholdes paa Rogs-Befrustning. Hovedskolen i Emmelsbøll forestaaes af Degnen, men de øvrige tre, som med Amtmandens og Provstens Tilladelse for Børens Længde ere anlagte i Tostum, paa Hødbøll-Dige og Synder-Gottesfogs-Dige ere allene Vinter-Skoler. Det herskende Sprog er det Frieske, men det Lydske

Gottesfog. I alt bestaaer hele Sognet af 212 store og smaae Huse, og udgjør $38\frac{1}{2}$ Plove, hvor Plov beregnet til 72 Demater 130 Noeder Land. Desuden Toftum Gods 5 Plove, og 2 Beyrmøller.

2.) Hørsbøll Sogn (b). Gammel-Hørsbøll. Nye-Hørsbøll. Didersbøll. Gaarde. Kleid-Ende. Toft-Ende. Bang. Bang Brynmølle. Diffhusum. Benninghusum. Hundverthusum. Sydfeddersbøll.

3.) Klansbøll Sogn (c). Vester-Klansbøll. Øster-Klansbøll. Syderhorn. Bombøll. Nordhorn. Burg. I alt 68 H.

4.) No=

Tydske bruges bestandig i Skolen og Kirken. Kirken er 1768 formedelst Brystfældighed afbrudt og fra Grunden nye opbyggt. At den gamle Kirke har været byggt før end Reformationen, sluttet af de deri fundne Helgenbilleder. Kloffen er omstøbt 1728. Kirkens aarlige Indkomst er 97 Mark og 9 Skilling Lybsk.

(b) Dette Sogn, som tilforn heed Hørsby, har givet hele Herredet sit gamle Navn, og grændser til Vesterhavet. Byerne bestaae kun af 4 til 5 Huse. Kirken er fra de catholske Tider, og har formodentlig havt Navn af St. Sebastian. Paa Altertavlen, som er gammel og forfalden, staaer bemeldte Helgenbillede, saaledes som han bliver giennemskudt med Pile. I midten sees Maria at blive kronet i Himmelen og ved høyre Side staaer Paven med et Sverd og en Nøgel. Over en af Kirkebærrene findes et elendigt Malerie, forestillende Opstandelsen og Dommen, samt Dievelen førende paa en Karre en gammel Kierling, med et Glas for Munden og en Kanne i Haanden, til Helvede. Bygningen er kun maadelig men yttret med et lidet Taarn som for nogle og fyretretyve Aar siden af nyt er opbyggt. Sproget er her Friesisk.

(c) Sognet grændser mod Vesten til Havet, og bliver beskyttet ved et Hvardige. Her er det ordentlige Færgested og den nærmeste Vey over Vandet fra det faste Land til Den Sildt. Vinteren over ligger Færgen stille, men fra Petri til Novtensdag

4.) Rodenæs Sogn (d). Dreisprung eller Brunsodde 3 H. Dam 4 H. Ripbøll 6 H. Syder-Ripbøll 4 H. Oldrup 10 Huse. Sneedige 5 H. Nydorp 18 H. Zevelum 5 H. Uphusum 21 H. Nicksbøll 10 Huse. Markhuse 9 H. Nord-Dige 35 H. Nogle Huse i Friderichsfog. Mettenwarff 1 Gaard. Sibbershusum 1 G. Krumbhusum 1 G. Sieltoft 1 G. En Beyrmølle.

5.) Nykirke Sogn (e). Hornborg. Bever. Syderdige. Store-Hasbøll. Lille-Hasbøll. Syder-Bevertoft. Bevertoft.
Et 2 Bevertoft.

tenddag gaaer den bestandig frem og tilbage. Kirken og Præstegaarden ligger i Vester-Klanbøll, og i Øster-Klanbøll er et Vertshus for Rejsende. Kirken er som Menigheden, gandske liden, og har ved den syndre Side et Klokketæppe med en liden Klokke.

(d) Jordbonden i dette Sogn er deels god og seer, deels ikkun middelmaadig og slet. De faa Huse i Nicksbøll ere en overbleven Levning af det i Vandfloden 1634 undergangne Kirkesogn af samme Navn. I dette Sogn ligger Brunsodder, Rog, som 1511 fuldkommen er blevet indtaget til Sognets østre Side. Kirken er af en gammelbygning, og fra de catolske Tider. Den indeholder intet mærkværdigt, undtagen Fonten, som før har staaet i Nicksbøll Kirke, som unbergik i den store Vandflod 1634. For omtrent 20 Aar siden har forrige Raadmand her i Sognet, Lytge Edleffen, i sit Testament givet en Capital af 900 Mark Lybsk til Sognets Fattige, og 100 Mark Lybsk til Kirken, som efter Testators Wille fornemmelig skulde anvendes til Alterets Udpyntning. De paa Nord-Dige opbygte Huse, blive for det meste beboede af Daglønnere.

(e) Dette Sogn ligger egentlig i Gottesfog og har sit Navn af Kirken, som vel er den ældste i Gottesfog, men dog den yngste i Herredet, da den kun skal være et par hundrede Aar gammel. Men at Sognet allerede 1314 har haft dette Navn, seer af den i Herredets almindelige Beskrivelse anførte kongelige Befaling, at det tilforn i Nykerby holdte Marked skulde forflyttes til Dammen. Imellem Hundesgaard og Hatzerbøllhallig ligger en ferst

Søe,

Bevertoft: Siil. Fegetast. Horn. Nordost: dige. Hyltoft. Hærboell: Hallig. Bundesgaard. Osbusum. Østerdige. Frersboell i Huus. Nydam i H. begge i gamle Hørsboell: Herredskog. Nisenhof i H. i Brunsodderfog. Segelsboell i H. Feddersboell i H. Damhusum i H. Groshallig i H. Nordmark i H. alle i Gottesfog. Fegetast Beyrmølle.

6.) Aventoft Sogn (f). Aventoft. Rosenkrands. Hunsgerborg. Fiskerhusene. Nogle enkelte Huse og Gaarde i Rutesboellerfog.

Øse, som har sit Udlob til Hoved: Vandledningen fra Gottesfog. Foruden Hovedskolen ved Kirken, som underholdes af hele Sognet, ere her tvende mindre Skoler, den ene oprettet af Deboerne i Store: og Lille Hærboell, den anden af dem i Horn, Nordostdige og Bevertoft: Siil. Et Stykke Vesten fra Kirken staaer i Herredet et Huus, som pleier at kaldes Capellet, og i de catholske Tider skal være blevet brugt til Capell eller Kirke, da der paa det Sted, hvor Kirken nu staaer, skal have været et Fangehuus. Kirken har et lidet Taaen, men er ellers uden Zirater.

(f) Dette Sogn grændser til Hvidaae, samt Høyer: og Lønder: Herreder. Det ligger i den saa kaldte Herskabelige Gottesfog, noget fra det gamle Dige, som skiller Grevskabet Schackenborg og Gottesfog fra hverandre. Rosenkrands Bøe, hvortil er en Skole, ligger omtrent i Miil fra Kirkebyen ved Rutesboell. En halv Miil Vesten fra Aventoft ligg tet ved hinanden 4 Broer, hvilke man kalder Luffet (die Vorladen) for Gottesfog, hvoraf den største har tvende store Døre paa hver Side, som kunne luffes op og i, og have den Nytte, at Vandet af Gottesfog kan derigiennem udløbe og Herredets Indvaanere segle til Staden. Grunden til Aventoft er Gæst, men til Rosenkrands godt Marskland. Indvaanernes Hovednæring er Fiskeriet i Øer og Strømme, samt Haandarbeide ved Diger og Dæmninger, naar de om Vinteren tage Skæde af høye Bænde og Stormvinde. I Kirkebyen holdes Skole af Degnen. Kirken er kun lidet og fuldet, men temmelig smuk og vel vedligeholdt. Den er anlagt paa en høj Bakke, og formodes at

bøllerfog. Frismark-Gods. Foggebøll-Gods. I alt 70 Huse, samt en Vandmølle.

VII. Bøking-Herred.

Dette Navn skrives og i gamle Skrifter Bøgingherred, men paa plattysk Bøkingharde. Nogle kalde det ogsaa Mohrharde af det derudi liggende Risum-Mohr, med hvilket Navn i sær de 4 Geest-Sogne, Nybøll, Deesbøll, Lindholm og Risum kaldes, af Aarsag fordi her i Jordbonden findes endeel Mohr eller Mose. Herredet har tilførn været en Øe, og omgivet med et lavt Dige. Siden er det ved et Dige sammensøyet med Klipbøll, og i Aarene 1562 til 1564 gjort landfast med Widing-Herred: Det hænger ikke sammen, men adskillige Deele deraf skilles formedelst de mellemliggende octroyerede Koge fra de øvrige, hvorfor man ikke heller kan bestemme dets Længde og Brede. Det ligger i Nord og Nordvest fra Bredsted, og Vesten for Kirkerred. Den Krig som Indbyggerne førte med Kong WALDEMAR IV. er bekiendt nok af Hvitfeld og andre Skribenter. Jorden er meget frugtbar paa Rug, Hvede, Byg og andre Producter, og bestaaer af Geest og Marskland. Geesten bestaaer af de fire ovennævnte Sogne, og kaldes ogsaa Kornfog, fordi den stedse bliver besaaet og staaer under Digebaandet. Marsklandet har tilførn været Øer, hvorpaa nu findes de 3 Kirker: Faretøst, Dagebøll og

Et 3

Galmsbøll.

at være bygt ved Inddigningen af Gottesfog, efterdi Aarstallet 1568 fandtes paa den gamle Prædikestøel, som 1768 blev afbrudt og en anden forfærdiget i Steden. Her findes endnu St. Georgii Billede til Hest, hvoraf man slutter, at Kirken i Davedømmet har været indviet til denne Helgen, og baaert Navn efter ham. Her sees og et Epitaphium over forrige fyrstelige Landsfoged Jacob Preuss, som boede paa Foggebøll.

Galmbsbøll. Zerrenkøg, som bestaaer af 1635 Demater meget sidd liggende Land, bruges til Eng, og har hverken Dige eller Vandledning at vedligeholde. Den er ubeboet, og dens Jordbond bestaaer til deels af en sandig Jord, som undertiden har en Skorpe af Mose- eller Kley-Jord. Den hører til Bøking-Herred, ligger synden for Maasbøll og Risum, bliver mange steder giennemskåret af Botstøtter-Søe, og oversvømmes ved heftige Regne og vaade Sommer. Om Efterhøsten og Vinteren staaer hele Kogen under Vand, og seer da ud som en Søe. Juddigelsen af denne Kog, som tilforn førte Navn af nye Maasbøller-Kog, blev 1640 fuldendet. Waygaard-Kog ligger østen for Botstøt-Kog og Blumen-Kog, og staaer under Herredet, nogle faae Jorder undtagne, som umiddelbar staae under Ober-Netten. Ligeledes hører den største Deel af Kohlendammer-Kog her til Herredet. Denne Kog deles i den gamle og nye; hvoraf hiin indeholder 4804 Demater 18 $\frac{1}{2}$ Roder, og denne 395 Demater 119 $\frac{1}{2}$ Roder. Af Gotteskøg hører her til Herredet et Stykke af 2964 $\frac{1}{2}$ Demater. Jordum hørte og 312 Demater af Størteverker- eller Evollbøller-Kog her til Herredet, men dette Stykke Land blev 1745 udslettet af Herredets Jordebog, og har siden staaet under Kierherred, tilligemed det øvrige af Kogen. I ældgamle Tider, og i sær 1240 var dette Herred dobbelt saa stort som nu, men er ved Vandfloder og Oversvømmelser meget formindsket. For nærværende Tid bestaaer det af følgende 7 Kirkesogne:

1.) Nybøll Sogn (a). Nybøll. Langstoft. Snyderende. Nogle Huse i Gotteskøg. Ulbøll. Gath. 15 Huse af nærliggende Koge,

(a) Navnet skrives paa Stedet Niebüll, og kaldes saa, fordi det er nyt anlagt mod et andet nærliggende Sted, som menes at være Deeshøll. Sognet ligger

Roge, som frivillig holde sig til Sognet. 4 Møller ved Nybøll, og 1 ved Ulbøll. I alt omtrent 400 Huse.

2.) Deegbøll

ligger 2 Mile syden for Tønder og siges i gamle Tider at have været Anner til Lindholm. Kirkebyen er temmelig stor, næsten anlagt med Gader, og udgør med det nær hos liggende Deegbøll en ret anseelig Landsby. Husene ere af Brandmuur, liggende i Længden til begge Sider af Gaden eller Bøen, som løber der igiennem. Af dens fire Møller høre de tre Selveiere til, og den fjerde Kongen. Langstoft er en ret smuk og nærsom Bye, bestaaende af omtrent 23 Huse, og har efter Danckwerths Mening sit Navn af en Lang Tofte; men rettere, efterdi Stedet i meget gamle Documenter kaldes Langsunttoft af en Tofte liggende hos et Sund, som da maae have været til, og hedet Lange-Sund. Det har forðum været et Sogn for sig selv, og havde sin egen Kirke; men undergik for den største Deel i den store Oversvømmelse, hvorefter det overblevne er bleven lagt til Nybøll Sogn, Kirken afbrudt og anvenbt til Nybøll-Kirkes Udvidelse, ja nogle af Egebielkerne skal endnu findes i Præstegaarden. Man viser endnu tydelige Spor af Kirken og Kirkegaarden, og man har endnu i Byen adskillige Steenkar at vande Fæet af, som forðum have været de Dødes Steenkister. Denne Bye fortæner at anmærkes, formedelst den Krig, som Kong WALDEMAR IV. der førte mod Herredets Indbyggere, og det derpaa fulgte Fordrag, dat. Langsunttoft, Søndagen for Laurentii 1344. Syderende er egentlig den sydligste Ende af Langstoft, og bestaaer af 5 Huse. Husene i Gatteskog have vel nogle Fordele af Fiskerie og andet, men derhos den Uleilighed, at de om Vinteren ere omflødte med Vand. Ulbøll kaldes af Danckwerth Wolfbøll og bestaaer af flere end 40 Huse; Møllene hører Kammeret til. Gath ligger paa Landevejen fra Nybøll til Tønder eller Flensborg, og har nogle og tyve Huse. Sognet bestaaer i alt af 1500 Sieler, og har 2 Præster, samt 5 Skoler, hvoraf den anselige Hovedskole i Kirkebyen forestaaes af Degnen, som tillige er Organist. Kirken er 1729 nye opbyggt, deels paa sin egen, deels paa Menighedens Befestning.

2.) Deegbøll Sogn (b). Deegbøll. Gammel-Christianals-
brechts-Rog. Ny-Christianalsbrechts-Rog. Kleyseer-Rog.

3.) Lind-

ning, hvortil Kong FRIDERICH IV. gav 500 Bøcker, som vare strandsede ved Sildt. Den er temmelig stor og har 7 til 800 Kirkestole, samt en Hvelving af Bræder, et got Orgelverk, et smukt Alter, og en ret anseelig Prædikestol. I Stedet for Taarn har Kirken paa den vestre Ende en liden Sptdse, i hvis Fløj sees Kong FRIDERICH IV. Navn og Aarskal. Heri hænger en liden Klokke, og en større i det tæt derved staaende Klokkeshuus. Over den syndre Kirkebor er indmuret en Steen, med da værende Amtmand Geheimt-Raad von Holsteins Navn og fulde Titel. Sognets Jordbond bestaaer af Geest, Marsk og en Blanding af begge. De saa kaldte Kornfoge ved Nybøll, Gath, Ulbøll og Feddersbøll, som forudm have havt et lidet Dige om sig, da den øvrige Egn bestod af Her, frembringer et got Forraad af Rug, Byg og Havre. Saa stor Overflødighed som her tilforn har været paa Skov og Mose, saa betydelig er nu Mangelen paa begge Deele. Efter Heimreichs Beretning (Nordfr. Chron. p. 42) har Skoven her hedet det dufftere Damsowald, som i en stor Oversvømmelse er bleven begravet under Mosen. Man finder endnu aarlig, saavel i Gotteskog under Kleyen, som paa Marken under Mosen, hele Ege træer liggende med Rødderne mod Sydvest og Nordvest. Her havez og i endeez Huse endnu meget Ege træer, som skal være af denne Skov. Men af Tørve-Mosen er her lidet mere end det blotte Navn tilovers. Dette Sogn er det første i Vester-mohr.

- (b) Dette Sogn er det andet i Vester-mohr, og fortæner, tilligemed de tre andre Sogne i Risum-Mohr, med rette Navn af Kornfog, da Markerne Nar ud og Nar ind uden Hvile bruges til Kornavl, dog maa de hvert andet Nar vel giødes, og Ubsæden omverles. Rug, graa Havre, og Byg vore best paa den Side til Byen, hvor Grunden ikke er Mose, men sandagtig. Man har og paa nogen Tid, med god Fordeel, gjort Forsøg med Kartusler. Sognet grændser umiddelbar og i en Art af Fællig til Nybøll Sogn,

og

3.) Lindholm Sogn (c). Lindholm. Kloftriis. Broweg
2 Huse. Kremperhaus 7 Huse. I alt 41 $\frac{2}{3}$ Pløve, eller 256 Huse
og noget over 1000 Mennesker.

4.) Risum

og ligger ud med de saa kaldte Døghøll: Mohr: og Maashøll: Diger, som før have været Høvdiger mod Vesterhavet, men nu ere Middels eller Inblands-Diger, siden de have faaet de tre octroyerede Koge, gamle: og nye Christianalbrechts-Kog, og Kleyseer-Kog, bestaaende af nogle tusende Demater, liggende uden for sig. Byen ligger mod Vesten til Marsken, men mod Østen til Geesten. Ved Udgravning findes her og der, paa 5 eller 6 Fods Dybde omslagne Træstammer, liggende fra Sønden til Norden, hvilket tydelig viser at her i gamle Tider har været Skov. Kirken er en gammel sterk Bygning, med et Taarn, dog uden Spiir. 1751 blev den repareret og blytaft, samt Choret i Længden og Bredden udvidet. I Taarnet hænger en stor og en liden Klokke, hvoraf den ene er omstødt 1751. Præsterne's Navne findes paa en Tavle i Kirken saaledes: A) Før Reformationen: 1) Hr. Jacob. 2) Claus Matzen. 3) Jacob Stofs. Lutheriske Diacont. Hr. Enhold og Hr. Mangens. B) Efter Reformationen: 1) Johann Jensen 1523. 2) Hr. Henrich. 3) Andreas Johansen 1548. 4) Hr. Arend. 5) Johan Ipsen 1562. 6) Hr. Schildroth. 7) Michael Becker 1583. 8) Simon Nicolai 1586. kom 1590 til Hattsted. 9) Jochim Bolte. 10) Detlef Johannis 1591, affød 1645 af Alderdom Elienesten, som han havde forestaaet ubi 54 Aar. 11) Adam Dalichius 1645. 12) Peter Dalichius, den forrige's Søn 1690. 13) Peter Christian Petrejus 1691 til 1719. 14) Peter Petrejus, forrige's Søn 1720 til 1734. 15) Johan Reinhold Prætorius 1736 til 1755. 16) Johan Henrich Nasser 1755.

(c) Lindholm Sogn er det første i Østermohr og ligger mod Norden deri. Kirkebyen deles i søndre og nærre Lindholm, og har i Midten en sandig og op-
høyet fast Grund, kaldet Holm, som i gamle Tider, sørend Egnen blev
inddiget,

4.) Risum Sogn (d). Nord-Risum. Syd-Risum. Maasbøll. Syd-Beigaard. Nord-Beigaard. So Beyerroller. Den ubeboede Herrefog.

5.) Saretoft

inddiget, skal have været en Klippe eller Sandbanke. Samme er nu det høieste Sted i Risum-Mohr, hvor det beste og klareste Vand findes. Husene skal være bygte paa et gammelt Dige og ligge hos hinanden i en aflang Runddeel. Klokkris deles i store og lille Klokkris; de fleste Bønder i Byen høre under Amtet, 16 Huse under Klizbøllgaard, de øvrige 4 Huse regnes til de 8 Kierherreds frie Plove og staae under Landretten i Slesvig. Sognet holdes for det ældste i Risum-Mohr, hvorfor og Herredets Kettersted er her. Kirken, som skal have hedt St. Michaelis Kirke, er byggt i Pavedømmet, men i de nyere Tider forbedret og udvidet efter Menighedens Tilvært. Den er uden Taarn og andre Merkværdigheder. Dog er Kloffen, som hænger i et Klokketårn ved den søndre Side, en Antiquitet 300 Aar gammel. Den er støbt 1475 af Henrik Kleighe, og viser paa to Steder en Figur som et Vaaben, med to Sverd over Kors. Man læser derpaa denne Munkeskrift: Maria ik hete. De van Stuntebil hebbet mi late ghete. Anno Domini MCCCCLXXV. Mundt om sees disse Helgenes Billeder og Navne: S. Margaretha. Dorothea. Agneta. Gardrud. Barbara. Vrsulla. Anna. Maria. Catharina. S. Johannes. Jacobus. Matias. Bartolomeus. Marcus. Petrus. Paulus. Andreas. Pancratius og i Midten Kristus paa Korset. I den nederste Omkreds, som er over 6 Alne vidt og 8 Tommer tyk, læses dette: Do ick gegaten wart, do was Laurens Leuenssen vaghet auer den Strant, Her Lubbert Haienssen, Her Backe, Her Detleff, Her Johan Offen, Melf Nompnesen, Diederick Abbens, Boye Nompnesen, Bo Pabenssen, Heneick Jan, vnde Hienerick Kleighe de mi ghegaten hat, Gott si em gnedich. Her i Sognet vorer en stor Mængde Senep.

- (d) Sognet skal have sit Navn af de her forðum vorende Riis, og er det sydligste i Østermohr. Vesten for Byen og Kirken skal i gammel Tid have staaet anseelig Skov, som af en i Vandfloden sønden fra tilflydende Mose er undertrykt

5.) Saretoft Sogn (e). Gabriels: Warff. Foltz: Warff.
 Ost: Jacobs: Warff. Eedens: Warff. Nikarths: Warff. Jannens:
 Warff. Lyrje: Jensens: Warff. Tychs: Warff. Vest: Jacobs:
 Warff. Broders: Warff. Bahn: Warff. Meyers: Warff.
 U u 2 Vester:

dertrykt og forvandlet til en Tørvemose, hvor Indbyggerne endnu finde mange og store Træstykker og Stammer. Herrenkog, som og kaldes Amtmands Kog, ligger imellem Nisum og Bengaard. I Nordrisum er en Kroe, og ligesledes en i Maasbøll. I Sognet ere fire Skoler, hvoraf den fornemste holdes i Kirkebyen. Kirken holdes for en af de ældste i Amtet, og har været indviet til St. Sebastian. Den skal først have staaet i Herrenkog, men er formedelst Vandets sterke Sammenløb blevet flyttet deraf op paa Marken, vesten for Byen. Den er kuldet og uden Merkværdighed. Klokkeren, som hænger ved dens søndre Side i et Klokkerhus, er 1733 støbt af Johan Henrik Armowitz i Husum. Deryaa staae Kong CHRISTIAN VI. Amtmand Frid. Wilh. von Holsteins, Provst Johan Henr. Schraders, Præsten Joh. Boetii og Kirkeværgerens Navne. Paa den østre Side deraf ere indsatte tre Stykker af Kong FRIDERICH IV. danske Kroner.

- (e) Dette Sogn er egentlig en Kog, som i Aarene 1686 til 1688 blev gjort til fast Land, og med et Hævdige bedækket mod Havets Indbrud. 1689 erholdt Indbyggerne en meget indskrænket Ocrroy, hvilken de igjen have mistet. Grændserne af denne Kog ere mod Sønden og Vesten Vesterhavet, mod Østen Blumenkog, mod Norden Botflotterkog. Den er 1142 Demater stort, men har et svært Dige, som er saa stort at 10 Alne kommer paa en Demat. Uddiget allene er 1223 Roder. Dette Dige har lidet Forland, hvoraf kommer at Jorden let gaar bort ved Floden, og at Deboerne og Landsejerne have saa megen Møye og Bekostning med at holde det i Stand. Waerterne ere giorte og opkaefede af de Folk, som først have givet sig herhid at boe, og bragte til saadan Høyde at de kunne være sikke for det salte Vand, endskjønt de endda laae i Søen. Hvert Warff har sit Navn

Vester: Skinkel: Dige. Middell: Skinkel: Dige. Øster: Skinkel: Dige. Hollænder: Dige. Store Botflet. Gods. Lille Botflet Gods. Kønigsteinske Botflet Gods. En kongelig Beyrmølle. En privat Brynmølle.

6.) Dagebøll

Navn af den, som har bygget det første Huus derpaa. Men Diges: Husene ere efterhaanden blevene opbygte, ligesom Digerne ere blevene færdige, og have Navn af de Diger som de staae paa. Hvoraf Digerne have deres Navne er nu ubekjendt, undtagen Hollænder: Dige, som saa heber af de Hollændere, der først have slaget det over Botflet. Paa Meyerwarff og Lytje: Jensens: Warff ere Kreehuse. Her er allene en Hovedskole, som holdes af Degnen i hans Boelig; desuden holdes om Vinteren Skole paa de Warffer, som ligge længst fra Kirken. Sognet staaer under Biskopshvereds Raad, og Tinget holdes to gange om Aaret i Nybøll. Dommerne som sidde i Retten ere 12 Herredshønder, som kaldes Raadmænd. Lovbogen, som her gielder, er den nordstrandske Landret. I Henseende til Jordens Beskaffenhed, er her lutter seeb Marsgrund. Producterne ere Rapsaat, Hvede, Bønner, Erter, Byg, Havre, Hornfæt, Faar, Gies og andet Fiedrefæt. Agerbruget er her indrettet paa følgende Maade: Marken er indbeelt og afgravet i Fæner; Naar en Fæne, eller et Stykke omgrøstet Græsland første gang er pløyet, saaes deri gemeenlig Rapsaat. Naar Høsten er forbi, pløyes den to gange og besaas med Vinterbyg. Slaaer dette fænl, bliver om Foraaret saet Mærkbyg, men om dette ikke lykkes- da Sommerbyg. I det tredje Aar saaes atter Sommerbyg, i det fjerde Aar Havre, og i det femte Bønner og Erter. I det siette Aar bliver intet saet, men Jorden om Sommeren ni gange pløyet og een gang gødet. Hvorefter atter saaes Rapsaat, derefter Hvede eller Vinterbyg o. s. f. Engbonden bruges 2 Aar til Græsning, men det tredje til Høstet. Hornfæt bliver deels her tillagt, deels kjøbt i de nærmeste Egne og her seede græsset. Botfletter: Søe, et stille Vand, ligger i dette Sogn, hvorfra gaaet en Strøm, som udfører det ferske Vand i Vesterhavet. I Søerne fanges Karudser, Giedder, Abborer,

Kal

6.) Dagebøll Sogn (f) bestaaende af 11 Warffer, hvorpaa ere 116 Huse. Desuden Kønigstein: Gaard. Barenhof: Gaard.

U u 3

To

Kal og flere slags Fiske. Jagten, som bestaaer af Harer, Agerhøns, Ræve og andet smaat Vildt, hører Amtmanden til. Sognet deles i Nørre- og Søndre: Saretoster: Kog, hvoraf den første er meget liden mod den sidste, hvorimod Beboerne eye 303 Demater 8 $\frac{1}{2}$ Aker Land i Bottlotter: Kog, som deraf kaldes Saretoster: Bottlot. Kirken har i Pavedommet hedet St. Laurentii Kirke, hvilken Helgens Willede endnu sees i Seglet. Kirken, som den nu staaer, er af nye opbyggt 1703, hvilket Aarstal findes paa den vestre Side. Den er gandske regulair bygt, men uden Taarn eller Hvelving, og staaer ved Gabriels: Warff, paa et Warff for sig selv. Kloffen, som hænger i et Træhus ved den sydsøstlige Side, er støbt 1660, da Boetius Peterfen var Sognepræst.

(f) Dette Sogn var fordm en Hallig eller liden omflodt De, hvis Bestreede de Gamle kaldte Vestermark, men den østre Dagebøll. Indvaanerne erholdt 1700 en fordeelagtig Octroy, saavel til deres Lands Indsætning i en Kog, som og til et større Districts Inddigning. Hvorefter Landet blev indtaget fra Søen og rundt omkring med et Digwerk forsynet, som kom i Stand 1704 og er henved $\frac{3}{4}$ Mil langt. 1727 blev dette Sogn ved Kleyseer: Kogs Inddigning landsaft. Efter den Tid har Landet dog lidt tre Oversømmelser. Det er i alt 1005 Demater og bestaaer for den største Deel af det beste Markland. En ringe Deel deraf, som sørend Inddiggelsen laae Havet nærmest, er uduelig til Ploying, men desto bedre til Græsning. Paa hvert Warff er fra 10 til 20 Huse med tilhørende Kaaalhaver og 1 eller 2 Wandgrave, som her kaldes Setungen. De fire ovenansførte Gaarde ligge ved den eene Ende af Kogen, ere begavede med skianne Privilegier, og have hver fra 70 til 120 Demater Land. Sproget er en Dialect af det Frieske, som dog er noget forskiellig fra alle øvrige Mundarter af dette Sprog. De fra første Færd her værende 705 Demater staae under Amtets Jurisdiction, det øvrige har efter Octroyen, dat. Gottorf den 26 Sept. 1700, faaet Jurisdiction over Tilveften af deres Land, imod at svare det

dem

To Indbyggerne tilhørende Gaarde. To Huse paa Havdiget.
Nogle Huse i Kleyseer-Kog. To Krohuse. En Beyrmølle.

7.) Galms-

dem tilfaldende Quantum af Vækingherreds Skuld; og altsaa er her en særdeles Røgsbret. Af de 705 Demater svares Contributionen, saavel som de overordentlige Paalæg, til Landskriveren i Lønder, men af de øvrige 300 Demater umiddelbar til den kongel. Cassé i Rendsborg. De Participanter, som i denne Kog ege over 70 Demater, udøve Jus Patronatus til Kirken; de forvalte tillige Politien og have Opsigt over Diger og Dæmninger. Men dog høre Præsten, Degnen og Sogaefolkene i Consistorial: Sager under Consistorial: Retten i Lønder, og Kirken bliver aarlig visiteret af Provsten. Vindeskønnet klæder sig paa gammel hollandsk Maneer, men Mandfølket, som meest farer til Søes, gaaer klædt paa Skibsmaneer. Efter at Silverten og det saa kaldede Opslik af Land uden for Faretoft har giøtt Farten derfra umuelig eller i det ringeste ubegvem, gaaer imellem Dagebøll og Viek paa Føye jævnlig en Færge, som overbringer Folk og andre Ting, samt hvad Posten medfører. Føringer: Postbudet boer gemeenlig her, som bærer Brevene til og fra Husum to gange om Ugen. Det merkeligste her findes i Naturhistorien, er en her hiemmehørende grøn Urt eller Græsveget, som vøxer paa en hertil stødende ubeboet Hallig eller Holm Nordmarck, og paa Galmsbøll: Forland. Den kaldes her Suden og er for Mennesker en velsmagende og sund Spise. Den staaer buskevdis iblant det almindelige Græs, og bliver ved Pindsetider, naar den er en Tomme lang, med en Kniv affkaaret i Roden, da den laves og smager ligesom Kaal. Som noget besynderligt kan man og ansee det her værende Saltværk, hvormed Indbyggerne i gammel Tid meest har næret sig, men nu omstunder fast har ophørt, deels for Mangel af Lyst dertil, deels for Brændsels Kostbarhed, og endelig fordi det nu ikke er saa giftigt som før. Sognets Uddige allene er 1762 Roder 3 Fødder. I Dagebøll har tilforn staaet et til St. Dionysii Være opbyggt Capell, og endnu sees i Sognets Signet denne Helgens Billede, bærende sit Hoved under Armen. I den nye Kirke, som blev bygt 1731, er intet af det gamle bleven beholdt, undtagen en meget gammel Sølvskaal med

7.) Galmshøll Sogn (g) bestaaer med Præste- og Degnebo-
ligen af 68 Huse og 230 Mennecker.

VIII. Silde

med Navnet JHESVS i Munkebogstaver. Kirken er 15 Fag stor, 198 og smuk, med et fladt Loft, hvorpaa Passions-Historien er afmalet. Paa en Tavle findes Præsternes Navne siden Reformationen saaledes anførte: 1) Hr. Johannes. 2) Hr. Michael Pistorius 1580. 3) Hr. Petrus Richardi, var Præst hertil i mere end 50 Aar, og levede endnu 1643. 4) Boetius Martini, døde 1668. 5) Hr. Laurentius Ewald, døde 1698 den 12 Nov. 6) Hr. Laurentius Müller, døde 1727 den 22 October. 7) Hr. Andreas Ewald, døde 1741 den 14 Martii. 8) Hr. Laurentius Broderfen. 9) Hr. Johan Petersen. Over Skriftestol n er et smukt Epitaphium over Hr. Laurentz Ewald og Hr. Laurentz Müller, hvilken sidste skienkede 800 Mark Lybsk til den nye Kirkes Bygning. Paa en anden Veg staaer en af Sognepræsternes Portraiter i fuldkommen Legems-Størrelse.

(g) Dette Sogn ligger 3 Mile fra Lønder paa den yderste Sæfide af Vølningherred. Det skal have sit Navn af St. Gallus, hvilken Helgen det fører i sit Segl, og hvis Billede det endnu sees paa et lidet Orlogs-Stik, som har været ophængt i den gamle Kirke. Man finder dog undertiden Navnet skrevet Galmshøll. Sognet ligger paa et Warff eller opkastet rund Dække, lige ved det svellende Hav, hvorfra og Indbyggere maae underholde og beskytte samme deres Warff fast mere end den halve Deel rundt omkring med stærke Dale og Lommer mod Vandets Magt, hvilket aarlig foraarfager Indbyggerne utroelige Bekostninger og næsten gandske forarmer dem. Mod den østre og søndre Side er det næsten landfast, endskjønt begge Sider fast aarlig mere og mere bortskyles, saa det er at befrygte at dette Sogn i kort Tid kan blive affkaaret. Imidlertid, saalange det endnu sees saaledes ud, kan man kalde det en Halvø; thi omendskjønt det til nye Christianalbrechts-Kog liggende Forland ofte i Stormvejr af høye Flode bliver overskyllet, saa at Sognet er omgivet med Søen, er det dog kun et Tilfælde, som sees

nu og da. Man kan se over en Dønning gaae og fiske fra Galmshøll til det faste Land. Vel har Indbyggerne forhvervet sig en fordeelagtig Optrøt paa Kongs Privilegier, dat. den 20 Sept. 1700, dog have de endnu ikke kundet afstedkomme Inddigningen, endskjønt Tilvæxten af Land, hvorpaa de avle eindeel Høe, er merkkelig forhøyet og forbedret. Men skulde det engang skee, som er at ønske og haabe, at denne Fjord ved et Dige blev befriet fra Søen, vilde det haabe i Henseende til Grunden og Privilegierne blive en fortreffelig Kog. Ved Galmshøll ligge fire ubeboede Halliger: Nordtoft strax vesten for Sognet mister ved Vesterhavets Indbrud aarlig noget af sin Størrelse og bruges ikkun til lidt Høavling; Tefkebøll er to Halliger imellem nye Christianalbrechts-Kog og Galmshøll, strax ved den første Dige, og Interessenterne betale aarlig 24 Rdlr. til Landsskriveren i Lønder for Tilladelse at betjene sig af dem; Nordmark, mellem Galmshøll og Dagebøll, forpagtes hvert siette Aar bort af det kongl. Kammer. De øvrige smaae Der, som ere anførte paa Meyers Kort (Danckw. p. 87.) ere nu ikke mere til, men deels bedækkede af Skiffets Tilvæxt, deels inddigede i Christianalbrechts- og Kleyseer-Koge, deels og bortskylede af Havet. Mandfolket klæder sig her som Søfarende. Fruentimmeret bruger, som sædvanligt paa Halligerne, korte Kioler, smaae forede Drysiduge, Korne have paa Hovedet sorte eller brune Huer med en hvid Strimmel under, men Pigerne brune Huer uden Strimmel. Hvad Næringsmidler angaaer, da maa man her fiske alting for rede Penge, Melk, Smør og Ost undtagne. Fruentimmerne fortiene Penge ved at spinde og væve for de nærmeste Steder, og Mandfolkene med Søfart. Dog have end el noget Land og Jordbrug, som ligger østen for Byen og gaaer lige til Diget om Christianalbrechts-Kog. Landet er i sig selv godt, giver skøn Græsning til Fæ og godt Høe; men fordi det saa ofte sættes under Vand, lider Græsningen, og det afflagne Høe bliver ofte af Floden bortdrevet, til stor Skade for Indbyggerne. Endelig vinde nogle enkelte Personer deres Ophold ved det her brugelige Saltsyderie, som i forrige Tider blev langt mere drevet end nu. Tilførn vare her 16 Saltkibe, og lige saa mange Salthytter, men nu er det formædlest Folkets Uformuenedhed blevet saa stet, at her ikkun ere to Saltkibe, som maae behjælpe sig med en gammel Salthytte og en fast ikke mere brugbar Saltkiedel. Hvorledes Saltet tillaves, fortæller

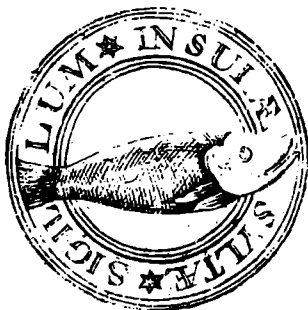
VIII. Sildt De og Herred.

Den Sildt ligger i Nordsoen eller Vesterhavet, og er det aller-vestligste Land af Hertugdømmet Slesvig. Den er omtrent $2\frac{1}{2}$ Miil fra Høyer og fra Widingherred over Vandet næsten $1\frac{1}{2}$ Miil. Meyer har gandske rigtig aftegnet dette Lands Skikkelse, og hvis man nu finder nogen Afvigelse fra hans Tegning, er det ikke at undre over ved et Land, som er saa aldeles udsat for Magten af det vilde og rasende Hav. Den løber ud i Odder eller Hjørner, af hvilke den yderste Ende mod Norden deler sig i to Grene, kaldede Udehorn og Melhorn, den østerste Næsehorn og den sydlige Saretrap eller Hornum. Landets Længde fra Norden til Sønden udgjør omtrent 4 Mile, og fra Østen til

fortæller Hansen S. 55. S. 36 til 38. Kirken er nye og har et Taarn. Den er 1749 af nye opbyggt og i det følgende Aar indviet. Den gamle var af Træ, ligere et Hus end en Kirke, og menes at have været indviet til Sognets catholske Skytshelgen St. Gallus. Kirken er 12 Fag lang og 14 Alne bred inden for Murene. Paa Alteret staaer to store Messing Lysestager, givne 1646 af nogle i Menigheden; En Sølvkalk med Patet, begge forgyldte; En Sølv Brød-Æske, givet 1692 af Skipper Jölrich Broders. Midt i Kirken hænger en Messing Lysekroner med otte store og otte smaae Arme, foræret 1706 af tvende Skipper. Over den vesterste Kirkebør staaer Kong FRIDERICH V. Navn med Krone over. Kloffen, som før har været i en af de nordstrandiske Kirker, der undergik 1634, er af Hertug CHRISTIAN ALBRECHT hid foræret i Præsten Bernh. Boetii Tid. Den er skøbt 1598 af Mag. Melcher Lucas i Husum. Præsten Antonius Bruns, Capellanen Johannes Petersen, og Kirkeværgerne Olde Fedder Levesen og Boye Hansen, hvis Navne staae derpaa, menes at have været til Emtes eller Evensbøll-Kirke i Nordstrand. Sproget er her Frisisk, men i Kirken og Skolen bruges det høytidske Sprog.

til Vesten $1\frac{1}{2}$ Mil. Bredden af begge Landstregger udgiøre paa nogle Steder $\frac{1}{2}$, paa andre $\frac{1}{4}$ Mil. Den norderste Ende af Landet, som kaldes List, er allene $\frac{1}{4}$ Mile lang. I gamle Dage har denne De været langt større end den nu er, og Danckwerth har S. 93 anmerket, at den store Vandflod i Aaret 1353, som de Gamle kaldte Manddrenke, borttog paa Sildt de to Kirker og Sogne Stedum og List. Dette stadfæstes nogenlunde af et Register over Slesvigs Domcapitels Gods og Præbender, som er forfattet kort efter bemeldte Aar, hvorudi siges, at i de tre Herreder Bøkingherred, Horsbøherred og Suld, som laae til Provstiet Withaa, vare nu fem Kirker og Capeller undergangne (modo V Ecclesiæ & Capellæ sunt submersæ). End videre siger samme gamle Register, at der uden Tvivl havde fordum været 14 Kirkesogne paa Suld, men nu (omtrent 1360) ifkun fire. Et forsan in Sylt qvondam fuerunt XIV. parochiæ modo IV. Paa Meyers Kort ved Danckwerth p. 89. opregnes disse 14 Kirker saaledes: Maberum, Berlum, Lystum, Knokbol, Legum, Ryllum, Marsum, Nistum, Stedum, S. Severin, Eitum, Vardum, Hantum, Rystum vester Capell. Men hvorfra han har de 6 hedske Tæmpler, vides ikke; thi dem have Bønderne, som i Ebben anviste ham, hvor Stederne havde ligget, vel ikke kunnet nævne ham. Paa samme Kort forestilles Sildt ved Aaret 1240 næsten som landsfast med Høyer- og Horsbøll-Herreder, hvorfra det kun blev skilt ved nogle ferske Søer og Strømme. Men at den dog ved den Tid baade har været, og er blevet anseet for en De, sees tydelig af det rare Monument Kong WALDEMAR II. Jordebog, som opregner saavel Søer som Silde blant Hertugdømmets Der. Man har endog ældre Documenter af 1141. 1203. 1226 i hvilke denne De nævnes Insula Sild. Disse Documenter bevise, at Dens rette og gamle Navn er Sild eller Sildt, endskjønt det i nyere Tider skrives Sylt og af Indbyggerne udtales som

som Syll eller Söll, da de selv kalde sig Søllringer, hvilket de Danske udtale Sildringer og de Tydske Syltner. Dersom Navnet, som rimeligt er, kommer af det danske Ord Sild, hvilken Fisk i gammel Tid der skal være fanget i Mængde, kunde man deraf slutte at de Danske have boet der førend Frisernes Ankomst og giver Den Navn. Landets Vaaben som det fører i sit Segl er derfor ogsaa to over Vaaben. Kors lagde kronede Sild, og undertiden en Sild paa langs, uden Krone. Det nu brugelige Segl har Silben saaledes:

Men Indbyggerne kalde denne Fisk nu ikke Sild, men Zeiring. Søen fylder alt mere og mere bort af denne Dens Strandbredder, dog er der paa den nordre Side af Morsum Sogn en god Tilvært af Slam, som med Tiden vil blive et got Stykke Land. I Morsum og Keitum Sogne er got Geest og Marskland; I de to andre Sogne er der ikke saa meget, og imod Sandbankerne (die Dünen) ere mange moserige og sandige Egne, hvorfor ogsaa Dens Frugtbarhed ikke svarer til dens Størrelse. Af Bildt havest her kun Harer, Røve, Bildænder, Bildgies og en stor Mængde andre Arter Søefugle. Sandbankerne, langs med den vestlige Side af Den, tage meget af for Havet, og beskytte saavel Den som alle Marsklænde i Lønder Amt. De ere bevoerne med Klittag, eller den i Sielland saa kaldte Mare-

halm, som binder Sandet, og forhindrer dets videre Udbredelse. Paa Dens sydlige Side, paa en temmelig høy Marfgrund, vare Diger opførte, hvorigiennem Havet brød 1633, og siden ere de ikke forbedrede. Dette er Ursagen til at det salte Havs Oversvømmelser har næsten gandske fordervet det inden for de giennembrudte Diger liggende Marfkland. Paa Den er hverken Brænde eller Tørv, som maae hentes andensteds fra, ikke heller et Træ, uden i Haverne, fornemmelig i Arksum Bye og Morsum Sogn. Graverne blive ved Volde af Græstørv eller Stene beskyttede mod de skarpe Vinde, særdeles af Nordost, som altid pleye at gjøre stor Skade. Fisseriet er nu lidet og ringe, undtagen Østersfangsten, som er et Regale og bortforpagtes; men Indbyggernes beste Næring bestaaer i Agerdyrking, Fædrift, Strømpeknytning og fornemmelig Søefart. Mandfolkene ere gode Svemænd og klæde sig paa Skibsmaneer, Fruentimmerne derimod paa gammel Frisisk. Nogle Forestillinger af deres besynderlige Dragt sees paa hosføjede Kobber. De maae i Mændenes Fraværelse passe paa Agerdyrkingen, og skille sig meget vel derved. Sproget er en frisisk Dialect, som meest nærmer sig til den Helgolandiske, dog forstaae de fleste Høytidsk. Paa List (hvorom handles i danske Atlas Tom. 5 p 729. tales i Almindelighed Dansk. Danckwerth regnede Beboernes Antal i sin Tid til 1750, nu anslaaes de omtrent for 2900. Husene udgiøre et Tal af over 700, men formeeres aarlig, efterdi Jorderne ey følge Stavnen, men deles imellem alle Børnene eller Arvingerne, og kan sælges og pantsættes, saa at Eyendommene snart ere større og snart mindre. Hele Landet staaer saavel i det Geistlige som Verdslige under Tønder Amt, undtagen ovenmeldte nordlige Stykke, kaldet List, som hører til Ballum-Birk i Ribes-Stift. Endog i de Tider, da hele Den hørte Hertugen til, var dette Stykke Kongeligt, formodentlig for den gode Havn Fjeld, hvori R. CHRISTIAN

STIAN IV. selv laae med sin Flode, hvorfor den og nu kaldes Kongens Havn. Dog er den nu gandske opfyldt med Sand og Slam, og aldeles ubrugelig. Denne Havn maae dog noye skües fra Lister-Tyb, hvorigiennem Skibene seyle ind fra Havet, imellem de nedsiunkne Stæder, og fra Lister-Rhede, som gaaer often fra ind i Landet, og begge ere temmelig dybe. Man holder i Almindelighed for at de frisiske Indbyggere først ere komne fra Ostfrisland, og grundet denne Mening iblant andet derpaa, at der ved den undergangne Stad Wendingstad i Nordvester-Herred, hvoraf Sildt 1240 udgjorde en Deel, var en Havn, kaldet Fresenhaven eller Frisernes Havn. Den har en Landfoged, som modtager Skatterne, og bestaaer for nærværende Tid af følgende 4 Sogne:

1.) Morsum Sogn (a. Grot-Morsum. Lytje-Morsum. Morsum Beyrsmølle. Osterende. Walle. Schellinghorn. Holm. I alt 200 Huse.

Æ 3

2.) Reitum

(a) Dette Sogn ligger paa Dens østlige Kant. Landsbyerne ligge i en Cirkel, i hvis Middelpunct Kirken og Beyrsmøllen staaer. I Sognet er Færgen til Klarybøll udi Widingherred. De som ere bekiendte, kunde om Sommeren i godt Veyr udi Ebbetiden gaae denne Vey til Fods. Kirken menes af nogle at have hedet St. Martini, af andre St. Laurentii Kirke, og skal i de catholske Tider have været den ældste paa Landet, dog kun et Capell, hvortil alle danske Biskopper 1448 gabe Afsad. 1481 gav den pavelige Legat Marinus Fregenus et nyt Afsadsbrev paa 40 Dage. Alteret er opmalet 1738 og prydet med Christ og hans Apostlers Billeder. Fonten er af Kämpesteen. Prædikestolen er overnaade smuk og gjort 1698. Den forstiller i det skønneste Billedhugger- Arbeide Christi hele Historie fra hans Undfangelse til hans Himmelfart. Udvendig er Kirken i god Stand og blytakt, men uden Taarn. Klokken, som 1767 er omstøbt, hænger i et Klokkehuus. 1628 blev Kirken af de Keiserlige brugt til et Castel, og følgende

2.) Reitum Sogn (b). Archsum. Reitum. Tinnum. Bra-
derup. Kampen. Wenningsted. I alt 359 Huse.

3.) Westera

gends Aar blev Landet hjemføgt af Pest, hvorefter dette Vers ogsaa findes i Kirken:

VnZe kerke Mit sCarz VnDe graVen Vast,

Verskert, beset In elner hast.

Dat Iahr Darnach In forter VrIst

De pest Vns sLVX geVoLget Ist.

Man siger at Præsten, Hr. Joh. Boetius skal i Pesten have mistet sine sex Børn, men med samme sin Kone efter Pesten have avlet sex andre. Paa Marken ere to Stykker Jord, hvoraf det eene tilførn har tilhørt Minoriterklosteret, og det andet Diaconatet. 1567 døde her af Sognet 243 Menne-
nesker. 1571 forgik 7 Skibe paa Søen, hvoriblant Præsten Hr. Nis, som paa sin Vaad var tuget ud at fiske. 1581 døde her 72 Menneker af Pest. 1597 i Aug. var Pesten her igien, og varede til i Nov. 1598, udi hvilken Tid her af Sognet døde 142 Menneker. 1622 i Junii var her en stor Storm og Oversvømmelse, og ligesledes 1630. I den store Vand-
flod 1634 druknede her 7 Menneker. 1744 den 15 Martii druknede paa engang 50 unge Søesarere af Menigheden, som agtede sig til Holland, tillige med 34 Personer af andre Sogne her paa Landet.

(b) Kirken, som i Pavedømmet har hedet St. Severini Kirke, er stor og prydet med et høyt Taarn, men uden alle Merkværdigheder. Tet ved Kirken har lagt et Minoriterkloster, hvoraf de saa kaldte Munkbolsjorder have deres Navn. Liffs Indbyggere holde sig frivillig til denne Kirke, dog uden at svare noget dertil. Fra Reitum Mark gaaer en Ferge over til Høyer, som er til Vands 3 Mile. I dette Sogn findes Rudera af de to gamle ødelagte Skanser, Arksumborg og Tinnumborg. Ved Kampen og Wenningsted findes paa Heden gamle Riempegraver, som Indbyggerne ey allene her, men endog paa det faste Land og nogle Steder i Tydskland kalde Riesenbetten. Herom handler Noodt 2 B. 4 St. p. 578-580. Af ad-
skillige

3.) *Westerland Sogn* (c). *Westerland Bye*, indbefattende *Synderhedig, Østerhedig, Vesterhedig* og *Norrehedig*. Desuden *Østerende, Synderende, Norderende*. I alt ved 130 Huse.

4.) *Rantum Sogn* (d). *Rantum Bye*, i alt 28 Huse.

IX. Øster.

Illige Gravhøje her i Egnen opgraves ofte Leer-Urner, fyldte med Aske, hvorhos findes en Mængde Antiquiteter, hvoraf Camerer har givet endel Tegninger i sine Breve. *Kothe Kliff*, mellem *Kampen* og *Wenningsted*, er en meget høj og steil Havnred, som har faaet dette Navn af den røde sandige Grund, og gjør denne De meget kjendelig fra Søefiden.

(c) Dette Sogn ligger vesten paa *Den*, tet op til *Sandbankerne* og har siden 1744 lidt en overmaade stor Skade af *Flyvesand*. Dets Oprindelse er af det gamle Kirkesogn *Etum*, som forlængst paa samme Maade er ødelagt. Paa *Tinnums Grund* staaer en kongelig *Beyermølle*, som hvert siette Aar bliver bortforpagtet. Kirken, som tilforn har været *Etum Sognkirke*, og *St. Nicolaus* helliget, skod for omtrent 150 Aar siden paa *Sandbankerne*, men blev afbrudt, og 1737 opbyggt paa sit nu værende Sted. Dog staaer et Sted paa *Muren* *Narstallet* 1635. Jorden er sandig og maver, hvortil deels *Flyvesanden*, deels *Havets* idelige *Oversvømmelser* have bidraget meget. Men *Lusten* er meget sund, hvorfor det ikke heller er rart, at see *Folk* opnaae en paa andre Steder usædvanlig *Alder*, hvortil *Diæten* vel ogsaa bidrager noget. Den vestlige *Havnred* er ellers meget farlig for de *Søefarende*.

(d) Dette Sogn er et Annex til det forrige og har fordm været meget stort, som kan sees af de mange *Stolestader*, som vare i den gamle Kirke, hvortil sluttelig andre nu undergangne *Landehyer* have hørt, som, tillige med alt *Ugerlandet*, ere ødelagte af *Sandflugt*. *Muren* af den gamle Kirke, som 1757 blev afbrudt, deels for *Dryffældighed*, deels af *Frygt* for *Oversvømmelse*, da den laae langt ude, sees endnu i *Sandbankerne*. I samme Aar blev en anden liden Kirke opbyggt, som svarer til *Sognfolkernes* Antal. *Sønden* for *Byen* ere *Rudera* af det forfaldne *Rantumborg*. *Sandbankerne*.

IX. Østerlandsfjør.

Om Den Søsr-i Almindelighed, samt dens vestlige Deel i Særdeleshed, som hører til Riber-Stift og almindelig kaldes Westerlandsfjør, er allerede Tom. 5. p. 725 til 730 givet den fornødne Efterretning, hvor ogsaa Indbyggernes usædvanlige Dragt paa to Robberstykker for en Deel forestilles. Den østlige Deel, som staaer under Hertugdømmet Slesvig og Tønder-Amt, kaldes i Almindelighed Østerlandsfjør og er et Stykke af det gamle Østerherred, som forgik 1240 udi den store Oversømmelse, undtagen nogle faa overblevne Stykker, hvoriblant Fjør og Amrom. I denne Deel indes holdes $\frac{1}{3}$ af Dens Geest: og $\frac{2}{3}$ af dens Markland, hvilket sidste 1711 paa Hertug CHRISTIAN AUGUSTS Befaling blev opmaalt, og befundet 6107 Demater 3 Saater 24 Roder Eyderstedsk, eller 5790 Demater 155 Roder og 21 Fod tønderesk Maal. Hertil hører Flekken Wyck, samt 5 $\frac{1}{2}$ Landsbyer, hvilke i Aaret 1770 udgiorde 815 Huse. Under Consistorial-Netten i Tønder staae tillige de 3 $\frac{1}{2}$ Landsbyer, som høre til St. Johannis Sogn, og i verdslige Sager staae under Birkefogden paa Westerland, som for nærværende Tid tillige er Landfoged over Dens østlige Deel. Paa hele Den ere 13 Gryn-Korn- og Sav-Møller, samt over 1500 Søefarende. Til Østerlandsfjør høre følgende 2 Sogne:

1.) St. Nicolai Sogn (a). Flekken Wieck. Boldipum. Wripum.

2.) St

kerne strekke sig ved Hornum henimod 2 Mile ud i Søen, og er der sammesteds en Østersbank af samme Navn. Da alt Agerlandet reent er odelagt af den flyvende Sand, maae Indbyggerne nære sig allene af Skibsfart og Haandarbeide.

(a) I dette Sogn er Agerlandet meget ringe, fienet og sandig, dog voxer Kornet ligesaa

En Brud paa Sijlt naar hun
gaaer til Kirken .

En Brude Pige paa Sijlt .

Almindelige Klæde dragt paa Sijlt .

2.) St. Johannis Sogn (b). Øvenum. Midlum. Ålcher-
sum. Nieblum. Af Vesterlandsfær høre her til Sognet: Goting.
Bargsum. Witsum.

De

ligesaa godt og tykt under Drambær-Buskene, hvilke her ikke kunne udbrø-
des, som paa de Steder der ere frie for denne Vert. I Kirkemuren ere
fundne tre smaae Sølvmynter med et Kors og Kong WALDEMARS Navn.
Paa nordre Side af Kirken stæde 1707 en Tilbygning, da Hr. Henning
Feddersen var Sognepræst, som sees af en derpaa staaende Indskrift. I
Pavedømmet skal her have været fem Altene; nu er her kun eet, som er op-
sat 1643. Altertavlen er malet med bibelske Historie og adskillige bibelske
Sprog paa Plattysk. Orgelværket er af nyt opbygget 1735. Paa den
nye Præbikstool sees St. Nicolai Billede af Billedhugger- Arbejde; paa
den gamle derimod Synbefaldet og hele Christi Levnet. Kloften er 1725
omstøbt i Husum. Taarnet er firkanter, oven til fløvt og takt med Bløe.
Saavel i Glekken som i hver af Byerne, er en Skole. Ved Kirken staae
en Præst og en ordineret Catechet. Biedt, som uden Lovol har sit Navn af
sin Øfliggenhed, da det ligger ved en Vig, er for den største Deel bygt
paa hollandsk Maade, og bestaaer af over 150 Huse. Seyladsen er god,
efterdt Nheden er en god Havn, hvori Skibene kunne ligge i Sikkerhed for
Sydvest- Vest- og Nordvest-Vindene, som ellers vare særlige.

- (b) Kirken ligger midt paa Landet i Nieblum Bye, som næst Øvenum er den
største Bye paa hele Øen. Den er en lang, bred og høi Korsbygning,
med et temmelig høyt grundmuret Taarn. Altertavlen er til at lukke op
med 2 Fløye. Midt paa sidder Gud Fader og Jomfrue Marie paa en
Trone, hvorfra Gud holder Verden i den venstre Haand, medens han med
den høire kroner Jomfrue Marie, som beder med sammenfoldede Hænder.
Paa høire Haand staaer St. Johannes den Døber, og paa venstre Pave
Sylvester II. i hvis Tid nogle miene at Kirken skulle være bygt. Billed-
hugger- og Maler- Arbejdet er i sit Slags fortreffeligt. Paa Alterets søn-
dre Side sees en anden Billedstøtte af St. Johannes den Døber i Legems-

S. p. 353,

Octroyere:
de Røge.

De inden dette Amts Grændser liggende octroy-
erede Røge.

Blumen-
fog.

Blumenfog grændser mod Westen til Faretofter-Synderfog, mod Norden til Botslot-Soe og Røge, mod Osten til Wanggaard- og Ockholmfog, og mod Sydvest til Besterhavet. En Deel deraf er nedrig Mosejord, begravet med Rør og Siv. 1643 gav Kong CHRISTIAN IV. Amtmanden i Flensborg Kay v. Ahlefeld, og Hertug FRIDERICH III. Amtmanden i Tønder Wolf Blome Frihed til at inddige dette Landstykke, hvorpaa de begyndte 1648 og 1652 bragte det lykkelig i Stand. To tredie Dele af denne lille Røge, som i alt udgjøre 201 Demater høyt Land, og 16 Demater nedrig Bond, som næsten Aaret ud staaer under Vand, høre til Botslot-Gods og kaldes

Størrøse, men Arbeidet derpaa er ikke saa frukt. Fonten er af en rødagtig Kampesteen og Kalken af Sølv, stærk forgyldt, med et lidet Crucifix loddet paa Siden, samt denne Indskrift: Hunc calicem petivit Dns Petrus Ecke ao. Dni M.CCCC.lx.vi. Paa Prædikestolen, som og er temmelig gammel, sees adskillige bibelske Historier afmalede. Orgelværket har 9 Register og 1 Pedal; men i Taarnet hænger en mere end en maadelig Klokke. Nordmark har førend Reformationen hørt til denne Kirke, men er nu et Sogn for sig selv, dog ere de Døde her begravne, indtil for kort Tid siden. Hver Bye underholder sin egen Skole og Skolemester. Alle Huse ere grundmurede og takkede med Siv eller Halm. Paa Brønde og Lørv er her stor Mangel, da al Ildebrand tillige med det meste Korn maane hentes andensteds fra. Om Vinteren komme hertil en stor Deel fremmede Sæfolk, for af Landets Indbyggere at lære Navigationen. I Sognet ere to saa kaldte Fugle-Røyer, en i Bester- og en i Østerland, hvori hver Høst fanges mangfoldige Bilbænder af tre Arter, hvoraf endeel fortæres her paa Landet, skjønt den største Deel føres bort til Skibs og betales temmelig dyrt.

kaldes **Bottlotter**, **Blumenfog**. Den øvrige tredie Deel bestaaer af 108 Demater og har adskillige Egere, da den første kun tilhører Forvalteren paa Lytkenhorn Niclas Reeder, samt Christiana Jensen og Christian Jessen. Rogen har ingen Jurisdiction, men staaer umiddelbar under Oberretten. Huse findes ikke i denne hele Rog, og altsaa ere her heller ingen Indbyggere, men alt Landet bruges til Sæd og Græsning. Dens Uddige er 225 Roder.

Bottlotter, **Rogs Grændser** ere mod Sonden **Blumenfog**, samt **Faretoster**, **Synderfog**; mod Vesten **Faretoster**, **Norderfog**; mod Norden skilles den fra **Herrenfog** ved et stort, fisserigt og tildeels dybt Vand, som kaldes **Bottslot**, eller **Bottlotter**, **Søe**, af det frisiske Ord **Schlott**, som betyder et inden for Digerne i Marffen staaende Vand. Octroyen er givet af Hertug FRIDERICH III. og dateret Gottorp den 25 Nov. 1631. Inddigningen skeede 1633. Rogen har ingen Jurisdiction, men staaer umiddelbar under Oberretten. Den eene Deel deraf har mange Besiddere; den anden, som bestaaer af 290 Demater, tilhører foromtalte Forvalter Nicolai Reeder og Medinteressentere; Denne Deel tillige med foromtalte **Bottlotter**, **Blumenfog**, udgjør det saa kaldte **Gods Bottslot**, hvoraf aarlig til første May svares 150 Rdlr. i danske Kroner, som en landsherrelig Recognition, til Landsskriveren i Tønder. Ellers har Rogen Religionfrihed paa samme Maade som Friderichstad, samt Jagt- og Fiskeriet i **Bottlotter** og **Blumenfog**; er ogsaa i Fredstider aldeles frie for overordentlige Skatter og Paalæg. Paa Godset ere ifkun 3 Huse, nemlig **Store-Bottslot**, **Lille-Bottslot** og et Huus paa **Sarkesdige**. Strax ved **Store-Bottslot** paa det høye saa kaldede **Hollænder-Dige**, som de nederlandske catholske Partisanter 1634 anlagde fra **Synder**, **Wangaard** til **Faretost**, hvorved de gjorde Den **Faretost** landfast, stod tilforn en romersk-catholsk Kirke, som om-

trent 1634 er opbyggt af Pater Filster. Baron von Königstein folgte Godset 1680, da Risoreren strax lod Kirken afbryde, og den nu værende Gaard, Store-Bonnflot, opbygge i Nærheden af det Sted, hvor Kirken havde staaet.

Gammel
Christian-
albrechts-
Kog.

Gammel Christianalbrechts-Kog grændser mod Norden til Emmelsbøll Sogn og Gotteskog, mod Osten til Deesbøll, mod Sonden og Osten til nye Christianalbrechts-Kog. Denne frugtbare og fortreffelige Kog har sin egen Ret, bestaaende af Inspecturen og sex Raadmænd. Octrophen er givet af Hertug CHRISTIAN ALBRECHT den 2 Oct. 1681. Inddigningen begyndte 1682 og var 1684 færdig. Hele Kogen indeholder 2735 Demater 70 $\frac{1}{2}$ Roder, og desuden endna omtrent 25 Demater, som ere henlagte til Præsten, naar der engang kunde en Kirke blive bygt her i Kogen.

Nye Chri-
stianalb-
Kog.

Nye Christianalbrechts-Kog stoder mod Osten til Deesbøll Sogn og indslutter paa vestre og søndre Side Anvepten for gammel Christianalbrechts-Kog. Begge disse Koge have en Inspector, samme Raadmænd og samme Retligheder, i følge en hertugelig Resolution af 5 Nov. 1703. Inddigningen begyndtes 1705 og endtes 1706. Hele Kogen bestaaer af 2078 Demater 165 $\frac{1}{2}$ Roder. Uddigerne ere i alt 936 Roder.

Dagebøll-
Kog.

Dagebøll-Kog er tilforn omtalt ved Dagebøll Sogn, og ved Octroy, dat. Gottorp den 20 Sept. 1700 gandske skilt fra Bøkingherred. Den nordøstlige Deel af denne Kog grændser mod Norden og Osten til Klenseer-Kog, ved hvis Inddigelse den 1727 blev landfast. Kogen har sin egen Jurisdiction, Inspector og Kogsret, fra hvis Domme man i borgerlige Sager kan appellere, naar det er om en Pengefum over 200 Rdlr. Den indholder 1005 Demater, hvoraf de 795 sbare alle ordentlige og overordentlige Skatte og Paalæg til Landstriveren i Lønder; de øvrige 300 derimod betale de sædvanlige

vanlige Skatte umiddelbar til den kongelige Casserer i Rendsborg. Uddiget er 1762 Roder 3 Fod.

Friderichs-Kog grændser mod Sønden til Rødenes Sogn og Friderichs-Kog mod Østen til nye Rutebøll-Kog. Den er 1200 Demater stor, har den 15 Oct. 1690 faaet sin Octroy af Hertug CHRISTIAN ALBRECHT, og er inddiget 1692. Den har kun eet Huus og en Vandledning, som gaaer igiennem nye Rutebøll-Kog. Denne Kog har tillige med Kleyseer-Kog og begge Christianalbrechts-Koge, i Henseende til Politie-Borgerlige-Piintlige og Dige-Sager, samme Jurisdiction som Kogene paa Nordstrand, ligesom disse 4 Koge ogsaa bruge den enderstedste Landret.

Gottes-Kog er deelt imellem mange Lodsøhere, men anføres her fordi et Interessenskab, i følge Octroy af 1 Maji 1709 have faaet en egen Inspector over deres Jorde, og 1768 deres egen Jurisdiction i Borgerlige og Piintlige Sager. Utsaa udgiøre disse Jorder nu en virkelig Octroyeret Kog, hvori den nordstrandste Land-Ket er indført. Jordene ligge sidt paa det nedrigste Sted i Gottes-Kog, saa at der i vaade Aar voxer næsten slet intet Høe, og udgiøre 2250 Demater 16 Roder Schik-Jord. Heraf svares intet til Landsherfskabet, men allene Kogspenge og Dige-Contingenterne. Inspecteuren er tillige Ringfriver og Digefoged. Af Raadmændene ere 2 af Kierherred, 2 af Bøkingherred og 2 af Bidingherred.

Kleyseer-Kog ligger imellem Herren-Kog, Faretoft-Kog, Dagebøll-Kog, nye Christianalbrechts-Kog og Korn-Kog, bestaaende af 2365 Demater, og har den 24 Martii 1725 faaet sin Octroy af Kong FRIDERICH IV. Inddigningen blev samme Aar foretaget, og blev færdig 1727. Uddiget er 690 Roder.

Nye Rutebøll-Kog grændser mod Sønden til Brunsodder-Kog, mod Vesten til Friderichs-Kog, og mod Østen til Høyer- og

Rutebøll-Diger. Den er 1100 Demater stor, blev octroyeret den 30 Januarij 1712 og inddiget 1715. Rogen har sin egen Jurisdiction i Borgerlige og Piinlige Sager, hvorudi der dommes efter den eyderstedste Landret. I Borgerlige Sager kan en appelleres fra denne Dom, uden den omtvistede Summa er større end 200 Rixdaler. Af Diger har denne Rog ikke meget at underholde, men da en stor Mængde Vand fra Lønder Amt og Friderichs-Rog maae have sit Udløb igjennem denne Rog, hvortil 5 Sluser ere anlagte; maae ofte det siede Land i denne Rog tage stor Skade, naar Sluserne ved den vedholdende stærke Vestenvind og det stærke Tilløb af fersk Vand ikke kunne aabne sig. Uddiget er 182 Roder 3 Fod langt.

De adelige Gaarde og Gods i Lønder Amt.

Ahretøft. Ahretøft i Kliplev Sogn, var tilforn en Meiergaard til See-gaard, hvorfra den 1725 blev solgt, dog besiddes den nu af See-gaards Eier, Landraad Hieronymus von Thienen.

Bærg. Bærg eller Bærg i Leef Sogn Kierherred, er en Meiergaard til Fresenhagen, og tilhører dennes Eyer Henning Herrn.

Boversted. Boversted, i Ladelund Sogn Kierherred, ligger 2 Mille fra Lønder og er nu et adskildt Gods. Hovedgaarden er for lang Tid siden afbrudt, og i dens Sted findes nu paa Godset intet andet end Bøndergaarde og Huse. Den ene Deel bestaaende af 2½ Plov tilhørte for Landraad von Thienen til Maestleben, nu Justitiraad Piper. Den anden Deel af 7½ Plov eyer Peter Hansen og Lødsenere, tilforn Statholder Grev Carl Ahlefeld.

Büllsbøll. Büllsbøll i Leef Sogn, Kier Herred, er et lidet Gods, som i Aaret 1761 blev bortsolgt i Strøkkeviis, tilhørte for Grev Carl Ahlefeld, nu Nicolai Nilsen og Christian Jeebe.

Fresen:

Fresenhagen i Leck Sogn, Kierherred, ligger 3 Mile fra Flensborg og Tønder, og tilhører Henning Herrn. 1554 tilhørte denne Gaard Jørgen von der Wyck, siden Hr. Coldorf i Hamborg.

Friesmark i Abentoft Sogn, Bidingherred, er et kongeligt Cammergods, som med en Dæmning er sammensøyet med det faste Land.

Gaarde i Leck Sogn Kierherred, en halv Mill fra Fresenhagen, som det i de ældre Tider har hørt til, men 3 Mile fra Flensborg, og næsten ligesaalangt fra Tønder. Det nedlagte Gods Svinebek er indlemmet i dette Gods, som nu besiddes af Nis Lorentzen.

Gravensteen i Quars Sogn, Lundtoft Herred, hvorom siden.

Grøngrift eller Grøngrift i Fieldsted Sogn Lundtoftherred, laae tilforn til Seegaard. Af Godset er den største Deel nu kommet til Schobollgaard og Langgaard, men Gaarden og en liden Deel af Godset besiddes for nærværende Tid af Asmus Böysen.

Grønhof, en kongelig Gaard i Burkart Sogn Slupherred, var tilforn adelig. Af Eyerne vides: Wulf von der Wisch tho Grundhoff 1524. 1532. Christopher Gensch von Breitenau 1690.

Haistrup, et kongeligt Cammergods i Bolderup Sogn Slupherred, tilhører nu Thomas Sönniksen, som 1754 kjøbte det af sin Slegt Wilhadus Fabricius og den 5 Martij samme Aar fik kongelig Confirmation paa dets Friheder, som ere daterede 1727 den 25 Febr. 1731 den 9 April 1743 den 8 April 1744 den 23 Decbr. og 1747 den 19 Maji. 1697 tilhørte Dorothea Nissen, forrige Herredsfoged i Slupherred Hans Nissens Enke, og Hinrik Ibenhals Svigermøder, dette Gods. 1697 den 6 Nov. blev dets aarlige Udgifter af Hertug FRIDERICH fastsat til 34 Rixdaler og for det øvrige ganske befriet propter speciale meritum. Godset staaer under Overretten og dets Blootal er gandske separeret fra Amtets.

Soge

- Hestholm.** Hestholm, en Meiergaard strax ved Tønder, hvoraf endeel er bortsolgt, det øvrige tilhører Hemme Carstenßen.
- Hogelund.** Hogelund i Leck Sogn Kierherred, har tilforn hørt til Fresenhagen, men er nu et Gods for sig selv, som nu besiddes af Nis Nissen.
- Karrharde.** Karrharde i Klipbøll Sogn Kierherred, tilhører nu for den største Deel Paul Sibbers Arvinger. Hovedgaarden laae i Klipbøll Bøe, men er for meget lang Tid siden afbrændt. Før var Enevmanden Grev Carl Ahlefeld.
- Kieding.** Kieding i Fieldsted Sogn Lundtoftsherred, tilhører Hertugen af Augustenborg.
- Kielstrup.** Kielstrup i Holsbøll Sogn Lundtoftsherred, var tilforn en Meiergaard til Seegaard, hvorfra den 1725 blev solgt, og tilhører nu Hertugen af Augustenborg. 1546 nævnes i et Kong CHRISTIAN III. Brev: "Unse liebe besondere Gunder, Jep Peterßen tho Kell" storp nagelassene wedeue".
- Klipbøll.** Klipbøll, Klipbøll Sogn Kierherred, ligger halvanden Meil Sønden før Tønder, og tilhører Capitain Sønke Ludvig Peterßen. 1545 nævnes Mette Anderßen og 1546 Magnus Anderßen til Klipbøll. For en Snees Aar siden Cancellie Assessor Bentzon.
- Korrbøll.** Korrbøll, Eminerles Sogn Høyerherred, et tilforn adeligt, nu kongeligt Gods, bestaaende af 34 Plove, som tildeels ligge paa Sildt og deels i andre Sogner. Heraf høre 6 Plove, som arveligen ere bortfæstede umiddelbar under Ober-Retten. De øvrige Fæstebønder stevnes derimod for deres Herreds-Ting. Grev Christian Rantzov folgte 1649 denne Gaard til Hertug FRIDRICH.
- Laygaard.** Laygaard i Quars Sogn, har før lagt til Seegaard. I Aarene 1764 og 1765 bleve mange Stykker folgte herfra, men Hovedgodset tilhører endnu Andreas Peterßen.

Lytkenhorn, i Leck Sogn Kierherred, $2\frac{1}{2}$ Mil fra Tønder, Lytkenhorn. tilhører nu Geheimeraad Friderich Wilhelm de Cheusses.

Schobøllgaard, i Fjeldsted Sogn Lundtoftherred, ligger $1\frac{1}{2}$ Mil fra Apenrade og tilhører Justitsraad Christopher Trogillus Koch og tilforn hans Fader, Provst Koch i Apenrade. 1642 forekommer Jasper von Buchwald tho Schubelgard.

Seegaard, i Kliplef Sogn, $1\frac{1}{2}$ Mil fra Apenrade, ligger i den fiskefæring Seegaards-See, og var tilforn deelt i to Godser af samme Navn, som siden igien ere forenede; men 1725 bleve de fleste Meyer-gaarde bortsolgte og skildte fra dette vigtige Gods. Af Ejerne vides: 1) Clawes van Aleuelde Benedictes sone 1460. 1470. 2) Benedix unde Jörgen van Aleuelde Gebrödere 1494. 3) Claus og Bendix Ahlefeld 1497. 4) Georg Ahlefeld, døde 1500. 5) Henneke Alefeld tho Garden 1524. 6) Gregers Ahlefeld til Stoltelund. 7) Grev Friderich Ahlefeld den Ældre 1664. 8) Grev Friderick Ahlefeld den Yngre. 9) Kammerherre von Thienen. 10) Nu Landraad Hieronymus von Thienen.

Soelwig, tilforn en adelig, nu en kongelig Gaard, som tilforn har havt sin egen Jurisdiction, men efter 1724 høre Underdanerne, som boe adspredte i 9 Sogne, til Amtet, og svare hver til sit Herredsting. Hovedgaarden er endnu ved Magt i Hostrup Sogn Slupherred. Af Ejerne vides: 1) Hartwicus & Wulf de Solwic 1362. 2) Peter Eriksen 1397. 3) Eggert Groszke eller Giordsen 1500, af hvilken Familie flere have ejet denne Gaard. 4) Melkior Rantzau kjøbte Godset 1606.

Stoltelund i Tinglef Sogn Slupherred, er 1741 af Etatsraadinde Grundt lagt til den af hende i Bredsted for 4 Enker oprettede Stiftelse. Af de ældre Ejerne vides allene Gregers Ahlefeld ved 1580.

Sydergaard. Sydergaard, en nu kongelig, men tilforn adelig, Gaard i Emmerslev Sogn Høyerherred; Paa Gaardens Mark ere sex arvelige bortforpagede Fæstebøel, som have een Eger med foromtalt sex Bøel af Kopbøel Gods i samme Sogn.

Toftum. Toftum, i Emmerslev Sogn, Widingherred, tilhører nu Peter Lewesen, som har arvet den efter sin Fader.

Amtmænd i Lønder Amt.

Iven von Reventlou 1534.

Godske Buchwald 1538.

Claus von der Wisch 1542.

Otto von Thienen 1554.

Bendix von Ahlefeld 1560.

Johan v. d. Wisch 1580.

Otto von Qvalen 1590.

Hans von Thienen 1590.

Diderich Blome 1595.

Hans v. d. Wisch 1608 - 1624.

Wolf Blome 1624 - 1661.

Detlev v. Ahlefeld 1661 - 1667.

Bartram Powisch 1667 - 1673.

Hans v. Thienen 1673.

Joachim v. Ahlefeld 1691.

Joh. Ludv. Baron af Königstein, blev assat.

Henrik, Greve af Reventlou.

Johan Georg von Holstein 1713.

Friderich Wilhelm v. Holstein 1730. døde 1767.

Ulrik Adolph, Greve af Holstein 1763.

Kammerherre Henrik Christopher Friderich Bielke.

Det

Det Tiende Capitel.

Om Flensborg Amt.

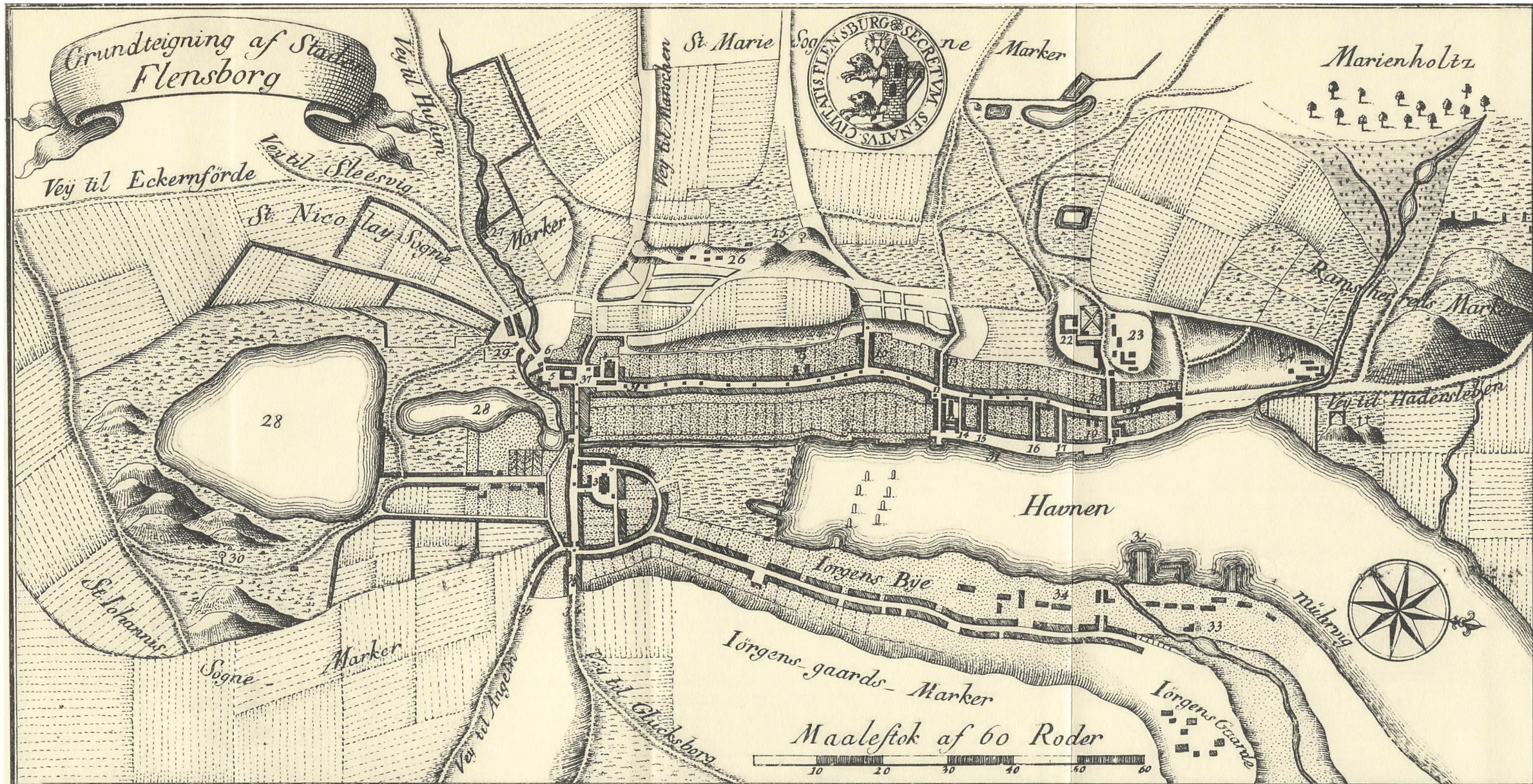
Gster Hadersleb Amt er dette det største i Hertugdømmet, og Grændser. grændser mod Norden til Fyrstendømmet Glyksborg, Hølebøll Sogn i Lundtoftsherred og det adelige Sogn Klipf; mod Osten til Østersøen og Gelting Sogn; mod Sønden til Gottorp og Husum-Amter; men mod Vesten til Kierherred og Landskabet Bredsted.

Dets Længde fra Osten til Vesten er paa det højeste 7 Mile, Størrelse. men paa andre Steder ifkun 2 Mile: Bredden fra Nord til Sønden er sommesteder ifkun 1 Mil, men hvor den er størst 5 Mile. Det bestaaer af 4 Herreder, hvorudi ere 22 Kirker, som besørgeres af 24 Præster, hvilke alle kaldes af Kongen.

Amtet bestaaer i alt af henimod 800 Plove. 1652 blev det ant. Plovat. sat for 907½ Plov, men Indvaanerne i Mørgoesherred eller Landskabet Bredsted, som bestandig have lagt her til Amtet, besværgede sig derover; og foraarfagede derved, at det blev ved det gamle. Ved Patent af 1 Nov. 1777 blev til dette Amt lagt 68½ Plov af det gamle Domcapitels Godser, samt 41 Plove af det forrige Møhrkirkens Amt, som laae inden Flensborg-Amtes Grændser.

Jordbonden er i dette Amt ikke allesteder lige god. 3 Wies-Jordbond. og Ugge-Herreder ere store Heder, sandede Marker og Moser, men i Husby og Nie-Herreder, er Jorden meget bedre og frugtbarere.

- Floder.** Af Floder ere Treenen og Soholmåen de merkværdigste. Den første begyndes af 2 Bække, Bondenaæ og Kielstæe, som oppælder i Søerup og Sterup Sogne udi Nieherred, flyder forbi Oversee, Eggebek, Treena, Hollingsted og Svabsted, hvorpaa den ved Friderichsstad igiennem de der anlagte Stuser falder ud i Ederen. Om Soholmåen er allerede talt i Sønder-Amtes Beskrivelse. Egnen er udi Husbye og Nieherreder overmaade god og frugtbar, forsynet med gode og store Skove; desuden har det sidste Herred to store fiskerige Søer og Søer, Sydensøe og Vinderatsøe. I Nieherred er og imod Skove. Søekanten gandske gode Skove. I hele Amtet er kun et eneste merkværdigt Bierg, nemlig Skierberg ved Querum Kirke i Nieherred, hvorom mere siden.
- Sprog.** Sproget er allevegne Dansk, dog bruges det tydske Sprog bestandig ved Gudstienesten.
- Dorighed.** Over Amtet er en Amtmand, en Amtsforvalter, som tillige er Tingsskriver i alle fire Herreder, en Huusfoged og fire Herredsfogeder. Her er et Deconomie-Collegium, og en Brandforordning blev 1741 givet Amtet for sig selv.
- Kongelige Domainer.** De kongelige Domainer i Amtet ere: Vand- og Byermøllen ved Staden; Kroholder; de fire Søer og de øvrige Fiskerier.
- Landet Angeln.** Ordenen udfordrer her at tale noget om det berømte og overmaade frugtbare Landskab Angeln, efterdi en stor Deel af Flensborg Amt ligger deri. Dette Landskab ligger inellem Staden Flensborg, Flensborg-Fiorden, Østersøen, Elien og Staden Slesvig; dets Længde og Bredde er fra 4 til 2 Mile efter Stedernes Forstiellighed, og overalt indeholder det 37 Kirkesogne. Af Flensborg Amt ligge deri hele Husbye- og Nieherreder med sine 10 Sogne, af Uggelherred 2 Sogne, nemlig Gros- og Klein-Solt; Af Gottorp-Amt, hele Strupdorf- Elies- og Fusing-Herred, det kongel. Kammergods Sarrup-

1 Havre-Torvet. 2 Iohannis Port. 3 Iohannis Kirke. 4 Mølle-Porten. 5 Closteret og den Latinske Skole. 6 Røde Port. 7 Freeske Port. 8. St Nicolai Kirke. 9 Raadhuset
 10 Hellig Geister Kirke. 11. Nørre Torv. 12. Marie Kirke. 13. Køegang Port. 14. Compagnie Huuset. 15. Nyegades Port. 16. Wollensgang. 17. Herrenstall. 18. Store og Lille Fisker
 Stræde. 19. Weysenhuiset. 20. Slotgangen. 21. Nørre Port. 22. Det gamle Slot. 23. Duburg. 24. Teglhytte. 25. Store Skjidebane. 26. Reberbane. 27. Papirmølle. 28. Store og Lille
 Mølle-Dam. 29. Stampemøller. 30. Kongelig Skjidebane. 31. Skiv-broe. 32. Ballast-broe. 33. Gruppen Mølle. 34. Pilckentafel. 35. og 36. Søndre og Nørre hvalvej. 37. Søndre Torv.
 38. De smås fir-kantede Prikker betjyder Spring Vand's Kilder.

Hans Joac. v. Kjørgensen del.

FLENSBORG

H. I. Tjørnsen delin: a. S. Marie Kirke. b. S. Nicolai Kirke. c. S. Io.annis Kirke. d. Latinsk Skole. e. Helliggeistes Kirke. f. Fattiges Kirkegaard. g. Compagniehuset. h. Anatomiekaemer. i. Weisenhuus. k. Nørre Port. l. Røde Port. m. Frefiske Port. n. Mølle Port. o. Raadhuis. p. Træbro. q. Plankermai. r. Blegdamme. s. Landsdommerhaven. t. S. Tjørnsby. u. Møllebekken. v. Ruder a. af Slottet. x. Reberbaner. y. gamle Stadsmure. z. Haver.

F. & F. Friedrich sculp. et.

Satruphoim, og Godset Mohrkirken, i alt 15 Sogne; Af det forrige Domcapitels Amt de 3 Sogne, Ulnis, Nybel og Rabenkirchen; Glyksborg-Amt med sine 3 Kirker; og desuden de fire adelige Sogne Kahlbøe, Boren, Kappel og Gelting; samt en stor Deel adelige Godser. Paa Rug, Byg, Havre, Boghvede og Havfrugter har dette hele Landskab i frugtbare Aar en stor Overflodighed, og lider heller ikke Mangel paa Erter, Bisker, Hør og Høe. Paa mange adelige Godser, i sær imod Østersøen, saaes Hvede med meget god Nytte. Ligeledes er Dvørgavlingen anseelig, fornemmelig af Stude og Heste. Næsten overalt finder man de frugtbareste Marker og Egne, samt de skønneste Egne, som ved deres Søer, Bække og Skove ere ligesaa behagelige, som nyttige. I Amtet er kun een Riobsted, nemlig:

Staden Flensborg.

Denne smukke og anseelige Handelsstad ligger omtrent 4 Mile ^{Beliggen-} norden for Slesvig. Paa de tre Sider er den omgivet med Høje, ^{heb.} og paa den fjerde af Flensborgs Fiord, som fra Østersøen, forbi Holdenæs, strekker sig 4 Mile ind i Landet. Fra Apenvade ligger den 4 Mile, fra Hadersleb 7 Mile, og fra Husum 5 Mile. Den ligger under 54° 48' nordlig Brede og 42° 55' Længde, og er den folkerigste i hele Hertugdømmet.

Oprindelsen af dens Navn er gandske uvis. Nogle hertelede Navn. det af en vis Flen, som skal have bygget den, andre som Danckwerth, fra Weel, Vand, saa at den rettere skulde kaldes og skrives Weelensborg. Den første af disse Etymologier er aldeles uvis, og den sidste alt for kunstled, skönt Navnet i de gamle vendiske Krøniker skrives Wlenzborg, og en ubenævnt hos Leibnitz kalder den Wlensborch. I gamle Breve af 1267 nævnes den Flensborgh,

1284 Flensaburgh, 1320 Blensborg, 1369 Blensborch, 1483 Blendisborg, foruden adskillige mindre og ubetydeligere Forandringer.

Elde. Stadens Elde er aldeles uvis, dog er den meget gammel. De første Beboere have været Fiskere, som Tid efter anden have erhvervet sig adskillige Friheder og endelig faaet deres Bøye giort til en Kjøbsted.

Vaaben. Dens Vaaben ere to udaf et rødt Taarn springende blaae Løver, og saaledes findes det allerede under Documenter af 1350.

Privilegier. 1284. erholdt Staden sin egen Stadsret paa Dansk, hvilken med en gammel plattysk Oversættelse er udgivet af Byskriver Lüders. Kong CHRISTIAN III. gav den den 27 Julii 1558 sin egen Politieordning, som siden den 14 Jan. 1600 af Kong CHRISTIAN IV blev forbedret. De fornemste af Stadens øvrige Privilegier findes i Westphals Monum. ined. Tom. IV. col. 1943. sq. og i Lüders Udgave af det flensborgske St. Knuds Gildeskraae, dog er Politieordningen hidindtil aldrig trykt.

Slotte. Det gamle Slot laae nordvest ved Staden paa en Høy, og var omtrent 1400 bygt af Grev Nicolaus. Hertug ADOLPH, Stamfader for den gottorpiske Linie, og Kong CHRISTIAN V. ere her fødte, den første 1526 og den anden 1646. Kong FRIDERICH IV. lod det i Aaret 1719 afbryde, da det næsten var gandske forfaldet. Foruden dette Slot have her endnu været to andre, nemlig Nyhuus, bygt 1345, hvorom siden mere i Byens Historie, og Marienberg, som laae paa det saa kaldede Flensborg-Bierg, og nævnes 1413.

Raadhuus Staden deles i den nordlige og sydlige Deel. Raadhuset ligger midt i Byen, og er det sidste Huus paa den vestre Side i den sydlige Deel. Her sees alle Kongers Portraiter en bukke af den oldenborgske Stamme. Magistraten bestaaer for nærværende Tid af to Borgemestere, sex Raadmænd, en Bysfoged og en Byskriver. I hver af Byens Dele maa boe en Borgemester og tre Raadmænd.

I gam-

I gammel Tid vare her snart otte, snart ti Raadmænd, men siden er dette Tal indskrenket og fastsat til sex. 1284 da Byen fik sin egen Stadsret, vare her slet ingen Borgemeistere, men ifkun Raadmænd. Magistraten har Jus Patronatus til Stadens fire Kirker; den Deel deraf, som boer i Stadens nordlige Deel, har Ret til at straffe de til St. Mariæ Kirke hørende Gaard- og Huusmænd, som forsee sig, med Fængsel, Halsjern eller Pengestraf efter Omständighederne. Samme Rettighed udøver de i Stadens sydlige Deel boende Magistratspersoner over St. Nicolai Kirkes Bønder. Samled har Magistraten Domrettighed i borgerlige og pünlige Sager. Er nogen i borgerlige Sager ikke fornøjet med Magistratens Dom, maae han, hvis der tvistes om en Rettighed, eller Sagen er over 20 Rdlr, appellere til Oberretten. Men denne Appellation bør skee saasnart Dommen er affagt, da Appellanten strax erlegger 1 Skilling, som kaldes Schoßmael, og inden 10 Dage derefter nedsætter 20 Rdlr. Succumbentz-Penge i Retten, samt inden 6 Uger indstævner Sagen udi Oberretten. Appellations-Summen og Succumbentz-Pengene, naar een af Parterne troer sig fornærmet ved Magistratens Dom, ere af Kong CHRISTIAN IV. bestemte ved Forordning af 6 Martii 1594.

Staden har og en Consistorial-Ret, hvori Amtmanden sidder som Præsident, samt Provsten og Stadens sex øvrige Præster. Protocollen føres af Amtsforbaltøren, som Secretair. Under denne Ret staae Amtet og Staden Flensborg, Landskabet Bredsted og Stifts-fogderiet Børlum, tilsammen 34 Sogne, hvorved, Provsten iberegnet, ere 46 Præster. Fra denne Ret kan man med lige Vilkaar appellere til Oberconsistorium i Gottorp, som fra Magistratens Dom til Oberretten sammesteds.

Byen

Gader. Byen bestaaer for nærværende Tid af følgende Gader: 1) Koen- gang. 2) Nngade. 3) Wollensgang. 4) Herrenstall. 5) Store- og 6) Lille Fiskerstræde. 7) Slotgangen. 8) Algaden. 9) St. Jørgens-Bye-Gade, foruden endeel mindre Gader og Stræder, som kan sees af den hosføjede Grundtegning, hvorpaa de betydeligste Ga- der ere nævned. Den er forsynet med 28 Springbrønde og 5 Por-
Porte. te, nemlig Nørre- Rode- Frefiske- Angelboes og Johannis-Port,
Torve. samt 3 Torve, Havre-Torvet, Nørre-Torv og Søndre-Torv. Fra Nørre til Johannis-Port er Byen en fjerdedeel Mil lang. I
Huse og Aaret 1508 vare her, i følge et gammelt Haandskrift, i alt 420 Hu-
Gaarde. se, nemlig i vor Frue Sogn 115, i St. Nicolai Sogn 143, i St. Johannis Sogn 73, og i St. Gertruds Sogn 87. Nu ere her over 800 Gaarde og Huse, hvoriblant dog ere endeel smaae, Bag- husene uberegned.

Kirker. Her ere nu fire Kirker, tre Tyske og en Dansk, nemlig:

St. Marie Kirke. 1.) St. Marie Kirke er Sognekirke for Byens nordlige Deel, og har, ligesom St. Nicolai Kirke, i Landsbyerne adskillige Gaard- og Huusmænd, hvorfore ogsaa disse Kirker ere ansatte for visse Plove og maae betale maanedlig Contribution til Land- og Krigs-Cassen i Rendsborg. Den har to Præster og er nu den fornemste i Byen. Den er bygt 1280, men har i de paafølgende Beleyringer og Er- obringer udstaaet meget. Her findes følgende Epitaphier: 1) Over Præsten Johan Meyer, døde 1585. 2) Over Christopher Vultejus, J. U. D. og kongelig Raad. 3) Over Borgemester Martin Schult, døde 1555. 4) Over Diderich Faust, død 1543, hvis Portrait her findes. 5) Over Borgemester Martin Jessen, foruden endeel nyere. Denne Kirke har i dette Aarhundrede faaet et nyt Spiir og nyt Or- gelverk; dens Landgodser ere ansatte for 9 Plove. Af dens gamle Præster vides: M. Gotscalcus persona Eccl. b. Virg. in Flensborg 1327

og

og Magnus Pais, Vicarius binner der Kercken ussen lewen frouwen tho Flensborch 1490.

2.) *St. Nicolai Kirke*, hvortil hører noget af Stadens sydlige Part; dens Landgodser ere i Matriculen anførte for 11½ Plov. 1749 forærede Margrete Cecilie Esmarck, Raadmand Wilhelm Valentiners Enke, denne Kirke et nyt Alter. Lige derfor ligger en Liigsteen over Sophia, Kong WALDEMAR II. SEYERS Datter og Margrethe Johans Gemahlinde af Brandenburg, som døde 1247 den 3 November. Hendes, saavel som hendes nyfødte Barns Been bleve af Statholder Henrik Rantzow førte herhid, da det Capell i St. Laurentii Kloster, hvori hun først var begravet, faldt i Aaret 1579 ned af Brøstfældighed. Ved hendes Hoved fandtes en Bøxfkrone. Indskriften paa hendes Liigsteen er nye, og, som der menes, forfattet af Statholder Rantzov selv. Desuden findes her følgende Monumenter: 1.) Over Superintendenten D. Stephan Klorz, død den 14 Maji 1678, med hans Hustru Cathrine Runge. 2.) Over Præsten Herr Olaus Møller, død 1685. Disse tvende velfortiente Mænds Portraits findes endnu i Kirken. 3.) Den berømte Amtskriver Blasius Eckenbergs Portrait, han var fød i Lybek 1524, og levede endnu 1603. 4.) Et Monument over Christian von Ulenau. 5.) En Liigsteen over Præsten Hr. Matthias Hoe; og desuden endeel nyere, hvorover ingen Fortegnelse høves. Her er ogsaa et lidet Bibliothek og et meget rart Malerie, forestillende Syndfloden. I denne Kirke, som ogsaa har to Præster, var 1520 St. Sulpers Vicarie, Vicaria S. Salvatoris, hvortil Dn. Johannes Olavi blev valgt.

3.) *St. Johannis Kirke*, den ældste af Byens nu værende Kirker, ligger ogsaa i Byens sydlige Part, og har i dette Aarhundrede faaet et nyt Spiir, nyt Orgelverk og nyt Alter; den har ogsaa

to Præster, men intet Landgods. Om dens Merkværdigheder findes slet ingen Efterretning.

Den danske
Kirke.

4.) Den danske eller Zelliggeistes Kirke er bygt 1386. Den har kun een Præst og er den allerførste danske Kirke, naar man fra Tyskland reiser ind i Dannemark. Til denne Kirke ligger intet Sogn, og her holdes kun een Prædiken om Ugen, nemlig om Søndag Middag. Den danske Præst maa og hver Søndag Eftermiddag vekselsviis prædike i St. Marie og St. Nicolai Kirker.

Forrige
Kirke.

St. Gertr.
Kirke.

Herforuden have her i Byen endnu været to Kirker, nemlig: 1.) St. Gertruds Kirke, som laae i Byens nordligste Part og den 29 Sept. 1566 blev Staden foræret af Kong FRIDERICH II. tillige med Kirkegaarden, og det derved staaende gamle Huus. Kirken blev derpaa 1571 nedrevet, dog staaer deraf endnu et Taarn, og Kirkegaarden bruges til uformuende Folks Begravelse. 2.) St. Michaels Kirke, har lagt paa det saa kaldede Bierg, og er uden Tvivl den allerældste af alle Byens Kirker, da den, efter en Seddel af sal. Langebeks Haand, allerede nævnes i et Diplom af Aaret 1196.

St. Mi-
chaels Kirke

Kloster.

Her har og været et Minoriter Kloster, som blev bygt 1232, og 1263 forbedret med mange Indkomster af Hr. Johan de Hwitting fordum Drost, som ogsaa 1270 blev begravet deri. Det synes at have hedet St. Laurentii Kloster. 1492 folgte Nicolaus Smyter, Guardian, og hele Conventet i dette Kloster Stovgarde i Sundwith til Dronning DOROTHEA. Først i det følgende Aarhundrede viiste Ordens-Generalen sig saa flittig i at besætte dette Kloster med tyske Munkke, at Kongen ved 1520 maatte tilskrive ham, og forestille ham, at der vare Munkke nok at faae i Dannemark. 1530 Onsdagen efter Cantate forærede Kong FRIDERICH I. Staden dette Kloster, tillige med Kirkegaarden, Kirken og al anden Tilliggelse til de fattiges Bæste, dog blese Munkene deri til 1536. See Pontopp. Annal. Eccles.

Dan.

Dan. Tom. II. p. 396. Af Klosteret blev da gjort et Hospital for fattige og syge Mennesker, hvorom strax herefter videre skal handles.

Hospitalet, under Navn af Helliggeist-Huus, er meget gammelt, og bygt kort førend 1325, i hvilket Aar den 24 Julii Hertug WALDEMAR tog det under sin Beskiemmelse, tillige med dets Indkomster, som da beløbe sig til 150 Mark Kobber-Penge. 1327 nævnes Hermanns de Nestwede, tutor domus Sancti Spiritus in Flensborg. 1330 den 18 October forbedrede Hertug WALDEMAR Husets Privilegier, og gav det frie for at svare Stud og Inne. 1551 Mandagen efter Misericordias Domini udgav Kong CHRISTIAN III. en Forordning, at der i Helliggeistes Huus skulle bygges et Hospital, hvortil han lagde alle de Godser, Indkomster, Lehn, Commender og Altene, som tilforn havde været henlagde til Helliggeist og St. Jørgen, samt alle Marianernes Indkomster. Denne Stiftelse blev 1563 Fredagen efter St. Johannis Baptista Dag stadfæstet af K. FRIDERICH II. dog med den Forandring, at Helliggeistes Fattighuus skulde henlægges til Klosteret, og her igien opbygges en latinsk Skole. Altsaa blev 1552 dette Helliggeisthuus nedbrudt, og paa samme Sted den Bygning opført, som Skolen og Collegernes Bærelser nu ere i.

Det nuværende Hospital, hvori omtrent 40 fattige Mennesker nyde Bærelser og Underholdning, har et Capell, hvorudi hver Mandag Morgen holdes en tydsk Prædiken. Dets Foresatte kaldes 3 Provisores og Forstandere for Hospitalet og Helliggeist; de udvælges af Byens Riibmænd. Disse staae hver for sig, som Borgere betragtede, under Magistraten, men samlede som et Collegium, staae de umiddelbar under Oberretten. De ere sex; have en Secretair, og udøve Domrettigheden i borgerlige Sager og i sine Forbrydelser over Hospitalets Bønder. Men i criminelle Sager staae saavel Hospitalets, samt St. Marie og St. Nicolai Kirkes Bønder, under

Amtets almindelige Rette. Efterat Hospitalet ved Kong FRIDERICH II. Befaling af 1563 var henlagt til Klosteret, hvilket af Kong CHRISTIAN IV. den 20 Febr. 1598 blev stadfæstet, gav Kongen det endnu i samme Aar endeel Gods. Dets Gaard og Huusmænd, for hvilke det maanedlig maae betale Contribution til den kongelige Cassa i Rendsborg, ligge adspredte i Flensborg og Tønder Amter, samt Landskaberne Bredsted og Sundewitt. I Matriculen staae de anførte for 32 Hlove.

Latinff
Skole. Den latinffe Skole og dens Lærere, samt de dertil givne Legater, ere meget nøye beskrevne i Rect. Johan Mollers Jubelprogramm, Flensborg 1717, 4to. og hans Søns Professor Olaus Henrik Mollers fire Programmer om denne Skole af 1773, 1774, 1775 og 1778. Allerførst havde St. Marie og St. Nicolai Sogne hver sin egen Skole, som blev forestaaet af en Rector. Af St. Marie Skoles Rectorer vides: 1470 Nicolaus Thormæ, 1502 Thomas Jacobi, 1509 Johannes Petri, 1513 Nicolaus Johannis, 1553 M. Geo. Stammichius, 1560 Geo. Særtorius, og 1566 M. Joh. Buck, som siden blev første Conrector ved den almindelige Stadsskole. Af St. Nicolai Skoles Rectorer vides kun, ved 1504 Laurentius, og 1566 M. Joach. Dobbinus, som siden blev første Rector ved den nye Skole, hvis Bygning forhen er omtalt. 1546 havde en riig Riibmand Naaman Johansen og hans Hustrue Phaleck givet deres Gods ad pios usus, dog at Anvendelsen skulde skee efter deres eeneste Søn Ludolph Naamansens Raad. Denne var en ivrig Catholik og Franciscaner-Munk i det her værende Kloster, men derhos en brav og dydig Mand. Han bestemte først denne Bygning, hvori han selv boede til sin Død 1575, og hvor uden for han ligger begravet, til en Boelig for sine 1536 forjagede Stalbrødre, men da Magistraten derudi hindrede ham, skienkede han saavel Bygningen, som de sig over 600 Mark Lybsk aarlig beløbende Renter

Nenter af sine Forældres Capital, ved Testament af 17 April 1560 til Staden, for deraf at oprette en Skole, eller som han selv kalder det, et Gymnasium trilingve theologicum. Herover meddeelte Kong FRIDERICH II. Staden under 19 Junii 1566 sin Stadsfæstelse, med det Tillæg, at han forbeholdt sig og Magistraten i Flensborg, Net til efter gode Mænds Raad at gjøre Forandringer i de af Broder Ludolph anordnede Lectier og Skoledisciplin. Utsaa blev Skolen enten i dette eller næstfølgende Aar aabnet, og har siden været forestaaet af følgende Rectores: 1.) M. Joach. Dobbin, kaldet til Lybek 1568. 2.) M. Hieronymus Herberding, kaldet til Lyneborg 1570. 3.) M. Sebastian Schröder, Præst ved St. Nicolai Kirke 1571. 4.) M. Thomas Schattenberg 1571, blev 1585 Præst til St. Marie Kirke. 5.) M. Joh. Avenarius 1586. 6.) M. Paul Sperling den Ældre, kaldet til Hamborg 1591. 7.) M. Joh. Poffel, kaldet til Klostof 1592. 8.) M. Joh. Angerstein 1592 til 1597. 9.) M. Friderich Johannis, kaldet til Diaconus ved St. Nicolai Kirke 1600. 10.) Bernh. Latomus, kaldet til Nybrandenborg 1603. 11.) M. Joh. Mohr, blev 1616 Diaconus ved St. Nicolai Kirke. 12.) M. Simon Henrici, succederede sin Formand 1630. 13.) M. Georg Lossius, blev 1653 Præst i Trena. 14.) Joh. Porst, resignerede 1660 og blev reformeert. 15.) M. Carl Schröder, døde i Embedet 1678. 16.) Eberhard Vette, døde i Embedet 1701. 17.) Joh. Moller, døde i Embedet den 20 October 1725. 18.) Bernh. Prehn, resignerede 1749. 19.) Olaus Henrik Moller, Professor hist. litterar. ved Kiøbenhavns Universitet, en meget flittig og af sin Fødebyes Historie udødelig velfortient Mand, som endnu forestaaer Embedet.

De Legater, som ere stienkede til Skolen af Borgemeester Gerhard von Meerfeld, Doct. Joh. Vesterfen, Baron Andreas v. Lillien-crohn, Borgemeester Marcus Schröder; Hr. Thomas Atzerfen Præst i

Legater til Skolen.

Steinberg, Raadmand Henrik Sivers, Byesfriver Herman Ritzenberg, Niels og Peter Hackon, samt andre ere for det meste vidtloftigen omhandlede i Hr. Professor Mollers forovmeldte fire Skoleprogrammer.

Reisenhuset. Reisenhuset blev, fornemmelig ved Herr Christian Thomsens ufortrødne Iver og Gavnildhed, i Aaret 1724 meget smukt opført af Muurstenene af det forhen nedbrudte Slot, og i Maji Maaned 1725 indviet. Huset har 3 Etager, og har baade ved det Kongelige Huses og private Personers Gavnildhed, allerede samlet sig en Fond, som aarlig formeres ved aarlige Almisser, Indkomsterne af et bag ved liggende Skibsverff, og Fordelen af den Pontoppidanske Forklaring, samt den almindelige Psalmebog, hvormed dette Reisenhuus saavel som andre pia-corpora er benaadet. Tilførn ere her 50 Børn blevne opdragte, som have nydt baade Klæde og Føde, men nu er deres Antal mindre. 1760 blev hermed gjort denne Indretning, at Huset tilslige kunde tiene til et Fugthuus.

Skolebibliothek. Rector Joh. Moller gjorde Begyndelsen til et offentligt Skolebibliothek, ved dertil at forære endeel Bøger, men det har siden hans Tid ikke havt megen Tilvæxt, som dog havde været meget ønskeligt i en Stad, der ellers intet Bibliothek har.

Bogtrykkerie. Her har i lang Tid været et Bogtrykkerie, som 1717 tilhørde Christopher Vogel, siden Philip Holwein, og nu Hr. Serringhausen, som har anvendt store Beføstninger før at gjøre det fuldstændigt og prægtigt.

Apotheker og medicinske Ansættelser. Indtil 1715 var her ikkun eet Apothek, men nu to, som af Eyerne holdes i meget god Stand. Her er og en Physicus, og en nyeligen anlagt Jordemoder-skole, hvorudi læses over Doct. Bressels Lærebog om denne Videnskab. Man har og Haab om et anatomisk Collegium for Chirurgi her af Byen og omliggende Stæder, hvilket i sig

sig selv, hvis det kunde komme i Stand, var en meget nyttig Indretning. Her ere nu i alt 6 Doctors, 5 Chirurgi og 1 Bader.

Borgemeester Diderich Nacke, som døde den 23 Junii 1595, ^{Nackes} Hospital. har stiftet et Hospital ved Byens Nørre-Port, som endnu bærer Stifterens Navn, og hvis Fond, ved andres milde Gaver efter den Tid er meget formeret.

Alf andre Stiftelser og Foundationer, foruden foranførte Legater til Skoler, vides endnu følgende: 1.) Borger Hans Edleffen gav 1729 et tusende Mark til de fattige Koners Forplejning i Nackes Hospital. 2.) Generallieutenant Christian Friderich von Staffeldt, Commandant i Fridericia, gav ved Testament af 18 Nov. 1736 St. Marie Kirke 150 Rdlr, Byens Fattige 200 Rdlr. og Veisenhuset 300 Rdlr. 3.) Juliane, Licénciat Johan Wilhelm Schæffers Enke, gav ved Testament af 16 Januarii 1747 sevhundredede Rixdaler til Syge- og Huusarme. 4.) Borger Valentin Witzel indsatte Veisenhuset til sin Arving, hvorved det vandt over 2000 Rdlr. 5.) Foranførte Herr Christian Thomsens Enke Anna, stiftede 1733 sex Fattighuse til tolv Personers Beboelse i Nørre-Fiskerstrædet, og gav en Capital til deres Underholdning. Desuden ere her endeel mindre Legata, og endeel Familier, saasom den Stryckerffe, Pauelsenffe, Jebensenffe, Claurénffe, Lorckiffé og andre, have gjort Stiftelser for dem af Familien, som engang maatte befinde sig i trængende Omstændigheder. Til Stadsens Fattige udddeles ugentlig Penge af de Fattiges Cassa, i følge det af Kong CHRISTIAN VI. dat. Friderichsborg den 14 October 1735 stadfæstede Reglement, efter hvilken Tid Berleviet paa Gaden er meget aftaget.

I Aaret 1780 fandtes her følgende Haandverkere:

Bagere	"	"	"	9	Bild- og Steenhuggere	"	3
Fribagere	"	"	"	6	Bliffenflagere	"	2
					Bløffe		

Haandver-
kere.

Blokkedreyere	"	"	4	Kunstdreyere	"	"	6
Bødkere	"	"	10	Linbøvere	"	"	2
Fribødkere	"	"	6	Malere	"	"	7
Børstebindere	"	"	2	Frimalere	"	"	1
Bøssemager	"	"	1	Muurmestere	"	"	5
Bogbindere	"	"	6	Naatemager	"	"	1
Bundt- og Handffemagere	11	"	"	Nagelsmed	"	"	1
Bryggere, Brændeviinsmænd og Oltappere	"	"	116	Orgelbygger og Instrument- mager	"	"	1
Dreyere	"	"	5	Paryfmagere	"	"	12
Feldtberedere	"	"	9	Posementmagere	"	"	2
Fildtmagere	"	"	3	Pottemagere	"	"	4
Garvere	"	"	3	Rebflagere	"	"	6
Privilegeret Garver	"	"	1	Sadelmagere	"	"	8
Gibser	"	"	1	Segl- og Compasmagere	"	"	6
Glarmestere	"	"	4	Skærslibere	"	"	2
Gørtlere	"	"	3	Skoleholdere	"	"	7
Guldsmede	"	"	8	Skomagere	"	"	37
Hattemagere	"	"	9	Skredere	"	"	36
Huilmagere	"	"	4	Slagtere	"	"	10
Huus- og Commercestere	"	"	7	Fri- slagtere	"	"	2
Juvelerer	"	"	1	Smede	"	"	21
Kammagere	"	"	3	Snedkere	"	"	10
Kandestøbere	"	"	2	Frisnedkere	"	"	7
Knapmagere	"	"	11	Stofmagere	"	"	10
Knivsmed	"	"	1	Udvæver	"	"	1
Kobbersmede	"	"	9	Urmagere	"	"	3

Desuden ere her og 6 Sukker-Raffinaderier, 1 Boglade, 29 privilegerede Tobaks-Fabrikker, 3 Skibsbyggere, 2 Taffelmestere og 1 Naftmager.

Af Skibe eyedede Byen ved Nytt: Aar 1780 følgende:

				Skibe.			
Fregatter	"	"	2	Snovskibe	"	"	9
Brigantiner	"	"	16	Fremastede Galliother	"	"	3
Huffert: Galliother	"	"	2	Huffert: Galliaffer	"	"	5
Galliother	"	"	13	Galliaffer	"	"	46
Jagter	"	"	38				

hvilket i alt udgjør et Antal af 134 Skibe, fra 6½ til 95 Commerces Læsters Størrelse.

I Henseende til Handelen har Flensborg store Fordeele fremfor Handel og alle andre Steder i Fyrstendommene. Flid og Arbeidsomhed herske Fabrik.r. her alle vegne. Kjøbmændene vare ved Nytt: Aar 1780 i alt 116, hvilke alle drive en anseelig Handel, og tage deres Vahre fra første Haand. Af foranførte Tabell sees at her ere mange Haandværkere og Kunstnere, et stort Spinderie, hvortil aarlig forbruges 18 til 20 Skippund heglet Hør, som af Tugthusets Forstandere uddeles blant de fattige; tre Skibsverfter, sex Sukker: Raffinaderier, som mestendeel faae deres raae Sukker fra de danske Øer i America, og meget fielden fra Frankrige; en Stivelse: Fabrik, som aarlig forarbejder 800 Tønder; desuden tvende vigtige Farverier, et Teglværk strax uden for Nørre: Port, og andre mange Folk krævende Indretninger. Omtrent en halv Miil fra Byen ligger Advocat Thorstratens Kobbermølle og Messingstøberie, som altid har været i meget god Stand, samt en meget vel indrettet Papiurmølle. Desuden ere her 1 Meel: og Skraae: Mølle, 1 Band: og 4 Veir: Brynmøller, 1 Stampemølle og 1 Barkmølle i fuld Drift. I Egnen heromkring forfærdiges Segsduger af forskjellig Brede. Man agter og her at anlegge en Olie: Mølle, et Bopblegerie, og et Sæbshderie.

Savnen, som er dnb nok, endog for de største Skibe, hvilke Savn. kuhne gaae lige op til Skibsbroen, er omringet af Høje, og altsaa

meget sikker. Tilforn har den gaaet lige op til St. Johannis Kirke, og altsaa været et godt Stykke længere end nu, hvorforsø og Ridsbændenes Pakhuse paa Stadens østre Side have været meget bekvemmere til Skibes Udlosning. Men dette Stykke af Havnen var allerede tilgroet førend 1690, og efter 1726 er et stort Stykke deraf opfyldt og bestemt deels til Haver, deels til Eng. Alligevel har Staden i nogle Aarhundrede anvendt store Bekostninger paa Havnens Bedligeholdelse og Forbedring, hvilken Bestræbelse den endnu til sin Seiladses Underholdning og Forfremmelse, bestandig fortsætter. Desuden har Byen ogsaa fuldkommen Dyb, og Savne, Rættighed i hele Flensborgs Fiord.

Andre Indretninger.

Staden har af Kong CHRISTIAN VI. i Aaret 1745 faaet sin egen Brandordning, og 1738 sit eget Commerce-Collegium. Hvor meget Handelen siden er forringet, som Hansen saa urigtig foregiver, sees best af foregaaende Efterretning om Stadens Handel og Skibsfart. Fra Michelsdag og indtil Paaske oplyses de fornemste Gader om Aftenen med Lygter. Under de omkring Staden liggende Høje udspringe mange klare og gode Kilder, hvis evigrindende Vand igiennem Rønder ledes til Staden, hvor det ey allene forskaffer de 28 Springbrønde paa Gaden, men endogsaa rigeligen forsyner de fleeste Indbyggerses Huse. Paa de gamle slesvig-holsteenske Landdage, havde Flensborg det andet Sæde.

Gilder.

Alf de gamle Gilder, som her tilforn have været, nævnes ikkun det store og meget berømte St. Knuds Gilde, som her er ældre end Stadsretten. Skraaen er udgivet tillige med Stadsretten af Byens skriver Lüders. Nu ere her to Skydeselskaber, hvoraf hvert har sin egen Skydebane strax uden for Byen.

Skydeselskaber.

Byemark.

Byens Marker ere temmelig store, da de mod Westen strække sig $\frac{3}{4}$ Meil, mod Sønden $\frac{1}{4}$ Meil, og mod Norden næsten ligesaa langt.

langt. De bruges deels til Kornavling, men for det mæste til Græsning.

Jørgensbye eller St. Jørgen hænger ved St. Johannis Kirke St. Jørgensbye. sammen med Flensborg, hvortil den kan ansees som en Forstad. Den strækker sig fra Sønden til Norden i en anseelig Længde indtil hen paa den anden Side af Fiorden, lige over for St. Marie Kirke. Indbyggerne nære sig af Fiskerie og Skibsfart, og staae tildeels under Staden, men for det meste under Hospitalet i civile Sager. Norden for denne Bye er og et Skibsverft eller saa kaldet Krahn, paa Hospitalets Grund, og sønden for Staden, paa Stadens egen Grund, den for omtalte Papiirmølle.

Byen staaer i Matriculen anført for 306 Plove, hvorudi dog Plovtal. ikke St. Marie og St. Nicolai Kirkes, ey heller Hospitalets Jordegods er indberegnet.

Hvad Merkværdigheder man ellers i Historien finder anført om Historie. denne Stads Historie og Skiebne, bestaaer i følgende:

1248 blev Byen erobret, plyndret og afbrændt af Kong ERIK PLOGPENNING.

1271 blev den atter erobret af Kong ERIK GLIPPING.

1280 blev den nu værende Marie Kirke bygt.

1282 oprettede Flensborg et Fordrag med Staden Slesvig.

1284 fem Dage efter Juul, blev den noget tilforn forfattede Stadsret, stadfæstet af Hertug WALDEMAR IV.

1686 oprettede Staden et nyt Fordrag med Slesvig.

1409 pantsatte Hertuginde ELISABETH Flensborg og Mienhuus til Kong ERIK og Dronning MARGRETE, for 11400 Mark Lybsk.

1410 blev Flensborg erobret fra Klosters Side, saa at de Danke maatte begive sig paa Slottet, hvorpaa saavel Slottet som Byen meget stærkere blev befæstet, efter Hvitefelds og andres Fortælling,

ling, endskönt man nu ey kan see ringeste Tegn til Forstandsning eller Befæstelse.

1411 blev Byen atter erobret af Kong ERIK, som lod henrette Borgemeistere og Raad. Samme Aar afftod Hertuginde ELISABET Flensborg Bye og Slot, samt Tøndern, til Dronning MARGRETE.

1427 blev Flensborg forgievet beleiret af Holstenerne, Friserne, Lybekkerne og Hamburgerne, ved hvilken Leilighed Hertug HENRIK i sit 30 Aar blev ihjelskuffet af en dansk Soldat. Af de gloende Vilde, som her da bleve indskudte, opkom en farlig Iidebrand, som dog igien lykkelig blev dæmpet.

1431 udhungrede Holstenerne Staden og nødte den derved til at overgive sig.

1485 afbrændte en stor Deel af Byen.

1512 blev Freden mellem Kong HANS og Lybekkerne sluttet i Flensborg.

1513 blev Kong CHRISTIAN II. her hyldet.

1526 den 26 Januarii blev Hertug ADOLPH født her i Staden. Samme Aar opholdt Kong FRIDERICH I. sig her noget, da han vilde reise til Lybek, for at handle med Keiseren.

1564 døde her flere end 1800 Mennesker af Pest.

1581 blev her sluttet et Forlig mellem Kongen og Hertug ADOLPH om Ditmarskens Deeling efter Hertug-HANSES Død.

1582 blev St. Jørgens Capell, som laae paa en Høy over Jørgensby nedbrudt.

1582, 1583 og 1584 blev Byen atter hiemsøgt af Pesten.

1588 opholdt Koning FRIDERICH II. sig noget her i Staden, og udgav herfra adskillige Forordninger og Befalinger.

Udi Krigen fra 1627 til 1629 imellem Kong CRISTIAN IV. og Keiseren, leed denne Stad overmaade meget af de Keiserlige, som brugte

brugte Stuerne til Hestestalde, toge Jernet af Murene, og stak Jid i alt hvad som kunde brænde. Uordenen var den Tid saa stor, at fra den 12 Sept. 1627 til den 25 Jan. 1630 blev Byetinget ey holdet en eeneste Gang.

1643, 1644 og 1645 blev Flensborg atter meget ilde medhandlet af de Svenske under Oberst Douglas.

1646 den 15 April blev Kong CHRISTIAN V. her fød, og døbt af Superintendenten D. Stephan Klorz.

1648 blev Kong FRIDERICH III. med stor Høytidelighed hylset af begge Hertugdømmenes Stænder her paa Raadhuset.

Samme Aar den 17 April anordnede Hans Majestæt her det fiesvig-holsteenske Regierings-Cancellie, som dog om Foraaret 1649 blev forflyttet til Gylkestad.

1655 grasserede Pesten stærk i Kiøbenhavn, og imidlertid opholdt Hoffet og heele Regieringen sig saa længe i Flensborg.

1657 til 1660 maatte Staden igien lide meget, saavel af de Svenske som Fiender, som af de Keyserlige polske og brandenborgske Tropper, der, som Allierede, vare komne Dannemærk til Hielp imod Sverrig.

1666 holdt Kong FRIDERICH III. her en Landdag.

1713 udpressede den svenske General Grev Steenbok, kort førend han blev indsluttet i Tønningen og maatte give sig fangen, en Brandskat her af Byen, som beløb sig til 64000 Rdlr. Pontoppidan i Theatr. Dan. p. 259 siger 87000 Rigsdaler, men denne Summa er for høy.

1745 blev Staden meget haardt hiemsøgt af Qvægsygen.

1752 havde Flensborg den Ære at blive besøgt af den Høysættige Konge FRIDERICH V.

Hvad Sproget angaaer, som her tales, da er det en under: Sprog.

lig Blanding af forderbet Danſk og Tydſk, hvorfor B. Paulus Eliæ i et Skrift mod Borgemeſter Hans Michelſen lader ham høre at han har overfat det Nye Teſtament paa Flensborger Danſk, og Danckwerth ſiger pag. 105 at det flensborgſke Tydſk og Danſk er lige godt.

Markeder.

I Byen holdes aarligen 2 Markeder, det eene ved Søndagen Løtare, og det andet St. Dionysii Dag, 10. Dage efter Michels Dag.

Om Flensborg har Jonas von Elverfeld gjort følgende Vers:

Urbs ego Mænaliam dicor *Flensburga* sub arcto,

Imperioque tenent Danica ſceptra ſuo.

Maxima pars noſtris de civibus æquore vultu

Mutandis variis mercibus auget opes.

In clypeo validæ ſtant propugnacula turres,

Armenia ſervant monſtra gemella feræ.

I Amtet ligge, ſom forhen er anført, følgende fire Herreder:

I. Husbye-Herred.

Dette Herred ligger i Angeln, har en meget god og frugtbar Jordbond og en ſtor Mængde Skov. Det har ſit Navn af Landsbyen Husbye i Sognet af ſamme Navn, og er fra Veſten til Øſten $2\frac{1}{2}$ Miil langt; men fra Norden til Sønden omtrent en Miil bredt. De deri liggende Sogne ere følgende:

1.) Adelsby Sogn (a). Toſtrup. Tarup. Trogelsby. Tved. Engelsby. Fruerlund. Jürgensgaard. Synderup i Gaard. Adelsbylund i Gaard. Nogle Teglhytter. En Deel af St. Jørgensbye.

2.) Sårup

(a) Kirken, ſom har været indviet til St. Johannes den Døber, ligger næſten midt i Sognet, og blev 1726 prydet med et Taarn, hvori ere to Klokker, den

2.) Hürup, Sogn (b). Hürup. Kielsgaard. Wesby. Wesbygaard.

3.) Rulfskov, Sogn (c). Rulfskov 5½ Gaard. Maasbøll 8 G. (hvoraf 3 tilhøre Lindewitt, 3 Nicolai Kirke i Flensborg og 2 Kongen) Ruenmark 3 Gaarde som tilhøre Fyrsten af Slesvigborg.

4.) Zusbye, Sogn (d). Husby. Wolde. Braa. Luzhof. Gremmerup. Holderup. Markerup. Markeruphede. Husbyholk. Ausacker. Ausacker = Holk.

5.) Grund

den ene af 1678 med Kong CHRISTIAN V. Navn, den anden ældre, med de Ord: Christe, rex glorie, veni cum pace. I Sognet ere ellers fire Skoler.

- (b) Kirken er indviet til St. Maria, ligger midt i Sognet, er ziret med et lidet Taarn og har tvende Begravelser, hvoraf det eene tilhører Præsten og det andet Wesbygaard's Eyer. Navnet skal være af Høy, og egentlig hede Høyerup.
- (c) Kirken er temmelig gammel, uden Taarn, dog indvortes gandske zjirlig. Der er tre Begravelser med Liigstene. Ved Prædikestolen sees et gandske smukt Malerie, forestillende Maria's Bebudelse, men andet merkværdigt findes her ey.
- (d) Kirken opbrændte 1599 af Lynild. Den er bygget af Lals Thomsen i Bønstrup i Grundtoft Sogn som sees af det paa Kirketaarnet liggende Jern-Anker. 1700 tændtes den atter af Lynild, men blev dog lykkelig reddet. 1756 den 16 Julii slog Torden tredie gang ned deri, men gjorde dog ingen Skade. Den store Klokke er støbt 1610 og den mindre 1556. I Kirken sees S. Vincentii Billede, som i Pavedømmet har været dens Patron. Bygningen er baade stærk og zjirlig, har stærke Mure og er blyetakt. Choret er hvælvet. Taarnet er høyt, meget anseeligt og overmaade smukt bygget. Ved den søndre Side af Choret staaer et lidet Messe-Altar med St. Vincentii og St. Maria's Billeder og et Agnus Dei. Under Taarnet staaer og et andet Maria's Billede, trædende paa en Slange. I Sognet findes

5.) Grundtoft, Sogn (c). Halvparten af Lughoft. Mariegaard. Bonstrup. Langballig. Langballigholt. Nievad og Mølle. Terfelsdorf. Brif, Mølle. Unevadholt. Dollerupholt. Nordballig. Dollerup. Syder, Ballig. Bundeslund i Huus. Neumoos i Huus.

II. Nye-

findes nogle hedenske Begravelser, hvoraf Nødhøp er særdeles mærkværdig. Kirkens Segl er rundt, og forestiller et af tvende Piile igiennemstøkket Hjerte. Af Omkriften kan ikke meere læses, end: S. Vincens D . . . k.

- (c) Navnet skrives og Grundtoft eller Grundhoff. Kirken meenes at være bygt i det ellevte Aarhundrede, og er altsaa en af de ældste i Hertugdømmet. Da den engang afbrændte, fandt man en liden Blye-Riste, næsten $1\frac{1}{2}$ Tomme i Kvadrat, hvori tre Pergaments Strimler vare forvarede. Den største, som var 5 Tommer lang, havde denne Skrift: Anno meccclviii. feria proxima post festum decollationis sancti Johannis baptiste Reverendus in Christo pater ac Dominus, Dominus Nicolaus Episcopus Slesvicensis presens altare in honorem beate Marie virginis consecravit cum hijs reliquiis de sancto Bartolomeo apostolo, de ligno domini, de sancta Lucia, de XI millibus Virginum, debitis cum sollempnitatibus inclusis. Paa den anden Seddel stod: R. sanctorum XI millium virginum og paa den tredie Sancte lucie martyris & virginis, de øvrige Seddeler bleve efter Branden borttagne af ukyndige Folk. Da Biskop Nicolaus i Slesvig og Abbeden i Guldbolm gjorde Mageffte med hverandre og den sidste fik Nyes Kloster i stedet for Guldbolm, fik han tillige denne Kirke, som i Begyndelsen har været liden og uden Taarn. Taarnets Opbyggelse og Kirkens Udvildelse er skeet i det 14 Seculo af en Herremand paa Lundsgaard, som havde begaaet et Mord, hvorfor han ved dette gudelige Verk erholdt Absolution. Til Afmindelse herom fandtes denne Mands Vildebe udhuggen i Steen med en Knaarde imellem Hænderne, her ved Kirken til 1726, da den blev brugt til Grundsteen ved Taarnets Reparation. 1458 har Kirken faaet et nyt Alter og 1471 en forgyldt Kalk og Duff af Biskop Nicolaus.

Et

II. Nye-Herred.

Dette Herred ligger ogsaa i Angeln, og er fra Vesten til Østen 2 stive Mile langt, men fra Nord til Sønden 1 til $1\frac{1}{2}$ Mil bredt. Det har gode Skove, to fiskerige Søer og en meget frugtbar Jordbond, samt følgende fem Kirkefogne:

1.) Sørup

Et andet Aiter er 1606. befestet af Segebad von Marenholtz. Den har været indviet til St. Marie, som sees af Kirkefoglet, hvorudi staaer hendes Billede, med Omskrift: Gruntofft: Anno 1530. S. Maria. Paa den eene Kloffe stod: Magister Sigfridus fufit me, dicor Maria. Paa den mindre læses følgende Indskrift: Anno † dM † cccc † LXXI † Katterina † ick † bette † datt † Karspel † van † den † Grotten † brode † hebbett † mi † lattett † ghetten † in † Suntte † Katterinen ere S. maria. magdalena. S. Nicolaus. S. pitruilla. S. Anna. S. Katterina. S. Margaretta. S. Darettea. S. Barbura. S. Gerdrut. S. Lucia. S. Ursala. S. Appollonia. S. Maria † Magdalena † Leliha † gheea † Klinghe † de † mitghegatten † hatt † God. † gheve † siner seler, d. 1614 blev Kirken antændt af Lynild ved høy lys Dag, da en dristig Sommermand, Hans Lassen af Vønstrup, vovebe sig op paa Taarnet og bortkappede Spidsen, hvorved Kirken lykkelig blev reddet. 1756 den 16 Febr. om Aftenen Kl. 9, slog Torden her atter ned og afbrændte hele Kirken, saa at Indbyggerne i nogen Tid maatte holde deres Gudstjeneste i Skolen, og siden paa et af Frue Backhoff til Lundsgaard anvist Sted. Siden Reformationen have her været følgende Præster: 1) Johannes Vaget, døde 1551. 2) Herr Henning, døde 1572. 3) Lorentz Arensberg, døde 1593. 4) Johannes Klyn, en Tubellærer, døde 1644. 5) Johannes Bonnix, døde 1658. 6) Henrik Henschen, døde 1690. 7) Oluf Atter, døde 1709. 8) Andreas Dætry, døde 1729. 9) Joh. Christoph. Ordoiff, døde 1757. 10) Georg Jordt. 11) Sonnich Boysen. Det fortiener og at merkes, at fra Reformationen indtil 1678 have her været fem Organister af det Navn Hildebrand, hvoraf den første Peter Hildebrand døde 1548.

1.) Sørup Sogn (f). Skovby. Sønderføgaard. Sønderføeby. Moesvat. Gammelbygaard og Bye. Falk. Svensbye. Svensbye Herregaard. Winderat. Borgen. Løsterup. Møhlmark. Hardsesbye.

2.) Sterup Sogn (g). Østerholm. Besterholm. Boldtoft. Birristoft. Snape. Brensbottel. Anebny. Grønholst Gaard. Moesgaard Meyergaard. Ugtoft Meyergaard og Mølle.

3.) Querum

(f) Kirken har to Præster. 1338 nævnes Ecclesia b. Marie Virginis in Södorp, som da blev lagt til en Præbende i Slesvig Domkirke. 1339 pantsatte Hertug WALDEMAR alt sit Gods i Gammelby, og Tredieparten af Løse, Halvparten af Snape Mølle, Sietteparten af Seltingh Skov, to boel i Seltingh, Dukhauen med en Mølle, Den Gaath og Byen Lebek til Herr Sifrich Selteth for 2000 lødige Mark Sølv, og 600 Mark lybske Penge. I Sognet ligger Gammelbygaard, hvoraf et Stiftsfogderie i det andet Distrikt af det forrige Domcapitels Amt har sit Navn. Ligeledes er her to temmelig store og fiskerige Søer, nemlig Sønderfø og Winderatsfø, hvoraf den første er noget større end den sidste; men begge ere fra Østen til Vesten omtrent $\frac{3}{4}$ Mile lange.

(g) Kirken er indviet til St. Laurentius, som sees af dens Segl. Her findes og hans Billedstøtte, samt et Mariebillede af Træ. Paa Altertaflen sees Christi Lidelse og de tolv Apostler i temmelig got Billedhugger-Arbeide. Fonten er af en stor Steen med et Dæksel, hvorpaa staaer: Michel Lund, Cirstin Michels, Peter Loulsen, Jörgen Loulsen hebben disse Dop Deck vorehret anno 1648. Prædikestolen er af got Billedhugger-Arbeide og prydet med Christi, St. Peders, St. Andrea, St. Jacobs og St. Johannis Billeder. Over den staaer: Jörgen Neillen tho Sterup Michel Tilsen tho Snaab Asmes Simonsen tho Anebii 1626. Paa Grønholstgaards Stole sees to adelige Vaabener med de Navne: Claus v. Tinen og Agnes Maria v. Tinen 1627. Her findes endnu nogle Reliquiarier, med Klude i, som siges at have tilhørt Joseph og Marie. Johan Petersen til Duisberg

3.) Querum Sogn (h). Skjol. Store Quern. Westerholm (hvad som deraf ey hører til Sterup Sogn). Lille Quern. Hattelund. Kulleby Habernes. Endsæl enkelte Gaarde. Fridesricksdal. Philipsdal, begge to til Glyksborg hørende adelige Godser.

4.) Steenberg Sogn (i). Bregade. Steenberg. Store Holzdorf. Lille Holzdorf. Wolsroy. Østergaard Herregaard.

E c c 2

5) Lægrus

berg har paa sin Bekostning ladet male og ophænge et Malerie, forestillende den yderste Dag. Et andet Stykke, som her ogsaa findes, forestiller Korsfæstelsen, Himmaelfarten og Dommen. Kirken har intet Taarn, men paa den vestre Side et Klokketuen med to Klokker, den eene af 1673 og den anden af 1748. I Maaret 1744 fandtes her ved Sterup Bye i en nye anlagt Have, som før havde været Mark, et tveget Sverd af een og en halv Fods Længde med et rundt Greb, af det bedste Kobber, som i Farven ligner Kronguld, og derfor i Almindelighed menes at være blandet med dette Metal. See Birc. de causis deperd. apud sept. antiqv. p. 419.

(h) Kirken, som fører Navn af St. Nicolaus, ligger paa en frie og ophøjet Plads. og er prydet med et høyt tykt ottekantet Taarn af 50 Alens Højde med to Klokker. Orgelverket er opsat 1748. For Alteret er et til Nybelgaard hørende Begravelse, med en Liigsteen over en von Hagen, som før har eyet denne nu hertugelige glyksborgske Gaard. Kongen og Hertugen ere denne Kirkes Patroner.

(i) I dette Sogn var tilforn en Herregaard; thi man finder at Kong CHRISTIAN I. i Maaret 1470 skædede Hartich Schinkel Stenberggaard udi Stenberg Sogn i Nye-Herred. Kirken ligger nær ved Querum Sogns Grændser, og har foruden det store Taarn endnu et lidet over Choret. 1753 blev den gjort 10 Fod længere. I hvert af Taarnene henge to Klokker, hvoraf den ældste er fra 1571. I Kirken er den Norgaardske og Rumorfske Begravelse, hvoraf i sær den første er overmaade prægtig. Kirken er malet 1559 paa Jacob Sehested til Østergaard, Eler Peterfen til Norgaard og Zacharias Petersens Bekostning. I Kirken ere begravne Jo-

han

f.) Esgrus Sogn (k). Aghøll. Birchøft. Bremgaard. Bunde-
desgaard Herregaard. Brunsholm Herregaard. Brunsholmerhøls.
Esgrus.

han Peterfen til Østergaard, døde 1549 og hans Frue Anne von Ucken, døde 1567. Paa Alteret staaer den i Lyneborg 1650 trykte Østenderske Bibel med massiv Sølvbeslag, som vejer 13½ Lod, og er foræret hertil af Peter Magnussen, Ridsmand i Danmark, som før havde været russisk Soldat, og var sødt i Bølsrøy her i Sognet. Borgemeester Peter Bistrop i Flensborg har givet Kirken 400 Mark Lybsk og et broderet Skarlagens Alterklæde med hans og Hustrues Vaabener, samt Aarstal 1721. Her ere to Kalfe, hvoraf den eene er 1569 skienket af Eler Peterfen til Morsgaard. Den er meget kostbar, og besat med mange Stene. Ved Degenens Stool hænger en næsten forraadnet Fane over Simon de Servoutrs, kejserlig Ritmester, hvorpaa ogsaa findes hans Vaaben. I Skriftestolen er en Metal Vievands-Riedel med 3 Huller og et derpaa støbt Kors. Prædikestolen er meget smukt udskaaret og 1614 i Hr. Richard Olai Tid opsat paa Sognesolkens Beføstning. Dækket dertil er givet af Ritmester Hans von Qualen til Østergaard, hvis Vaaben og Navn sees derpaa. I Sognet findes adskillige hedenske Begravelser og Offersteder, samt en merkværdig Kilde kaldet Molrøy, et par Bøsseskud fra Bølsrøy Bye. Naar man seer ned i den, seer man iblant Klipperne en sal Afgrund, og fra Kilden gaaer en Bek hen i det nær derved liggende Vand. Kildevandet er befundet at være mineralsk, men er dog i Sognet meget elsket.

- (k) Kirken har havt Navn af St. Marie, hvis Billede endnu findes i Kirken. Den har et stærkt Taarn med to Klokker, samt to Rundhøfste Begravelser. I Wippendorf Bye, som tilhører Mundhofgaard, er et Hospital for otte Fruentimmer, som have frit Huus, Ildbrand og nogle Penge aarlig. Her har været hedenske Begravelser, men de ere for det meste ødelagde, og Stenene anvendte til andet Brug. 1345 nævnes Nicholaus Laurensson de Wiipæthorp. 1397 skiedede Johan von Tynen paa Nøeherrede-Ring af sin Retsighed i Wippendorpe, tillige med Grysegård, Tolfuesleue, en øre Jord i Schouby og Trøsegård til Erik Crummedike.

Esgrus. Esgrus Vandmølle. Frauenhof Meyergaard. Halvparten af Grünholtz. Holzhofst. Kallenkirken. Kobbehek. Lichthof Mølle. Lipping. Moosgaard. Niesgrus. Niesgrusgaarde. Ohrfeldt Herregaard. Normus. Rundhof. Scheuby. Snaekholm. Skubenberg. Stenghek. Stovsmark. Stubdrup. Tøskle. Ulgrav. Wippendorff.

III. Ugges Herred.

Af dette Herred, som fra Nord til Sønden er 3 Mile langt, og fra Østen til Vesten 1 til 1½ Mil bredt, ligge iffun to Sogne i det frugtbare Angeln. De øvrige fire have megen Heede, Mose og Sandjord. Nogen Skov er her i Herredet, og to temmelig fiskerige Søer, nemlig Sanflammersøe og Tresøe, begge i Oversøe Sogn. 1457 folgte Claus Porfueidt Knap, et Gods i Soldsøp i Uggesherde til Bisshop Nicolaus i Slesvig for 30 Mark Penninge. I Herredet ligge følgende Sogne:

1.) Oversøe Sogn (1). Oversøe. Frørup med en kongelig Vandmølle. Bardenup. Færrup. Færplund. Sankelmark. Munkvølstrup. Slamtoft. Seewad i Huus. Bilskov en Kroe. Juulskov. Augaard. Siorten siden 1764 opbyggede Colonisthuse, som ligge spredte paa Markerne.

E c c 3

2.) Gros

(1) Kirken ligger uden for Byen paa en liden Høy, er hvelvet og forsynet med et rundt Taarn. Den er indviet til St. Georgius og har i Davedømmet været et Capell, hvor reisende Folk have holdet deres Andagt. Kirken er repareret 1620. I Sognet findes mange Gravhøye, i ser ved Bilskov; Den første er 130 Skridt lang, 10 Skridt bred, paa hver Side omfat med 60 Stene og paa hver Ende med 5. Den anden er 60 Skridt lang og 20 bred, paa hver Side er 60 Stene og for Enderne 10. Den tredje

- 2.) Gros-Solt Sogn (m). Grosfolt-Brück. Grosfoltbøye. Bistoft. Mühlenbrück. Estrup. Colderup 6 Gaarde.
- 3.) Klein-Solt Sogn (n). Klein-Solt. Klein-Wolstrup. Nogle Colonisthuse, tilsammen $13\frac{1}{2}$ Gaard.
- 4.) Siversted Sogn (o). Siversted. Smedebøye. Stenderup. Talm.

5.) Eggebek

er 90 Skridt lang og 10 bred, ved Enderne ere 5 og ved hver Side 50 Steene. Den fjerde er 40 Skridt lang og 10 bred, ved hver Side ere 23 og ved Enderne 5 Steene. I Munkwolstrup her i Sognet har i de catholiske Tider have været et Munkelofster, hvorom ellers ingen Efterretning findes.

- (m) Kirken ligger paa en Høy, og paa dens sydlige Side sees i en Steen en Beyrnølle ubhugget. Ved Grosfoltbrück er en firkantet Mark, kaldet Kempeemoor, som er fuld af Gravhøye. Indbyggerne troe at her tilforn har staaet en Leyr og vise endnu Anførerens Sted.
- (n) Annex til forrige. Kirken, som er een af de allerældste i Hertugdømmet, har tilforn været et Capell. Den ligger paa frie Mark, vesten i Sognet.
- (o) Kirken er hvælvet, uden Taarn, med Aarstallet 1640. Af dens Segl sees man, at den i Davedømmet har været indviet til St. Petrus. I den her i Sognet liggende Skov Poppohls, skal den slesvigiske Apostel Poppo have boet og omvendt mange Hedninger, hvilke han døbte i den herved flydende Bæk Helligbæk, hvis gamle Navn skal have været Jutebæk. I den bleve 100 Aar tilforn HARALD BLAATAND, Dronning GUNILDE og Kong SVEND TIUGESKIEG døbte af Erkebisp Adaldag i Hamborg. Her findes ogsaa adskillige Gravhøye, iblant hvilke to paa Stenderup Mark ere særdeles mærkværdige: De føre Navn af Gormsthur, og der siges, at Kong GORM med Dronning her skal være begravet. Ved Præstegaarden staaer en rund Steen, som et lidet Børd, hvilken her urettelig holdes for at have været et hedensk Altar.

5.) Eggebek Sogn (p). Eggebek. Jørgeshun. Thudal. Keelbek. Tareffov. Langsted Bye. Bollingsted Bye og Meyergaard. Bollingsted Mølle. Hønding. Esperstoft.

6.) Jordel Sogn (q). Jordel. Hacksted. Jannebye. Solterup Bye og Mølle. Jesbek. Solbroe. Nupel. Stieglund. Røksbøll.

IV. Wies - Herred.

Dette Herred, som fra Nord til Sønden strekker sig henimod 3 Mile og fra Øster til Vester fra 2 til 3 Mile, er vel det største, men derhos det ufrugtbareste i Flensborg Amt, da det har megen Mose, Hede og Sandjord; Mod Flensborg-Fiord har det dog endeel Skov. Det bestaaer af følgende 6 Sogne:

1.) Bau Sogn (r). Bau 9 Gaarde 8 Huse. Kragelund Meyergaard med underliggende Huusmænd. Skovhuus. Beilhuus. Krathuus.

(p) Dette Sogn har to Præster. Langsted her i Sognet har givet Langsted-Fogderie i Mørkirken - Herred sit Navn: og ligeledes har Bollingsted-Fogderie i Årens - Herred sit Navn af Bollingsted - Bye.

(q) Af den her i Sognet liggende Bye Røksbøll har Fogderiet Røksbøll sit Navn. 1410 blev her holdt det hidfige Slag mellem Kong ERIKS Oberster Mogens Munk og Skarpenberg paa den eene, og den unge Hertug HENRIK af Sleevig paa den anden Side.

(r) Kirken er bygget af faste og tykke Kampesteene, og uden Taarn; Derved et Klokketuus med en Klokke fra 1616. Ved Alteret et firkantet Malerie, malet 1670 af J. Ayerschettel; forestillende Madverens Indvielse, samt Herredsfoged Lorentz Niffens og Families Navne og Portraiter. Et par Messingsfager ere 1647 givne af Nis Lauridsen af Oldemorstoft, Slots- skriver i Langeland; et mindre Par af Peter Claufen Calund 1715. I Choret er et Epitaphium over M. Johannes Conradi til Oldemorstoft døde

1734.

Krathuus. Skytterhuus. Weibek 4 Gaarde 3 H. Egwad 2 H. Bomerlund 3 H. Ritsfelund 2 G. 1 H. Kollund 6 Boel. Erusau 2 G. Erusau Vandmølle. Smedeby 3½ B. 3 H. samt en Kobber- og Messingmølle. Klues 4 H. Nyhuus 6 B. 6 H. Demorstoft 1 B.

2.) Handewit Sogn (s). Beding. Haurup. Hyllerup. Handewit. Ambylund. Zimmersiek. Ondasten 1 H. Godmorgen 1 H. Ellund. Garuppel. Fruße. Harrestev.

3.) Vane

1734. Daaben er 1715 givet af Henrik Henriksens Enke Christine. Et Skilderie, forestillende den yderste Dom, foræret 1740 af Johan Lorentzen Kröger, Kobbersmed i Hadersleb. Et Skib foræret 1745 af Helmar Liebe, Borger i Flensborg. Af Præsterne vides følgende: 1) Hr. Georgius Petri. 2) M. Laurentius Martini, var Præst i 50 Aar og døde 1630. 81 Aar. 3) M. Johannes Conradi, døde 1657. 4) Detlev Jessen 1659, døde 1699. 5) Hans Søn Daniel Jessen, døde 1732. 6) Hans Søn Henrik Jessen, døde 1765. 7) Barthold Hoe, døde 1778 den 26 April. 8) Joh. Christoph. Geysler. I dette Sogn bygte Grev Nicolaus af Holstéen midt i det fiirtende Aarhundrede Slottet Nyhuus, som skulde forsvare Staden Flensborg for de Danske, men blev dog tillige med Staden erobret af Kong ERIK POMMER, og derefter 1431 igien af Holstenerne, som slejede det, dog kiendes endnu Stedet, hvor det har staaet.

- (9) Kirken, som ligger paa et Bierg og har et høyt Taarn, er den ældste og største i Herredet. Den har to Chore og et Alter, som er opsat 1699. Af Præsterne vides: 1) Hartvig Davidsen. 2) Johan Vilardi. 3) Olavus N. 4) M. Johan Breckling, døde 1672. 5) Friderich Breckling. 6) M. Hartvig Meyer, døde 1675. 7) Wilhelm Buchholtz, døde 1708. 8) Paul Buchholtz, døde 1753. I Sognet ere mange hedenske Begravelser og Urnehøye, hvoraf for nogle Aar siden skal være opgravet endeel Guld. 1433 stadsfæstede Hertugerne ADOLF og GERHARD deres afdøde Broders,

3.) Vanderup Sogn (t). Kragsted 2 H. Lille Kragsted 1 H. Kierager 2 H. Kierager Meyergaard.

4.) Grossenwiehe Sogn (u). Grossenwiehe. Kleinwiehe. Sillerup. Oyenlund. Skobøll. Lyngerow.

5.) Valsbøll Sogn (v). Valsbøll. Meine Bye. Meine Mølle.

6.) Nordhæcksted Sogn (x). Nordhæcksted. Skofstelund Bye og Mølle. Høderup. Risbrick. Nord-Lindow. Øster-Lindow. Spølsbæk.

Herre-

Broders, Hertug HENRIKS, Gave til Nyekloster paa vor Frue Capell eller Oratorium for Flensborg, liggende paa Kroknis i Hantwit Sogn.

(t) Kirken er som Sognet, meget liden og uden Ornamenteer. I Sognet ere mange hedenske Gravhøye. Tilførn har her været en Herregaard; thi i 559 nævnes Gotzik Rantzov thø Wandorp.

(u) Kirken er en stærk Bygning med et middelmaadigt spidst Trætaarn. Deri er en Litgsteen over Inspector Reimer over det grevelige Castelske Gods. Et Malerie med Christus og de tolv Apostle, samt et andet forestillende Historien om den rige Mand og Lazaro. Et gammelt ubrugeligt Alter, hvorved er Skilderie om Isaacs Døring. I Choret et Epitaphium over Præsten Johannes Jessenius med to Koner, to Døttre og ni Sønner, som alle derpaa sees afmalede, opsat i hans Alders 61 og Embedes 31 Aar. I Waabenhuset staaer en Font af Kampsteen, som nu ikke mere bruges. Den, som nu er i Brug, er i 694 givet af Michael Gude, grevelig Hanskauff Raad og Anne Reimer.

(v) Om dette Sogn er ingen Esterretning indkommen.

(x) I dette Sogn ligger for det meste det til det forrige Domcapitels Amt hørende Fogderie Hæcksted. Kirken maa være meget gammel; thi allerede i 196 forekommer en Magister Johannes de Hæckstad. Om Sognet er ellers ingen Esterretning indsendt.

Herregaarde og adelige Godser i Flensborg Amt.

Brunsholm.

Brunsholm, Esgrus Sogn, Nyeherred, er en gammel Herregaard, hvis Bygning er opsat 1548 og 1768 forøget og forbedret. Den er ejet af de Hardenberger, Høecker, hvoraf Wulf Høecke eyede den 1626, Reventlover, Hekler og von Lohenskiold. Dens nærværende Ejer er Marcus Gerhard Dröhse.

Crusau.

Crusau (i gamle Skrifter Cruxouwe) Bau Sogn, Wiesherred; Paa dette Gods fik Michel Cramer af Hoensnapp, som tjente Kong HANS for Genspender, Frihed af Kongen, og tillige paa alt det Gods, som han siden købte dertil. Han dede uden Børn og efterlod Gaarden til sin Morbroder Andreas Peterfen, hvis Søn Peter Andersen arvede ham. Dennes to Sønner deelte Godset imellem sig, saa at det blev til to Gaarde, som det ogsaa endnu er.

Ellund.

Ellund, Handewit Sogn, Wiesherred, tilhører Enkegrevinde Christline Sophie af Castelremlingen, som for længe siden har afskaffet Gaarden og lagt Godset til sin Hovedgaard Lindewit.

Frauenhof.

Frauenhof, Esgrus Sogn, Nyeherred, er en til Brunsholm hørende, og med alle adelige Privilegier benaadet Meyergaard, som har Jagt og Jurisdiction, samt staaer for 4 Plove. Den er engang købt af Dröhse, og solgt til Generalmajor Strange, som igjen folgte den til Friderich Johan, Baron af Bothmar. Paa Marken er et med dobbelte Grave omgivet Sted, kaldet det gamle Slot, som skal være blevet ødelagt af en Hertug og endnu sees at have været temmelig stort.

Freyenwillen.

Freyenwillen, Grundtoft Sogn, Husbyherred, er en nye grundmuret Bygning, opført 1772 i steden for den forrige gamle Bygning, som var bygt 1677. Dog er denne kun en Etage høj, da den forrige bestod af to Stokværk. Den ældste Eyere man veed, er Geert Rantzau. Hans Søn Grev Christian Rantzau folgte Gaarden

den

Den 1638 til Peter Brand, af hvilken Hertug PHILIP i Glyksborg købte den 1646 og forærede den følgende Aar til sin Datter Prindsesse HEDVIG, som døde 1671. Herpaa folgte hendes Broder Hertug CHRISTIAN 1676 Gaard og Gods til den fyrstelige glyksborgske Kammer skriver Carsten Lyders, som døde 1687, og efterlod Gaarden til sin Søn, Oberførster Christian Lyders, som døde 1728. Hans Søn Christian August Lyders døde 1739. Hans Enke Agnete Hedevig til 1766. Derefter deres Søn Christian Lyders, som nu ejer Gaarden. 1654 folgte Hertugen af Glyksborg Verds-Kobbet, Unevats-Kobbet og et Stykke af Commels Eng til Lundsgaard og Sydensøes Ejer Henrik von Wolfframsdorff for 4000 Rdlr. i Specie og 10 Rosenobler. Jorderne ere deelte i 8 Kobbeler, hver af omtrent 10 Tønder Udsæd, hvoraf altid fire pløyes og fire bruges til Græsning. Det første Aar såaes Boghvede, det andet Rug, det tredje Byg og Havre, det fjerde bare Havre, hvorefter det i 4 Aar ikke bruges til andet end Græsning og Høavl. Engene ere temmelig store, men flette og fulde af Moser. Skoven er god, efter Godsets Størrelse at regne. Hollænderiet bestaaer af 18 til 20 Køer, foruden Ungkvæget. Freyenwillen bestod tilforn af 5 Plove, hvoraf en laae i Sterup, den anden i Døllerup, den tredie i Sørupskorbøye, den fjerde i Fuldevraa, og den femte, som bestod af 10 Huse, tildeels i foransførte bortsolgte Kobbeler. De fire første Plove bleve af Rantzoverne, Brand og det fyrstelige glyksborgske Huus bortsolgte paa det Vilkaar at de skulde svare alle deres Afgifter til Godset, men de to første vendte sig 1651 og 1653 mod deres Kiøbebreve, til deres forrige Herskab Lindewitt, hvilket gav Anledning til en langvarig Proces. Nu contribuierer Godset af de 3 sidste Plove. Desuden ere her 15 Huse, for det meste Selvejere, som betale Godsenereh Grundskat, og tildeels Huseløye. Godsets Underdanere ere alle frie

Folk og tingpligtige, skönt Godset ellers har alle adelige Privilegier. Sifferiet bestaaer i Larefangsten udi Langballig-Aae, samt nogle smaae Parter paa Markerne, og Graverne omkring Gaarden, som dog altsammen er af ingen Vigtighed. Ligeledes har Gaarden allene Jagtrettighed paa sine egne Marker, men tilføelles paa Strøegodsferie. Denne gode Efterretning er indsendt af Godsets nu værende Eyermand.

Grønholz.

Grønholz eller som det og kaldes Grønholst, Sterup Sogn, Nyehæred, ligger 3 Mile fra Flensborg og Slesvig. Af dens Eyere vides: Bendix Pogwisch 1470. Hartich Pogwisch, døde 1500. Wulf Poggewisch 1503. Sivert von der Wisch, døde 1539. Han saavel som hans Søn Claus von der Wisch folgte meget af Godset. Derlev von der Wisch folgte det meste af Godset 1587 til Christopher Schack til Unevat. Johan von der Wisch døde 1659. Claus Pogwisch 1661. Henning von Thienens Børn 1683. En Rantzau. Derlev Reventlou, Amtmand i Nøen folgte Gaarden 1739 til Joachim Friderich Didrikfen af Kiel og Jacob Peterfen af Behlschuby, hvilke endnu i samme Aar folgte Gaarden til Nicolai Henningsfen, som formedelst opkomne Stridigheder har maattet overlade de forrige Eyere de tre fierte Parter, og selv lade sig noye med det øvrige. Altsaa er Godset deelt i fire Dele og den halve Gaard ansat for $\frac{1}{2}$ Plov, saaledes at Claus Peterfen er bleven Stamherre, Peter Paulfen og Detlev Nisfen opfører hver sin Bygning paa deres Andeel, men Nicolay Henningsfen, er det for Bequemmeligheds skyld tilladt, at henlægge sit Gods til sit øvrige Gods i Landsbyen Grønholst. Godset er ellers forsynet med adelige Privilegier, har 4 Stole i Sterup Kirke, og er i alt ansat for $1\frac{1}{2}$ Plov.

Kallund.

Kallund, Bau Sogn, Wieshæred, en af Kong HANS privilegeret Gaard, beboet og ejet af Jes Thomfen, adlet 1488. Af hans

hans Børn fik Bøij Jessen, Herredsfoged den søndre, og Hans Jessen den østre Deel. Den første arvede hans Søn Peter Bøysen, som efterlod sig en eeneste Datter Anne. Hans Jessens Søn var Thomas Hansen, i hvis Tid Gaarden afbrændte. Hans Søn var Hans Thomsen, som ægtede foromtalte Peter Bøysens Datter Anne, og saaledes igjen foreenede Godset.

Kragelund, Bau Sogn, Wiesherred, en kongelig Meyer- Kragelund. gaard, hvis Jorde 1766 bleve stykkevis bortsolgte, tilligemed Bygningen.

Kierager, eller paa Tydsk Kebracker, et lidet adeligt Gods Kebracker. i Wanderup Sogn, Wiesherred, er af Enke-Grevinden af Castelremlingen for længe siden tagt til hendes Hovedgaard Lindewit og Gaardens Bygninger tillige afbrudte.

Lindewit, Grossenwiehe Sogn, Wiesherred, er en stor og Lindewit. gammel Herregaard, af hvis Eiere følgende vides: Paul Rantzau døde 1579. Hans Søn Henrik Rantzau. Gert Rantzau 1610. Grev Christian Rantzau. Hans Søn Grev Ditlev Rantzau. Hans Søn Grev Christian Ditlev Rantzau mistede Gaarden, som derpaa forfaldt til Kronen. Nu tilhører den Frue Christine Sophie von Holstein, Enke-Grevinde af Castelremlingen, som har lagt meget mere Gods hertil, som tildeels forhen er anført.

Lundsgaard (tilforn kaldet Grundhof) i Grundtoft Sogn, Husby-Herred, afbrændte 1730 og 1757 da den tillige mistede alle sine ældre Documenter. Bygningen bestaaer nu kun af en Etage og er kun indrettet til en Familie. Jorderne ere meget frugtbare og vel beliggende, ligesom og Godset er temmelig vel forsynet med Skov og Tørbestier. Til Gaarden ligge to bortforpagede Meyergaarde, nemlig Goedewraa og Lundsgaards Meyergaard. Hollænderiet paa alle tre Gaarde bestaaer af meer end 200 Røer, foruden et temmeligt An-

Lunds-
gaard.

tal af Heste og smaat Fæe. Bønderne ere frie Folk, og ligge meget adspredte; de bestaae af en heel og 9 halve Gaarde, samt 12 Huusmænd, og maae ugentlig paa Hovedgaarden forrette nogen Haand- og Spand-Tjeneste, samt desuden hvert Fierdingaar betale noget vist i Penge. Lundsgaard staaer i Matriculen ansat for 10 Plove. Der- til hører Strik- Vandmølle. Ved Stranden har tilforn været et Teglværk; som nu er næsten forfaldet. Af Ejerne vides: 1) Erik Niggellon forbrød Gaarden til 2) Hertug ADOLF, som i et Brev, hvorefter man har en udateret Afskrift, giver 3) den fromme Knabe Jürjen Lundt Gaarden Lundesgaard i Grumtoft Sogn i Husbyherred med al Tilliggelse. 4) Sigeband von Mahrenholt og Ide von Mangensen døde begge 1613. Deres Ahner stode for Branden udhuggede paa en stor Steen, som var indsat i Gaardens Muur. 5) Henrik von Wolframsdorf til Sydensøe 1626 kjøbte 1654 af Hertug PHILIP Unevats Skov. 6) Hans Søn Mauritz v. Wolframsdorf, Cornet, døde 1665. 7) Capitain Horn 1697. 8) Lieutenant Johan von Bachhof. 9) Johan von Bachhof og Marie Elisabeth Löwenklau. 10) N. von Bachhof 1730. 11) Hans Enke Adelheid von der Wisch døde 1775. 12) Hendes Brodersøn Oberst-Lieutenant Friderich Christian von der Wisch, som for nærværende Tid beboer Gaarden.

Niesgrau-
gaard.

Niesgrauggaard, Esgrus Sogn, Nyeherred, var tilforn en til Ohsefeldt hørende Meyergaard, men er nu en Gaard for sig selv, beboet af Marx Knudsen og tvende andre Lodsøgere.

Nord-
gaard.

Nordgaard, Steenberg Sogn, Nyeherred, har formodentlig sit Navn af sin Veliggenhed, da den i Forhold mod Østergaard ligger i Nord. Af dens Ejere vides Johan Oxe 1511. Johan Peter- sen (von Dedén) døde 1549 og Frue Anne von Ucken. Deres Søn Eler Peterfen 1579. Siden blev Gaarden kjøbt af Hertug JOHANNES den Yngre for 18000 Rigsdaler og ved hans Død 1626 tilfaldt den, i følge

i følge hans Testament, Hertug PHILIP af Glyksborg, som 1633 folgte den og 1673 det saa kaldede Nordgaardholt til Martin Peterfen. Hans Søn Peter Mortensen. Hans Søn Martin Peterfen. Hans Søn Thomas Peterfen. Hans Broder Peter Friderich Peterfen. Hans Søn Lewin Adolph Peterfen folgte den til dens sidste Eyer Lieutenant Böysen. Nu er Gaarden afbrudt og Godset bortsolgt i stykkevis. Hertugen af Glyksborg erlagde Contributionen deraf. Gaarden, som laae 3 Mile fra Flensborg og 4 fra Slesvig, havde den skønneste Beliggenhed og den fortreffeligste Udsigt. Godset staaer i Maticulen for 4 Plove og er særdeles beqvem til Kornavl, samt forsynet med Skov og Tørvestier, hvorimod det feyler Fiskerie, undtagen i nogle smaae Damme eller Parke. Foruden de før anførte Eyer nævnes endnu Johan Peterfen til Nordgaard 1692.

Nübel, Querum Sogn, Nyherred, er et adskilt Gods 2½ Mill østen for Flensborg. Herpaa ligger den Hertugen af Glyksborg tilhørende Gaard Philippsthal, som arvelig bortforpagtes. Nübel.

Østergaard, Stenberg Sogn, Nyherred, ligger 3½ Mill fra Flensborg. Af dens Eyer vides: Jacob Sehested 1559. Hans von Qualen 1614. En anden Hans von Qualen 1692. Den nu værende Eyer er Landraad Friderich Rumohr. Østergaard.

Ohrfeld, Esgrus Sogn, Nyherred, ligger omtrent 4 Mile fra Flensborg, nær ved Geltingen, Rundhof og Østergaard. Den har en meget frugtbar Jord, og de to sidste Eyer har sat de paa dens Grund boende Livegne Bønder i Frihed. Den contribuereer for 13 Plove og har alle adelige Privilegier. Til Stamgodset hører Niesgraugaard, Niesgrau Bye, Stofsmark Bye, Stubberup Bye, Kappelbek, Tolgaard, Roesmaas, endeel af Stenberg Bye, Habenes Bye, Hattelund Bye og Wolfsbrugge. Den nu værende Eyer er siden 1773 Cancellie-Raad Hansen, tilforn hørte den i flere end Ohrfeld.

end 150 Aar været beboet af den rumohrske Familie, hvoraf dog ifkun kan nævnes Schak Rumohr 1627 og Henning Rumohr 1772. Deres Antal paa dette Gods, som aarlig betale den allernaadigst paabudne Extra-Skat, beløber sig til 224 Personer.

Oldemorss-
toft.

Oldemorstoft, Bau Sogn, Wiesherred, er 1484, privilegeret af Kong HANS. Dens første Ejer var Henrik Lorentzen, hvis Sønner delede Godset imellem sig. Den østre Deel fik Lorentz Henrikken. Hans Søn Henrik Lorentzen. Hans Søn Lorentz Henrikken. Den vestre Deel eiede Jep Henrikken. Hans Søn Asmus Jacobsen. Hans Søn Nis Asmussen Herredsfoged. Hans Sønner Lorentz Nissen Herredsfoged og Asmus Nissen. Niels Lauritzen 1643. Wolf von der Wisch 1648. M. Johannes Conradi døde 1657. Lorentz Nissens Sønner Nicolay Nissen, Krigs-Commissarius, og Hans Nissen Herredsfoged 1670. Henrik Henrikken 1715 og hans Enke Carrine.

Rundhof.

Rundhof, Esgrus Sogn, Nyeherred. Af Ejerne vides følgende: Hinrik Splith solgte Gaarden 1391 til Erik Krummedike. Herefter maae den, eller i det ringeste endeel deraf, være kommet til Kronen, thi 1460 solgte Kong CHRISTIAN I. Wulf von der Wisch unsen Zoff und Garden Kontoffte in Angeln for 10000 lhbste Mark. 1465 solgte Eggert Frille til Urberge samme Mand Rundhof Gaard i Angeln for 700 riinske Gylden. 1661 blev dette Gods eyet af Hans Rumohr og 1773 af Christian August Rumohr.

Svens-
bye.

Svensbye, Sorup Sogn, Nyeherred, tilhørte Hertugerne af Slesvigborg. 1749 lod Hertug FRIDERICH Godset adskille og stykkevis bortselge.

Sydensøe.

Sydensøe, Sorup Sogn, Nyeherred, har sit Navn af den gandste nær ved liggende Søe. Det ligger to Mile fra Flensborg og tre Mile fra Slesvig. Af Ejerne vides: 1.) Benedictus Pogwisch

Hard-

Hardvikfen 1472. 2.) Caspar Höyer. 3.) Hertug ADOLPH i Gottorp. 4.) Hertug JOHAN ADOLPH. 5.) Henrik Magnussen. 6.) Hans Datter Anne, gift med en Mannteufel. 7.) Henrik von Wolframsdorf. 8.) Georg von Bützau. 9.) Thomas Mau. 10.) Hans Datter Elsebe Margrete, gift med Otto Christopher Wentzel, folgte efter sin Mand's Død 1743 Godset til 11.) Jacob Brix, Mads, Peter og Daniel Esmark, Brødre, som 1753 deelte Gaard og Gods i 3 Dele, hvoraf Jacob Brix beholdt Gaarden og den vestre Parcell, Mads Esmark den østre, og de to Brødre den søndre. De nu værende Ene ere Peter Peterfen, Mads Jensen og Daniel Henrik Esmark. Godset staaer for 6 Plove, hvortil endnu kan legges 2 frikøbte Plove i Mølsmark og Grønholt Byer, som svare Contribution til Gaarden; ellers ere ingen Undersaatter uden nogle adspredte Huusmænds Pladse. I Caspar Hoyers Tid vare her 15 Gaarde, hvoraf 3 paa den Tid bleve nedlagde. Hertug JOHAN ADOLPH har, da han 1600 folgte Godset til Henrik Magnussen, forbeholdt sig 3 paa Heden liggende Plove, nemlig i Torp, Gerrishøj og Hostrup, for Jagtens Skyld, hvilke 3 Plove nu ere henlagte til Gottorp Amt. Ligeledes har Georg von Bützau, da han folgte Godset til Thomas Mau, forbeholdt sig 3 Gaarde i Bolstrup og 4 Huusmænds Pladse, som nu ligge til Lundsgaard. Godset har i ældre Tider havt Hals- og Haands-Rettighed over sine Dienere, for nærværende Tid udøver Besidderen kun den civile og oeconomicke Jurisdiction, da den criminelle er henlagt til Nyherreds Ting. Godset har ellers alle adelige Privilegier, saasom Jagten, Soldfrihed med videre, samt frit Fiskei i Sydersøe, ligesom og tildeels i den Kongen tilhørende Sattrupsoe. Jorderne ere meget beqvemme til Korn- og Høe-Vol, ligesom og Godset er forsynet med Skov og Tørveskier.

Unevat. Unevat i Grundtoft Sogn, Husbyherred, menes at have sit Navn af et ondt Badsted, da Grunden er meget sild, og der tet ved Gaarden fynder en Bæk, som driver en Mølle. Af Ejerne veed man en Ahlefeld 1535, som var catholisk og forærede en Messehagel til Grundtoft Kirke. Claus Schack 1544. Peter von Deden til Nørregaard og Cathrine Sture. Deres Søn Peter Petersen og Anne Friis. Deres Søn Otto Petersen og Christine Vognsen. Deres Datter Anne von Deden, gift med Christopher Schack til Barsthorst og Grønholt. Hun var Enke 1619. Hertug PHILIP til Slynksborg solgte 1641 Godsæt til Jes Rask, som igjen 1648 solgte det til Wolf von der Wisch til Oldemorstoft. Hans Enke solgte Gaarden 1672 til Cay Bertram Wohnsklet, af hvilken Agnes Hedevig, Fyrstinde i Slynksborg, købte den 1679, og kaldte den efter sit Navn Zedewigshof, som sees af det over Døren staaende Vers:

Den Nahmen Zedewigshof hat Glücksburg mir gegeben,
Gott geb, daß über mir auch stetes Glück mag schweben.

Hendes Søn Hertug PHILIP ERNST solgte 1701 Gaard og Gods til Land-Inspecteur Adolph Clausen paa Pestworm, dog ikkun Gaarden og dens Marker, Møllen og 8 Huusmænds Pladse. Hovene forbeholdt det fyrstelige Huus sig. Adolph Clausen solgte det 1704 til Hans Krantz, som døde strax derpaa, da hans Enke 1706 solgte det til Kay Friderich Schack. Af ham købte Wolf Wittorp Ratlau Godsæt 1708, hvis Enke Margrete von Dasseln atter solgte det til hendes Mand's Broder Detlev Friderich Ratlau 1716. Han solgte det igjen 1735 til Johanne Benedicte Rumohr, som først var gift med Christian Ratlau der døde uden Arvinger 1749 og siden med Carl von Fersen. Hun døde 1754 og efterlod ved Testament Godsæt til sin Mand, som solgte det stykkeviis, da Gaard-Parcellen blev købt af Tobias Wenler, som 1769 solgte den til Jacob Petersen, fra hvilken denne gode Efterretning

retning er indsendt. Gaardens Bygning har været meget smuk, ziret med Taarne og andre Kostbarheder, som nu tildeels ere nedtagne. Godset staaer i Matriculen for 6 Plove, hvoraf Lundsgaard for lang Tid siden har koebt de tre; de tre øvrige ligge i Unevat Bye. Nogle af Godsets Undersaatte staae under kongelig, men de fleste under fyrstelig glyksborgsk Jurisdiction. Korn-Avlen er god og tilstrækkelig, men Høe-Avlen formedelt den sive Jordbort ikke nær saa god som paa de omliggende Godser. Hollænderiet er nu kun ringe, men bestod tilforn af 50 Kær. De adelige Plove give ikke nogen Afgift til Gaarden, men den kongelig Contribution betales maanedlig med 2 $\frac{1}{2}$ Rdlr. For Resten har Godset alle adelige Privilegier med Jagttretighed, Fiskerie &c.

Weseby, et lidet adeligt Gods i Hürup Sogn, Husbøeher: Weseby. red. Hertil hører en privilegeret Gaard, som ligger i det forrige Domcapitels andet District, og staaer umiddelbar under Hofretten i Gottorp. Godsets nu værende Eyer er Peter Andersen, tilforn Kjøbmand i Flensborg. Formedelt den privilegerede Gaard er Godset tillige et Cancellie-Gods.

Amtmændene i Flensborg Amt.

Johannes Cletzen, Capitaneus Flensburgensis.

Hr. Morten Jensen Gyrsting 1431.

Biskop Geert 1434.

Hr. Henrik Rixstorp 1435.

Hennike von dem Hagen 1437.

Gert von der Herberge, Amtmand up dem Berge 1439.

Hartich Kule 1440.

Bendix von Ahlefeld 1442.

Henrik Reventlov 1446.

Otto Splyth 1449.
 Wedege Plate, Borgemeester 1451.
 Gosche von Ahlefek 1456.
 Helmeke von Ahlefelt 1458.
 Hartick Schinkel 1460.
 Peter Pentze 1461.
 Paul Breyde 1465.
 Derlev Suaue 1467.
 Hartvig Rantzov til Schoneweide 1468.
 Henneke Walktorp 1468.
 Grev Moritz af Oldenborg 1470.
 Otto Walkstrup 1471.
 Claus von der Wisch til Maesleben.
 Lüder Rumohr.
 Claus Ratlouw.
 Otto von Alefeldt.
 Peter von Alefeldt.
 Henrik von Ahlefeld.
 Hr. Otto Rantzouw thom Knop.
 Lüder Broderfen.
 Hans Johansen Lindenov.
 Borchert Krummedick 1512.
 Lüder Storm, døde 1516.
 Henrik Rantzou.
 Derlev Brokdorp.
 Claus von der Wisch.
 Wulf Pogwisch den Yngre 1528.
 Melchior Rantzau til Nienuus Marskalk 1532.
 Jesper Rantzov til Schmol, første gang, 1540.

Hr.

- Hr. Iven Reventlou til Stoksee og Rixdorf 1543.
 Jesper Rantzov til Schmol, anden gang, 1545.
 Bertram von Anefeldt til Lehmkulen 1560. 1565.
 Peter Rantzov til Tropeborg fra 1571 til 1590.
 Geert Rantzov til Bredenburg fra 1590 til 1593.
 Henrik von Alefeld til Sartrupholm fra 1593 til 1599.
 Hans Hartmann, ad interim Amtsforvalter 1599.
 Baltasar von Ahlefeld til Hilgenstede 1600 til 1606.
 Claus von Ahlefeld til Geltingen fra 1606 til 1616.
 Otto von Qualen fra 1616, døde 1621.
 Kay von Ahlefeld til Busch 1622. 1634. 1638.
 Henrik Rantzov til Schmol 1636.
 Cay von Ahlefeld til Melbeck 1640.
 Detlev von Ahlefeld 1672.
 Henrik Reventlou, tog Afsted 1704, døde i Kiel 1705.
 Ulrik Adolph, Greve af Holstein, Storcancler, fra 1704 til sin
 Død 1728.
 Hans Søn Adam Christopher, Greve af Holstein, døde i Paris
 1728, og kom en til Amtet.
 Hans Broder Christian Detlev, Greve af Holstein, fra 1728 til 1760,
 da han døde som Geheime-Conferensraad og Ridder.
 Georg Friderich von Holstein 1760, døde 1772 som Geheime-Confe-
 rensraad, Ridder og Kammerherre.
 Georg Christian, Greve af Haxthausen, Geheime-Conferensraad og
 Ridder oc. siden 1772.

Det Ellevte Capitel.

Om Landskabet Bredsted og Stiftsfogderiet Borlum.

Navn. Landskabet Bredsted heed i gamle Tider Nordgoes Herred, ligesom Husum Amt Søndergoes Herred. 1492 nævnes Siuerdt Thamsen, Hardebvaget in Norgusherde; 1517 Poppe Boynghe, Hardebvaget auer Norgesharde; og 1546 Pawel Hansen, Hardebvagede in Norgesharde. Man finder at dette Landskab endnu i Aaret 1668 har ført Navn af et Herred, og havt en Herredsfoged, samt at det 1672 i et kongeligt Rescript kaldes Landsfogderiet Norgoesland, hvilket Navn i de følgende Aar har været meget i Brug. I den Forsikrings Act, hvorved Kong FRIDERICH IV. den 26 Aug. 1700 lover Hertug FRIDERICH IV. af Gottorp til næste Omflag 260000 Rdlr. pantsætter han ham dette Landskab, under Navn af Landskabet Bredsted eller Norgesherred. Men i den følgende Tid er det sidste Navn aldeles gaaet af Brug.

Grændser. Dette Landskab grændser mod Osten til Flensborg Amt, mod Vesten til Besterhavet, samt Nye Sterdebøllfog og Sophiemagdalenes Rog. Mod Sønden skilles det fra Husum Amt ved Aaen Arle, og mod Norden fra Sønder Amt ved Søholm Aa. Da disse Aare ere meget fiskefærdige, og Landet selv er vel forsynet med friske Bænde, er her ingen Mangel paa Fiske. Fra Osten til Vesten er Landskabet

Størrelse. 2 til 3 Mile langt, og fra Sønden til Norden 2 Mile bredt. Skov

er

er her slet intet af; dog findes paa Geesten, i sær udi Bist Sogn, Tørvemoser nok, ligesom og Hede og meget frugtbart Markland; Jordbond. som vel er mindre end Geesten, men meget vigtigere og profiteerligere, hvorfore ogsaa de største Afgifter maa svares deraf. I alt ere her 9 Kirker, hvorved staae 15 Præster, som prædike paa Tydsk, endsskiønt alle og enhver i Landskabet tale Dansk. Efter 1695 foreslaae Amtmanden og Provsten i Slensborg tre Candidater til et ledigt Præsteskald, hvoraf Menigheden selv udvælger sig een til Præst.

Amtmanden i Slensborg er tillige siden 1460 Amtmand i dette Øvrighed. Landskab, som ellers har sin egen Landfoged og Landskriver, og ikke paa nogen Maade staaer i Forbindelse med de fire Herreder udi Slensborg Amt. Landfogeden er tillige Diggreve, og har det første Forher i Justitsager. Huusfogeden i Slensborg Amt har samme Embede her i Landskabet.

Bonderetten (das Bonden-Gericht) er Landskabets ordentlige Ret, og bestod tilforn af 12 Bisiddere. Men Kong FRIDERICH V. anordnede af Dato 31 October 1757 at de tre skulde gaae af, saa at denne Ret nu kun bestaaer af ni Bisiddere, og holdes en gang hvert Fierdingaar tillige med Skøde og Altinget (das Schöte-Rette und Allmanding) under Landfogedens Præsidium, som vel ingen Stemme har, men dog fuldbyrder de deri fældede Domme. Landskriveren fører denne Rets Protocoll. Ved Appellationer til Oberretten betales 20 Rdlr. Succumbentpenge, hvilke Landfogeden beholder, naar Bonderettens Dom ikke underkendes; men Bonderne selv ere befriede for at forsvare deres Domme for Oberretten.

Landskabet indeholder følgende 8 Røge: 1.) Breklum Røg, Røge, hvoraf endeel kaldes Wallsbøll Røg. 2.) Bredsted Røg. 3.) Borlum Røg. 4.) Gamle Sterdebøll Røg. 5.) Ockholm Røg. 6.) Gammel Langenhorn Røg. 7.) Nye Langenhorn eller Størteverker Røg,

Rog, som ey maae sammenblandes med den Rog i Tønder Amt, der har samme Navn og 8.) Bargum Rog. Desuden ligge derved nogle octroperede Røge, som siden skal tages om.

Rong CHRISTIAN IV. forsøgte fra 1619 til 1624 at inddige et meget stort Stykke Land vesten for Bredsted, og havde i Sinde der at anlegge en Skibsfart og Oplagssted. Men Havets Magt ødelagde disse Anslag, som havde kostet en anseelig Sum Penge. I følge Kongens egne Optegnelser skulde Diget have gaaet fra Morsum-Færge til Uphusum, hvortil han gav 1618 den 22 November 21000 Daler: den 11 Julii 50000 Daler; 1619 den 6 Maji 30000 Daler; den 24 Maji 11000 Daler; den 31 Maji 5000 Daler; den 12 Junii 21000 Daler; den 28 Junii 3000 Daler; den 20 Octobr. 25000 Daler; 1621 den 27 April 4345 Daler 3 Mark 16 Skill. den 14 Junii 6000 Rdlr. i Specie, og den 2 Juli. tigesaa meget. Efter at dette Digeverk ved Søens Indbrud var ødelagt, og det inddigede Land derved sat under Vand, fik Geheimeraaderne Wibe, Walter og Eichsted 1708 den 29 Oct. Octroy over Bredsteds Forland, hvilken de igien overlode en vis Hr. Brokdorp, Hr. Ahlefeld til Alschau, Vicecancler Wasmer og General Bruun, som 1717 foretoge en Inddigning, hvorved de tilfattede 270000 Rdlr. 1720 kom Octroyen i fremmede Hænder og 1728 ved offentlig Salg til Hans Excellence Geheim-Conferensraad Jean Henry des Mercieres, som 1733 erholdt en bedre Octroy, med Betingelse, at overdige det 18 Fod dybe imellem Jacobs- og Mudder-Hallig løbende Buttergat, som endelig, skjønt med stor Bekostning, lykkelig blev iverksat. De af Hans Excellence inddigede Røge skal siden nærmere tales om.

I gamle Tider ved Aaret 1240 var Nordgoesherred et stort Stykke større end Bredsted, som sees af Meyers Kort. Det var da med Dæmninger gjort landfast til Nordstrand, saa at der kun vare
smaa

smaa Søer hist og her, og et Afløb for Vandet derimellem. I Ebbetiden ved stærke østlige Vinde er Havet ved Døholm Sogn endnu saa fladt, at man til Fods kan gaae derfra over til de nordstrandste Der Habel, Oland, Nordmarst, Langenes og Grøde.

Landskabet fik i Aaret 1634 af Kong CHRISTIAN IV. sin egen Diig-Ordning. Det har og tillige med det deri begrebne forrige Stiftsfogderie Borlum sit eget Oeconomie-Collegium og en Brandforordning, som er udstædt i Aaret 1741. Det indeholder ni Sogne, nemlig:

1. Bredsted Sogn, hvorudi
Slekken Bredsted.

Denne Slekke er ikke af de allerældste; thi man finder at Biskop Vilde. Nicolaus af Slesvig 1470 Fredagen for Bartholomæi allerførst tilstod Indbyggerne at bygge sig et eget Capell, dog saa, at Præsten i Brecklum (de Kerckher Syevert to Breckling) ved en Vicarius skulde forsyne Gudstienesten. Den ligger næsten midt i Landet og har før end Husum havt Privilegier som en Slekke, ligesom og Angelus kaldte den en Scâttelein. Dens Baaben er en smal Broe over et Vand, ^{Baaben.} og derpaa et Crucifix, hvilket uden Tvivl kommer af den Broe, som gaaer over den midt igiennem Slekken flydende Aae, hvorover Folk nødvendig skulde, naar de skulde gaae til Kirken i Brecklum. Dens fornemste Privilegier ere i Aarene 1632 og 1633 givne af K. ^{Privilegier} CHRISTIAN IV. og 1654 af Kong FRIDERICH III. hvis Efterkommere alle have stadfæstet dem, saa at Indbyggerne ey allene maae drive alle slags borgerlig Mæring, men endog holde deres Bahre og Producter til Fals paa andre Stæders Markeder; ligesom ogsaa Slekken selv, efter Kong FRIDERICH I. Tilladelse af 1530, holder tvende aarlige Markeder, det eene i Advents Uge, det andet som tillige er et Markeder.

smaa Søer hist og her, og et Afløb for Vandet derimellem. I Ebbetiden ved stærke østlige Vinde er Havet ved Døholm Sogn endnu saa fladt, at man til Fods kan gaae derfra over til de nordstrandste Der Habel, Oland, Nordmarst, Langenes og Grøde.

Landskabet fik i Aaret 1634 af Kong CHRISTIAN IV. sin egen Diig-Ordning. Det har og tillige med det deri begrebne forrige Stiftsfogderie Borlum sit eget Oeconomie-Collegium og en Brandforordning, som er udstædt i Aaret 1741. Det indeholder ni Sogne, nemlig:

1. Bredsted Sogn, hvorudi
Slekken Bredsted.

Denne Slekke er ikke af de allerældste; thi man finder at Biskop Vilde. Nicolaus af Slesvig 1470 Fredagen for Bartholomæi allerførst tilstod Indbyggerne at bygge sig et eget Capell, dog saa, at Præsten i Brecklum (de Kerckher Syevert to Breckling) ved en Vicarius skulde forsyne Gudstienesten. Den ligger næsten midt i Landet og har før end Husum havt Privilegier som en Slekke, ligesom og Angelus kaldte den en Scâttelein. Dens Baaben er en smal Broe over et Vand, Baaben. og derpaa et Crucifix, hvilket uden Tvivl kommer af den Broe, som gaaer over den midt igiennem Slekken flydende Aae, hvorover Folk nødvendig skulde, naar de skulde gaae til Kirken i Brecklum. Dens fornemste Privilegier ere i Aarene 1632 og 1633 givne af K. Privilegier CHRISTIAN IV. og 1654 af Kong FRIDERICH III. hvis Efterkommere alle have stadfæstet dem, saa at Indbyggerne ey allene maae drive alle slags borgerlig Mæring, men endog holde deres Bahre og Producter til Fals paa andre Stæders Markeder; ligesom ogsaa Slekken selv, efter Kong FRIDERICH I. Tilladelse af 1530, holder toende aarlige Markeder, det eene i Advents Uge, det andet som tillige er et Markeder.

Hestemarket, ved Fastelavn. Desuden holdes her Dagen efter Vintredag et lidet Brændemarket. Hver Fredag holdes Torvedag, hvilket fra Høstens Tid og til Maji Maaned er temmelig betragteligt, da de omliggende Sogners Indbyggere her føre deres Bahre til Torvs og enten bortselge eller ombytte dem. Til Markedet i Bredsted Flekke samles en anseelig Mængde Menneffer, men Bahrene ere ey af Bigtighed, naar man undtagen en hvid ulden hjemmegiort Stof, som sælges for 2 Mark til 2 Mk. 12 Skill. Alen. Her er ingen Mangel paa Haandverkere, men ikke heller paa Lediggengere og Betlere; og omendstønt Ulden her omkring er baade megen og fin, findes her dog hverken Manufacturer eller Fabriker. De Handlende faae deres Specerier og grove Bahre fra Holland, Hamborg, Husum og Flensborg; deres Alenkram ogsaa fra Altona, Glykstad og Neumynster.

Fabriker. Fabriker ere her ikke, dog forfærdiges her en stor Mængde Leerkar, som holdes for de beste af alle dem der gøres i Hertugdømmet, og derfor ere meget søgte. Jorden er ogsaa meget beqvem til denne Brug.

Seylads. Førend Bredstedts Forland blev bediget af Geheim-Conferensraad des Mercieres, kunde man med smaae Fartøyer igiennem det faa kaldte Siil-Zug komme temmelig nær til Flekken, hvilket i forrige Tider havde forientet nogen Opmerksomhed, da Kongen i Delingerne ikke havde faaet noget Sted vesten paa Landet, hvor Skibe fra Amsterdam og Hamborg kunde losse. Efter at Forlandet er bleven indiget, kunne Skibene ey komme Flekken nærmere end $\frac{1}{4}$ Miil, hvor de dog ved Borlum-Dige i Borlum-Siil beqvemt kunde losse og lande. Men Husum, som ligger saa nær, har vidst at drage de ankommende Skibe derfra, need til Dckholm-Siil, som ligger en god Miil fra Bredsted; endstønt dog adskillige Ridsmænd af Flensborg og Apenrade endnu lade de ankommende Skibe lade ved Borlum og Bahrene der imodtage af bredstedske Factorer.

Flekken

Hestemarket, ved Fastelavn. Desuden holdes her Dagen efter Vintredag et lidet Brændemarket. Hver Fredag holdes Torvedag, hvilket fra Høstens Tid og til Maji Maaned er temmelig betragteligt, da de omliggende Sogners Indbyggere her føre deres Bahre til Torvs og enten bortselge eller ombytte dem. Til Markedet i Bredsted Flekke samles en anseelig Mængde Menneffer, men Bahrene ere ey af Bigtighed, naar man undtagen en hvid ulden hjemmegiort Stof, som sælges for 2 Mark til 2 Mk. 12 Skill. Alen. Her er ingen Mangel paa Haandverkere, men ikke heller paa Lediggengere og Betlere; og omendstiont Ulden her omkring er baade megen og fin, findes her dog hverken Manufacturer eller Fabriker. De Handlende faae deres Specerier og grove Bahre fra Holland, Hamborg, Husum og Flensborg; deres Alenkram ogsaa fra Altona, Glykstad og Neumynster.

Fabriker. Fabriker ere her ikke, dog forfærdiges her en stor Mængde Leerkar, som holdes for de beste af alle dem der gøres i Hertugdømmet, og derfor ere meget søgte. Jorden er ogsaa meget beqvem til denne Brug.

Seylads. Førend Bredsteds Forland blev bediget af Geheim-Conferensraad des Mercieres, kunde man med smaae Fartøyer igiennem det faa kaldte Siil-Zug komme temmelig nær til Flekken, hvilket i forrige Tider havde forientet nogen Opmerksomhed, da Kongen i Delingerne ikke havde faaet noget Sted vesten paa Landet, hvor Skibe fra Amsterdam og Hamborg kunde losse. Efter at Forlandet er bleven indiget, kunne Skibene ey komme Flekken nærmere end $\frac{1}{4}$ Miil, hvor de dog ved Borlum-Dige i Borlum-Siil beqvemt kunde losse og lande. Men Husum, som ligger saa nær, har vidst at drage de ankommende Skibe derfra, need til Dckholm-Siil, som ligger en god Miil fra Bredsted; endstiont dog adskillige Ridsmænd af Flensborg og Apenrade endnu lade de ankommende Skibe lade ved Borlum og Bahrene der imodtage af bredstedske Factorer.

Flekken

Flekken er altsaa, som man let kan forestille sig, ikke blevet større Storrelse. end tilforn, og bestaaer nu omtrent af 300 Huse, hvori findes henved 1200 Mennesker.

Den igiennem Flekken løbende Aae driver en Vandmølle, som Møller. ligger Norden for Flekken og er den eeneste i hele Landskabet. Desuden ere østen for Byen en kongelig Beyrmølle, som bortforpagtes, og vesten for Byen en meget god Grynsmølle, som tilhører dens Opbygger Lorentz Clausen. Til Flekken høre og tvende Teglsbrænderier, Teglsbrænderier. en strax norden derved, og en lidt længere borte i Nordvest, hvilken sidste kaldes Odins- eller Othinsborg.

I Bredsted ere to Stiftelser, den eene af Cancellieraad og Land- Legata. foged Anton Clement, som lod bygge et Fattighuus, strax norden for Flekken, hvori 8 fattige Koner nyde frie Huus og aarlig 60 Mark Lybft i Penge. Den anden Stiftelse er Etatsraadinde Grundts, som døde 1743, og 1741 testamenterede sit smukke Huus af to Etager nær ved Torvet, samt endeel af Herregaarden Stoltelunds Indkomster, til fire fattige Præste- eller andre honette Enker, som have frit Huus og aarlig 50 Rdlr. Desuden faae 10 andre Fattige af denne Stiftelse aarlig hver 5 Rigsdaler, samt Kirken i Bredsted den aarlige Nænie af 1000 Rigsdaler, som staae i Stoltelund. Forstanderne for denne Stiftelse ere Landfogeden, Landskriveren, begge Præsterne i Bredsted, samt den saa kaldede Zwölfoberst og Flekkens Forstander, som aarlig hver faae noget vist for deres Umage.

Geestlandet, som hører her til Flekken, er tillige med det dertil Geestland. hørende Hedeland, opmaalt, og bestaaer af 409 Demater. Det strækker sig omtrent $\frac{1}{2}$ Miil, og grændser mod Osten til Brecklum og Sonnebøll-Marker, mod Vesten og Norden til Borlum og Derpum-Marker, og mod Sønden til Marsken. Fra Sonnebøll til Borlum Hede ere Jorderne nu afdeelte, men derfra og til Brecklum

Flekken er altsaa, som man let kan forestille sig, ikke blevet større Storrelse. end tilforn, og bestaaer nu omtrent af 300 Huse, hvori findes henved 1200 Mennesker.

Den igiennem Flekken løbende Aae driver en Vandmølle, som Møller. ligger Norden for Flekken og er den eeneste i hele Landskabet. Desuden ere østen for Byen en kongelig Beyrmølle, som bortforpagtes, og vesten for Byen en meget god Grynsmølle, som tilhører dens Opbygger Lorentz Clausen. Til Flekken høre og tvende Teglsbrænderier, Teglsbrænderier. en strax norden derved, og en lidt længere borte i Nordvest, hvilken sidste kaldes Odins- eller Othinsborg.

I Bredsted ere to Stiftelser, den eene af Cancellieraad og Land- Legata. foged Anton Clement, som lod bygge et Fattighuus, strax norden for Flekken, hvori 8 fattige Koner nyde frie Huus og aarlig 60 Mark Lybsk i Penge. Den anden Stiftelse er Etatsraadinde Grundts, som døde 1743, og 1741 testamenterede sit smukke Huus af to Etager nær ved Torvet, samt endeel af Herregaarden Stoltelunds Indkomster, til fire fattige Præste- eller andre honette Enker, som have frit Huus og aarlig 50 Rdlr. Desuden faae 10 andre Fattige af denne Stiftelse aarlig hver 5 Rigsdaler, samt Kirken i Bredsted den aarlige Rente af 1000 Rigsdaler, som staae i Stoltelund. Forstanderne for denne Stiftelse ere Landfogeden, Landskriveren, begge Præsterne i Bredsted, samt den saa kaldede Zwölfoberst og Flekkens Forstander, som aarlig hver faae noget vist for deres Umage.

Geestlandet, som hører her til Flekken, er tillige med det dertil Geestland. hørende Hedeland, opmaalt, og bestaaer af 409 Demater. Det strækker sig omtrent $\frac{1}{2}$ Miil, og grændser mod Osten til Brecklum og Sonnebøll-Marker, mod Vesten og Norden til Borlum og Derpum-Marker, og mod Sønden til Marsken. Fra Sonnebøll til Borlum Hede ere Jorderne nu afdeelte, men derfra og til Brecklum

kun affatte med Skielstene. Skjønt man hist og her treffer en god Streg Jord, er det meste dog kun mager Sand, som erholder sin Frugtbarhed af Marsfgisningen, som føres derpaa. Ikke desto mindre besaaes de fleste Geestmarker med Byg, Havre, Rug og Boghvede, samt undertiden med lidet Hør, hvilken sidste Avl burde opmuntres, da den vover got, og en stor Summa Penge aarlig gaaer af Landet derfor.

Marsklands
det.

Marsklandet begynder sønden for Byen, og grændser mod Osten til Brecklum Rog, mod Vesten til Borkum Rog, mod Sønden til Borkum og Sophiemagdalenes Rog, og udgjør i alt omtrent 400 Demater. Efterdi Bredstedes Diger ved sidstnævnte Rogs Inddigning ophørte at være Hæddiger, saa maa Bredsted Rog lade sit overflødige Vand afløbe igiennem Brecklum- og Struckum-Siil til Balsbøll, og derfra igiennem Hædder Rog, hvortil aarlig, ligesom og til Slusernes Reparation aarlig maa svares en ubestemt Summa Penge. Agerdyrkingen har i 30 Aar her merkkelig forbedret sig. Man saaer her Rapsaat, Hvede, Byg, Erter og Bønner.

Kirken.

Kirken er, som før er sagt, bygt 1470, og var da et Annep til Brecklum; naar den er bleven en Sognekirke, er gandske uvisst. Alteret er givet 1580 af Hans Hartman, Paul Hansen og Martin Hansens Enke; Fonten 1699 den 14 Jul. af Jörgen Payssen og hans Hustru Anne. Ellers er Kirken slet ikke anseelig, da den ikke er hvelvet, uden over Choret, den øvrige Deel er panelet og malet. Choret har Landfriver Lorentz Jessen 1694 ladet bygge eller i det ringeste opmale. Alterklædet er foræret af Præsten Hr. Joh. Georg Wiggers og hans Hustru Dorothea. Prædikestolen, som 1647 er foræret af Paul Martensen og hans Kone Margaretha, er ziret med Billedhugger- Arbejde af beste Smag. I Kirken findes S. Huberts Billede, samt D. Morten Luthers Portrait, med Hærsaal 1688. Desuden Præsten Hr.

kun affatte med Skielstene. Skjønt man hist og her treffer en god Streg Jord, er det meste dog kun mager Sand, som erholder sin Frugtbarhed af Marsfgjødningen, som føres derpaa. Ikke desto mindre besaaes de fleste Gæstmarker med Byg, Havre, Rug og Boghvede, samt undertiden med lidet Hør, hvilken sidste Avl burde opmuntres, da den vover got, og en stor Summa Penge aarlig gaaer af Landet derfor.

Marsklands
det.

Marsklandet begynder sønden for Byen, og grændser mod Osten til Brecklum Rog, mod Vesten til Bortlum Rog, mod Sønden til Bortlum og Sophiemagdalenes Rog, og udgjør i alt omtrent 400 Demater. Efterdi Bredstedes Diger ved sidstnævnte Rogs Inddigning ophørte at være Hæddiger, saa maa Bredsted Rog lade sit overflødige Vand afløbe igiennem Brecklum- og Structum-Siil til Balsbøll, og derfra igiennem Hædder Rog, hvortil aarlig, ligesom og til Slusernes Reparation aarlig maa svares en ubestemt Summa Penge. Agerdyrkingen har i 30 Aar her merkkelig forbedret sig. Man saaer her Rapsaat, Hvede, Byg, Erter og Bønner.

Kirken.

Kirken er, som før er sagt, bygt 1470, og var da et Annep til Brecklum; naar den er bleven en Sognekirke, er gandske uvisst. Alteret er givet 1580 af Hans Hartman, Paul Hansen og Martin Hansens Enke; Fonten 1699 den 14 Jul. af Jørgen Payssen og hans Hustru Anne. Ellers er Kirken slet ikke anseelig, da den ikke er hvelvet, uden over Choret, den øvrige Deel er panelet og malet. Choret har Landfriver Lorentz Jessen 1694 ladet bygge eller i det ringeste opmale. Alterklædet er foræret af Præsten Hr. Joh. Georg Wiggers og hans Hustru Dorothea. Prædikestolen, som 1647 er foræret af Paul Martensen og hans Kone Margaretha, er ziret med Billedhugger- Arbejde af beste Smag. I Kirken findes S. Huberts Billede, samt D. Morten Luthers Portrait, med Hærsaal 1688. Desuden Præsten Hr.

Hr. Naaman Sönniksen og Herman Kreyenkams Portraiter i Levnets Størrelse, samt Præsten Hr. Clivs og Hustruens Brystbilleder, de tvende sidste næsten fortærede af Fugtighed. Paa en Støel staaer et Vaaben med to Haner, og derunder Navnene Poppe Haing og Sysfel Jensen. Kirkens Bygning er i øvrigt gandske rund og af stærk Brandmuur, med et lidet Taarn paa den vestre Ende. Menighedsen vedligeholder Skolehuset, samt Pastorat- og Diaconat-Huset. Ved Skolen er en Rector, som underviser i Latin, samt en tydsck Skriver og Regnemester. Den første Rector nævnes i Aaret 1570 og heed Petrus Becker, fød i Glensborg. Paa en Tavle i Kirken staae Præsternes Navne anførte, som ey her kan anføres, da man ingen Afskrift har deraf; men den første som anføres ved Aaret 1510, heed Johannes Petri, og er fød i Bredsted. Man kunde altsaa med temmelig Visshed slutte, at Bredsted Kirke ved dette Aar er bleven skilt fra Brecklum, og bleven en Sognekirke for sig selv. Den nu værende Præst og Senior Hr. G. Th. Müller har om Flekken Bredsted indsendt en meget god Efterretning.

2.) Brecklum Sogn (a). Ellerbøll. Almdorf. Balsbøll. Strukum. Fesholm. Borsbøll. Brecklum. Ridderup. Sønebøll.

Fff 3

(a) Kirkebyen er 10, men hele Sognet 69 Plove stort. Til Sognet høre to Roge, nemlig Brecklum Rog af 2700 og Balsbøll Rog af 190 Demater. Et Sted i Lytgenholm blev 1585 beboet af Bendix von Alosfeld og Eva v. Walsdorf, hvis Navne og Vaabener her sees. 1546 nævnes Marquard Hansen thø Lütkenholm. Ellerbølls Beboere søge Kirken, saa længe de leve, men begraves i Hatstedt. Kirken skal være bygt sidst i det ellefte Aarhundrede af tre Homstruer, og indviet til St. Marie. Taarnet afbrændte ved 1500 af Lynild og blev 1701 repareret. Kloften er fra 1641; tilforn var her en stor fra 1524, som blev solgt til Oldensworth. Fonten

er

Hr. Naaman Sönniksen og Herman Kreyenkams Portraiter i Levnets Størrelse, samt Præsten Hr. Clivs og Hustruens Brystbilleder, de tvende sidste næsten fortærede af Fugtighed. Paa en Støel staaer et Vaaben med to Haner, og derunder Navnene Poppe Haing og Sysfel Jensen. Kirkens Bygning er i øvrigt gandske rund og af stærk Brandmuur, med et lidet Taarn paa den vestre Ende. Menigheden vedligeholder Skolehuset, samt Pastorat- og Diaconat-Huset. Ved Skolen er en Rector, som underviser i Latin, samt en tydsk Skriver og Regnemester. Den første Rector nævnes i Aaret 1570 og heed Petrus Becker, fød i Glensborg. Paa en Tavle i Kirken staae Præsternes Navne anførte, som ey her kan anføres, da man ingen Afskrift har deraf; men den første som anføres ved Aaret 1510, heed Johannes Petri, og er fød i Bredsted. Man kunde altsaa med temmelig Visshed slutte, at Bredsted Kirke ved dette Aar er bleven skilt fra Brecklum, og bleven en Sognekirke for sig selv. Den nu værende Præst og Senior Hr. G. Th. Müller har om Flekken Bredsted indsendt en meget god Efterretning.

2.) Brecklum Sogn (a). Ellerbøll. Almdorf. Balsbøll. Strukum. Fesholm. Borsbøll. Brecklum. Ridderup. Sønebøll.

Fff 3

(a) Kirkebyen er 10, men hele Sognet 69 Plove stort. Til Sognet høre to Roge, nemlig Brecklum Rog af 2700 og Balsbøll Rog af 190 Demater. Et Sted i Lytgenholm blev 1585 beboet af Bendix von Alosfeld og Eva v. Walsdorf, hvis Navne og Vaabener her sees. 1546 nævnes Marquard Hansen thø Lütkenholm. Ellerbølls Beboere søge Kirken, saa længe de leve, men begraves i Hatstedt. Kirken skal være bygt sidst i det ellefte Aarhundrede af tre Homstruer, og indviet til St. Marie. Taarnet afbrændte ved 1500 af Lynild og blev 1701 repareret. Kloften er fra 1641; tilforn var her en stor fra 1524, som blev solgt til Oldensworth. Fonten

er

neboell. Volstedt. Høgel. Lütkenholm, hvortil regnes Myrrebøll
1 Huus. Mecklenberg 2 H. Winnert 1 H.

3.) Bors

er givet af Huusfoged Adolph Petersen i Anhalt, som døde 1698. Usteret blev 1741 bygt af ny, og Prædikestolen givet 1646 af Diggreve Johan Wittemak. Gitterværket ved Choret er bekostet af Præsten Daniel Luther. Digelværket er 1670 repareret. I Kirken ere disse Epitaphier: 1) Over Hr. Daniel Luther, døde 1683. 75 Aar og Margrete Moth, døde 1704. 86 Aar. 2) Hr. Theodor Luther og Dorothea Michael. 3) Hr. Peter Krambek og hans Hustrue Dorothea 1694. Ligeledes findes et Skilberie, hvilket forandres efter den Stde som man seer det paa, forestilende Hr. Petr. Pauli, som var Præst i 58 Aar og døde 1697. 90 Aar, samt hans Kone Marine, som døde 1700. 86 Aar, og havde levet i Egtekab 50½ Aar. Desuden ere her begravne Hr. Johan Smeicher med Hustrue Frowke, Cancellie-Assessor Laurentz Jessen, Cancellieraad Anton Clement, som gav 100 Rdr. til Kirken og hans Søster Magdalena von Aaken, Theodor Luther, Sognepræst i 59 Aar, og hans Hestefælle Dorthe Michael, som døde 46 Aar gammel. Efter Reformationen have her været følgende Sognepræster: 1) Carsten Broderfen 1524. 2) Conrad Holm, fordrevet 1543. 3) Johan Smeicher, reiste bort 1573. 4) Johan Hansen, døde 1621. 90 Aar. 5) Johan Hansen. 6) Johan Hansen, døde 1630. 7) Johan Breckling, forrige Søns døde 1637. 8) M. Nicolaus Moth, døde 1640. 9) Theodor Mollmar, døde 1645. 10) Daniel Luther, døde 1683. 11) Hr. Theodor Luther hans Søn. 12) Jacob Friderich Meisterlin, døde 1744. 13) David Steen. Diacconi vare: 1) Peter Becker 1550. 2) Johan Hansen, døde 1630. 3) Naamen Sönniksen. 4) Johan Breckling, døde 1637. 5) Petrus Pauli. 6) Jacob Friderich Meisterlin. 7) Peter Christopher Lüneburg. 8) David Steen. 9) Johan Carl Meisterlin. Communikanternes Antal i dette Sogn er aarlig omtrent 900. Af Præsterne førend Reformationen vides: 1) Wulf Blome, Kerkherr tho Brecklingen 1450. 2) Philip de Broke 1499. 3) Dieterik Thams. 4) Johannes Petri. 5) Johannes Palm.

neboell. Volstedt. Høgel. Lütkenholm, hvortil regnes Myrebøll
1 Huus. Mecklenberg 2 H. Winnert 1 H.

3.) Bors

er givet af Huusfoged Adolph Petersen i Anhalt, som døde 1698. Usteret blev 1741 bygt af ny, og Prædikestolen givet 1646 af Diggreve Johan Wittemak. Gitterværket ved Choret er bekostet af Præsten Daniel Luther. Digelværket er 1670 repareret. I Kirken ere disse Epitaphier: 1) Over Hr. Daniel Luther, døde 1683. 75 Aar og Margrete Moth, døde 1704. 86 Aar. 2) Hr. Theodor Luther og Dorothea Michael. 3) Hr. Peter Krambek og hans Hustru Dorothea 1694. Ligeledes findes et Skilberie, hvilket forandres efter den Stde som man seer det paa, forestilende Hr. Petr. Pauli, som var Præst i 58 Aar og døde 1697. 90 Aar, samt hans Kone Marine, som døde 1700. 86 Aar, og havde levet i Egtekab 50½ Aar. Desuden ere her begravne Hr. Johan Smeicher med Hustru Frowke, Cancellie-Assessor Laurentz Jessen, Cancellieraad Anton Clement, som gav 100 Rdr. til Kirken og hans Søster Magdalena von Aaken, Theodor Luther, Sognepræst i 59 Aar, og hans Hestefælle Dorthe Michael, som døde 46 Aar gammel. Efter Reformationen have her været følgende Sognepræster: 1) Carsten Broderfen 1524. 2) Conrad Holm, fordrevet 1543. 3) Johan Smeicher, reiste bort 1573. 4) Johan Hansen, døde 1621. 90 Aar. 5) Johan Hansen. 6) Johan Hansen, døde 1630. 7) Johan Breckling, forrige Søns døde 1637. 8) M. Nicolaus Moth, døde 1640. 9) Theodor Mollmar, døde 1645. 10) Daniel Luther, døde 1683. 11) Hr. Theodor Luther hans Søn. 12) Jacob Friderich Meisterlin, døde 1744. 13) David Steen. Diacconi vare: 1) Peter Becker 1550. 2) Johan Hansen, døde 1630. 3) Naamen Sönniksen. 4) Johan Breckling, døde 1637. 5) Petrus Pauli. 6) Jacob Friderich Meisterlin. 7) Peter Christopher Lüneburg. 8) David Steen. 9) Johan Carl Meisterlin. Communikanternes Antal i dette Sogn er aarlig omtrent 900. Af Præsterne førend Reformationen vides: 1) Wulf Blome, Kerkherr tho Brecklingen 1450. 2) Philip de Broke 1499. 3) Dieterik Thams. 4) Johannes Petri. 5) Johannes Palm.

3.) Borlum Sogn (b). Øster-Borum. Vester-Borum.
Ophusum. Ebsøll. Sterdebøll. Butjebøll. Uddebøll. Dorpum.

4.) Lan

Palin. 6) Johannes Jensen, reiste bort ved Reformationen. Om Kir-
ken findes endnu i en gammel haandskreven Krønike følgende Efterretning:
MCCCIC Templum Brekeling plambo rectum a Danis incenditur.
1463 folgte Wendt Frese Knape til Biskop Nicolaus i Slesvig for 100
Mark Lybsk sin Møllestrøm til Lütkeholm ved Sognet Bergen.

(b) Dette Sogn er en halv Meil i Længden og ligesaa meget i Bredden, be-
staaende deels af Geestland, deels ogsaa af Marsk, i alt 43 Plove, hvoraf
Geesten udgjør omtrent 40. Marsklandet bruges næsten ikke til andet, end
til Hæavling. Sognet grændser mod Østen til Flekken Bredsted, mod
Norden til Wirebøll og Lytkenholm, mod Vesten til Langenhorn, mod
Sydvest til Nye Sterdebøll Kog, mod Sønden til Vesterhavet, og mod
Sydøst til Sophiamagdalenes Kog. Indbyggerne ere flittige og arbeid-
somme Folk, som bruge det frisiske Sprog, men maae høre tydske Prædi-
kener. Til Sognet høre følgende Koger: 1) Borlum Kog, som Dematerne
gaae lige igiennem, bestaaer af 1633 Schwader, 3 til hvert Demat.
2) Ebsøll eller Frue Mettes Kog 83 Demater. 3) Gammel Sterdebøll
Kog 343 Demater. 4) Nye Sterdebøll Kog 480 Demater. Kirken
ligger norden fra Byen for sig selv, og skal tilforn have været en ydedst
Tempel. Den 16 Aug. 1629 brændte den af, ved Klokkeren Hans Søn-
niksens Uforsigtighed, som skød Duer paa Taget, men blev strax derpaa
opbyggt af nye. I Kirken er et ærligt Alter, som før havde staaet i Nør-
bek Kirke paa Nordstrand, og kom drivende i Vandfloden 1634. Præ-
dikestolen er 1633 foræret af Kornskriver Anton Grashorn i Glensborg til
Erindring af hans afdøde Kone Elisabeth og hendes Forældre Sebad von
der Hude og Anna. Fonten er af Kamp, men smuk udbugget. I Kir-
ken findes Senior Hr. Richard Tilemans og Sognepræstens Hr. Paul
Martini Portraiter. Marcus Lorentzen, Hunsfoged i Svabsted og Stifts-
foged i Borlum har 1686 her ladet sig opsætte et smukt Epitaphium. Kir-
ken

3.) Borlum Sogn (b). Øster-Borum. Vester-Borum. Ophusum. Ebsøll. Sterdebøll. Butjebøll. Uddebøll. Dorpum.

4.) Lan

Palin. 6) Johannes Jensen, reiste bort ved Reformationen. Om Kirken findes endnu i en gammel haandskreven Krønike følgende Efterretning: MCCCIC Templum Brekeling plambo rectum a Danis incenditur. 1463 folgte Wendt Frese Knape til Biskop Nicolaus i Slesvig for 100 Mark Lybsk sin Møllestrøm til Lütkeholm ved Sognet Bergen.

(b) Dette Sogn er en halv Mill i Længden og ligesaa meget i Bredden, bestaaende deels af Geestland, deels ogsaa af Marsk, i alt 43 Plove, hvoraf Geesten udgjør omtrent 40. Marsklandet bruges næsten ikke til andet, end til Hæavling. Sognet grændser mod Østen til Flekken Bredsted, mod Norden til Mirebøll og Lytkenholm, mod Vesten til Langenhorn, mod Sydvest til Nye Sterdebøll Kog, mod Sønden til Vesterhavet, og mod Sydøst til Sophiamagdalenes Kog. Indbyggerne ere flittige og arbeidsomme Folk, som bruge det frisiske Sprog, men maae høre tydske Prædikener. Til Sognet høre følgende Koger: 1) Borlum Kog, som Dematerne gaae lige igiennem, bestaaer af 1633 Schwader, 3 til hvert Demat. 2) Ebsøll eller Frue Mettes Kog 83 Demater. 3) Gammel Sterdebøll Kog 343 Demater. 4) Nye Sterdebøll Kog 480 Demater. Kirken ligger norden fra Byen for sig selv, og skal tilforn have været en ydedst Tempel. Den 16 Aug. 1629 brændte den af, ved Klokkeren Hans Sønniksens Uforsigtighed, som skød Duer paa Taget, men blev strax derpaa opbygget af nye. I Kirken er et ætligt Alter, som før havde staaet i Nørrebek Kirke paa Nordstrand, og kom drivende i Vandfloden 1634. Prædikestolen er 1633 foræret af Kornskriver Anton Grashorn i Glensborg til Erindring af hans afdøde Kone Elisabeth og hendes Forældre Sebad von der Hude og Anna. Fonten er af Kamp, men smuk udbugget. I Kirken findes Senior Hr. Richard Tilemans og Sognepræstens Hr. Paul Martini Portraiter. Marcus Lorentzen, Hunsfoged i Svabsted og Stiftsfoged i Borlum har 1686 her ladet sig opsætte et smukt Epitaphium. Kirken

- 4.) Langenhorn Sogn (c). Øster-Langenhorn. Vester-Langenhorn. Munkeboll. Lohbøde. Øster-Eskeboll. Vester-Eskeboll.
- 5.) Ockholm Sogn (d). Kirckwarf. Ladenswarf. Peterswarf. Sønnenswarf. Sydwarf. Gaarde. Fedderswarf. Nordwarf.

Ten er uden Taarn, men har tre Naber Stole og et Pulpitur. 1683 og 1684 er den opmalet. Klokkehuset er af 1635 og Kloffen støbt i Husum 1715. Kirkens Indkomst er aarlig 76 Mark Lybsk. Siden 1590 have derved staaet følgende Sognepræster: 1) Richard Tilemanni, var Præst hertil i 57 Aar, og døde 1647 den 27 Mart. 2) Paul Martini, Præst i 37 Aar, døde 1678. 3) Gerhard Hei. 4) Paul Paulsen, døde 1721. 5) Ægidius Lorentzen. 6) Peter Lorentzen. 7) N. N. Hansen. 8) N. N. Schönborn. 9) Hans Arend Brun. 10) Peter Lorentzen. Af Diaconi have her været: 1) Paul Martini. 2) Paul Iffen i 50 Aar. 3) Paul Paulsen. 4) N. N. Lira. 5) Ægidius Lorentzen. 6) N. N. Neuhoffel. 7) N. N. Boetius. 8) N. N. Eybel.

- (c) Dette Sogn er det folkerigeste i hele Landskabet, og har to Præster. I det ligger en stor Deel af Fogderiet Langenhorn, som tilforn hørte til det andet Domcapitels District. Den regierende Hertug af Gottorp havde tilforn Jus patronatus til denne Kirke, men afstod det den 5 Januar. 1711 imod Jus Patronatus til Nybel Kirke, en lille Miil fra Sleesvig.
- (d) Dette Sogn er reen Marf, grændsende mod Vesten til Havet, mod Østen til Langenhorn Kog, mod Sønden til Havet og mod Norden til Færetoft og Waygaard i Risum Sogn. Denne Kog er indbygget 1550, skjønt Navnet allerede forekommer ved 1300. Førend Indbygningen straffede Ockholm sig længere mod Vesten, og hørte da til Beltringsherred. Men udi Vandfloden 1362 blev Landet oversvømmet, og endeel deraf under det gamle Navn indbygget til det faste Land af Nordgoeshherred eller Landskabet Bredsted. Efter den Tid har det ofte staaet Fare for Oversvømmelser. 1612 blev det med hele Districtet fra Bredsted til Tønder sat under Vand. 1615 druknede her og i Risum-Moor mangfoldige Menneffer. 1627 var her atter

- 4.) Langenhorn Sogn (c). Øster-Langenhorn. Vester-Langenhorn. Munkebøll. Lohbøde. Øster-Eskebøll. Vester-Eskebøll.
- 5.) Ockholm Sogn (d). Kirckwarf. Ladenswarf. Peterswarf. Sønnenswarf. Sydwarf. Gaarde. Fedderswarf. Nordwarf.

Ten er uden Taarn, men har tre Naber Stole og et Pulpitur. 1683 og 1684 er den opmalet. Klokkehuset er af 1635 og Kloffen støbt i Husum 1715. Kirkens Indkomst er aarlig 76 Mark Lybsk. Siden 1590 have derved staaet følgende Sognepræster: 1) Richard Tilemanni, var Præst hertil i 57 Aar, og døde 1647 den 27 Mart. 2) Paul Martini, Præst i 37 Aar, døde 1678. 3) Gerhard Hei. 4) Paul Paulsen, døde 1721. 5) Ægidius Lorentzen. 6) Peter Lorentzen. 7) N. N. Hansen. 8) N. N. Schönborn. 9) Hans Arend Brun. 10) Peter Lorentzen. Af Diaconi have her været: 1) Paul Martini. 2) Paul Iffen i 50 Aar. 3) Paul Paulsen. 4) N. N. Lira. 5) Ægidius Lorentzen. 6) N. N. Neuhoffel. 7) N. N. Boetius. 8) N. N. Eybel.

- (c) Dette Sogn er det folkerigeste i hele Landskabet, og har to Præster. I det ligger en stor Deel af Fogderiet Langenhorn, som tilforn hørte til det andet Domcapitels District. Den regierende Hertug af Gottorp havde tilforn Jus patronatus til denne Kirke, men afstod det den 5 Januar. 1711 imod Jus Patronatus til Nybel Kirke, en lille Wiil fra Sleesvig.
- (d) Dette Sogn er reen Marf, grændsende mod Vesten til Havet, mod Østen til Langenhorn Kog, mod Sønden til Havet og mod Norden til Færetoft og Waygaard i Risum Sogn. Denne Kog er indbygget 1550, skjønt Navnet allerede forekommer ved 1300. Førend Indbygningen straffede Ockholm sig længere mod Vesten, og hørte da til Beltringsherred. Men udi Vandfloden 1362 blev Landet oversvømmet, og endeel deraf under det gamle Navn indbygget til det faste Land af Nordgoeshherred eller Landskabet Bredsted. Efter den Tid har det ofte staaet Fare for Oversvømmelser. 1612 blev det med hele Districtet fra Bredsted til Tønder sat under Vand. 1615 druknede her og i Risum-Moor mangfoldige Menneffer. 1627 var her atter

warf. Eresdenswarf. Kattleswarf. Grünwarf. Eggenwarf. Drikswarf.

6.) Vars

atter en Oversømmelse. 1634 blev Kirken og Husene bortskylede, mange Menneſter druknede, og hele Rogen stod i 7 Aar under Vand. 1641 blev Inddigningen atter begyndt, hvorved Kong CHRISTIAN IV. i egen høje Person var nærværende, som undertiden selv lagde Haand paa Arbeidet, og paa sin Befoſtning lod en stor Deel af Diget opføre, hvorimod han forbeholdt sig nogle Demater til sin egen Disposition, hvilke med adelige Privilegier bleve overladte Grev Kay Ahlefeld, men siden ere solgte i Parceller wiis, og endnu kaldes Grevelige. Efter denne Tid har Havet igien 1718 og 1721 truet med Udelæggelse. Havniget beskytter ey allene Ockholm Rog, men endog 16 til 18000 Demater af det bag ved liggende Land. Og dog maae Ockholmene bære hele Byrden af Digernes Vedligeholdning, da 5 Alen regnes for hvert Demat, i den Sted de bag ved liggende Roge kun have 1 Tomme paa hvert Demat, og det paa de Steder, hvor Havet allermindst kan gjøre Skade. Førind 1776 maatte Landboerne selv forsørge Digerne, hvert sit Stykke, i Forhold mod den Jord de eyedede, men da dette fandt vanskeligt, blev ved Dyrighedens Foranstaltning gjort den gode Indretning, at Digernes Reparation stykkeviis blev bortforpagtet til den Mindstbydende, og hele Summen derpaa repareret over hele Rogen. Den bestaaer af 1900 Demater, og er fra Norden til Sonden en halv Mil lang, men fra Osten til Vesten omtrent 3000 Skridt bred. De $\frac{2}{3}$ Deel af Rogen staae om Vinteren under Vand, og kunne kun bruges til Høebiering. Den øvrige trediedeel er frugtbarere, bruges til Hvede: Vg: Havre: Væne: og Erte: Sæd, samt Græsning. Hvad Forældrene eye kliver ey ved Stedet, men deles imellem alle Børnene, hvorfor her og ere mange smaae Ependomme. Rogen har til sit eget Vands Udflydelse kun een Sluse ved Sønderdiget, som har kostet 9000 Rdlr. Desuden have Indvaanerne af Tønder: Amts Marſk til deres Vands Afledning 1735 draget en Canal giennem den nordlige Deel af dette Sogn, og for saa Aar siden anlagt to nye

warf. Eresdenswarf. Rattleswarf. Grünwarf. Eggenwarf. Drikswarf.

6.) Vars

atter en Oversømmelse. 1634 blev Kirken og Husene bortskylede, mange Menneſter druknede, og hele Rogen stod i 7 Aar under Vand. 1641 blev Inddigningen atter begyndt, hvorved Kong CHRISTIAN IV. i egen høje Person var nærværende, som undertiden selv lagde Haand paa Arbeidet, og paa sin Befostning lod en stor Deel af Diget opføre, hvorimod han forbeholdt sig nogle Demater til sin egen Disposition, hvilke med adelige Privilegier bleve overladte Grev Kay Ahlefeld, men siden ere solgte i Parceller wiis, og endnu kaldes Grevelige. Efter denne Tid har Havet igien 1718 og 1721 truet med Udelæggelse. Havniget beskytter ey allene Ockholm Rog, men endog 16 til 18000 Demater af det bag ved liggende Land. Og dog maae Ockholmene bære hele Byrden af Digernes Vedligeholdning, da 5 Alen regnes for hvert Demat, i den Sted de bag ved liggende Roge kun have 1 Tomme paa hvert Demat, og det paa de Steder, hvor Havet allermindst kan gjøre Skade. Førind 1776 maatte Landboerne selv forsørge Digerne, hvert sit Stykke, i Forhold mod den Jord de eyede, men da dette fandt vanskeligt, blev ved Dyrighedens Foranstaltning gjort den gode Indretning, at Digernes Reparation stykkeviis blev bortforpagtet til den Mindstbydende, og hele Summen derpaa repareret over hele Rogen. Den bestaaer af 1900 Demater, og er fra Norden til Sænden en halv Mil lang, men fra Østen til Vesten omtrent 3000 Skridt bred. De $\frac{2}{3}$ Deel af Rogen staae om Vinteren under Vand, og kunne kun bruges til Hæbiering. Den øvrige trediedeel er frugtbarere, bruges til Hvede: Vg: Havre: Væne: og Erte: Sæd, samt Græsning. Hvad Forældrene eye kliver ey ved Stedet, men deles imellem alle Børnene, hvorfor her og ere mange smaae Ependomme. Rogen har til sit eget Vands Udflydelse kun een Sluse ved Sønderdiget, som har kostet 9000 Rdlr. Desuden have Indvaanerne af Tønder: Amts Marſk til deres Vands Afledning 1735 draget en Canal giennem den nordlige Deel af dette Sogn, og for saa Aar siden anlagt to nye

6.) Bargum Sogn (e). Øster-Bargum. Vester-Bargum. Søholmbrügge.

7.) Toldelund Sogn (f). Toldelund. Goldebek. Sønder-Lindov.

8.) Drelø

nye Sluser ved Vesterdiget, hvilke tillige tiene som smaae Havne for de her indløbende Fartøyer. Ridsmandene i Bredsted, Flensborg og Apenrade, lade deres fra Amsterdam og Hamborg, undertiden ogsaa fra Frankrige hjemkommende Skibe her losse, hvorpaa Vahrene føres til Bogns til Bredsted og derfra videre. Af denne Aarsag er her en kongelig Toldbetient, og Landkriveren er tillige Toldforvalter. Indbyggernes Antal med smaae og store er omtrent 500. Paa Gaarde og Eresdenborg skal tilforn have været Herregaarde. Kirken staaer næsten midt i Kogen, og svarer i Størrelse til Menigheden. I ældre Tider laae den vestligere, hvor Eoen nu hersker. 1555 blev den færdig og 1634 igien bortskyllet. Stenene bleve 1647 tagne af en ruineret Herregaard, kaldet Frue Mettes Slot ved Ehbøll udi Dorslum Sogn, og bleve hertil forærede af Kong CHRISTIAN IV. hvorfra og Kongens Portrait hænger her i Kirken. Prædikestolen af den gamle Kirke blev fundet i Havet og opsat i den nye Kirke, ligesom og Daaben. Paa Prædikestolen staaer Aarstallet 1620, og den Esterretning at Landfogeden Johan Wittemak 1647 kjøbte den fra Odenbøll paa Nordstrand. Kloften er støbt i Lybek 1717. Kirkeseglet forestiller Christus paa Korset, med Omkrift: Das Kirchspiel-Sigel zu Oekholm zum heiligen Creuz Kirche. Af Præsterne vides: 1) Hr. Nicolaas, druknede 1634. 2) Hr. N. N. Bielefeld 1754. 3) Hr. Joh. Johansen, som om sit Sogn har indsendt en meget god Esterretning. I Sognet er ellers en Beyrmølle, to bestandige Skoler og fem Krohuse. Luften er her ikke ret sund.

(e) Sognet er i gammel Tid skrevet Bergen. 1463 solgte Wendt Freske Knapp, Bisp Nicolaus i Slesvig sin Møllestrøm til Lütkeholm ved Sognet Bergen, for 100 Mark Lybsk.

(f) Dette Sogn ligger paa Gøesten, er temmelig frugtbart, og har i Sørbølehed en stor Overflodighed paa Løvemoser.

6.) Bargum Sogn (e). Øster-Bargum. Vester-Bargum. Søholmbrügge.

7.) Toldelund Sogn (f). Toldelund. Goldebek. Sønder-Lindov.

8.) Drelø

nye Sluser ved Vesterdiget, hvilke tillige tiene som smaae Havne for de her indløbende Fartøyer. Ridsmandene i Bredsted, Flensborg og Apenrade, lade deres fra Amsterdam og Hamborg, undertiden ogsaa fra Frankrige hjemkommende Skibe her losse, hvorpaa Vahrene føres til Bogns til Bredsted og derfra videre. Af denne Aarsag er her en kongelig Toldbetient, og Landskriveren er tillige Toldforvalter. Indbyggernes Antal med smaae og store er omtrent 500. Paa Gaarde og Eresdenborg skal tilforn have været Herregaarde. Kirken staaer næsten midt i Kogen, og svarer i Størrelse til Menigheden. I ældre Tider laae den vestligere, hvor Eoen nu hersker. 1555 blev den færdig og 1634 igien bortskyllet. Stenene bleve 1647 tagne af en ruineret Herregaard, kaldet Fru Mettes Slot ved Ehbøll udi Dorslum Sogn, og bleve hertil forærede af Kong CHRISTIAN IV. hvorfra og Kongens Portrait hænger her i Kirken. Prædikestolen af den gamle Kirke blev fundet i Havet og opsat i den nye Kirke, ligesom og Daaben. Paa Prædikestolen staaer Aarstallet 1620, og den Esterretning at Landfogeden Johan Wittemak 1647 kjøbte den fra Odenbøll paa Nordstrand. Kloften er støbt i Lybek 1717. Kirkeseglet forestiller Christus paa Korset, med Omkrift: Das Kirchspiel-Sigel zu Oekholm zum heiligen Creuz Kirche. Af Præsterne vides: 1) Hr. Nicolaas, druknede 1634. 2) Hr. N. N. Bielefeld 1754. 3) Hr. Joh. Johansen, som om sit Sogn har indsendt en meget god Esterretning. I Sognet er ellers en Beyrmølle, to bestandige Skoler og fem Krohuse. Luften er her ikke ret sund.

- (e) Sognet er i gammel Tid skrevet Bergen. 1463 solgte Wendt Frelse Knapp, Bisp Nicolaus i Slesvig sin Møllestrøm til Lütkeholm ved Sognet Bergen, for 100 Mark Lybsk.
- (f) Dette Sogn ligger paa Geesten, er temmelig frugtbart, og har i Særdeleshed en stor Overflodighed paa Løvemoser.

8.) Drelsdorf Sogn (g). Drelsdorf. Bomstedt. Store-
 Øhrenshoft. Lille-Øhrenshoft. To Krohuse paa Landevejen.

§ § 2

9.) Viø

(g) Dette Sogn strækker sig i Længden fra Sønden til Norden $\frac{3}{4}$ Miil, og ud-
 gjør i alt 33 Plove 5 T. Kirkebyen ligger paa Gæsten og er en stor og
 anseelig Bye. I gamle Tider er Navnet bleven skrevet Trelstorp eller
 Trelstrup. Byens Mark er 11 Plove 34 T. Agerlandet er forskielligt,
 snart høyt og sandigt, snart lavt og leerblandet, snart fort Muldjord. Al-
 saa voxer her alle slags Korn, og Græsningen er meget god, dog ere Gæst-
 engene meget sumpige og moosgroede, saa der af dem kun kan bierges meget
 lidet Høe. Tørvemoser ere kun saa og middelmådige, ja tildeels nu ubru-
 gelige. Heben er omtrent en halv Miil lang og ligesaa bred, men kunde
 let blive frugtbringende Land. Naade den og Tørvemoserne have været be-
 vorede med Skov, den første har endnu endeel Egebuske, hvori findes Uls-
 håns, Agerhåns, Næve, Harer og Grævlinger, undertiden ogsaa, skjønt me-
 getielden, et Stykke Vildt. Østen for Byen løber en Strøm fra Jolbe-
 lund, som Sønden for Byen gjør Grændsekiellet mellem Drelsdorf og
 Bomsted Mark. Østen for Byen kaldes den Kammevat, og Sønden der-
 for Bomsted-Næe. Den har en temmelig Overflødighed paa Giedder og
 andre Fiske. Omtrent midt i April vrinler den af Alander, som komme
 fra Alindorf Søe for at leege. Bomsted ligger $\frac{3}{4}$ Miil fra Drelsdorf, og
 beboes af velhavende Folk. Den har sit Navn af et stort Egetræe, hvor-
 ved de to første Huse ere bygte. Tilførn hørte Marken til to adelige Gaar-
 de, hvoraf den eene laae vesten for Byen i Alindorf Søe, den anden hvor
 der nu er en stor Tørvemose. Den første hebd Steinholm og er undergaaet
 i en Vandflod, den andens Navn vides ey, men Stedet sees endnu tydelig
 nok. Marken udgjør 13 Pl. 35 T., den er tung, men leerig og meget
 frugtbar. Sønden for Byen begynder Markken, som ligger meget sidt og
 er afgravet i Fenner. Kleyjorden er kun 1 eller $\frac{1}{2}$ Fod dyb, hvorunder fin-
 des en med Siv-Nødder igiennemvoret Mosejord. Den er ellers meget
 sienlig til Høebiering, uden naar den om Sommeren oversvømmes, i hvil-
 ket

9.) Viöl Sogn(h). Bondelum 3 Boel. Berendorf 17 Boel.
Viöl

ket Fald Høet mister meget af sin Kraft, og bliver gandske mat. I Moserne, som ere meget bedre end de i Drelsdorf, findes mange Trærødder og forbrændte Træstykker. I den giennem Egnen flydende Aae findes og meget Træ, i sær af Eeg. Førend den christelige Religions Indførelse skal æsten for Byen, ved Landevejen have staaet en hedensk Tempel, kaldet Doornieshuus, indviet til en nu gandske ubekjendt Afgud, som hialp Mennesker og Dvæg af deres Sydomme, hvorfor man offrede ham et Stykke Flek. Siden har Byen lagt til Breklum-Sogn. Store- og Lille Øhrenshøst ligge omtrent $\frac{3}{4}$ Mile fra Drelsdorf og udgjøre syv kongelige Plove. Disse to Byer skal i gamle Dage have været et særskilt Sogn og haadt deres egen Kirke. Jorden er sandig og meget beqvem til Rugavl og Purhavre, hvilken sidste er særdeles god til Hakkelse. Til Store Øhrenshøst ligge meget gode Lørmoser, som ere ordentlig afdeelte og igiennemskaarne med Graver; saa at Vandet kan have sit frie Udløb. Vesten for Byerne ligger noget Marskland, bestaaende af god Løvejord, med en tynd Skorpe af Kleyjord. Paa Marken staaer høve Høbe af Buske, som viser at her i forrige Tider har været megen Skov. Mellem Bømfled- og Øhrenshøst Mark ligger en Mose, af en umaalelig Dybhed, hvorover Naturen selv har gjort en Vei, som nu er Landvejen til Husum, og som de tungeste Vogne sikkert kan kjøre over. Denne Vei kaldes Vollevatt. Ved Drelsdorf er en liden Veirmølle, som tilforn har været kongelig, men for nogle Aar siden blæste om, og derefter er blevet et Kammergods. De mirebøllske Underdanere have deres egen Mølle. Kirken ligger sønden for Drelsdorf og er en gammel Bygning med et anseeligt Taarn. Den menes at være bygt af Kong WALDEMAR II. Paa en Høy strax derved staaer et Klokkehuus med en Klokke. Baae i Kirken og paa Kirkeløftet ere mange Helgen-Billeder. Ellers er den uden alle Merkværdigheder. I Kirkefoglet sees to Helgene i et Ciborio med Omkrift: S. Parochie Trelstorppe. Over Sognet har Præsten Hr. Johannes Gottlieb Schmid i Aaret 1768 forfattet en god og nøyagtig Beskrivelse. Kirken er den rigeste i Landskabet og har to Præster.

Viøl 6½ Boel. Voklund 3 B. Hokstrup 4 B. Kragelund 1½ B.
 Spinkebøll 1 B. Nerstød 6 B. Eckstok 1 B. Broock 2 Boel.
 Haselund 2 B. Collund 2 B. Løvenstød 10 B. Ostenau 2 B.
 Pøbøll 2 Boel. Zollwisch 3 Boel.

U g g 3

Bed

(h) Dette Sogn, som er det største i Landskabet, har sit Navn af Siøld, for- medelst sin høye Heligheden. Det ligger 1½ Miil sønden for Bredsted og ligesaa langt nordvest fra Husum. Mod Sønden skilles det fra Husum Amt ved Arleaae, som udspringer paa Bondelum Mark her i Sognet, flyder mod vesten over Berendorf og Viøl-Mark og har ved Viøl en Broe over sig kaldet Akebroe. Det er omtrent 1½ Miil langt og 1 Miil bred. Jorden er høj, tildeels mager, Engene due ikke meget, ligesom her og er megen Hede, Buskaser, inpassable Moser og smaae Strømme imellem hver Bye. Folkene tale Dansk, men maae høre Prædiken paa Tydsk. I Sognet graves en utroelig Mængde Løv, (Kliien), hvormed hele Husum, Bredsted, Marksegnene og mange Her blive forsynede. I Bondelum, som har 5 Beboere, er en Vinterskole. Berendorf kaldes og Bierup, har 30 Beboere, got Agerland og en Vinterskole. Viøl har tilforn heed Viøld; den har 15 Beboere, foruden endeel Husmand, og Sogneskolen. Voklund har 6 Beboere, Hokstrup 8, Kragelund 4, Spinkebøll 2, Norstød 13. Eckstok 3, Broock 4, Haselund 7. I sidstnævnte Bye har i catholske Tider Præsten boet. Collund er deelt imellem 7 Beboere, Løvenstød mellem 17, Ostenau mellem 3, Pøbøll imellem 4 og Zollwisch mellem 9. Indvaanerne ere et stille omgiengeligt og arbejdsomt Folk, som af Naturen elske deres Sogn, og uden for det sielden ere fornøede. De beholde deres gamle Dragt, som er giort af sort hjemmegiort Løv. Sognet skal tilforn have havt megen Skov, som sees af de mange Træerødder, som findes i Løvemoserne. Det har tilforn været biergigt, men en stærk Oversvømmelse har ødelagt Skoven og ført deres Massa ud over det flække Land. Heraf kommer det at man en eller to God dybt treffer paa en haard Steen: Gruus som her kaldes Alv, og naar den

er

Octroye-
rede: Koge.

Bed dette Landskab findes følgende octroyerede Koge:

Desmercieres Kog ligger imellem Hattsted og Sophiem agda-
leneskog, og indeholder 681 Demater 94 Roder tønderst Maal.
Iddigningen er 1765 begyndt og 1767 fuldendt af Geheime-Confere-
rences

er igiennembrudt finder man den skønneste Jord. Endeel af Fyrrestoven
er og opbrændt i Krigstider. Paa Visl Mark er en meget merkværdig Of-
serhøj, hvorpaa nu ogsaa er en altid rindende Kilde. Paa samme Bierg er
og den første lutheriske Prædiken holdt af Johannes Pernow. Af Begravelse-
Høylene ere de fleste igiennemgravede, hvori ere fundne sorte Urner, Offer-
knive og andre Oldsager. Kragelund og Spinkebøll skal tilforn have været
adelige Gaarde. Kirken ligger paa et meget høyt Sted, og tiener Skibene
til Vartegn. Den er en af de ældste i hele Landet, med et Taarn af Kam-
pestene, hvilke i nyere Tider ere giorte faste med Jernskinner. Taget er
firkantet, belagt med Egspaaner. Alteret og Kirkeløstet er smukt malet. Kir-
ken har i de catolske Tider været St. Christopher helliget, som endnu sees
af dens Vlye-Signet. Her findes endnu hans Billede, en vandrende Jo-
seph og Marie, St. Georg og tre vor Fruer Billeder. Af Præsterne vides:
1) Hr. Johannes Pernow den sidste catholske Præst. 2) Hr. Nicolaus
Pernow, forrige Brodersøn, den første lutheriske Præst, født 1529.
3) Hr. Johan Matthiisen 1540. 4) Hr. Gregorius Johannis 1572.
5) Hr. Johannes Klyv 1583. 6) Hr. Petrus Moth 1604. 7) Hr.
Christian Martini 1613, døde 1655, 76 Aar. 8) Hr. Paul Fabricius
1648 døde 1703, var her Præst i 55 Aar. 9) Hr. Henrik Lang 1703,
døde 1732. Hos ham logerede den russiske Czar og Czarinde. 10) Hr.
Immanuel Wilck 1730, døde 1737. 11) Hr. Paul Petersen Diaconus
i 33½ Aar, Sognepræst i 16 Aar, døde 1754. 12) Hr. Andreas Arnds
døde 1762. 13) Hr. Georg Schwartz døde 1772. 14) Hr. Johannes
Hansenius Müller, som har meddeelt en god Efterretning om Sognet.
Af Diaconi vides endnu Florus Florentius, hvis Billede, som er et Me-
sterstykke, sees i Kirken. Han var fød 1585 og døde 1676. I fire Aar
var han Rector i Bredsted og derefter i 58 Aar Diaconus hertil.

renceraad Jean Henry des Mercieres. Diget er 460 Roder langt, 8 Fod højt, og har 140 til 180 Føds Anlage. Efter Inddigningen lod han hele Kogen, undtagen omtrent 65 Demater slet Land, dele i Lodder til 20 Demater, og i Aaret 1767 ved Auction bortfælgte. Her ved forbeholdt han sig Jurisdictionen, og paatog sig i 10 Aar at vedligeholde Digerne og staae for deres Skade, samt frigaav Indbyggerne i 20 Aar for at svare de aarlige Demat-Penge. Samme Aar fik Indbyggerne 50 Aars Frihed for stemplet Papir. Her bruges den eiderstedfke Landret, og Kogen har i øvrigt samme Friheder som Sophiesmagdalenes Kog, med hvilken den udgjør et Stykke af det bredstedfke Forland. Grunden er meget god og Vandledningen ypperlig.

Sophiemagdalenes Kog ligger sydvest for Flekken Bredsted og er 1175 $\frac{1}{2}$ Demater stor. Diget er 1200 Fod langt, 16 à 17 Fod højt og har en Anlage af 112 til 128 Fødder. Den er i Aarene 1741 og 1742 inddiget af Geheime-Conferenceraad des Mercieres, som folgte 4 Gaarde her i Kogen, dog forbeholdende sig Jurisdictionen. Det øvrige beholdt han sig selv, og indførte i begge Kogene den eiderstedfke Landret, hvilken 1767 blev stadfæstet af Kong CHRISTIAN VII. med Undtagelse af Jus retractus. De Sager, som maae appelleres fra denne Kog, maae i det mindste udgjøre 50 Rigsdaler Capital, Renter, Bekostninger og Skaden ikke medregnede. Om faae Aar kan norden for denne Kog endnu inddiges omtrent 2000 Demater. Grunden er i denne Kog ypperlig; Smaa Skibe kan gaae tæt op til Diget, og hver Dag gaaer et lidet Skib herfra til Norstrand.

Nye Sterdebøll-Kog grændser mod Vesten til den gamle Kog af samme Navn, som ligger i Borlum Sogn. Dens Optron er dateret den 10 Dec. 1687 og 1691 den 15 August erholdt den sin egen Jurisdiction i borgerlige Sager. Inddigningen skede 1688 og 1689.

Herregaarde.

Al Herregaarde findes i Landskabet Bredsted ikkun følgende: Mirebøll i Breklum Sogn, ligger omtrent en Mil fra Bredsted Flekke, og tilhører for nærværende Tid Justisraad Anton Friderich Piper.

2. Om det forrige Stiftsfogderie Borlum.

Navn.

Dette Stiftsfogderie, som har sit Navn af Borlum Bye i Landskabet Bredsted, har tilforn hedt Bordenem. 1517 nævnes Nis Tapsen tho Bordenem, Vaget auer des Stichtes Berckrecht in Norgesherde. Det ligger for det meste i Landskabet Bredsted (hvor til det efter Placat af 1 Nov. 1777 nu hører) adspredt i Borlum, Langenhorn, Bargum, Breklum og Dreisdorf Sogner. Tilforn hørte det til Bispedømmet Slesvig og siden til Svabsted Amt. Men da Regieringen i Gottorf 1702 adskilte Amtet Svabsted, blev dette Fogderie lagt under Amtmanden i Tønder, indtil K. FRIDERICH IV. i Aaret 1713 indtog den gottorpske Andeel af Hertugdømmet og gjorde Amtmanden i Flensborg til Amtmand over dette Fogderie. Siden har det lagt under Amtmanden i Flensborg, og Landskriveren i Bredsted var tillige Stiftsfoged.

Historie.

Stiftsfoged.
Bonderet.

Dette Fogderie havde sin egen Bonderet, og havde slet intet med Landskabet at bestille, skiont det undertiden ogsaa forflødes med under det Navn Landskabet Bredsted. Til dette forrige Stiftsfogderie høre slet ingen Kirker.

Det

Det Tolvte Capitel.

Om Æerne Als og Verrøe, eller Sønderborg- og Norborg- Amter.

Den overmaade smukke og frugtbare Æe Als, ligger 4 Mile Als. fra Flensborg og halv saa langt fra Apenradz. Et temmelig smalt Sund skiller den fra Sundevitt, som er en Deel af det faste Land. Fra Sydøst til Nordvest er Længden 3 til 4, og fra Sydvest til Nordøst $\frac{3}{4}$ til $1\frac{1}{2}$ Miil; Alle Dens Sogne, Staden Sønderborg iberegnet, ere 14. Den indeholder 2 Herreder, Sønder- og Nørre-Herred; desuden havde og Hertugen af Augustenborg sit eget District. Under Nørre-Herred indbefattes tillige Ekenis-Herred, og under Sønder-Herred, eller Sønderborg Amt, Refenis-Birk. Enhver Deel skal nu beskrives for sig selv:

I. Sønderborg-Amt.

Dette Amts Længde fra Østen til Westen er næsten 2 Mile, men Bredden fra Nord til Sønden neppe mere end en halv Miil. Dog regnes i dette Maal ikke Halvøen Refenis med, som er næsten 1 Miil lang, $\frac{3}{4}$ Miil bred, og kun ved en smal Jordtunge sammensøyes med det øvrige af Als. Jordbunden er meget frugtbar, ey allene paa Bng, Rug, Havre, Boghvede og Erter, men og paa Træfrugter, da næsten enhver Bonde har en Frugthave ved sin Bolig. Hvede avles her ikke meget af. Her er og en temmelig Deel Skove, forsynede

med meget Bildt, men Halvøen Refenis, som i forrige Tider var
 Fiskerie. gandste skiult med Skov, er nu blottet derfra. Af Fiske er her en
 stor Overflodighed, fornemmelig i det salte Vand, og paa de konge-
 Stulterier. lige Kammergodse tillægges fortreffelige Heste.

Historie. Denne De, tillige med de øvrige paa Hertugdømmets østre
 Side, har bestandig været et Tvistsens Æble imellem Kongen og Her-
 tugen. 1253 pantsatte Kong CHRISTOPHER I. til Hertug ALBERT
 af Brunsvig Samsø og Ondetaghæ indtil han kunde faae Als. 1271,
 1284 ic. var Trette om denne De med Hertugen, som mistede den,
 men 1287 fik den igien. Dog maatte han 1295 igien afstaae den til
 Kongen. 1315 forærede Frue Sophie af Langeland alt sit Gods paa
 Als til St. Agnete Kloster i Roskilde. 1340 holdt Kong WALDE-
 MAR sit Bilager paa Synderborg. 1358 var en nye Forhandling
 om Als, Synderborg og Sundewith og tilstod da Hertuginde Rixe,
 at hun havde det af Kong WALDEMAR, som for hendes Bøn havde
 overladt hende det, da hun med Magt havde erobret det. 1430 var
 Kong ERIK POMMERS bekiendte Tog mod denne De.

Hertug JOHAN den Yngre residerede paa Synderborg Slot og
 forøgede ved sin Sparsoimhed dette Amt, som 1564 med andet, til-
 faldt ham. Han kiøbte dertil Herregaardene Ronhof, Gammelgaard
 og andre, opbygte Hirschholm paa Refenis, samt Kirken sam-
 mesteds. Han døde 1622 og efterlod Amtet til sin Søn Alexander,
 Stifteren af den synderborgiske Linie, hvis Sonneføn Christian Adolph
 igien 1667 maatte afstaae Staden og Amtet Synderborg til det kong-
 gelige danske Huus imod at betale hans Gield. Efter den Tid have
 begge Dele været Kongelige. 1673 folgte Kong CHRISTIAN V.
 Sandberggaard paa Sundewitt, som før hørte til dette Amt, under
 Navn af Reventlou, til Grev Conrad Reventlou og oprettede det
 1681 til et Grevskab. Rumohrsgaard, Brohe Bye, Gammelgaard
 Gods

Gods med den dertil liggende Landsbys og det lidet Gods Gunstrup, som alt udgjorde en Deel af Amtets Plovtaal i Lands-Matriculen af 1652, ere efter den Tid kommet til Hertugerne af Augustenborg; og paa Sunderwitt er nu slet intet af dette Amts Gods, naar man undtager nogle sinaae Stykker Jord, og Færgehuset, hvor Overfarten er til Staden Synderborg.

Over Amtet er snart sat en Gouverneur og snart en Amtmand, *Dorrigheb.* som for nærværende Tid tillige er Amtmand over Nørborg Amt. I Sammenkomster om Kirke- Skole- og Hospitals- Sager i Staden Synderborg har Amtmanden Præsidium. I Kirke- og Skole- Sager ere de øvrige Assessorer Provsten, begge de øvrige Stadens Præster og Magistraten, af hvilke enhver Person har sin Stemme; Men i Hospitals- Sager gives kun tre Stemmer, hvoraf Amtmanden har den første, Provsten den anden og Magistraten den tredje. Amtsforvalteren er tillige Herredsfoged i Sønderherred og Soldsforvalter i Staden Synderborg; ligesom Huusfogeden i Sønder- og Nørreherred tillige er Tingfriver i Sønderherred.

I dette Amt ligger følgende Kammergodser, eller kongel. Lehn: *Kammergodser.* Langenvorwerk eller Langgaard, Rønhof, Maybüllgaard, Rekenisgaard og Hirschholm. Amtets fleste Møller ere ligeledes kongelige Forpagtningss Stykker. Tilforn var Gammelgaard Gods, hvis Hovedgaard ligger i Ketting Sogn, en Deel af Synderborg Amt, men Kong FRIDERICH V. overlod 1754 Hertug FRIDERICH CHRISTIAN af Augustenborg dette Gods med den borgerlige og criminelle Jurisdiction paa Livstid, samt skienkede 1756 ham og hans Afkom, samt efter dem Prinds EMILIUS AUGUST og hans Afkom, det som en adelig Gaard, og skildte det tillige fra Synderborg Amt.

Indbyggerne ere Danske, i hvilket Sprog altsaa Gudstiene- Sprog. sten holdes. Amtet bestaaer af 4 Sogne, som have 4 Præster (dog

undtages Staden Synderborg). Refenis allene staaer under Generalsuperintendenten, men de øvrige Sogne under Biskoppen af Sjen og Sjens Stift. Præstekaldene bortgives umiddelbar af Kongen.

Herrheds-
ting. Herredstinget for de 4 Sogne Ulkebüll, Hørup, en Deel af Sandsteth og Lysabbel, bestod tilforn af Herredsfoged, Ting skriver, og 16 Sande og Synsmænd, men af de sidste ere nu kun 12, efter at Gammelgaard er kommet fra Amtet. Paa Halvøen Refenis er **Birketing.** et Birketing, bestaaende af Herredsfogeden, Ting skriveren, 4 Sande og Synsmænd af Refenis, og 2 af Sønderherred. I Aaret 1739 fik dette Amt, tillige med Nørborg Amt og det augustenburgske District her paa Den sin egen Brandforsamling.

I dette Amt ligger

Staden Synderborg.

Beliggens-
hed. Denne Stad ligger ved det Sund, som adskiller Als og Sundewitt. At den er meget gammel sees deraf at den allerede nævnes **Ælde.** 1253 tillige med sit Slot. Den er ey ret stor, og ligger paa en Bakke, hvorføre ogsaa nogle Gader gaae steilt ned ad. Her er kun een **Kirke.** Kirke, som ligger næsten uden for Staden, og har tre Præster. Derudi findes iblant andet et Epitaphium over Præsten Herr Georg Brun, som døde 1631 i sit 107 Aar, efter her at have været Præst i 42 Aar. 1473 stadfæstede Kong CHRISTIAN I. St. Gertruds Alters Privilegier i Synderborg. Af de gamle Præster vides Arnoldus de Bentzin plebanus in Synderborgh 1348. **Hospital.** Ved Siden af Kirken er St. Jørgens Hospital, som har sin Oprindelse af et tilforn her værende Kloster, hvis Indkomster 1565 bleve bestemte til de Fattiges Beste af Enkedronning DOROTHEA. Herover have Amtmanden, Proosten og Magistraten Opsyn, og i Tilsammenkomsten derom har hver af disse tre sin Stemme. 1437 stadfæstede Hertug Adolph Lepröfis

1. Slottet som længe nu er.
2. hvor Kong Christian den Andens Laarn haver været.
3. Ruinerne af de gamle fæste Rundeleer.
4. Rudera af de gamle fæste Mure.
5. St. Jørgens Kirke.
6. Skollen.
7. Kjøpitalet.
8. Raadhuset.
9. Posthusene.
10. den Kongel. Amt-Stue.
11. hvor p. T. Borgemeister boer.
12. Nørre Broe.
13. Søndre Broe.
14. Skipper-Gaden.
15. Skipper-Gangen.
16. Fisker-Gaden.
17. Gaden til Søndrebroe.
18. Høsthal eller Mødtang-Gade.
19. Kjødelmed-Gaden.
20. St. Jørgens-Gade.
21. Kirken-Gade.
22. Lillie-Gaden.
23. Plante-Beed-Gaden.
24. Røble-Gaden.
25. store-Gaden Vesten Raadhuset.
26. Røffel-Gaden.
27. Slott-Gaden.
28. Amtsforsalter-Gaden.
29. Skone-Gaden.
30. det gamle Kjømpe-Marked.
31. store-Gaden Østen Raadhuset.
32. Torvet.
33. Perle-Gaden.
34. Bugle-Gaden.
35. Næger-Gaden.
36. Krums-Gaden.
37. Fisker-Gadgen.
38. Igangs Drøppens i mad Bierget op til Kirken.
39. Nonne Gangen.
40. Marn Lauritzs Dam.
41. Vandstedet.
42. Vestre Grøper-Møllen.
43. Kug-Møllen.
44. Malt-Møllen.
45. I. Niobmand-Grøper-Mølle.
46. Hertugens Grøper-Mølle.
47. Nørre-Møllen.
48. Rensborger-Gade.
49. Renshav-Gade.
50. Silke-Gaden.
51. en dyb Dal.
52. Røtterstedet.
53. Førgestedet.

a. Slottet. b. Raadhuset. c. Grev Ahlefeldts Hotel. d. Kirken. e. Herregaarden. f. Væjermøllerne. g. Grijnmøllen. h. Hospitalet.

G. Prichard sculp

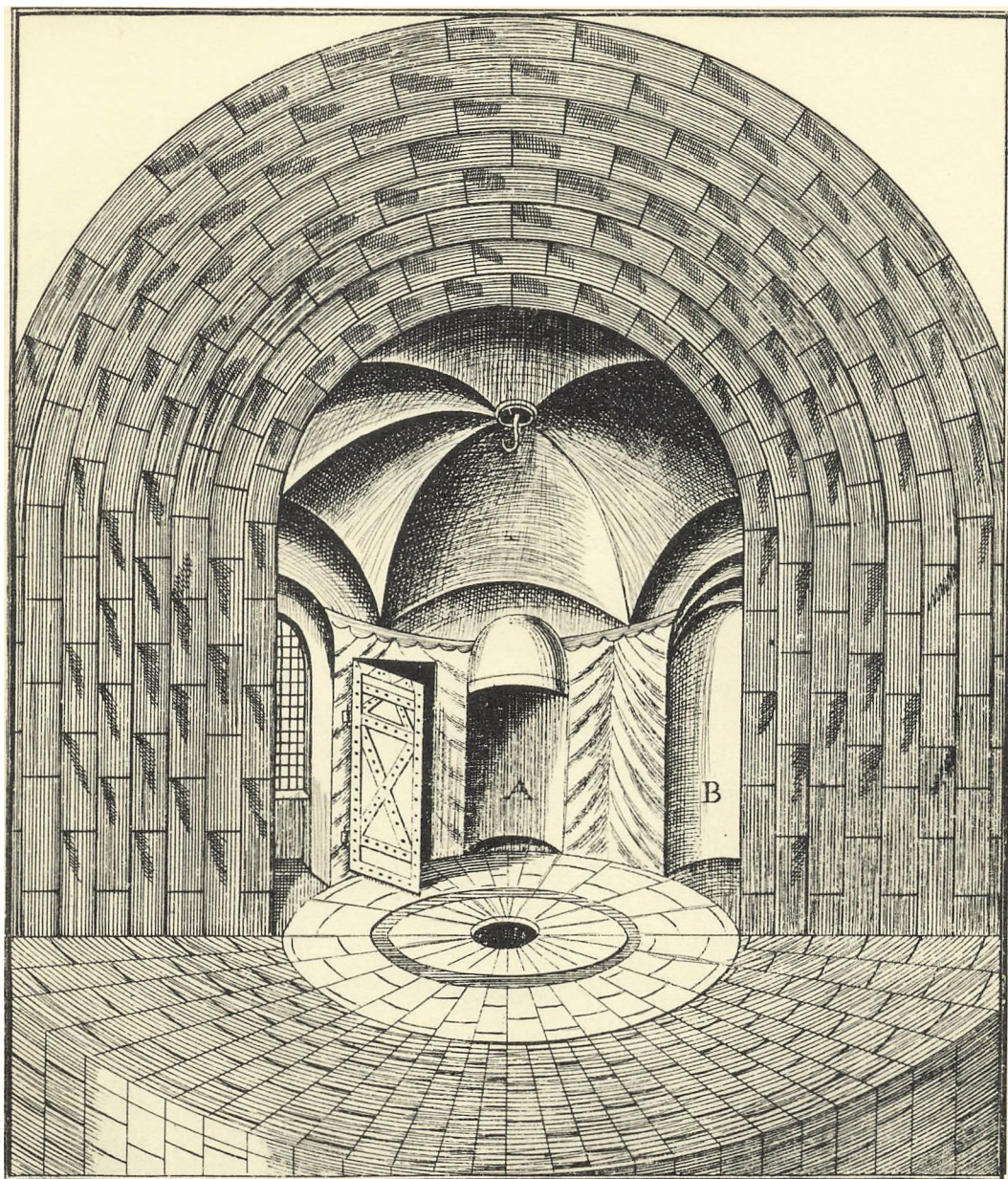
Leprosis in Sunderborch deres Privilegier. Ved Skalen staaer en Rector, en Cantor og en Bogholder. Stadens beste Næring er Skibsfart, da Havnen er dyb og fortreffelig, og hele Sundet baade dybt og derhos ret beqvemt til at legge Skibene tet ind til Landet. Havn.

Ovrigheden bestaaer af to Borgemeistere, hvoraf den eene tillige er Bpesskriver, og fem Raadmænd, hvoraf den eene er super numerair. Sin Politie-Ordinance har Staden 1698 faaet af R. CHRISTIAN V. den er taget af den Glensborgske, og indrettet efter Stadens Tilstand. Andre Stæder i Hertugdømmet have gemeenlig Eyendomsjord liggende om sig, men Synderborg har næsten slet ingen. Under den her værende Consistoriatret staaer kun Staden og Refenis Consistorium. Sogn. Amtmanden præsiderer derudi, næst ham sidder Provsten og Stadens to andre Præste, samt Sognepræsten i Refenis, og Amtsforvalteren fører Protocollen.

Slottet ligger paa den vestre Kant af Staden for Havnen, og er bygget ud i Søen paa en opfyldt Plads, samt grundet paa nedrammede Væle. Imellem denne Plads og det faste Land gaer en meget stærk Strøm, saa at Pladsen, hvor Slottet staaer, egentlig danner Havnen. Ved meget høye Bænde løber det salte Vand ind i Kielderne, men tørres saasnart det falder. Midt paa Slotsgaarden er en Brønd med got fersk Vand, som formodentlig andensteds fra er ledet her til. At dette Slot i gamle Tider maa have været større end nu, er gandske vist, og bevises endnu tildeels ved de der findes Ruder; Det skal først, efter Danckwerths Mening, have været opbyggt ved Steffensbøll Færge, og siden derfra forflyttet til det Sted, som det nu staaer paa. Det er næsten bygt i en Firkant, og var tilforn ziret med et Taarn paa hvert Hjørne, nemlig tre runde mod Søen og et firkantet imod Byen; men i Kong FRIDERICH IV. Tid blev det sidste nedbrudt, og de tre første mistede deres Spire og fif

fik flade Tage, som Altaner. Den inderste Gaard er temmelig stor, og omkring Slottet en liden Have og endeel Bygninger, men tilforn vare her langt flere, som hvilede mod de tykke med Skindhuller forsynede, men nu gandske forfaldne Mure. 1253 blev dette Slot erobret af Kong CHRISTOPHER I. som sleifede det. Dog blev det strax opbyggt, og 1358 atter belejret af Kong WALDEMAR Atterdag, som paa den slesvigiske Hertuginde's Forbøn ophævede Belæringen. 1289 blev Drost Hr. Peder Hösel ført fangen hertil. 1340 holdt Kong WALDEMAR IV. her sit Bryllup med Dronning HELVIG. Fra 1353 har Hertug WALDEMAR V. havt sin Residence her paa Slottet. 1409 blev det igjen belejret af Kong ERIK af Pommern, som dog med usorrettet Sag maatte forlade det. 1461 bleve Stadens Privilegier stadfæstede. 1470 pantsatte Kongen Staden, Fogderiet, Herred og Tilliggelse til Dronning DOROTHEA for 14000 rhiniske Gyliden. 1514 fik Dronning ISABELLE Synderborg og Norborg til sit Livgeding. I Arvedelingen imellem Kong CHRISTIAN III. og hans Brødre tilfaldt det Hans Majestæt selv, som tildeelte sin Søn Hertug HANS den Yngre det, hvilken og, efter at Enkedronning DOROTHEA, som havde det til Livgeding, 1571 her var afgangen, her tog sin Residence, saavel som hans Esterkommere til 1668. 1658 blev Slottet besat af de Svenske under Oberst Ascheberg, men de Allierede nødte dem snart til at forlade det igjen. Herover lod General-Admiral Wrangel tre gange løbe Storm til Slottet, men uden Frugt. Efter denne Tid lod Kongen af Danmark lægge Besætning paa Slottet, hvorover Hertugen besværede sig. Kongen tillod altsaa 1662 den 15 Martii at Besætningen maatte rykke ud, paa Vilkor at Hertugen skulde lade de tvende Runddele imod Byen og den eene mod Søen sleife, at ingen Fiende deraf i Krigsstider skulde betiene sig. Denne Betingelse var dog ikke opfyldt, da Slottet med

Byen

KONG CHRISTIAN II. FÆNGSEL PAA SØNDERBORG SLOT.

A. En Camin. B. Sted hvor Sengen stod.

Byen og Amtet kom under kongelig danff Herredømme, men siden den Tid forfaldt de jo mere og mere. Herefter har det bestandig været beboet af de kongelige Amtmænd.

Det er bekiendt at den usyffkelige Kong CHRISTIAN II. her sad i 16½ Aars haardt Fængsel fra 1532 til 1549 i et rundt Taarn paa Slottets sydstlige Side, som 1754 blev afbrudt. I en Binduesfarm havde den salige Konge med egen Haand udskaaet en Prospect af Kiøbenhavns Slot, efter de forrige Eiders Hufommelse. Af dette Fængsel meddeles paa hosstaaende Kobber en tilforladelig Aftegning.

Paa Slottet er et meget smukt Capell, som dog nu en mere Capell. bruges til Gudstienesten. Daaben er af Marmor med Ornamenter af Alabast. Paa Væggen hænger et Malerie, forestillende Kong CHRISTIAN III. og hans Dronnings Ahner. Men det merkverdige er det fyrstelige synderborgske Begravelse, over hvis Indgang sees Hertug HANS den Yngres Epitaphium af Marmor og Alabast. Indgangen er tilmuret og aabnes en uden naar et Ligg skal indsættes. Villerne ved Siden heraf og alle øvrige Zirater, som for det meste bestaae i Vaabener, ere alle af Alabast. I Begravelsen hvile følgende fyrstelige Personer: 1) Hertug Hans den Yngre i en prægtig med massiv Sølv beslagen Kiste, døde 1622. 2) Hans første Gemahlinde Elisabeth af Brunsvig, døde 1586. 3) Hans anden Gemahlinde Agnes Hedvig af Anhalt, døde 1616. 4) Hans Datter Dorothea Maria, død 1600. 5) Hendes Søster Agnes Magdalena, død 1607. 6) Hendes Broder Johan Adolph, død 1624. 7) Hans Broder Bernhard, død 1601. 8) Hans Broder Hertug Alexander, død 1627. 9) Hans Gemahlinde Dorothea af Schwarzburg, døde 1639. 10) Deres Søn Georg Friderich, døde 1676. 11) Hans Broder Hertug Johan Christian, døde 1653. 12) Hans Søn Johan Friderich, døde 1649. 13) Hertug Alexanders Søn Hertug Ernst Günther,

Fyrstelige Begravelser.

Günther, døde 1689. 14) Hans Gemahlinde Augusta af Holsteen Glynksborg, døde 1701. 15) Deres Søn-Ernst Augusts Gemahlinde (uden Epitaphium). 16) Deres anden Søn Hertug Friderich Wilhelm, døde 1714. 17) Deres Datter Dorothea Sibylle, døde 1697. 18) Hendes Søster Auguste Wilhelmine, døde 1700. 19) Hendes Broder (uden Navn) døde 1702. 20) Deres Broder Hertug Christian August. 21) Hans Søn Christian Ulrich, døde 1723.

Amtets øvrige 4 Sogne ere følgende:

1.) Ulkebüll Sogn (a). Ulkebølle. Kier. Wolderup. Sundsmark. Klinting. Sønderflov-Huus. Ahrenkiel-Huus. Kpium i H. Nogle Huse for Sønderborg. To augustenborgske Grynsmøller. To kongelige Kornmøller. Rønhave Gaard. Langensvorwerk Gaard.

2.) Hørup Sogn (b). Hørup. Minteberg. Maybølle. Miang. Lamberg. Maybøllegaard.

3.) Lysabbel

(a) Sognet er paa de tre Sider omfjydt med Vand og grændser mod Osten til Hørup Sogn. Det eyedes før af Hertugen af Augustenborg, som havde smukke Fiskerier paa Bøndernes Marke, i sær to store Damme til Karper og Karudser. Kirken er smuk, har et nyt Orgeel, og har forhen tilhørt de Holcker. Prædikestolen er 1547 givet af Henrik Holk til Rønhave, som sees af følgende derpaa staaende Indskrift: 1547. Gots wordt to fordering und lawe hefft Hinrik Holk to Rønhave und frow Magdalena sin ehfrow deffen predichstohl laten bueven eren kerspel-kerk tou Tzirade Is dit gottlich Werk fullenbracht.

(b) Kirken ligger paa et rundt og høyt Bierg, og menes at have været indviet til St. Jørgen. Den skal være den ældste i Herredet, og har bestandig været den sædvanlige Conventkirke. Over Charet er et Spiir 24 Alen høyt, hvori en liden Klokke med Paaaskrift A. Ma. D. (Ave Mater Domini) 1371. Dette Splr blev 1752 gandske repareret. Paa Kirkegaarden er et temmelig

lig

3.) Lysabbel Sogn (c). Lysabbel. Mummark. Færgehuus.
 Sarup. Nyppøl 11 Huse. Ballig. Schouby. Fielby. Wibye.
 Refenisgaard. 4.) Refenis

lig høyt Tretaarn, hvori hænger to Klokker, den større uden Skrift, men den mindre med Kong CHRISTIAN IV. Amtmand Jacob Rosenkrand-
 ses og andres Navne. Alteret er nyt og renoveret 1738. Prædikestolen
 er 1578 givet hertjl af Thomas Sture og Hans Blome. Kalk og Duff har
 Kirken 1714 selv skaffet sig, da det gamle var bortskiaalet. Ved venstre
 Side af Chorsdøren sees et meget merkværdigt Marie-Billede i et Ciborio
 med Overskrift: Sanctus Maria ora pro nobis. Ligeledes en Tavle med
 alle Præsterens Navne fra 1391, nemlig: 1) Hr. Provst Mads i 8 Aar.
 2) Hr. Johan Brunbarch 10 Aar. 3) Hr. Henrich Wittenroch 14 Aar.
 4) Hr. Johan Spichermøndt 19 Aar. 5) Hr. Godske Flemminge 30 A.
 6) Hr. Hans Nielsen 26 Aar. 7) Hr. Thomas Ryan 2 Aar. 8) Hr.
 Peter Simensen 4 Aar. 9) Hr. Johan Engeliick 20 Aar. 10) Hr. Pe-
 der Hvid 6 Aar, var den første lutheriske Præst. 11) Hr. Stephan Møl-
 ler 18 Aar. 12) Hr. Paul Gudeliick, Provst 10 Aar. 13) Hr. Johan
 Gudeliick 16 Aar. 14) Hr. Jacob Piilegaard Provst 17 Aar. 15) Hr.
 Johan Rasmussen 8 Aar, døde 1599. 16) Hr. Mag. Jørgen Oluffen
 23 Aar. 17) Hr. Jacob Hansen 17 Aar. 18) Hr. Sören Nielsen 22 A.
 19) Hr. Johannes Krag Provst 37 Aar. 20) Hr. Johannes Krag 30
 Aar. 21) Hr. Caspar Brochman Withe 2½ Aar. 22) Hr. Otto Franck
 37 Aar, døde 1767. 23) Hr. Heino Gerhard Brolund fra 1767. Mars-
 kenes Merkværdigheder, Grave, Altere ic. ere alle ødelagde. Imellem dette
 Sogn og Refenis gaaer det smale Sund Hørup-Hav, som dog er saa dybt
 at de største Orlogsskibe kan legge lige til Landet. Ved Miang Bye er den
 liden fiske-rige Miang-Dam, som dog aarlig tilvores. Ved dens snevre
 Indløb sees endnu Levninger af Volde og Grave, som maaskee have været
 om et gammelt nu ødelagt Herresæde. I Maybølle Bye er med høysfy-
 stelig Tilladelse Fællesskabet ophævet, hvilket de fleste Indbyggere i de øvrige
 Byer ligeledes ønske. Tobak-Potatos-Klever- og Humle-Avlen bliver i
 dette Sogn daglig jo mere og mere drevet.

4.) Refenis Birk og Sogn (d). Refenis. Besterby. Nygaard. Hiortholmgaard. Synderby.

Herres

(c) Kirken skal være stienket af en Herremand, som i Duel havde nedlagt en anden, og tilforn have været endeel af hans egen Gaard, som med mange Tilbygninger og Capeller siden er blevet forøget. I denne Kirke var tilforn en Deel af det hellige (Christi) Blod, hvortil skede store Pilgrimreiser, efter at Pilgrimsfarten til Wilsnach i det Brandenburgske var nedlagt. En stor Deel Guds er og givet hertil, som tildeels endnu bær Navn af hellig Blod. Paa Kirkegaarden holdtes og Helligblods Marked, som nu er forflyttet til Norborg. Taarnet var tilforn overmaade prægtigt og 18 Alen høiere end det nu værende. Man finder at paa det baselfke Concillum blev anordnet, at Slesvig Domkirkes Taarn, som ved Lynild var bleven afbrændt, skulde opbygges efter dette Model. I Sarup er en stor Kirke, som dog ey er til synderlig Nytte, efterdi Vandet ey kan udledes paa Agrene. Sognets Sydost-Ende kaldes Vøl, fordi det tilforn har staaet under Vand. Ved Gammelstøl (tilforn Abelhovet) sees i Stranden Vonden gandske belagt med Stene, hvorom adskillige Fabler fortælles. Stedet kaldes nu Vølbroe. Man fortæller en Historie, som her i Kong CHRISTIAN IV. Tid skal have tildraget sig, som fortæner at ansføres: Kongen befandt sig i Odense, tillige med en Herremand, som kaldes Junker Tapp. Denne gjorde i Forvovenhed et Veddemaalet, da der blev talt om Alfingernes Flid i at holde Vagt ved Lysabbel Kirke, at han inden Døgn vilde bedrage deres Agtsomhed og useet af dem, tillige med sin Tiener, der komme i Land. Om Morgenens tilig kom han tillige med sin Tiener fra Mummark op imod Kirken, men blev, al Døgn uagtet, med Tieneren dræbt af de opirrede Alfinger, hvilket Kongen pardonnerede dem, i Betragtning af deres blinde Patriotisme. Fiskeriet har i dette Sogn tilforn været meget godt, men er paa en Snees Aars Tid næsten gandske aftaget.

(d) Paa Halvøen Refenis ligge ikkun to Byer. Kirken er 1616 opbyggt af Hertug HANS den yngre.

Herregaardene i dette Amt ere følgende:

Hiortholm, i Rekenis Sogn, bygt af Hertug HANS den 2de **Hiortholm**. gre, omtrent 1616. Jorden ere nu stykkeviis bortfulgte. Dette Gods skal i forrige Tider have været pantsat til en Junker Raclau, som tyranniserede med Undersaatterne og i sær misbrugte Konerne, hvis Mænd deraf endnu kaldes de Rekenis-Junkere. Denne Raclau havde til sit Forsvar bygget et lidet Fort, hvoraf endnu ere Ruderne.

Rekenisgaard i Eysabbel Sogn under det augustenborgske **Di-** **Rekenis-** **gaard.** strict har været en god Bondegaard, indtil Kong CHRISTIAN IV. forærede den til sin Kammertiener eller Livkarl Thomas Kylling. 1373 oplod Jens Thormodssøn Kong WALDEMAR to Breve, hvorved Grev Henrik havde pantsat ham Regnæs Gaard og sit Gods i Skoubye for 200 Mark Lybsk. Forpagterhuset er bygt paa en Holm, som tilforn var omflødt, men nu er Graven fyldt med Jord. Af Herregaards Jorden forbeholdt Kongen sig, da Hertugen fik Gaarden, det saa kaldede Rekenis-Høy Kobbel, som nu beboes af Parcellister. Her findes endnu Ruderne af et gammelt Slot med dobbelte Volde og Grave, som tilforn skal have været beboet af de tvende Søerøvere Kai og Nis.

Langenvorwerk i Ulkebüll Sogn, kaldes ogsaa Ladegaard og **Langenvor-** **werk.** ligger strax østen for Sønderborg Slot, nær ved Havet. Den er nu en stor og prægtig Gaard, men har i Førstningen været meget liden, indtil adskillige Grunde fra Ulkebølle, Woldertup, Sundsmark og Klinting komne hertil. Bygningerne ere smukke og den store Lade har neppe sin Lige; Den er 120 Alen lang og 48 Alen bred, med fire Rader til Oværg og to Tærskeloer tvertigiennem. Skov er her i Mængde, meest Bøg og Elleræer, men Fiskeriet er langtfra ikke saa anseeligt som tilforn, da Dammene ere udtørrede. Hollænderiet bestaaer af omtrent 120 Rver, og Stutteriet er det beste i den hele Egn.

Jorderne ere inddeelte i 14 Kobler, hvoraf de 11 ved og omkring Gaarden ordentlig bruges, de 3 øvrige længstfraliggende bruges velviis til Havresæd og Græsning. Desuden ere her endnu skionne Englykker, saa her avles tilstrekkelig Høe. Den nu værende Forpagter Hr. Johannes Brandt, har sat Agre og Enge i en uforlignelig Stand. Kongen har eyet denne Gaard til 1764, da den tillige med Rønhave og andre Gaarde blev overladt Hertug Friderich Christian.

Maybølle. Maybølle i Herup Sogn, er bygt 1640 af Hertug JOHAN CHRISTIAN, som nedbrød 5 Bøndergaarde i de næstliggende Byer. 1668 faldt den til Kronen og har siden været beboet af Forpagtere, til omtrent for 30 Aar siden, da endeel af den opbrændte, og den da værende Forpagter Bøye Hansen fik den af Kongen paa Arvepagt og opbygte den imod en vis aarlig Penges Erleggelse til Kongen. Den stod siden under fyrstelig augustenburgsk Jurisdiction.

Nygaard. Nygaard i Refenis Sogn, en Herregaard, hvis Jorder nu ere adskilte og imod en aarlig Afgift til Kongens Casse, stykkeviis bortsolgte.

Rønhave. Rønhave, eller skiont urettelig, Rønshof, i Ulkebüll Sogn, har smukke og vel vedligeholdte Ind- og Udbygninger, og er omringet med en Grav, hvorover dog Vindebroen ey er ved Magt. Fiskerie er her intet, og kun liden Høeavling, men Gaardens Jorder, som ere deelte i 10 Kobler ere ellers meget frugtbare. Hollænderiet bestaaer af 80 til 90 Røer. Paa Gaardens Grund ere smukke Ege- og Bøgeskove, samt Fredeskove til nye Anvejt. I gamle Tider er denne Gaard bleven eyet af de Holcker, af hvilke vides: Godske Holck og Elle Svave. Deres Søn Detlev Holck og Margrete Pogwisch. Deres Søn Bertel Holck og Catrine Lund. Deres Søn Henrik Holck sevede 1547 og var gift med Magdalene Reventlou. Hans Farbroder Christian Manderup Holck, Kong FRIDERICH I. Premiersecretair, folgte

fulgte sit Gods paa Als, hvoriblant ogsaa uden Tvivl Rønhave, til Hertugen af Sønderborg. Fra 1668 til 1764 var den kongelig, men blev i sidstbemeldte Aar med flere Gaarde overladt Hans Høy- fyrstelige Durchlauchtighed Hertug FRIDERICH CHRISTIAN af Slesvig- Holsteen: Sønderborg.

II. Norborg: Amt.

Dette Amt bestaaer af den nordlige Deel af Den Als, og den Størrelse. liden De Errøe, Staden Errøeskiøbing undtaget. 1) Den nord- lige Deel af Als, som og kaldes Norder: Herred, er omtrent 2 Mile lang og en halv Mill bred. Egnen er fortreffelig samt baade smuk og Jordbonb. frugtbar, saa her avles saavel Korn som Traefrugter i Overflødighed. Skove. Her ere og gode Skove, med en stor Mængde Bilt. Af Bierge er Bierge. det bekienteste Igeberg i Svenstrup Sogn, hvorfra man har Pro- spect af næsten hele Den. Man finder her og skønne Stutterier og fortreffelige Heste. Hertug HANS den Yngre, som udi Arvedelingen med sin Broder Kong FRIDERICH II. fik dette Herred, formerede det med Godserne Osterholm, Mølsgaard, Hartsprung, som endnu høre dertil, og flere Godser. Efter hans Død 1622 fik hans Søn JOHAN ADOLPH, og da denne 1624 døde, hans anden Søn FRIDE- RICH, dette Herred. Denne sidste arvede og 1633 en Deel af Errøe. Men hans Søn og Efterkommer RUDOLPH FRIDERICH maatte 1669 for Gield afstaae det til Kongen af Dannemarf, som 1677 overdrog dette Herred med den norborgske Andeel af Errøe til Hertugen af Bløen, for den anden Halvpart af Grevskaberne Oldenborg og Døl- menhorst, som Hertug AUGUST erholdt i Delingen med sin Broder JOHAN ADOLPH. Hertug AUGUST døde 1699 og hans Søn samt Suc- cessor JOACHIM FRIDERICH 1722. Herpaa blev Hertug FRIDERICH CARL af Kong FRIDERICH IV. indsat i Norborg Amt. Han aftraadde

1723 Osterholm og Hirschsprung, samt 1730 hele Amtet til Kongen, som derimod skulde betale den ved sidste Hertugs Død derpaa heftende Gield. Derefter har det bestandig været Kongens, som 1749 kjøbte den glyksborgske Andeel af Errøe og lagde den under dette Amt.

Øvrighed. Amtmanden er for nærværende Tid tillige Amtmand i Sønderborg Amt. Amtsforvalteren, som tillige er Herredsfoged i Nørre-Herred, er ogsaa sat over Godserne Gottesgave og Seebyegaard paa Errøe, samt er Toldforvalter i Norborg og Kirke-Inspector over begge Herredernes Kirker, Rekenis allene undtaget. De kongelige

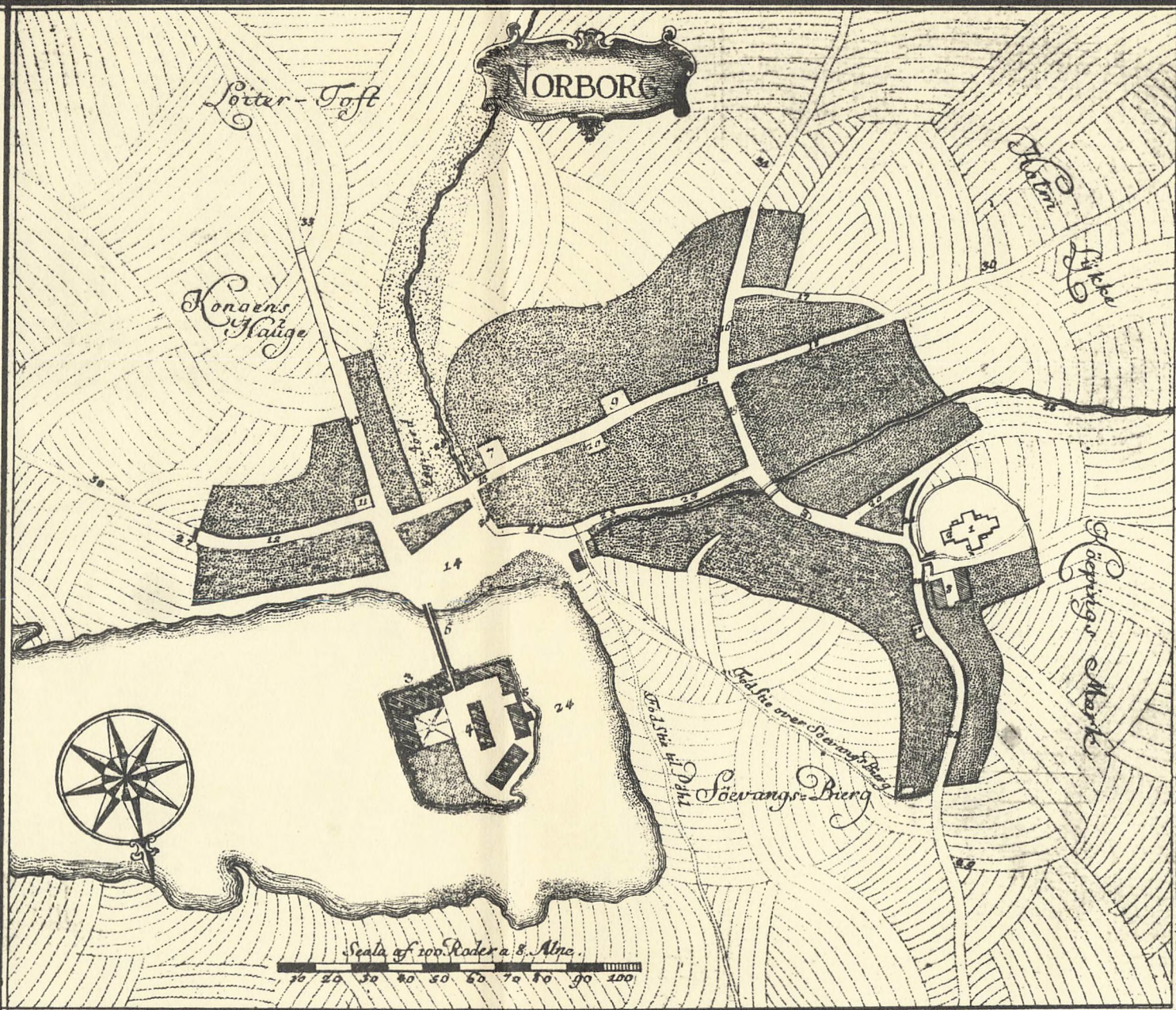
Kammergodser. Lehn eller Kammergoods, som høre til dette Amt ere Norborg, Meelsgaard, Hirschsprung, Osterholm og Friderichshof, hvoraf det sidste ligger i Nottmarck Sogn. Herredet indeholder 5 Sogne, hvorved staae 7 Præster. 3 civile og criminelle Sager deles det i Nørre-Herred og Eckens-Herred, hvoraf hvert har sit eget Ting, som bestaaer af Herredsfogeden og 8 Sande og Synsmænd. Sognene ere:

Norborg. 1.) Nordborg eller Tundtoft Sogn. Heri ligger Flekken Norborg, tilforn kaldet Koping, som just ey er stor, dog daglig bliver bedre bebnygget og ligger i en meget behagelig Egn. Ved Kirken

Slottet. ere to Præster. Herved ligger Slottet Norborg, som førend Sønderborg blev bygt har Navn af Als Slot, og er et af de ældste i Riget, da det i det ellefte Aarhundrede er bleven bygt af Kong SVEND GRATHE. Da Kong ERIK GLIPPING 1261 havde tabt Slaget paa Lohede, blev han ført derhen, og sad nogle Maaneder fangen paa Slottet, ligesom Biskop Waldemar tilforn i nogle Aar havde sat her i Arrest. 1358 blev Slottet Norborg erobret af Kong WALDEMAR Atterdag og 1409 af Kong ERIK af Pommern. 1472 pantsatte Kong CHRISTIAN I. Norborg til Dronning DOROTHEA for 8000 rhinske Gyliden. 1658 blev det tre gange erobret, først af de Svenske under Oberste Knaut, dernæst af de Allierede og endelig igjen

af

1. Kirken .
2. det fjirstelige Begravelse .
3. Slottet Nørborg .
4. Herregaarden .
5. den gamle bombarderede Muur .
6. Slotts = Broen .
7. den Kongel. Amt = Stue .
8. Pastorat = Huset .
9. Diaconat = Huset .
10. Skolen .
11. p. t. Post = Huset og Apotheket .
12. Øster = Gaden .
13. Sønder = Gaden .
14. Pladsen eller Markedet .
15. Store = Gaden .
16. Kirsebær = Gaden .
17. Søndre = Gyden .
18. Vøstre = Gaden .
19. Køpings = Gaden .
20. lille Gaden .
21. Kirkegaards = Gyden .
22. Nøtre = Gaden .
23. Slotts = Gaden .
24. Søen om Slottet .
25. Mølle = Bekken .
26. Søl under Gaden og Pladsen 33. z. Rode lang, igiennem hvilken Mølle = Bekken gaer .
27. Aerens = Porten .
28. Organist og Degne = Huset .
29. Vejen til Pöhl .
30. Vejen til Holm .
31. Vejen til Miels .
32. Vejen til Havenbiery .
33. Vejen til Oxböll Sogn .

Optaget og tegnet af H. Michelsen

NORBORG
fra den Nordre Side

1. Havnbiøgger Mølle. 2. Slottet, Norborg. 3. de gamle bombarderede Muure, af det forrige Slot. 4. Søen paa hvilken Slottet er Bygt. 5. Hagenberger Kirke. 6. den Kongelige Amtstue. 7. Munkels-Høj, af hvilken man kan oversee den største part af Als. 8. Ulls Biørgæt. 9. Ulls Biørgs Knap. 10. Kirken, kaldet Jantost Kirke. 11. Røde Banen eller Torvet. 12. Observations Stædet. 13. Søevangs-Biørg. 14. Fodstie over Søevangs Biørg. 15. Fodstie til Pöhl. 16. Veien til Pöhl.

J. Weisø

NORBORG SLOT paa Als
fra Andre til Ostre side

af de Svenske under General-Admiral Wrangel. 1665 den 14 Mart. afbrændte dette gamle Slot, saa at intet deraf blev tilbage uden de gamle stærke Mure. Fyrstinde ELEONORE havde samme Aften bedet sin Livmedicus Caspar Malgius samt hans Hustrue til sig, og i deres Fraværelse fyrede Vigen saa stærkt i, at hele Slottet opbrændte. Bygningen er ey stor, ey heller reent færdig, men dog anseelig og vel indrettet, ligesom og dets Beliggenhed i en stor sifferig Søe gjør det meget behageligt. Capellet er meget net og zürligt. Derudi ere begravne: 1) Hertug August, døde 1699. 2) Hans Gemahlinde Elisabeth Charlotte af Anhalt, døde 1723. 3) Deres Datter Charlotte Sophie døde 1720. 4) Et Epitaphium over Hertug Christian Carl, Hertug Augusti Sen, døde 1706. Hans Liig er efter Entens Befaling forflyttet til Rheinesfeld.

2.) Orbsøll Sogn (a). Orbølle. Braballe. Meels. Meelsgaard.

3.) Søe

(a) Sognet skal tilforn have været en Halvø, næsten gandske omringet med adskillige Indløb af Havet, hvilke Hertug HANS den Ældre med stor Beføstning lod opfyldt. Kirken er stor og rummelig, over Choret var et lidet Spir, hvori hængte en Klokke kaldet St. Marie, til hvilken ogsaa Kirken har været indviet. Dette Taarn blev (som en Præst i 674 har opskrevet) formeddelt Ælde og Regnvand sed maxime impulsu alicujus mali spiritus afbrudt og aldrig mere opbyggt. Af Præsterne vides: 1) Hr. Jacob, en hemmelig Papist. 2) Hr. Olaus Christierni. 3) Hr. Matthias Martini. 4) Hr. David Monrad i 4 Aar. 5) Hr. Petrus Nicolai i 53 Aar. 6) Hr. Martin Nissen ved 1674. 7) Hr. B. Preen 1756. 1734 blev Kirkens store Taarn for Drystfældighed nedtaget og atter igien af nye opsat. Heri hænger to Klokker af 1566 og 1639. Ved den nordre Side af Kirken har en Forpagter paa Meelsgaard, Peder Envold, 1697 ladet opbygge en murvet Begravelse, hvori han selv og Hustrue hviler, og for at denne Grav ey igien

3.) Hagenberg Sogn (b). Hagenberg. Hagensbye. Brandsboile. Lunden. Elsmark.

4.) Svenstrup Sogn (c). Svenstrup. Steefning. Himmark. Skerpergaard. Farup. Hartspringgaard. Klingberg. Møllerhole.

5.) Zecken Sogn (d). Stelbroe. Tunderwitt. Syllerup. Guderup. Elsterup. Zecken-Mølle. Lytken-Mølle. Osterholmgaard.

Dette

igien skal aabnes har han skienket Kirken 200 Rdlr. og Præsterne 100 Rdlr. som Tilsynsmænd over denne hans sidste Willie. De Oldsager som fandtes paa Marken, ere for længe siden spolerøde. 1515 solgte Kerstine Claus Jensons Enke en sin Gaard i Droballe ubi Nørborg Lehn til Lehnsmanden Manderup Holk paa Kongens vegne. Ligeledes købte Kongen 1517 tre Gaarde sammesteds af Wlff Holk Knape, tillige med to Gaarde i Drebüll.

(b) Kirken er temmelig god, bygt af Kampstene og ligger for sig selv paa en Høj. Den skal have været indviet til St. Marie og St. Anne, samt fortælles at være bygt af en vis Kong HAAGEN. Derudi findes endnu et catholsk Alter og et gammelt Mariebillede. I Kirken er begravet en gammel Adelsmand Johan Timmelen, som for sit Leyster gav endeel Jord til Capellaniet i Hagensbye. Herregaarde er nu her ingen af, men her skal dog have været nogle, som ere nedlagte deels førend, og deels i Hertug Hanses Tid. Paa Marken saaes endnu 1756 en hedensk Begravelse.

(c) Om dette Sogn er ingen Efterretning indsendt.

(d) I denne Kirke, hvorved ere to Præster, er begravet: 1) Hertug Friderich af Nørborg, døde 1658. 2) Hans Gemahlinde Eleonore af Anhalt, døde 1681. 3) Hertug Christian af Verrøe, Hertug Friderichs Broder, døde 1633. 4) Johannes Bogislaus, Hertug Friderichs Søn, døde 1679. Om Hertuginde Eleonore er det merkværdigt, at hun befalede at der skulde staae et Hul aabet paa hendes Kiste, paa det hun ikke af Mangel paa Luft skulde quæles. I dette Sogn var tilforn et Slot, hvorpaa Enkehertuginderne af Nørborg pleyede at residere, men det blev 1735 efter kongelig Befaling afbrudt.

Dette Amts Herregaarde ere:

Friderichshof i Notmark Sogn, har tilforn lagt til Ofter-^{Friderichs-}holm og tilhørt Kongen. Siden er det stykkeviis bortsolgt, imod en ^{hof.}vis aarlig Afgift til den kongelige Caffe.

Hirschsprung eller Zartsprung i Svenstrup Sogn, indeholdt ^{Hirsch-}for 10 Plove, og 61 Bønderplove, men er nu nedlagt og bortsolgt ^{sprung.}stykkeviis. Til denne Gaard hører en stor Mængde Skov, som endnu er Kongens. 1576 heed den Meletgaard og tilhørte Povel Magnus-
sen, som meget nødig vilde sælge den til Herrug HANS, tilforn beboe-
des den af Amtmanden Thomas Stuure.

Meelsgaard i Orbylle Sogn, opvoorte fra en maadelig Bon-^{Meels-}degaard til saa stor en Herlighed at deraf 1756 blev aarlig svaret ^{gaard.}1260 Rdr. Dens Plovtalet var 6, og Bøndernes 55½. Nu er den nedlagt og stykkeviis bortsolgt, dog findes endnu paa Stedet et lidet Meerie.

Osterholm i Eckfen Sogn, er nu nedlagt og 1768 solgt styk-^{Osterholm.}keviis. Tilforn var Gaarden selv 11 og de dertil liggende Bønder 71 Plove. 1563 tilhørte den Thomas Sture, som folgte den til Hertugen, der lod bygge 2 Runddeele derpaa. I Skoven derved findes Rudera af et nedrevet Slot, med Grave om.

I Aaret 1285 blev fældet følgende Dom om Als og Kongens øvrige Gods i Hertugdømmet, hvilken da den tilkiendegiver mange Steders egentlige gamle Navne, her er værd Ord til andet at indføre:

JOHANNES Dei gracia Lundensis Archiepiscopus. Swethie pri-
mas. Petrus Wiborgensis. Tucho Arusiensis. Ingwarus Roskildensis. Jo-
hannes Othoniensis. Nicolaus Burglanensis. eadem gracia. Episcopi.
Omnibus hoc scriptum cernentibus, in domino Salutem. Notum fa-
cimus vniuersis. quod cum inter Magnificum principem Dominum no-
strum Ericum Regem Dan. Sclau.que illustrem, nomine corone regni

Dacie ex una parte. & Domicellum Waldemarum Ducem Jucie ex parte Ducatus sui ex altera, super terra alsie. & super bonis regalibus in predicto ducatu suis. videlicet. croop. Haddebooch. Vlpænes. Nonæf. elinttæbergh. cum siluis & pratis. Silua bokænæf. cum pratis vltra Swaræströöm. Quatuor march auri in terris nithorp. biscoftoftæ. & bakelöof. preter id quod Swening graaf ibidem possedit. Sarnæwich. gæltung vltra brotæ. & de omni-eo quod kally Sweningfen habuit in Wakerbööl. Item de tribus partibus ciuitatis Slesuicensis. cum tribus fundis regalibus. marcha auri in Huglæstath. Danwirky. Hattasæt. Hammathorp. Handwich cum suis attinenciis. Höthær cum suis attinencijs. klippælöf. Sudthorp alsöf. brytynæf. Item in Gamblahatharslöf Quinqve atting. In graam duodecim atting. vna cum Den. de moneta debitis. & pro redemptione expeditionis in Sunderjucia. diu fuisset mota materia questionis. tandem ex prouisione & consilio. meliorum regni Dacie. in Consilio nyburgh. anno dni M. CC. octogesimo Quinto. in Septimana Sancte Trinitatis celebrato, super dicta terra alsie. de qua nil constabat, per publica Instrumenta taliter extitit ordinatum legaliter & prouisum, quod juramento duodecim virorum discretorum de regno Dacie, cujusmodi juramentum Worthæld wlgariter nuncupatur, decerneretur & probaretur. ad quem ipsorum dicta terra. & bona deberent de jure pertinere, sed quia ex depositione & juramento decem virorum discretorum illorum, qui a melioribus regni ad hoc annominati fuerant, Dominorum videlicet Magni Peterfen, Nicolai Juulthury Mariennæ sun. de jucia. Johannis barthæson de Feonia. nicolai qvondam presbiteri Lundensis Joon litlæ. magni Scanong. de Scania. andree niellf. olai rakyson de Sialandia. & Jacobi dicti Flep. de lalandia. & qui super hoc coram toto concilio congregato predicto jurauerunt, nobis ad plenum constabat, quod dominium dicte terre alsie. videlicet municiones seu castra ibidem. homines homagio astricti Corone regni Dacie

Hertug HANS den Yngre efterlod denne De til sin Søn CHRISTIAN, som døde 1633 ugift. Efter hans Død kom Gottesgabe under Hertug FRIDERICH af Norborg, Søebngaard under Hertug JOACHIM ERNST af Ploen og det øvrige under Hertug PHILIP af Glyksborg. Søebngaard kom siden ogsaa til Huset Norborg, derefter til Hertug AUGUST af Ploen, Hertug JOACHIM FRIDERICH og Hertug FRIDERICH CARL, som affod det til Kong FRIDERICH IV. og hans Efterkommere. Den glyksborgske Deel bestod af Staden Arrøeskiøbing, Gravensteen og Wuderup. Dette Gods blev ved Hertugerne af Glyksborg til 1749 da Hertug FRIDERICH solgte det til Kong FRIDERICH V. saa at den hele De nu er Kongelig, tilligemed sin Kiøbsted

Errøeskiøbing.

Denne Kiøbstad er anlagt næsten midt i Landet, paa nordre Side imod Søen, hvor der findes en beqvem Tilgang til Søes, dog formedelst de fra Landet udløbende Skær er Tilgangen for fremmede Skibe vanskelig. Et stort Skib af svær Last, som stikker dybere end 6 á 7 Fod i Vandet, kan for disse Skiers Skyld ikke komme Byen nær. I Forstningen har her staaet nogle Fisserhytter, og at Kaldet i gammel Tid maa have været meget slet sees deraf at her til Sognet iaar adskillige paa en Miil nær omliggende smaae Der, hvoriblant Drejøe, Stofebye, som nu hører til Riise Sogn, samt hele Eranderup Menighed. Nu ligger hertil ey mere end Halmøe i Miil Osten for Byen, hvorpaa er ikkun een Beboer, i Bærsmølle strax sønder for Byen og i Brynmølle lidet længere borte, som begge før har lagt til Riise Sogn.

Errøeskiøbing bestaaer af 280 Gaarde foruden publique Bygninger, hvoriblant endeel ere gandske zürlige, i Almindelighed bestaae de kun af een Etage, med en Qvist over nogle Tag. Familiernes Antal

tal er 300. Der findes 2 Hoved- og 4 Sniiaæ-Gader, foruden Torve. 2 Torve, et større midt i Byen og et mindre imod den Østre Ende. Kirke. Ved Østre Side af det store Torv ligger Kirken, som 1758 blev af ny opbyggt paa samme Sted som den gamle før havde staaet, efter at den af Vilde var gandske forfaldet og derfor maatte nedrives. Kirkebygningen er nyemodig, med et Taarn og smukt Spiir. Indvendig bestaaer den af 3 Hvelvinger, og tre Gange. Orgelverket er meget godt, men i Kirken findes en eneste Inscription, da de gamle i den forrige Kirke ere ødelagde og en affrevne.

Raadhuus. Paa det store Torv fandtes 1777 en stor gammel Bygning, lige over for den Plads, hvor der fordum stod en Fyrstelig Herregaard, som blev nedrevet og dens Jorder bortsolgte til Byen. Denne Bygning havde først været en Stald for de Fyrstelige Heste, men blev derefter henlagt til et Raadhuus. I Foraaret 1778 blev denne Bygning nedbrudt, og et nyt Raadhuus igien opført, som kostede henved 4000 Rigsdaler, hvoraf Kongen gav de 900 Rdlr. til Hielp, det øvrige blev ømdeelt paa alle Landets Beboere. 1476 nævnes Hans Hayghe Borgemeester.

Skole. Paa samme Torv er den offentlige kongelige danske Skole, som tilforn var en Latinsk Skole, men ved de latinske Skolers almindelige Reduction blev forvandlet til en Dansk Skole, hvis Skoleholder tilfide er Chordeg. Bygningen vedligeholdes af Borgereskabet.

Præstegaard. Byen skulde og tilforn vedligeholde Præsteresidenten, men for 23 Aar siden indgik Sognepræsten Hr. Smidt, med kongel. Tilladelse, den Accord med Borgereskabet, at der en gang for alle skulle betales 200 Rdlr. og siden intet. Den gamle Præstegaard blev da nedrevet, og en nye opbyggt, som kjøbes af den tiltrædende Sognepræst for 500 flette Daler.

I Aaret

I Aaret 1764 blev her begyndt at bygge en Skibsbroe, som hid Skibsbroe. indtil ikke er fuldendt. Til sammes Opbyggelse er ved kongelig aller- naadigst Anordning befalet, at af ethvert Byens Skib, som her løs- ser, skal i Broepenge betales 4 Skill. men af fremmede 1 Mk. Danff pr. Løst, om de endog høre hjemme paa Errøe.

Byens fornemste Næringsvee er Søefart, da den selv eyer Næring. 54 Fartøyer fra 2 til 32 Læster. Ingen nedsetter sig her til at hand- le, uden han enten selv gaaer til Søes, eller selv eyer et Skib, eller i det ringeste en Skibspart.

Al Fabrikker findes her ingen uden et Berlinerblaaes-Fabrik, som Fabrikker. ey endnu er i Stand, 3 Tobaksspinderier og 1 privilegeret Farverie. Ellers ere her:

Bagere	"	"	3	Skibstømmermestere	"	4	Haandvær- kere.
Glarimestere	"	"	2	Skoemagere	"	10	
Groovsmede	"	"	2	Skrædere	"	8	
Guldsmed	"	"	1	Slagter	"	1	
Kleinsmede	"	"	2	Snedkere	"	6	
Nærkmager	"	"	1	Tømmerm. og Muurmestere	6		
Rebslagere	"	"	2	Urmager	"	1	
Seylmagere	"	"	3	Bogtmænd	"	4	

Al kongelige Betientere hør her en Landsfoged, en Actuarius og Affessor i Land- og Stadsretten, en Sold- og Licentforvalter, en Con- troleur og Bisiteur, en Postmester og en Strand-Controleur, for- uden en Sognepræst, en residerende Capellan, en Chordegne og en Klokker.

Bed en kongelig Anordning er gjort den Post-Indretning paa Postvæsen. Errøe, at der fra Vaasse til Mortens Dag to gange, men fra Mor- tens Dag og til Vaasse eengang ugentlig skal gaae en Postbaad imel- lem Faaborg og Errøeskiøbing.

Skoler og
Fattigvæ-
sen.

Foruden den kongelige Skole er her adskillige andre Danske og to Navigations-skoler. Hospital er her ikke, men til de Fattige er dog indeel testamenteret, som af Landfogden, Actuario og Sognepræsten skal uddeles paa visse Tider.

Byens
Jorder.

Til Byen høre følgende Jorder: 1) Byemarken, Besten for Byen, hvoraf allene svares Tiende til Kirken og Sognepræsten, indeelt i 55 Parter eller Byeskifter, enhver af $4\frac{1}{2}$ Tønde Udsæd, samt en Koes Græsning i en dertil stedse udlagt Mark. 2) Af de Jorder, som tilhørte den i Byen liggende fyrstelige gylfsborgske Herregaard, købte et Selskab af Byens Borgere den saa kaldede Herremark, som er deelt i 5 Kobler og indeholder 55 Parter, hver til 5 Tønders Udsæd og Græsning for to Køer. Denne Mark ligger tet sønden ved Byen. 3) Deierøe, en liden ubeboet Holm $\frac{1}{2}$ Mill til Søes fra Byen, er købt af et Interessentskab og bruges til aarlig Græsning for 26 til 28 Køer. 4) Lise, $\frac{1}{2}$ Mill til Søes østen for Byen, tilhører den ældste Justitsbetient i Byen ex officio, og er omtrent af 8 Td. Udsæd. Ved denne De er en god Havn for Byens Fartøyer, som alle her ligge i Vinterleje. 5) Ringskriver-Jordene, som nu ere til- lagde Landfogeden, Actuario og Copisten, og ere i en af de Errøeskiøbing nærmeste Bøndermarke. 6) Snorrelykke, en af Søehyegaards Parceller, af 42 Tdr. Lands Udsæd, ligger langt fra Byen, og bruges af det Interessentskab, som har købt den til at græsse Heste og fede Creatur paa. Da enhver Kjøber af slige Jorder efter kongl. Befaling skal derpaa bygge et Huus, har dette Selskab her og lader en jiertlig Bygning opføre, som deels beboes af den der haver Opsigt med Parcellen, og deels er indrettet til deres Fornøjelse, som om Sommeren ville reise derhen for at nyde Landets Behageligheder.

Sogner.

Tilforn har her paa Errøe været ikkun tre Sogne, men nu sex, Errøeskiøbing iberegnet, som alle staae under Biskoppen i Byen.

Erans

Tranderup Sogn var da Annex til Errøeskiøbing, Marstal laae til Riise Sogn, og Soebye med de øvrige didhenhørende Steder søgte da Bregninge Kirke.

De nu værende øvrige Sogner ere altsaa:

1.) Marstall Sogn (a). Marstal Bye 7 Gaarde. Marstal Flække. Færgehuus. Marstal Beyrmølle. Ommel. Kragnessfe. Trapendahl Meyergaard. Ommelshoved 2 Gaarde. Leede-Huus. Troeslycke 1 H. Kragnessfe Færgehuus.

¶ 11 2

2.) Riise

(a) Sognet har sit Navn af en fyrstelig Stald. Her var tilforn stor Skov og et fyrsteligt Stutterie, samt i Enden af Skoven en Stald. Nu er her en Flække, som har Fiskeriet under Lolland at takke for sin Opkomst. Byen er vel uanseelig og uordentlig, da neppe to Huse i den hele Bye staae i lige Linie med hverandre, dog boe her 761 Mennesker, som eye i alt 66 Fartøyer fra 2 til 14 Røster, foruden endeel Vaade. Indløbet er vanskeligt, i sær for Fartøyer som stikke dybere end 6 til 7 Fod, hvilke slet ikke kan komme nær til Byen. Kirken, som er en halv Korskirke, er en ældre end 1738. I Førstningen var det Annex til Riise indtil 1766, da det fik sin egen Sognepræst, som i Marstal har en frie Residens, hvilken Kirken har kjøbt og aarligen veligholder. Her bygges aarlig 2 til 3 Fartøyer, af Laasings og Strøens Skibsbygmestere, hvortil bruesk spensk og laalandsk Lømmer. Her boe og 1 Vager, 1 Bødker, 1 Seylmager, 4 Skoemagere, 4 Skrædere, 2 Smede, 2 Snedkere, 6 Lømmer- og Mummestere og 1 Uhrmager, som 1776 fik Præmie af Landhuusholdnings-Selskabet for den af ham opfundne Machine, til at fange Søhunde med. I den her værende Skole tælles daglig over 100 Børn. Man har aaget at paa en 12 Aars Tid er i Marstall bleven bygt 27 Skibe og 35 nye Huse, som i alt have kostet Byen 38000 Rdlr. Desuden nedrives aarlig endeel gamle Bygninger, i hvis Sted nye blive opførte. I hvert Huus findes en Bævl til Huset's Fornødenhed af Uldet og Linnet. Foruden de sædvanlige Afgifter svares

2.) Riise Sogn (b). Store-Riise. Oldou. Stockebye. Torup. Lille-Riise. Gravensteen : Graasteen Meyergaard. Graven-dahl Meyergaard. Dunkier. Dunkier-Mølle. Oldou-Mølle.

3.) Trans

svares til Kronen af hvert Ildsted aarlig 12 Skill. For nærværende Tid hører til Marstall, foruden de 7 Gaardes Jord, som ere det egentlige Marstall, endnu 304 Tønder Land, hver Tønde beregnet til 12 Skpr. Disse Jorde bleve af et Interessentsskab kjøbte fra Herregaarden Gottesgabe, (hvilken selv eyede 12 og dens Underdaner 93 Møve) som 1766 afbrændte for medelst Lynild, hvor nu i steden sees et lidet Vondehuus. Af samme Herregaards øvrige Jorder kom hertil Ommel og Kragnesse, to Landsbyer, som har sine Jorder inddeelte i Kobler, og Trapendahl en Meyergaard med alle Herligheder, uden Jagtfræid. Dens Jorder bleve kjøbte 1768 af den opbrændte Gottesgabes, og ere i alt 120½ Td. Land, som da de bleve kjøbte, vare inddeelte i 4 Kobler, men af nu værende Eyer Jörgen Moritzen ere deelte i flere. I aarlig Afgift svares af denne Gaard til den kongel. Amtstue 127 Rdlr. Alle Vøndergaarde, eller som de her kaldes, Voel, der høre til Marstall Sogn, ere 31, ethvert beregnet til 22 Tønders Udsæd. Paa Trapendahls Mark ved Søen imod Vesten, er endnu en firkantet Skandsø ved to dobbelte Volde og Grave, som ere omtrent 36 Fod dybe, og oven til 24 Fod brede. I den i har tilforn staaet et firkantet Taarn, som menes efter Biskop Abbalons Befaling at være opbyggt, for at passe paa Søerøverne, hvortil Stedet er meget beqvemt. Folkemængden i dette Sogn er 1131 Personer. 1774 blev ved Kragnesse anlagt et Færgeløb til Lille-Riise i Riise Sogn.

- (b) Sognet bestaaer i alt af 79 Voel, 44 Kobbøer (Huusmænd, hvoraf hver have 1½ Tønde Land) og 90 Inderstier. Folkemængden kan omtrent beregnes til 1000 Personer. Kirken er indviet til St. Nicolaus og meget gammel med et smukt Spiir. Den nævnes allerede 1377. Den har ingen Inscriptioner uden en Tavle med Lutheri Portrait og Præsterenes Navne siden Reformationen, som have været: 1) Jacob Madsen fra Als. 2) Peder Thygesen

Thygesen fra Als. 3) Anders Baltfersen fra Fyen. 4) Laurids Hansen fra Fyen. 5) Mads Lauridsen fra Fyen. 6) Laurids Madfen født ubi Riise Præstegaard. 7) Otto Jacobsen fra Sieland. 8) Dominicus Brandt fra Als. 9) Christen Fabricius fra Fyen. 10) Mag. Joh. Anton Kuhlman fra Kiøbenhavn. 11) August Henriksen fra Kiøbenhavn. 12) Hans Tage Fabricius født her i Præstegaarden. Øster-Enden af Kirken er en Kirkelade, hvori Tienden udtærkes. 1663 den 20 Oct. slog Lynlden ned i Spiret og smeltede begge Kjekkerne, hvoraf allene blev fundet et gandske libet Kord, som endnu til en Amindelse sees fastnaglet indvendig paa Kirkemuren. 1777 blev i en Grav nær ved Taarnet opgravet en Kaardeklunge af usædvanlig Størrelse og et par Støvler. Østen paa Landet var tilforn en kongel. Herregaard, kaldet Gravensteen eller Graasteen, hvorpaa var en Bygning, som brugtes til Amtshuus. Plovtallet var 12, og Bøndernes Plove 32. Men dette Sted, som bestod af fire store Bygninger foruden Amtshuset, blev efter kongel. Befaling nedbrudt og bortsolgt, tillige med dets Jorder, som vare inddeelte i 9 store og nogle smaae Kobeler. Ved Siden heraf lod Kammerraad Moritz Moritzen, som kjøbte nogle af Jorderne, opbygge det nu saa kaldede Gravensteen, hvortil ligger omtrent 70 Tønder Land, som dog ey synderlig pløyes, men allene bruges til Græsning, hvorpaa græsses 24 Køer, 30 Faar, og desuden indavles aarlig 20 Læs Høe. Lige ud for Bygningen er en Høy, omgivet med Bolde, og ligeledes paa Stoffebye Mark en firkantet Plads, omgivet med tredobbelte Bolde og Graver; paa samme Plads har tilforn været en muret Brønd. For omtrent 16 Aar siden blev paa Gravensteens Mark opløst en Sølv-Haandgreb til en Liigkiste. Skov har her tilforn været meget af, men nu kun saa enkelte Træer. Gravendahl Meyergaard har ligeledes sin Oprindelse af den gamle Herregaard Gravensteen. Det er en smuk grundmuret Bygning, med en Have, 2 Tønder Land stor. Den blev bygt 1767 af Cyeren Lorentz Moritzen, der indkjøbte dertil 120 Tønder Land, som nu ere inddeelte i 3 Kobler, hvoraf de to pløyes og den tredie bruges til Græsning. Enggrund er her ey synderlig, dog græsses her aarlig 60 Køer. Gravendahl svarer aarlig til Amtstuen 517 Rdlr. I Marken sees endnu Levninger af den ædelagte St. Alberts Kirke, som har lagt tet ved Søen.

3.) Tranderup Sogn (c). Tranderup. Vindeballe. Bornis
4 Gaarde 2 Huse. Steensbeks-Lykke 2 Gaarde. Bodrup Mark
20 Steder.

4.) Bregninge Sogn (d). Bregninge. Schoubye. Læbye.

5.) Sæbye

Foruden disse tvende Meyergaarde ere endnu paa Herregaarden Gravensteens
Grund 13 smaae Eyendoms-Steder.

- (c) I dette Sogn ere 34 Boel, deraf 5 halve, 15 Rodboer og 30 Inderster.
Folkemængden er omtrent 340. Kirken har ingen Indskrifter, er bygt af
Kampsteen og ligger allerhøjest paa Landet, hvorfor den og bruges som
Mærke af Sæfaverne. Bodrup Marks Jord er kjøbt fra den nedbrudte
Herregaard Bodrup, som blev bygt medens Hertugen af Glyksborg eyede
Landet, da en Bondebye, navnlig Bodrup, blev afbrudt, og dens Jorder
lagde til Gaarden, som da selv kom til at eye 5 Plove, foruden de under-
lagde 24 Bønderplove. 1768 blev Gaarden afbrudt, og dens Jorder, ind-
deelte i 20 Parceller, efter kongel. Befaling bortsolgte. Midt paa Tran-
derup Mark er befundet ved at grave nogle Fod dybt, at der er frembrudt
Brakt eller Sylt-Vand, tillige med Sætang. Dette synes at bestyrke
den Mening om en Udhuling af Søen, endog igicennem den højeste Deel og
Midten af Landet.
- (d) Dette Sogn indbefatter 1483 Edr. 3 Skpr. Land og 640 antegnede til
Extrafat. Jordenes Bonite er meget ulige, da det falder meget lette og
meget sandige, saa at her gaaer fra 8 til 20 Skpr. paa en Tonde Land.
Indbyggerne ere alle Agerdykere, og i Bregninge samt Sæbye Sogner ha-
ves ifkun 4 smaae Jagter, hvormed andensteds fra hentes Drænde, Tørv,
Muursteen ic. til Deboernes Nødvendigheder. Kirken er for det meste bygt
af Kampsteen og har en catholsk Altertavle, men ingen Indskrifter, undta-
gen en Tavle over Præsternes Navne fra 1505, hvoraf ikke haves Copie.
Jordene ere efter kongelig Befaling saaledes indrettede, at enhver Bye har
sine for sig selv, og hver Boelsmand sine samlede paa 4 til 5 Steder, det
nærmeste sin Doepal, som mueligt var. De store Byer, saasom Breg-
ninge

5.) Sæbye Sogn (e). Sæbye. Sæbygaard.

Herregaardene paa Verrøe, nemlig:

Gottesgabe i Marstall Sogn,

Gravensteen og

Gravendahl i Riise Sogn,

Sæbyegaard i Sæbye Sogn,

Trapendahl i Marstall Sogn og

Wodrup i Franderup Sogn

ere allerede, hver ved sit Sogn, beskrevne.

¶

ninze og Schoubne ere igien inddeelte i mindre Parter, hvoraf enhver har sine Jorder liggende omkring sig. 1442 pantsatte Hartvig Schack sit Gods i Læbyl til Hertug ADOLPH for 100 stadske Mark.

- (e) Dette Sogn indeholder 524 Edr. 3 Skpr. Land og har 330 til Extraskatten antegnede Indbyggere. Jordbonden er i dette Sogn, som i Dregninge, hvoraf det til 1745 var en Deel. Fra Sæbye ere til en Udmark udflyttede 6 hele Boel, hvortil Kongen gav Udflytterne 480 Rigsdaler til Hielp. Sæbyegaard her i Sognet har tilforn været et Jagtslot, men da Den blev kongelig, er det brugt til en Kintstue. 1772 blev den gandske nedlagt og Jorderne, i alt 456 Edr. Land, Tønden til 320 Kvadrat-Roder, deelte i 18 Parceller og bortsolgte. Af disse 18 Parceller svares aarlig til Kongens Cassé 1230 Rdlr. Slottet har tilforn været omgivet med Graver, som udgjorde 7 Tønder Land, men de ere nu udtørrede og anvendes af Eyeren Branddirecteur Hansen til Hæebiering. Ved Gaarden ligger den saa kaldede Hvidsøe, som indeholder et Rum af 200 Edr. Lands Størrelse, og ved det saa kaldede Drey, en Landtunge af nogle Favnes Brede, stilles fra Havet, hvormed den dog har underjordisk Communication. Den kunde med nogen Beføstning blive en ypperlig Havn, og Sæbye ved dens Hielp en Bye som Marstall. Paa Sæbyegaards Grund ligger en meget høy Bakke, kaldet Borre, hvorfra havets Udsigt til alle Sider i Havet.

Af Adelsmænd som have boet paa Errøe, vides:

1394 Nicolaus Kierl, som og kaldes Rynnow.

1540 Schack von Anefeld.

1540 Jens Gregerfön i Sübügaard.

Af Provsterne:

Jonas 1323.

Dns Gerlacus terrarum Erriæ & Thoslandiæ præpositus 1333.

Af lærde Mænd, som her ere fødte:

Andreas Petri Wandal, født i Tranderup, og den berømte danske
Poet, men uheldige Biskop, Anders Arreboe.

Af Amtmændene vides 1) paa Sønderborg:

1476 Gotzick Rantzow, Gotzicks Sone, Dronningens Amtmand
paa Sønderborg.

1479 Christoph Meinstorff, Amtmand ibid.

1515 Manderup Holk.

1535 Detleff Brocktorp.

1538 Breda Rantzaw til Nøwenhaws.

1540 Barthrum von Anefeld.

1755 Grev Henrik VI. yngre Linie af Reufs, Ridder, Geheiter. ic.

2) Paa Norborg.

1410 Claus van Tyn (von Thienen).

1521 Henneke van Anefelde.

1527 Gosfig von Alevelde, levede endnu 1540.

1734 Etatsraad Holger Scheel.

1748 Kammerherre Ulrik Adolph, Grev af Dannefskiold Samsøe.

1750 Kammerherre Baron Joh. Wilhelm Teufel von Pirchenfee.

3) Over

3) Over hele Den.

1734 Hertug Christian August af Slesvig Holsteen Sønderborg, som
Gouverneur over hele Den, og Amtmand i Sønderborg.

1756 Baron Johan Wilh. Teufel von Pirchensee, Amtmand over
begge Amterne.

1777 Conferensraad Niels de Hofman, som Amtmand over begge
Amterne.

Det Trettende Capitel.

Om Landskabet og Den Femern.

Femern, ellers kaldet Fehmern, Fehmarn, Vemere, Fimbria, Cimbria parva og Imbria, er en i Østersøen liggende Øe, tæt ved Bagrien, hvorfra det skilles ved et Sund, som er $\frac{1}{2}$ Miil bredt, og kaldes Femerns Sund. Fra Lolland er det 4 og fra det faste Land af Hertugdømmet Slesvig 7 Mile. I Længden strækker dette Landskab sig fra Øster til Vester fra 2 til $2\frac{1}{2}$ Miil, og i Bredden fra Sønder til Nord fra 1 til $1\frac{1}{2}$ Miil. Dets Omkreds er i alt 8 Mile.

Mangel paa Skov og fersk Vand. Landet er gandske fladt, uden betydelige Høje, Moræder eller Skove; thi den liden Lund Staberholz, sydost paa Den, bestaaer kun af meget faa Træer, hvorfor man og her intet andet Bilde har end Haver; Kilder og Floder ere her slet ingen, og altsaa ere her i tørre Sommere stor Mangel paa Vand, men derimod har Indbyggere, skjønt Landet ligger meget sidt, og har slet ingen steil Hælbred, ikke nødvendig at være bange for Oversvømmelser.

Udyrtal. I Jordbogen er den hele Øe ansat for 293 Møve, hver Møve beregnet til 45 saa kaldede Drømtsaat, hvoraf hver indeholder $1\frac{2}{3}$ Ed. Hartkorn efter Kiøbenhavns Maal, og altsaa 2 Tønder Femernsk.

Grunden er meget feed, og bliver gemeentligen i 8 Aar arbeidet, saaledes at Ageren det første Aar bliver harvet, det andet Aar tilsaaet med Byg, det tredje Aar med Erter og endelig det fjerde Aar med Hvede, hvorpaa igjen begyndes fra først af. Derefter hviler den igjen

udi

udi 4 Aar, i hvilke den tiener til Overdrev for Eyerens Køer og Heste. Sielden saaes Havre og Rug i stedet for Hveden, dog ikke uden til Huusbehov. Efterdi det opharvede Land, ofte og dybt (tæst med 8 Heste) bliver pløjet, for at udtrage Rodderne af det saa kaldede Queck- eller Rietgras, og saae desto renene Korn; saa bliver Hvedelandet, naar det nu skal udlægges til Overdrev, om Foraaret besaaet med Kleverfrøe, meest af det røde, som bærer Frugt saa længe Ageren hviler. Derved erholde Indbyggerne den fornødne Græsgang til deres Creature, som de ellers skulde mangle, da her paa Landet i øvrigt kun er meget lidet Engbond, hvoraf det meste hører til Staden Borg. Bøyer Kleveret rigelig, gøres endeel deraf til Høe; noget lader man og blive modent til et andet Aars Udsæd, og noget sælger man. Paa denne Maade hvile Agerne gemeentligen 4, dog undertiden 3 og 2 Aar.

Frugtbarheden sees af følgende: Ertesæden giver gemeentlig sex- ^{Frugtbar-} fold, Byggen fiortensfold og Hveden ottefold. ^{hed.} Dog i frugtbare Aar har man saaget ni og tifold af Erter, tyvefold af Byg og tolvfold af Hvede. I Aaret 1768 havde sal. Commerce-Assessor Rauert fire og tyvefold af Hveden, og i dette Aar var fire og tyvefold almindelig af Byggen over hele Landet. Denne store Frugtbarhed foraarstager, at af dette lidet Land kan udføres en næsten utrolig Mængde Kornvahre. Saaledes udgik i Aaret 1768

Hvede " " " " 11710 $\frac{2}{3}$ Tønder

Byg " " " " 49584 " "

Byggrryn " " " " 2461 $\frac{1}{3}$ " "

Bankebyg " " " " 3 $\frac{1}{3}$ Tønde og 991 Lispund.

Derimod ere her hverken Torvemoser, Søer, Floder, Aar, Bække, Fiskerie eller Østersbænke: Iligemaade hverken Fabriker, Kniplingsmanufacturer eller kunstige Haandverkere.

Politiske
Forfatning

Erhvert af de her værende 3 Kirkesogne har sin egen Ret. Det nu combinerede østre og nordre Sogn holder sin i Borg, i et dertil lejet Huus, som kaldes die Gerichts Herberge. Det middelste Sogns Ting holdes i Landkirchen og det vestre Sogns udi Petersdorff i lige saadant et Huus. Efter Forordningen af 24 Sept. 1762 holdes disse Retter ordentlig fire gange om Aaret, nemlig Ugen efter Mytaar, Qvasimodogeniti, St. Hans Dag og Mikkels Dag, men overordentlig naar der ere nogle Sager at afgjøre. Hver af disse Retter bestaaer af en Kæmmerer, sex Dommere og en almindelig Landfriver, som fører Protocollen og skal være studeret. Fra denne Rets Domme appelleres til den saa kaldede Macht der Geschwornen, og derfra atter til Oberretten i Gottorp. Die Macht der Geschwornen holdes efter anførte Forordning to gange om Aaret, Ugen efter Pinkedag og Mortens Dag; vepelviis først i det østre og nordre Sogn udi Borg, derpaa i det mellemste Sogn udi Landkirchen og endelig i det vestre Sogn udi Petersdorff. Denne Ret holdes og overordentligviis, naar Parterne gierne ville have Ende paa deres Sager uden langt Ophold. Den bestaaer af Landfogden, som tillige er Amtmand, de tre Kæmmerere, det Sogns sex Dommere, hvori Retten bliver holdt, og to Dommere fra hvert af de andre Sogne, i alt af 15 Personer, hvorved Landfriveren ligeledes fører Protocollen.

Macht der
Geschwornen.

De oeconomiske Sager blive afgjorte af Landfogden, Kæmmererne, Dommerne og de saa kaldede Haupt- und Gemeinsh Leuten, som til den Ende samle sig i Landsherberget udi Landkirchen. Her dommes efter den jydsk Lov med Blützings Glosser og den femerske Landret.

Landret.

Femerns ældste Landret er givet af Grev Johan III. den Milde i Nieborch den 15 Aug. 1326, og er confirmeret af Hertug HANS den Ældre, Burg 1550 Onsdagen efter Qvasimodogeniti. Den bestod af

af 16 Artikler, men da Indbyggerne misbrugte dem, og derhos viiste stor Opsætsighed imod deres Øvrighed og Lands Herskab, fandt Hertugen for godt at give dem den nu værende Landret, dateret in Unser Stadt Borg den 21 Oct. 1558, og bestaaende af 36 Artikler. Han fortienet med al Rette Navn af Femerns Lovgiver; thi foruden denne nye Landret har han og udgivet adskillige andre Forordninger; hvoraf vi ville anmerke følgende som de merkværdigste. 3 Greb Johan den Gavmilde og hans Søns Adolph VII. Tid blev Retten her paa Landet forvaltet af 12 rædsorne Dommere; Hertug ADOLPH VIII. lagde hertil 3 Kæmmerere, een af hvert Sogn, som tillige skulde forestaae Sognefoged Tienesten: Men Hertug HANS indsatte endnu 6 Dommere og en Landfoged, hvilken Indretning endnu vedvarer. Da Kæmmerere og Dommere tilforn beklædte deres Embeder paa Livstid, anordnede han St. Bartholomæi Dag 1562 at de aartligen skulde forandres. Til Forklaring over den nye Landret, gav han ved Amtmanden Breide Rantzau sin Resolution over 22 deri ey ommeldte Poster, angaaende Politiet og Rettens Forvaltning. Under dato Borsholm den 2 Febr. 1563 har han givet en endnu giældende Arveforordning, bestaaende af 16 Artikler, og efter hans Befaling er forfattet den hidtil utrykte Forordning, hvorledes Retten skal holdes over en dræbt Mand, naar Gierningsmanden ey selv er tilstede, foruden mange andre mindre bekiendte og vigtige.

Man regner Indbyggernes Antal paa hele Femern, omtrent til 8600. Folkemængde.

Landets Baaben er en aaben Gudkrone i lavendeislaas Feldt. Baaben.

Endskjønt Femern nu udisputerlig er et Stykke af Hertugdømmet Slesvig, og altsaa med indbegreben i de kongelige Forordninger, som udgaae for dette Hertugdømme, saa har dog A. H. Lachmann 1728 søgt at vise, at Den Femern aldrig havde været enten Dan-

Landets
Historie.

nemark eller Slesvig eller Holsteen indlemmet, men bestandig været et ganske særskildt Landskab. Men J. M. Gössel har i sin Historiske Efterretning om Den Femern, skrevet 1729 og indført udi danske Bibliothek Tom. IX. p. 451-550. saa godt beviist at den for lang Tid siden har været Hertugdømmet incorporeret, at derimod vel en kan gøres nogen Indvending af Vigtighed. At den allerede udi Kong SVEND ESTRIDSENS Tid har lagt til Dannemark, sees klarligen af disse Adam af Bremens Ord: *Cæterum Finni insulæ aliæ septem adjacent minores ab euro, quas supra diximus frugibus opulentas, hoc est Moiland, IMBRIA, Falfstre, Lalând &c. Hæ quindecim insulæ Danorum Regem aspiciunt, omnesqve jam christianitatis titulo condecoratæ sunt.* Og sluttelig har denne store og gode Konge selv først undervunget og omvendt de, i følge gamle Efterretninger, her boende Slaver og Bønder, hvis Erindring endnu er tilbage i de to Byers Navne Slavsborff og Wendendorff, samt i de Wendiske her brugelige Navne Thälcke, Tebbecke og Thetge. Efter Kong SVENDS Tid har Femern bestandig, som det synes, tilhørt den danske Krone til 1248, da de holsteenske Grever erobrede den, men beholdt den en længe; thi i samme Aar bemægtigede Kong ERIK PLOGPENNING sig den og forlehndede sin Broder CHRISTOPHER dermed. Vel tragtede Kong ABEL 1251 efter at stille sin Broder ved denne De, og spille de holsteenske Grever den i Hænderne; men hans snart paafølgende Død forarsagede, at der blev intet af. Under Kong ERIK GLIPPINGS Regiering erobrede Hertug ERIK Femern, men maatte strax afstaae den, da Hertug ALBERT den Store af Brunsvig blev af Kongen og Riget sat til Statholder over adskillige danske Provincker, og deriblant ogsaa over denne De. Og at den siden er blevet ved Dannemark i Kong ERIKS Tid sees deraf, at Cardinal Guido 1266 befalede Biskoppen af Lybek at bandsætte Kongen, Dronningen og alle deres

deres Tilhængere, hvoriblant udtrykkelig nævnes Jonas Præpositus. Fimbriæ. Da Hertug ERIKS Søn WALDEMAR i Aaret 1283 gjorde Paa- stand paa Als, Verrøe og Femern, lod Kong ERIK 1285 paa Dan- nehof udi Nyborg ti Mænd domme i denne Sag. Dommen blev at disse tre Der hørte ey til Hertugdømmet Slesvig, men til Danne- marks Krone, og da Hertugen ey var fornøyet med denne Dom, lod Kongen ham 1286 arrestere og tvinge til at afstaae sine Fordrin- ger. I Kong ERIK MENVEDS Mindreaarighed betiente hans For- mynder Hertug WALDEMAR sig af Leyligheden og lod sig de omtvistede Der tildømme, men 1295 bemægtigede Kongen sig dem igjen. Udi hans Tid blev 1307 paa Femern holdet et Mode, hvorpaa Tvistighe- derne mellem Greve Geert og hans Vasaller, samt mellem Hertu- gerne af Mecklenborg og Slesvig, Greverne af Holsteen og Staden Lybeck bleve bilagte. 1317 skienkede Kongen Hertug HENRIK LÖVE af Mecklenborg og hans Gemahlinde efter ham 300 Mk. Sølv aarlig, at annamme af Amtmanden paa Glambeck. 1318 pantsatte Kongen Glambecks Slot og andet Gods til Rigets Marss Niels Oluffson for nogle ham laante Penge. Saasnart Kong CHRISTOPHER II. i Aaret 1320 var kommet paa Thronen, lod han sig af Femerns Ind- byggere give et Hyldingsbrev, hvori de lovede at anhegne hannem og hans Efterkommere til evig Tid, som de og deres Forsædre have gjort hans Forsædre. Men ved Enden af dette samme Aar forlehndede han sin Halbroder Grev Johan den Milde af Bagrien, med denne De, som et evigt Arvelehn. Dette var Ursagen til Fe- merns Udskillelse fra Dannemark, som af Kong CHRISTOPHER atter ved et Diplom, dateret Tingsted i Falster 1329 Søndagen ef- ter St. Mortens Dag blev stadfæstet, og ved Indvaanernes skriftlige Hyliding dateret 1329 in octava Johann. Bapt. endnu mere bekræftet. Kong WALDEMAR Atterdag maatte ligeledes ved sin Thronbestigelse

1340, skiont imod sin Villie, confirmere ham i Femerns Besiddelse, af hvilket Diplom endnu findes den raseborgske Biskop Johans Vidisse af 1423. Men da Krigen 1357 udbrød mellem Dannemark og Holsteen, betiente Kong WALDEMAR sig af Veyligheden og bemægtigede sig Femern. Denne merkværdige Erobring fortælles med disse Omstændigheder: Med største Livsfare gjorde Kongen Landgang, efterdi Indbyggerne meget haardnacken forsvarede sig, og en af dem stak efter Kongen; Men da de havde sat sig fast paa Landet, slog Kongen mange af sine Folk, som i Landingen meest havde udmerket sig, til Riddere, og gjorde derpaa Wine til at fuldbyrde det Løfte, han i sin Brede havde gjort, nemlig at nedfable alle Landets Indbyggere. Strax lod sig see en anden Hob Femerske, som strax bleve jagede paa Flugt: de overblevne retirerede sig til en Kirke, hvor Kongen ved en Herold lod dem formane til Overgivelse; men de dræbte Herolden, og bleve til Bederlag selv alle dræbte. Dog vovede en nye Hob at gaae imod Kongen, men den tog strax Flugten og overgav sig endelig. Derpaa satte Kongen Landet i 4000 Marks Brandskat, og satte sig uden Sværdslag i Besiddelse af Slottet Glambek, hvis Befalingsmandi Stilhed havde sneget sig bort. Følgende Aar bemægtigede Greve Johan sig Landet igien tillige med Slottet, og beholdt det til sin Død 1363. Hans Søn Adolph VII. søgte og fik af Kong WALDEMAR Confirmation paa Femerns Lehn, dat. Rodbuy i Volland 1364 Søndagen for Vætare; hvorved Greven maatte love at tiene Kongen af Femern med 50 Mand, hindre alle de holsteenske Grevers onde Foretagender imod Danmarks Rige, og ellers i alle Maader opføre sig som en troe Lehnsmænd bør imod sin Lehnsherre. Greve Adolph stadsfæstede 1365 den femerske Landret, som hans Fader havde givet og døde 1390 uden Børn, som den sidste af den kieliske eller wagriske Linie.

Efter

Efter ham tilfaldt Femern i Arvedelingen 1397 Hertug GERHARD den VI. som dog hverken førte dens Titel eller Baaben, men ansaae den som et Stykke af Hertugdømmet Slesvig, hvorudi han lod den incorporere. Han blev heller aldrig forlehnet med dette Land, men døde 1404 som før er fortalt udi Hertugdømmets almindelige Historie. Efter hans Død satte hans Broder, Biskop Henrik af Osnabrygge, sig i Besiddelse af Femern, og confirmerede 1404 St. Egidii Dag dets Privilegier. Vel blev der 1406 sluttet et Forlig mellehn ham og Enkehertuginde om Femern og Oldenborg, men da denne sidste holdt sig for at være forurettet, begierede hun Hielp af Kong ERIK, som med Glæde villigede heri, efterdi han agtede at forene Slesvig og Femern med Dannemark igien, fordi hun ikke inden Ar og Dag efter sin Gemahls Død havde søgt Lehnet for hendes Børn. Han erobrede da Femern 1416, og lod sig der hylde. Af Indbyggerne forlangte han 20000 Mark, og da de ikke kunde bringe dem tilveie, tog han de fornemste af Landets Børn med sig, som Gisler. Dog blev Femern endnu i samme Ar paa de holsteenske Herreris vegne erobret af Schack Rantzow. Lehnsmanden paa Glambek, Iver Bryske, havde Dagen tilforn af Lybekkerne faaet adskillig Krigs-Ammunition tilsendt, og holdt Slottet endnu i 8 Uger, men maatte endelig overgive sig, hvorefter Indbyggerne maatte hylde de holsteenske Herrer, og give 6000 Mark i Skat. Dette Forliis gif Kong ERIK meget til Hjertet, hvorfor han og 1419 indfandt sig for Landet med en Flode; Efter to forgieves Angreb, hvori han mistede mange af sine Folk, lykkedes det ham omsider i tredje Angreb at gjøre sig Mester over Landet, skiont med 1590 Mandis Forliis, og sit eget Livs Fare. Vred herover og tillige fortrydelig over at Indbyggerne havde spottet ham med følgende Vers:

Wenn de Koh kan Side spinnen,

So soll König Rich unse Land gewinnen,

anrettede han paa Landet saadant et Blodbad, at ikkun tre af Landets Indbyggere reddede Livet, som efter en gammel Tradition, havde sfiult sig under nogle over hverandre liggende Steene (Steenovnen kaldede) paa Borg Mark. Dog sigte andre, at den eene sfiulte sig under de Dræbtes Legemer, den anden under Altret i Landkirchen, og den tredie under en stor Steen kaldet Steenkisten, paa Fisdorff Mark. Herpaa blev Glambec Slot erobret og Lehnsmanden Hennicks Ratlov fanget. Efter at Biskop Henrik 1421 havde nedlagt sit Formynderskab, og Femern var tilfaldet Hertug ADOLPH, bemægtigede denne 1424 sig Femern, og udgav samme Aar første Søndag i Fasten et Patent, som findes i Korcholts Femaria desolata, hvori han indskyder de borttreiste femerffe Indbyggere at komme tilbage til deres Land, hvortilmod han lover at give dem 5 Aars Frihed, og i øvrigt forsvare dem ved deres Rettigheder og Privilegier; Dette frugtede og saa meget at Landet snart blev besat med tydske Folk. Nogle mene fra Østerrige; men andre med langt større Rimelighed fra Ditmarsken og andre Marklande. I Aaret 1426 blev Glambec Slot erobret, og i den wordingborgsffe Fredsslutning 1435 fik Hertug ADOLF Femern paa Livstid, og hans Arvinger 2 Aar efter hans Død.

Imidlertid havde denne Krig kostet Hertug ADOLF saa meget, at han i samme Aar saae sig nødt til at pantsætte Landskabet Femern og Slottet Glambec i 10 Aar til Lybekkerne for 18000 Mk. Lybsk. Siden optog han endnu derpaa 6610 Mark mindre end 4 Mark, og opfatte Reluitions-Terminen paa nogle Aar. 1440 modtog han det slesvigsffe Lehn af Kong CHRISTOPHER Bejer; hvilket 1443 die Circ. Christi atter blev confirmeret. Hertug ADOLPH døde endelig uden Livsarvinger i Aaret 1459. Hans Søster søn Kong CHRISTIAN I. stadfæstede

stadfæstede Femerns Privilegier i Segeberg Christi Himmelfartsdag 1465, hvilket og hans Søn JOHANNES gjorde dater. Lybek 1486 Løverdagen efter Trinitatis. I Arvedelingen mellem ham og hans Broder 1490 tilfaldt dette Land Kongen, som endnu samme Aar Onsdagen for St. Catharinæ Dag indløste det fra Lybekkerne. 1494 Onsdagen efter St. Mauritii Dag stadfæstede han det in mellem Staden Borg og Landet 1443 oprettede, og i 11 Poster bestaaende Forslig. 1495 pantsatte han Glambek og hele Landet til Henrich van Aleulde Benedictesløne for 18000 Mark Lybsk. Hans Søn og Efterfølger i Regieringen Kong CHRISTIAN II. stadfæstede Femerns Privilegier dateret Kiøbenhavn 1515 Fredagen intra octavas corporis Christi, og hans Farbroder Kong FRIDERICH I. Gottorp 1523 Onsdagen efter Søndagen Cantate. Efter hans Død tilfaldt Femern arvelig hans Børn, paa hvis vegne den ældste af dem Hertug CHRISTIAN selv i Borg Fredagen efter de 11000 Jomfruers Dag 1533 stadfæstede Landets Privilegier. I Delingen mellem ham og hans Brødre 1544 St. Laurentii Aften tilfaldt Femern Hertug JOHAN den Ældre, som 1550 Onsdagen efter Quasimodogeniti i Borg stadfæstede dets Friheder, men siden gav en nye Lov, hvorom tilforn er givet den fornødne Underretning. Han blev først den 3 Maji 1580 udi Eolding forlehnet med dette Landskab, som da blev skilt fra Hertugdømmet og agtet som et særdeles Lehn. Efter Hertug JOHANNIS den Ældres Død 1580 opkomme nogle Stridigheder mellem Kong FRIDERICH II. og Hertug ADOLPH, som dog lykkeligen bleve bilagte, og i Delingen mellem disse to Herren tilfaldt Femern den sidste, og er efter den Tid indtil 1713 bestandig forblevet ved det fyrstelige gottorpiske Huus. Hans Søn Hertug PHILIP modtog Trinitatis Søndag 1589 det flensvigiske og femeriske Lehn, og stadfæstede Gottorp den 5 Jul. 1589 saavel de femeriske Privilegier, som det mellem Staden Borg

og Landskabet den 19 Sept. 1557 sluttede, og af Hertug JOHANNES den Ældre dateret Hadersleben den 10 Oct. 1558 confirmerede Forlig om Riisb og Handelskab. Da Hertug PHILIP 1590 forlod dette Timelige, kom Femern til Hertug JOHAN ADOLPH, som Tirsdagen efter Nytaar 1593 confirmerede dets Privilegier og 1603 imodtog dets Lehn. Kort derefter kom han i en Stridighed med sin Broder JOHAN FRIDERICH, Erkebiskop i Bremen, som paastod sin Deel af Hertugdømmene, og til hvilken han, i Følge det kieliske Forlig af 11 Nov. 1606, saae sig nødt til at afstaae endeel Amter og Landskaber, hvoriblant ogsaa Femern. Hertug JOHAN FRIDERICH stadfæstede dette Landskabs Privilegier dat. Borg den 24 Jul. 1607, og afstod det 1617 til sin Broder søn Hertug FRIDERICH, som denne sidste selv tilstaaer i den under Dato Gottorp den 24 Nov. 1617 udstædte Confirmation af de femeriske Privilegier. I den keiserlige Krig forlod Hertug FRIDERICH Kong CHRISTIAN IV. Partie og forligte sig med Grev Tilly. Udi de derpaa følgende Uroligheder leed Femern meget; 1627 blev det erobret og besat med 500 Keiserlige af Grev von Merodes Regiment; men 1628 i Martii Måaned lod Kongen sig med en Flode see under Femern, erobrede det og lod alle de Keiserlige, Officiererne allene undtagne, nedsable. For desbedre at saae Indbyggerne paa sin Side, gjorde han een af dem den 24 Mart. samme Aar til Landsfoged og stadfæstede dat. Riisbenhavn den 8 Aug. 1629 deres Privilegier, endskjønt Landet allerede strax efter den i Lybek den 12 Maji sluttede Fred var blevet Hertug FRIDERICH tilbageleveret. Udi den imellem Dannemark og Sverrig opkommende Krig 1643, maatte Femern udstaae meget, da den 1644 af den svenske Admiral Claus Flemming blev erobret, og alt derpaa nedsablet. Den 13 Julii holdt Kong CHRISTIAN et Sæslag under denne De med de Svenske, hvori han mistede sit høyre Øye, dog lykkedes det ham at forjage de Svenske og besætte

besatte Femern med sine Folk: dog kom den saa kaldede galne Helm Wrangel, som i Torstensohns Fraværelse havde Commando i Holsteen, og erobrede med sin Broders, General-Admiralens, Hielp Den paa nye. Fra disse fremmede Giester blev den dog snart rensket i Følge den bremsebroisse Freds 39 Artikel. Da Amtmændene udi Eismar, som nu i nogen Tid havde været Opsynsmænd (Landes-Inspectores) over Femern, havde der imod dets Privilegier, indført den Skik, at fra de paa Landet fældede Domme skulde appelleres til deres Kiendelse, affkaffede Hertug FRIDERICH ved Forordningen af 6 Julii 1646 dette Indgreb i Indbyggernes Rettigheder, og anordnede at derfra skulde appelleres lige til den fyrstelige Hofret. Den 25. Nov. 1648 modtog han i Kiøbenhavn af Kong FRIDERICH III. det femerske Lehn, og den 2. Maji 1658 Souverainiteten saavel over hele Hertugdømmet, som Den og Landskabet Femern. Hans Søn CHRISTIAN ALBERT confirmerede den 17. Sept. 1661 dette Lands Privilegier, men mistede den 25. Junii 1675 sin Souverainitet. Efter mange herom foresaldne Stridigheder, som ikke høre hertil, hvorudi Kong CHRISTIAN fra 1676 til 1679 besad denne De, maatte Hertugen 1681 forpligte sig til at betale Kongen 300000 Rdlr. i 6 Aar, hvorfor han pantsatte ham Femern. Den første Termin overdrog Kongen til sin Broder Prinds GEORG, som, da Hertugen ey indfandt sig med den første Termins Afbetaling, satte sig selv i Besiddelse af Femern den 24. Junii 1683, og beholdt den til 1689, da Mediateurene i den altonaiske Fred paatog sig at fornøye Prindsen for hans Fordring, uden Kongens hans Broders Hielp, hvorefter Den endnu i samme Aar blev Hertugen tilbageleveret. Den 15. Febr. 1692 pantsatte han Indkomsterne af Amtene Eismar og Oldenborg, samt Landskabet Femern til sin Broder Biskop AUGUST FRIDERICH, at han deraf kunde hæve de ham aarlig lovede 18000 Rdlr.; dog be-

holdt Hertugen selv Overherredømmet, og indsatte Dyrighed i disse Amter og Landskaber. I denne Tilstand kom Femern efter Hertug CHRISTIAN ALBERTS Død til Hertug FRIDERICH, som strax selv modtog Hylningen paa Landet og paa Gottorp den 6 Nov. 1695 stadfæstede dets Privilegier, samt ved Resolution af 17 Aug. 1697 skienkede sin Moder FRIDERICA AMALIE Jagtrettigheden paa Femern. Da der udtrede sig nogen Urigtighed ved Landskabets og Stadens Skatters Afbetaling, satte Hertugen den 15 Febr. 1698 alting paa en fast Fod, saa at hele Landets ordentlige og overordentlige Contributioner skulde aarligen beløbe sig til 15000 Rdlr. som bleve Biskoppen assignerede. For endnu mere at vinde hans Venkab og formaae ham til at forskaffe den gottorpiske Prinds CHRISTIAN AUGUST Coadjutor-Værdigheden i Lybek, overlod Hertugen ham, ved Forlig af 1701 Landskabet Femern med alle sine Rettigheder og Jagtfriheden. Biskoppen stadfæstede Cutin den 10 Nov. 1701 Landskabets Privilegier, og blev i volig Besiddelse deraf til sin Død den 3 Oct. 1705, da det igien kom til det gottorpiske Huus. Da Hertug FRIDERICHS Søn og Efterfølger CARL FRIDERICH i Aaret 1713 indtog de Svenske i sin Fæstning Lönningen, blev Femern tillige med det øvrige af Hertugdømmets gottorpiske Andeel erobret af Kong FRIDERICH IV. ved hvis Efterkommere, Kongerne af Dannemark, det siden Fredsslutningen 1720 ubestridet er bleven, og endnu er.

Paa Denne De er ikke mere end en eneste Riobsted, nemlig:

Staden Borg.

Beliggen-
hed.

Denne liden Stad ligger sønden paa Femern, $\frac{3}{4}$ Meil fra Femer-Sund, nær ved den med Østersøen foreenede Borg-Søe. Fra Heiligenhafnen ligger den 2, fra Lütgenburg 5, fra Oldenborg i Wagrien 3, og fra Lybek 10 smaae Mile, under Elev. Poli $54^{\circ} 29'$ Long.

Long. 44° 45'. Den er nu ubefæstet, men har i gamle Dage dog havt nogle Fæstningsværker: saaledes sees vesten for Staden nogle Røder af et gammelt Bolværk, som uden Tvivl har tient til at forsvare Indløbet af Havnen som nu er tilstoppet, saa at Skibene nu maae legge sig $\frac{1}{2}$ Mil fra Staden, lige ud for Ruinerne af det gamle Slot Glambek, hvor der nu staaer en Brynmølle paa den jævne Plads. Her tales Plattysk, men prædikes paa Høytysk. I Matriculen staaer den for 65 Plove.

Staden ligger saaledes, at den med begge sine Hovedgader udgør en skraa Vinkel, i hvis Huk Kirken ligger paa en liden Høj. Den brede Gade, som fra Kirken gaaer imod Norden, kaldes die Norderende, og den som fra Kirken gaaer imod Sydøst die Süderende. Fra Norderende gaaer en Gade mod Østen, som kaldes die Sarensdorfferstrasse, efterdi den fører til en Bye af samme Navn. De andre smaae Gader ere ubetydelige og bestaae af meget faae Huse. Den Gade, som gaaer fra Norderende, og strækker sig fra Øster til Vester, kaldes paa vestre Side die Bergende og paa østre Side die Niendorfferstrasse. Midt paa Nørregaden (die Norderstrasse) hvor Raadhuset er, er Torvet. Men Broer og giennemflydende Strømme veed man her intet af. I hele Byen ere 350 Huse, og Menneskernes Antal, som ere over 12 Aar, beregnes til 1200. De fødte og Dødes Antal i Staden Borg og Østersogn i 10 Aar forholder sig saaledes:

1759	fødde	78	døde	126
1760	—	72	—	71
1761	—	73	—	56
1762	—	59	—	56
1763	—	75	—	62
1764	—	71	—	61

Folke-
mængde.

1765	fødde	71	døde	55
1766	—	68	—	60
1767	—	73	—	98
1768	—	73	—	120

Falt udi 10 Aar fødte 713 og døde 765.

Nærling. Næringen bestaaer fornemmelig i Agerbruget, da Staden har fortreffelige Jorde, hvoraf ogsaa hver Handels- og Haandverksmand søger at faae sig noget kiobt, hvis hans Omstændigheder tillade det. Af Riobmænd og Kræmmere ere neppe 10, tvende handlende Jødefamilier indbergnede, og af dem forskrive de fleste deres Bahre fra Lybek og Glensborg, dog handle de og paa Kiobenhavn, Gulland, Skibsfart. Riga og Engelland, da her ere over 36 Skibe fra 6 til 28 Læster, meest Gallioter, Galliaser og Jagter. Men Havn og Skibsbroe er, som før er sagt, ikke her. Endskiont man her ikke veed af ugentlige Torvedage, bliver her dog hele den fulde Uge efter St. Galli Dag i October holdet et Marked, som meest besøges af lybske Kræmmere og Licent. Riobmænd. Den Licent, som i 10 Aar fra 1758 til 1768 er høvet ved Toldstedet, sees af understaaende Efterretning:

1758	Indkommende	676	Rd.	35	ß	8	q	
	Udgaaende	31	—	31	—	10	—	708 — 19 — 6
1759	Indkommende	933	—	46	—	4	—	
	Udgaaende	27	—	43	—	8	—	961 — 42 — 2
1760	Indkommende	820	—	28	—	7	—	
	Udgaaende	141	—	30	—	2	—	962 — 10 — 7
1761	Indkommende	1059	—	9	—	10	—	
	Udgaaende	179	—	15	—	8	—	1238 — 25 — 6
								1762

1762	Indkommende	771	Rd.	≈	β	7	8		
	Udgaaende	188	—	1	—	—	—		
								959	— 1 — 7
1763	Indkommende	783	—	38	—	8	—		
	Udgaaende	119	—	32	—	8	—		
								903	— 23 — 4
1764	Indkommende	1171	—	2	—	2	—		
	Udgaaende	44	—	30	—	10	—		
								1215	— 33 — 6
1765	Indkommende	912	—	10	—	7	—		
	Udgaaende	139	—	13	—	10	—		
								1051	— 24 — 5
1766	Indkommende	968	—	44	—	2	—		
	Udgaaende	386	—	25	—	6	—		
								1355	— 21 — 8
1767	Indkommende	757	—	6	—	5	—		
	Udgaaende	87	—	28	—	6	—		
								844	— 28 — 11
1768	Indkommende	1206	—	46	—	1	—		
	Udgaaende	90	—	12	—	6	—		
								1297	— 10 — 1

I alt Licentens Beløb i 11 Aar 11498 Rd. ≈ — 78

Femern er et rigt Kornland, men har ingen Enge og ingen Græs-^{Handel.} gange for Faarene, hvorfor ogsaa Faareavlen er ringe og Ulden net op tilstrækkelig til Landmandens Brug. Indbyggerne saavel i Kiøbstaden som paa Landet ere velhavende Folk, som i Høstens Tid dyrt betale Holstenerne deres Hielp. Kornhandelen er den eeneste af Vigtighed, som her drives. Kiøbmændene opkøbe Kornet og føre det til Kiøbenhavn, Slensborg, Effernsøhrde og Lybek: Kun-en eeneste iblant dem, nemlig Hans Lafrentz, kan med Rette fortiene Navn af en Kiøbmand,

mand, skönt han kun har lært Handelen af Erfarenhed. Han staaer i Brevverpling med Dannemark, Norge, Sverrig, Slesvig og Lybek.

Elbe. Staden er temmelig gammel, og man finder af gamle Documenter, at den allerede 1406 har betient sig af den lybske Stadsvret, som den 1490 har faaet confirmeret af Kong JOHANNES, og derpaa af de følgende Konger. I sit Segl fører den en Muur med to Runddele og Taarne, mellem Runddelene en aaben Port, og mellem Taarnene det holsteenske Nalleblad. Aar 1290 førte den to i en Baad staaende Taarne, hvorefter et Skib med Nallebladet og

Dvrighed. denne Omkrift: Signetur civitatis Borch. Dvrigheden bestaaer af en Borgermester, fire Raadmænd og en Byskriver.

Kirken. Kirken er indvendig over 80 ordentlige Skridt lang og meest 30 bred, hvælvet overalt, og har foruden det tilbyggede Chor, hvorudi Alteret staaer, to Rader Pillere, fem i hver Rad. Det kobbertafte Taarn opsat 1513, som har været det høieste paa Den, og kunde sees langt borte af de forbiflyvende Skippere, faldt ned 1760 sidst udi

Taarn. November, ved en meget stærk Storm. I dens Sted blev 1763 opbyggt en proportionelig Spidse, med Kobber takt, dog 60 Fod lavere end det gamle Taarn.

Alder. Dens egentlige Alder er meget uvis; thi endskönt den almindelig foregives 1420 at være forstyrret, sees dog i Munkeskrift over de ved alle Pillerne (uden hvor Stole ere tilbygte) værende Messaltere et ældre Aarstal end 1420, i hvor vel det nu ey kan læses. Og hvis Kong ERIK havde forstyrret den, var det uden Tvivl blevet ansat paa den graae Steen, som er indfattet i den yderste Kirkemuur ved den østre Dør, og i senere Tider paa en Tavle malet i Kirken, saa lydende:

Indskrift. Ao. Domini 1420. do vorstörde Koninck Erick Vemerren. Und darna LXXXV. wart dat Koer gebuwet met ny Angewölften, und im iare darna waer dat Lyckhus, und Garwekamer und Orgelwerk und alle

Gestölte

Gestolte bereder. Hans Wolder und Hans Gudeman weren do Vorstender. Biddet Gott vor Se und vor alle Minschen.

Opffristerne paa Tavlerne og Billederne over Messaalterne (iblant hvilke en Guds Moder, som med sine røde Tøfler træder paa en udi Maanen liggende Drage, fornemmelig ved sit ypperlige Arbeide og Forgyldning udmerker sig) ere nu alle ulæselige og tildeels ved voldsomme Hænder beskadigede.

Ved den anden sydlige Viller fra Besten af staaer med Ansigtet mod Besten St. Nicolaus Kirks Patron i Legems Størelse af Træe udhugget. Paa samme Viller hviler Prædikestolen, og derved et Epitaphium over Ingeborg Fabricia, Provstens Mag. Matthias Lobantzses Hustru, som døde 1667 den 1 November i sit Alders 34 og Egteskabs 14 Aar.

Paa den første nordlige Viller fra Besten af, staaer paa den ene Side et Epitaphium over Borgemeister David Gloxin; som døde den 11 Sept. 1646. 79 Aar, efter at han 54 Aar havde tient Staden i Kirken og Regimentet. Paa den anden Side af samme Viller et Epitaphium over hans yngste Søn Benjamin Gloxin, døde i Jena 1658, opsat af hans Broder David, øverste Borgemeister i Lybek, som døde i sit 74 Aar. Paa den tredje Side sees et Erminde over Mag. Johan Conrad Oporinus 1684. Paa den tredje sydlige Viller hænger Mag. Henrik Maes og Hustrues Billede; han døde af Pest den 3 Sept. 1629. De derunder staaende Vers ere nu ulæselige, dog sees af Slutningen, at han er fød den 12 Jul. 1584 og var her Præst i 20 Aar, da han blev baade Præst og Egtemand den 28 Augusti 1606. Paa den anden sydlige Viller fra Osten af findes Lutheri Billede paa Papir med Lærred under, omtrent 2½ Alen høyt, med denne Underskrift: Wahre und eigentliche Contrafactur des Ehrwürdigen, Wohlerleuchten und Hochgelahrten Herrn D. Martini Lutheri.

Dog baade dette, og det lige over for paa den nordlige Viller staaende Melanchthons Billede er af Alderdom og Sugtighed nu næsten gandske fordervet. Paa Muren imod Osten, paa høyre Haand af Indgangen til Choret, sees paa en Table følgende Indskrift, som er alt for merkværdig til at meddeles Læserne i et Udtog:

Gedächtniß der Strafen Gottes.

" Anno 1625 den 10 Febr. ist gewesen hier und an benachbarten
" Dörtern eine grosse Wasserfluth, darin viele Menschen und Vieh
" ersäufet, und grosser Schade geschehen.

" 1626 den 18 Junii ist ein schrecklicher Hagel gefallen, davon
" dem lieben Korn grosser Schade geschehen.

" 1625 und folgende Jahre fort bis 1630 ist das Land von der
" Kriegs Last sehr beschweret worden.

" 1629 ist gefolget eine grosse Pest, daran vom 28 May bis
" zum 11 Oct. in 19 Wochen 646 Menschen gestorben, 50 aus dem
" Osterkirchspiel, 596 aus dem Städtlein, darunter gewesen alle
" 3 Prediger. In demselben Jahr sind gestorben 67 vor der Pest,
" 646 in der Pest, 49 nach der Pest, an Blutgang und sonst, sind
" zusammen 759 Personen.

" Matth. 24, 7. Es wird sich ic.

" Thren. 3, 40-43. Lasset uns ic.

Peter Krumfus

der Kirchen Vorsteher Anno 1632 d. 24 Febr.

Det første Epitahium paa den sydlige Kirkenmuur, er 1642 opsat over Borgermester Claus Pries, og det andet, just bag ved Prædikestolen over Frantz Rauert, døde 1709 den 20 Oct., hans Hustru Catharina Beyers, døde 1708 den 27 Maji og deres liden Søn Hans Rauert, som druknede, da han gif ud at bade sig. Paa samme

samme Muur, længere imod Vesten, sees et Epitaphium over Domsmeren Carsten Kalof, som døde 1651 den 29 Mart. i sin Alders 55 og Embedes 15 Aar. Ved den østre Kirkedør staaer et stort Bievandsfad af Graasteen, allerede noget beskadiget. Alteret er med to Fløye, og forestiller i adskillige Afdelinger Christi Lidelse, men Billederne ere allerede meget lemlæstede. Ved dets nordre Side staaer en Monstranz af gothiff Smag, hvis opstaaende Faarn er bøyet til Siden, da Hvelvingen hvori den stod, ey var høy nok. Hertug AUGUST FRIDERICH har hertil skienket et meget kostbart Alterten. En Sølv-Kande foræret af Borgemeester Claus Pries, fortæner i sær at anmærkes, saavt en liden gammel sølvforgylt Kalk, paa hvis Fods yderste Rand læses i Munkebogstaver denne Indskrift: Istum calicem hic tradidit Dns Thidericus ecclesie hujus Prepositus quondam qui fuerat.

Den af Kobber støbte Font hviler paa tre Løver og er saa fortreffelig gjort at man sielden finder dens lige. Den er sexkantet, oven viid og neden rund sammengaaende som en Pære. I hver af sine sex Afdelinger har den en Helgens Billede, overmaade vel gjort, og paa den tre Fingers brede Rand følgende Indskrift, hvoraf de nied cursiv trykte Ord nu ere næsten afslidte:

Anno milleno *trecenteno* nonageno
 Primo *non pleno* fontem dedit hunc *michi Benno*
Korp, Episcopus Arosiensis.

Denne Benno Korp eller Korff var Biskop i Westeraas i Sverrig, men hvorledes denne Font er kommen hertil, vides ikke.

I den mellemste Gang hænge to noget beskadigede Lysekroner, hvis Indskrifter ey kan læses, og et lidet Skib, som 1769 af Skipperlavet blev skienket hertil i steden for det gamle.

Orgelet er vel gammelt, men dog endnu i temmelig god Stand. Af Liigstene og Grave ere i Kirken 58, som dog ikke have noget besynderligt, uden Eyernes Navne.

Om

Om Stolene i Kirken maae endnu merkes, at de paa den høyre Side af Prædikestolen tilhøre Skipperlavet (die Segeler-Compagnie); De paa den venstre Side Borgerlavet (die Bürger-Compagnie) og den saa kaldte Søye-Stoel ved den nordre Muur, som baade ved den Østre og Nørre Kirke-dør har en Trappe og Opgang, ligeledes tilhører et vist Lav; I denne sidste kan rummes over 200 Personer.

Die Segeler-Compagnie.

Die Segeler-Compagnie har tilforn heedt Zellig Legems Broderskab, som sees af gamle Håandskrifter fra 1451 hvorudi de da værende Brødres Navne staae optegnede. I deres Skraa, paa Pergament hvori Aarstallet en nævnes, er den første Artikel, at de skulle optage af Søen de til Landet drivende Døde, beholde hvad de havde hos sig, besørge deres Begravelse, og lade læse Messer over dem: Egeledes skulde enhver Broder følge den anden til Jorden, hvorover der meget strængelig er bleven holdet, endog i Pestens Tid. For at blive antaget i dette Lav, betales efter Accord fra 50 til 160 Mark, hvorefter den antrædende Broder tillige bekommer et frit Stolestade i Lavets Kirkestole. Broderskabet arves kun paa een Søn, som da maae give 10 Rigsdaler i Efterstud.

Die Bürger-Compagnie.

Det saa kaldede Borgerlav, eller som det i gamle Dage kaldtes St. Hans den Døberes Broderskab, er næsten af samme Indretning som forrige. Deres saavel som forrige Lavs Rettighed til Stolene i Kirken grunder sig derpaa at de have kiøbt Pladsen af Kirken og selv bygt Stolene. Indtrædelsen heri koster fra 150 til 200 Mark. Den som i 16 Aar har været derudi, kan forplante denne Ret paa sin Søn, som erlægger 8 Rigsdaler; Men hvis han vil unde sin Dattermand den, maa han give noget mere. Deres Skraa paa Pergament er endnu til og begynder saaledes: "In Gades Namen amen. Im Jare vnsses Heren Na der Borth Christi dusent veerhundert veer vn negentich Synt de Brodere vn systeren
" Des

“ des hilligen mertelers Synte Johns Baptisten enydedrechtich vnde
 “ bestedyng enys geworden vormyddelst gunst vn willen des ganzen
 “ Rades tho Borch vñ Bemern ic. ”

Den Høystoels Broderskab er oprettet længe efter Reforma-
 tionen, men naar det skede, er nu uvist. Thi endskiont dette Bro- Die Hohen-
 derstab nævnes i ældre Bøger, finder man dog allerførst under dato stuls Brū-
 1609 den 21 Oct. at nogle visse Personer da arvelig købte sig denne derschaft.
 Stoel, hvorpaa de f: d: Eutin den 6 Nov. 1704 fik Stadskæstelse af
 Biskop August Friderich. Et Stude bliver for 10 Mark solgt til en
 Mand og hans mandlige Arvinger; men en Datter eller Dattermand
 kan ikke arve det. Naar en Broder doer, følge de øvige ham til Gra-
 ven, og har han ingen Sønner, sælges hans Plads. Lejen af en
 Stoel koster aarlig 12 Skilling.

Kirkens, Kirkebetienternes og Fattighusenes Indkomster saavel Indkom-
 i Staden Borg, som overalt paa Femern, bestaae i en saa kaldet ster.
 Kornlene (Kornhåuer) af Byg, som her er det frugtbareste Korn.
 Overalt paa Byejorden og ellers andre Steder ligger her og der snart
 1 Skieppe snart 2 og mere Skieppe Landjord, som Ejerne maae be-
 saae, og hvis Afgrode tilhører Kirken eller de Fattige. Efter at det
 er taxeret af Byens Øvrighed, maae Kirke- og Hospital-Forstanderne
 sælge det, og aflegge Regnskab for de derved indkomne Penge. Denne
 Maade maae Forfædrene have anseet for den beste, og derfor findes
 her ikke noget Legat af Vigtighed, skiont Kirken og Kirkebetienterne i
 Borg dog trække Renten af den Gloxiniske og Frands Rauertiske Gave. Gaver.

Jus Patronatus udøves af Byens Magistrat og de 4 Dommere Jus Patro-
 af østre Sogn, ligesom Ræmmerererne og Dommene i de øvrige natus.
 Sogne selv udvælge sine Præster.

Paa Bymarken ligger endnu en liden hertil hørende Kirke, kaldet St. Jørgens Kirke.
 det St. Jørgens, som egentlig tilhører det derved liggende Fattig-
 huus,

huus, hvis Lemmer her to gange om Aaret communicere. Her holdes hver Mandag mellem Vinke og St. Hansdag Prædiken af Staden Borgs tre Præster. I øvrigt dependerer dette Fattighuus ey alene af Borgs Øvrighed, men endog af hele Landskabet og dets Kæmmerere.

Præster. Af Pastores Primarii og Kirke-Inspectores her paa Landet vides følgende: I de catholske Eider 1) Jon, Provst, bandsat 1266. 2) Dn. Hermannus præpositus Imbriæ 1307. 3) Hermen von Büren Kerkher to der Borch uppe Wemerem 1413. 4) Dn. Thidericus, som nævnes paa Rasken. Af de Lutherske: 1) Martin Wilde. 2) Andreas Zimmermann. 3) M. Matthias Loberantz. 4) Paul Gerhard Walther resignerede. 5) David Henrich Wettstein reiste bort fra Landet. 6) Christian Derlev Rhode. 7) Friderich Thomsen. 8) Georg Ernst Friderici. 9) Johan Gotthilf Reichenbach. 10) Conrad Friderich Strefow.

Af Archidiaconi: 1) Johannes von dem Dahl. 2) Daniel Maes. 3) Henric Mafius. 4) Johannes Wolf. 5) Christian Prüssen. 6) Marcus Töcke. 7) Joachim Wolff. 8) Peter Thiel. 9) Joachim Mafius. 10) Martin Wilde. 11) Johan Simonis. 12) Henning Storm. 13) Daniel Stubbe. 14) Valentin Koepke, kaldet til Petersdorff. 15) David Henrik Wettstein blev 1704 Pastorprimarius ic. 16) Johan Hilmers blev 1720 Præst i Hamborg. 17) Arnold Christian Wacker. 18) Joh. Adolph Granau blev 1736 Præst i Hamborg. 19) Joh. Wilhelm Wenninghausen. 20) Peter Kühlmey. 21) Hans Thomsen.

Af Diaconi: 1) Daniel Maes. 2) Henrik Mafius. 3) Johan Wolff. 4) Christian Prüssen 1629, var før anden Collega ved Skolen. 5) Marcus Töcke. 6) Joachim Wolff. 7) Peter Thiel. 8) Joachim Mafius. 9) Martin Wilde. 10) Johan Simonis. 11) Henning Storm. 12) Daniel Stubbe. 13) Valent. Koepke. 14) Joh. Hilmers. 15) Arnold Christian Wacker. 16) Johan Adolph Granau. 17) Johan

han Daniel Decker, døde som Diaconus. 18.) Joh. Wilhelm Venninghausen. 19) Peter Kühlmey. 20) Johan Daniel Granau. 21) Nicolaus Macheprang.

Foruden det uden for Byen liggende Hospital St. Jørgen, er Fattighuse endnu i Byen et, kaldet den hellig Nands Hospital.

Bed Byens Skole lærer Cantoren, samt Skriver og Regne Skolemesteren, som begge boe i Skolehuset. De undervise fornemmelig i Christendommen, dog Cantoren ogsaa i Latiniteten, naar det forlanges, hvilket skeer megetielden. Disciplernes Antal er omtrent 60. Legata til Skolen ere just en vigtige. Af det Glorinske faae begge Lærerne, ligesom Præsterne, aarlig hver 10 Mark, og af det Wilderske 2 Mark. Overhovedet beløbe sig deres visse og uvisse Indkomster sig til 400 Mark hver. Foruden denne ere her tre smaae Skoler, hvori Børn lære Abc og Catechismus; men disse Skoleholdere maae lade sig nøye med den ordentlige Skoleløn.

Hvis her i Byen skal afgjøres en Consistorialsag, domme Amtsmanden, Landfogden, Kirkeprovsten, samtlige Hovedpræster, Borgemesterne med Øvrigheden og de Herrer Diaconi ved Stadens Kirke, deri. Men hvis Sagen er paa Landet, afgjøres den ved Amtsmanden, Landfogden, Diaconus ved Sognets Kirke, med dets Kammere og Dommere.

Consistorialret.

Indbyggerne her i Staden og i Almindelighed paa hele Landet have en Sædvane, som ofte igientagne kongelige Forordninger ey have kunnet bringe i Forglemmelse, nemlig det saa kaldede Senstern. Den bestaaer deri, at de unge Karle om Natten tage enten deres Forældres eller helst Fremmedes Heste, ride dermed i fuld Galop til Jomfruerne, banke paa deres Binduer og begiere at indlades. Iblant blive de og indlukkede, da der ey maa tændes Lys, men kun en Tobakspibe. Paa denne Maade bltve de uforlovede Jomfruer besøgte,

ey allene af den, som virkelig begiere dem til Ægte, men ogsaa af andre, undertiden af to eller tre paa engang, hvilket varer indtil de blive forlovede. Man hører dog aldrig ved denne Lejlighed om nogen Uorden, andet end at Hestene imellemstunder blive redne til Skade, og Haverne berøvede deres Frugter. Denne Sædvane er et stærkt Beviis paa Femernes Oprindelse fra Marcklandene, hvor denne Skik endnu er i Brug.

^{Øster}
^{Sogn.} Til Borgs Sogn hører ogsaa, som før er sagt, det østre Sogn, hvori ere følgende Byer: Markelsdorff, Sarensdorff, Bitsdorff, Galendorff, Meeschendorff, Niendorff, Staberdorff, Grynsmøllen. Husene ved Dybet og Søen (am Tief und Binnensee) Staberhoff, en eenlig Gaard ved Staberdorff, beboet af Hr. Carl Adolph Witte. Catharinenhoff, en anden Gaard, hvis Jorder ere kjøbt af Bitsdorff, og behandles paa holsteensk Maade, beboes af Hr. Lieutenant Friderich Witte, den forrige Broder.

Uf lærde Mænd, som ere fødte eller have boet her, vides: Christ. Kortholt, Mag. Matth. Lobertantz, D. Balth. Gloxin, David Gloxin og den sluttige Præst Hr. Christ. Detl. Rhode.

Herforuden ere paa Den endnu tre andre Sogne, nemlig:

1.) Bannerstorff, eller det nordre Sogn (a). Bannerstorff. Todendorff. Putgarn. Preesen. Clausstorff.

2.) Land

(a) Dette Sogn fem Byer ligge i en Halvmaane, og af dem er Putgarn den største, hvorfra der er en Overfart til Lolland. Kirken, som menes at være indviet til St. Johannes, er liden, med et Trætaarn, hvori to Klokker. Indvendig i Kirken er et Orgelverk, og et Epitaphium over Hans Roepke, som for en Aftensangs Holdelse paa St. Hans Dag har skienket noget til Kirken. Tilforn har her kun været en Præst, dog ere her nu to, samt en Cantor, som tillige er Skolemester, Organist og Sognefriver. Efter en gammel

2.) Landkirchen eller det mellemste Sogn (b). Mummendorff.
 Blischendorff. Wulfen, derved en Grynsmølle. Strufkamp, derved
 P p p 2 ved

gammel Indskrift paa en Diele i Kirken har Pesten grasseret her 1488. Paa Strandbredden ved Putgarn har tilforn staaet et Capell, af hvilket nu ikke engang Møderne ere tilovers. De Fattiges Væsen behandles efter den kongel. Forordning af 1736; ligeledes er og Brandvæsenet paa en meget god Fod, da alle Bygninger ere vurderede. De Fætterstabe, som Familierne af et Navn her have i gammel Tid oprettet, ere endnu til og holde deres aarlige Sammenkomst; de talrigeste ere Mackeprangerne og Rauerterne. De som boe ved Søekanten være sig meest af Fiskerie, da her falde mange Torff og Vætter; mange reise og til Søes, hvortil de af Naturen ere meget oplagde. Fra 1759 til 1769 ere i dette Sogn fødte 280 og døde 260. Ved Preefen kunde meget let en Havn indrettes. Præsterne Naavne, saavidt derom have Efterretning, ere følgende: A.) For Reformationen a) Sognepræster: 1) Paul Soelman. 2) Claus Sestede. 3) Jörgen Adelquell. 4) Marquard von der Bovenau. b) Diaconi: 1) Stephan. Mönning. 2) Johan Grünewold. 3) Hinrik Fugelberg. 4) Johan Krahmer. B.) Efter Reformationen a) Sognepræster: 1) Nicolaus Peckliu. 2) Herman Becker. 3) Johan Augustini. 4) Georg Brinius. 5) Mag. Henrik Dreyer. 6) Detlev Pauli. 7) Johan Michael Krebs. 8) Bartholomæus Schultz. 9) Joh. Joachim Weyland. 10) Henrik Wilhelm Sally. b) Diaconi: 1) Johan Augustini. 2) Georg Brienius. 3) Martin Stryck, død i Tienesten. 4) Mag. Henrik Dreyer. 5) Laurentz Olearius, døde som Diaconus. 6) Detlev Pauli. 7) Joh. Mich. Krebs. 8) Samuel Scheel, døde i Embedet. 9) Bartholomæus Schulz. 10) Matthias Michael Krebs, død som Diaconus. 11) Joh. Joachim Weyland. 12) Bartholomæus Hempel og 13) Thomas Lyra. 1344 folgte Greverne Johan og Geert 25 Marks Indkomster i Todendorp til Ludeke Dönstorpe for 250 Mk. Lybsk.

↳ Fra dette Sogn gaaer en Færge til Grotensbrod i Wagrien, hvortil over Søen er

ved et Færgehuus, indenfor en ruineret Skandse. Avenstorff, der-
ved en Brynmølle. Albertsdorff. Teschendorff. Lemkenhafsen. Alt-
Jellinge

er $\frac{1}{2}$ Mil. Landkirchen, hvort Kirken og Skolen er, har givet Sognet sit Navn, men kaldtes i forrige Tider Landeskrone. Kirken, som menes at være St. Peder helliget, et en temmelig stor Bygning af Brandtmuur, taft med Steen, og har en liden Spids med en Klokke. Paa Gavlen mod Vesten sees det Wolderste, Mackeprangste og Wollerste Daaben: og derover en indmuret Steen med en nu ulæselig Indskrift. Indvendig er den hvælvet og har sex store Muursteens Piller, foruden de ved Ringmuren. Paa den nordre Side af den første Pille ved Orgelverket er et Epitaphium over Hr. Peter Witt af Lemkenhafsen, som døde i sin Alders 71 og Landfoged Embedes 15 Aar. Paa samme Side af den anden Pille et Epitaphium over Kammerer Hr. Jörgen Wolder, død 1650. Paa den tredje Pilles nordre Side Landfoged Hr. Jörgen Wolders Vreminde, som døde i sit 65 Aar. Paa vestre Side af samme Pille et Epitaphium over Herr Kammerer Jacob Mackenprang, død 70 Aar gammel. Paa den nordre Kirkemuur et Epitaphium over Landkriveren Hr. Conrad Schmalfeld. Paa samme Sides fjerde Pille en paa Lærred malet Tavle over Jörgen Detlev, samt et ulæseligt Epitaphium over den første lutherste Præst Hr. Christian Eggerlen, død 1590. Ved højre Haand af Alteret Præstens Herr Jonas Wackers Portrait, som døde 1700 efter at have været Præst ubi 28 Aar. Ved venstre Haand Hr. Georg Marquards Willede, døde 1749. 74 Aar. Paa den første Pille mod Sonden Hr. Jacob Wegenius's Portrait, døde 1622. Paa den anden Pille af samme Side Hr. Jacob Iversens Willede, døde 1746. 67 Aar. Paa tredje Pille hviler Prædikestolen, som 1727 er foræret af Drews Wilder, hvis Navns Begyndelses-Bogstæver staae over dens Dor. Alteret er 1715 givet af Hr. Jacob Mackeprang i Mummendorff, og Daaben 1735 af Catharina Mackeprangs Enke sammesteds. Orgelverket er 1749 renoveret paa de unge Folks Bekostning. Ellers ere i Kirken 42 Liigstene. 1767 forærede Provst Strelow et udvalgt

Zellingstorff. Neu-Zellingstorff. Zartjendorff. Landkirchen. Bistorff, derved en Brynmølle. Baderstorff. Gammendorff. Hinrichsdorff.

3.) Petersdorff eller det vestre Sogn (c). Petersdorff Flekke
 P p p 3 med

og temmelig talrigt Bibliothek, og et Bogskab med Staastraads-Sitter for, her til Kirken for et Gravsted. Over disse Bøger har Diaconus Opsyn. Midt i Kirken under Hvelvingen hænger det miraculeuse Mariebillede, som ved Kong ERIKS Grusomhed her paa Landet spædede Blod. Men da det har mange røde Pletter paa sin hvide Farve, er det rimeligt, at Blodet kun har bestaaet i det af Hede smeltede røde, som har flydet ned af Billedet. I Sacristiet forvares to Arme, som foregives at være vorne paa et Barns Grav, der havde slaet sine Forældre. Et Fløysels Alterklæde er foræret af det fyrstel. entinske Huus. Klokketaarnet som er af Træ, klædt og takt med Spaaner, staaer noget fra Kirken og har tre Klokker. Paa den ene staaer det Aarstal 1419, paa den anden 1428 og paa den tredie 1589, da den er givet af Ræmmerer N. Wolder. N. Mackeprang, N. Koes og N. Perck. I Fattighuset, som her kaldes die Gottesbude, boer Ringeren, med 9 eller 10 Fattige, som underholdes deels af Legata, deels af Samlingen efter kongel. Forordning. Paa Marken findes mange Riempegrave, hvori man har opdaget meget store Been og Steenkæller. Præsturne ved denne Menighed have været: A.) Sognepræster: Dns. Wernerus Rector Ecclesiæ Sancti Petri in Ymbria Ottoniensis diæcesis 1355. Siden: 1) Christian Eggers. 2) Johan Wolff. 3) Jacob Wegenius. 4) Peter Wolff. 5) Johan Koes. 6) Martin Wacker. 7) Samuel Wacker. 8) Jacob Jverfen. 9) M. Mackeprang. 10) Johan Friderich Lindelof. Herforuden har og Johann Ekfrinck været her Sognepræst, men naar, vides ikke. B.) Diaconi: 1) Johan Wolff. 2) Jacob Wegenius. 3) Johan Palatius, død som Diaconus. 4) Peter Wolff. 5) Johan Koes. 6) Johan Strelow, resignerede. 7) Jonas Wacker. 8) Georg Marquardt, resignerede. 9) M. Mackeprang. 10) Joh. Frid. Lindelof. 11) Aug. Joachim Wolff.

(c) Dette Sogn er omtrent 1 Meil vesten for Staden Borg. Flekken Petersdorff

med to Møller. Lemkendorff. Gallendorff. Sulzdorff. Wasserburg. Ohrde. Pudsee. Kopendorff. Boiendorff. Mardelsdorff.

dorff kaldes paa Danckwerths og mange andre, helst Sæcharter, Petershorn. Strax derved ligger det saa kaldte Zomfruebjerg, der har sit Navn af de forsamlede femerske Zomfruer, som her efter Kong ERIKS Befaling skal være myrbede. Lemkendorff er den folkerigeste og Dänshendorff den største Landsbøye paa Landet. Ved Ohrde eller Sulzdorffer Ohrde er Overfarten over Søen til Heiligenhafen, som regnes for 1 Miil. Den er allene 1504 af Kong HANS privilegeret, saa at alle paa Femern boende formuende Folk kan betiene sig deraf. Til Sognets historiske Merkværdigheder høre følgende: 1559 er Kirketaarnet afbrændt. 1565 var her en gruelig Pest. 1566 blev et nyt Kirketaarn bygt, som dog i det følgende Aar faldt ned igien; dog gjorde Indbyggerne strax Anstalt til et nyt Taarns Bygning, som endnu i samme Aar blev næsten færdig. 1580 grasserede her en ond Sygdom, kaldet de spanske Pip. 1584 og 1585 var Pesten i Petersdorff og nogle andre Byer, ligesom den og 1604 og 1605 grasserede i Petersdorff og Mardelsdorff. Kirken er indviet til St. Johannes og har endnu nogle papistiske Billeder, hvoriblant en Maria Magdalena med Christi Legeme paa Skindet ved sin store Skønhed udmerker sig, da den paa det allernaturligste udtrykker Sorgens og Væmodighedens Affect. Orgelverket er kun mildelmaadigt, men Taarnet det højest og beste paa Landet. I Kirken findes paa den søndre Side fra Vesten til Østen følgende: Et Epitaphium over Hans Röpke, som døde 1715 og testamenterede til Cantoren 15 Skiepper Landjord, Dag Prædikestolen ere de til Den Flygge hørende Stole, hvorpaa denne Indskrift er udskaaet: Henning Pogwisch weiland zu Ostergardeth Erbgelessen und Katarina Pogwisch weiland von Rafstorp. Et stort Epitaphium over Kammerer Jörgen Riek og hans Kone 1694. En Messing Arinstage, stienket 1634 af Jörgen Rauert og hans Kone Anna. Et artig malet Epitaphium, som en Brudgom Matthæus Brandt 1637 har ladet oprette over sin Brud Anna Rawers. Ved Choret

staar

dorff. Schlagsdorff. Wentjendorff. Dänshendorff. Den
 Flügge.

staaer Landsfogden Herr Henrik Gößels Portrait, som i Aaret 1674 gav hertil et Fløysels Alterfløde og 1695 lod Choret opbygge. Alteret er foret af Toennies Marqvardt 1702. Hans Billede sees og derved. Blant Billederne og paa Liigstenene ved Alteret, og dybere ned fra Osten til Vesten sees følgende: Præsten Hr. Joach. Boldebuhs Portrait, blev Diaconus 1637, Sognepræst 1645, døde 1670 den 22 Sept. Hr. Peter Upmdieck, fød paa Slottet Glambek, var 3 Aar Rector i Reval, 1½ Aar Diaconus ved denne Menighed og 60 Aar Sognepræst, døde 1626 den 11 Maj 86 Aar. Mr. Mauritz Rachelius, Sognepræst og keiserlig kronet Poet, døde 1677. Hr. Johan Samuel Tenner, Sognepræst og Senior Ministerii, døde 1702. 60 Aar, havde 25 Aar været Præst. Hr. Stephanus Graaf, blev Diaconus 1713, Sognepræst 1738, døde 1739. Hr. Joh. Upmdieck, døde 1646 den 21 Febr. 60 Aar; Han har til sin Faders og sin Afmindelse 1636 ladet bygge Sognepræstens Skriftestoel. Hr. Joach. Masius, Diaconus i Borg 1654, i Petersdorff 1670, Sognepræst og Senior Ministerii 1677, døde 1689 den 4 Jun. 67 Aar. Hr. Caspar Manderlen, Diaconus, døde 1659. 51 Aar. Hr. Jacob Howisk, Senior Minist. døde 1644. 74 Aar. Hr. Valentin Koepke, Diaconus, døde 1713 den 2 Mart. 42 Aar. Hr. Christian Oswald Zwerg, blev 1690 Diaconus, 1702 Sognepræst, døde 1737. 76 Aar. Et anseeligt Epitaphium over Dommeren Marcus Wulff, som testamenterevede aarlig 3 Mk. Løn til Sognepræsten. Ved Siden heraf er den store Christopher malet paa Væggen. Et Epitaphium over Gotthard Teuthorn, som var her Organist i 50 Aar, og døde 1727. Elge over for i en Gang hænger et lidet Skib, som drejer sig efter Vinden, og er givet af Berend Stammen. Paa den første Vile midt i Kirken fra Alteret af sees Marie Debusse meget smukt malet af Delaval, og derunder en Lysarm givet af de Elendiges Lav (die Klenden Gilde). Paa den tredje Vile ligeledes en Lysarm, hvilken hellig Legems Gilde allerode siden 1577 har forsynet med Lys.

Lys. Paa en Pille ved Daaben en Lysarm, givet 1570 af først omtalte Gilde; og derover et meget smukt Malerie af Delaval, forestillende et dødt Menneskes Optagelse og Begravelse. Paa samme Pilles søndre Side et Malerie forestillende Christi Daab. Paa den første Pille i Sonden en Lysarm, givet af hellig Legems Lav 1577. Paa den anden Pille en Lysarm og et Malerie forestillende St. Nicolai Halsbuggelse, givet 1578 af St. Nicolai Gilde og fornyet 1691. Paa den tredje Pille hviler Prædikestolen, hvortil St. Oswalds Gilde, St. Nicolai Gilde og de Elendiges Gilde 1587 gave hver 110 Mark Lybsk. Paa samme Pille (og ligeledes paa den som staar der lige over for) er det holsteenske Vaaben vel malet, og derunder denne Indskrift: Anno 1589 den 2 Oct. starf Hartoch Hans van Holsten der Elder, unser gnädiger Furst unde Herr, en truw Vater disses Landes, de Gott ein fræliche Upstandinge vorlene. Iblant Kirkes øvrige Ornamenter fortæner fornemmelig at mærkes det røde Fløyels med Guld broderede Altérklæde, som 1703 er skienket af Biskop August Friderich. Messetogelægen, som ligeledes er af rødt Fløyel, broderet med Guld og Sølv, er skienket af Claus Scheel i Wentjendorff. 1757 gav Kammerer Otto Mackeprang Kirken et Altérklæde af rødt Skarlagen. Antje Sannen har testamenteret Sognepræsten 3 Mk. Lybsk aarlig, hvorfor han holder Aftensang paa St. Michels Dag. Ligeledes har Frue Mette Catharine Gössel, født Valdorff, testamenteret Diaconus nogle Penge, hvorfor han holder Aftensang paa Nytaars Dag. I Petersdorff har tilforn været et Kloster, og der findes endnu en Nad smaa Huse, som kaldes Conventet. Her ere endnu tre Gilder, nemlig: 1) De Elendiges og St. Nicolai Gilde, som for nogen Tid siden have forenet sig til et. St. Nicolai Gilde er alt stiftet 1399, som sees af deres paa Pergament skrevne Gildebog, begyndende saaledes: In den Namen der hilgen Drevoldicheyt, onde in de ere des hilgen bisscopes sancti nicolai hebbe wy &c. Det som heri er skrevet gaar til 1409, og begynder saa igien ved 1502. De Elendiges Gilde er stiftet 1443 og har sit Navn deraf, at dets Medlemmer have forenet sig for at bestæde de Drukne og Fattige hæderligen til Jorden. 2) Det hellige Legems Gilde. 3) St. Oswalds Gilde. I Hovedskolen udi Petersdorff ere to Colleger, men næsten hver Bys har derfor

uden

uden en Skole. I Petersdorff ere to i Boder inddeelte Fattighuse. Da dette Sogn fra ældgamle Tider har havt den Frihed, at enhver ubehindret maatte drive sin Handtering, er her kun to Amter eller Lauge, nemlig Strædernes og Skomagernes. Hele Sognets Landerier beløbe sig omtrent til 3212 Drømsfaat. Fra 1701 til 1710 incl. ere her fødte 609 og døde 655. Fra 1759 til 1768 incl. ere fødte 733 og døde 862. Den liden De Flygge er ved et finalt Indløb af Søen flidt fra Landet, og imellem den og Pudsee pleye Skibene af Mangel paa en bedre Havn at ligge om Vinteren. Nu er derpaa kun tre Baaninger; men i gamle Dage har her været en Herregaard, som har været behoet af Henning Pogwisch til Østergaardeth og Fr. Cathrine von Rastorff. Derpaa af deres Dattermand Valentin Dalldorff med Fr. Mette Pogwisch. Derefter af deres Søn Henning Dalldorff og Frue Anne Steensen, som efterlode sig to Døtre, hvoraf den eene Berte Margrete Dalldorff fik Grev Burchard Rud. Holk og den anden Mette Cathrine, Landfoged Göffels Søn. Denne sidste beholdt Flygge, men ved hvad Ulykkelighe. Gaarden er nedlagt, vides ikke. Præsterne til denne Menighed have været. A.) Sognepræster: 1) Gregorius Ruwe, død 1535. 2) Peter Hartmann. 3) Johannes Diaco. 4) M. Joachim Scheel, blev faldet til Lybek. 5) Peter Upmdieck. 6) Johannes Upmdieck. 7) Joachim Bolderbuck. 8) M. Mauritz Rachelius. 9) Joachim Masius. 10) Johan Samuel Tenner. 11) Christian Oswald Zwerg. 12) Stephan Graaf. 13) Michael Mackeprang, faldet 1740. 14) Samuel Schultz. B.) Diaconi: 1) Peter Hartmann. 2) Johannes Diaco. 3) M. Joachim Scheel. 4) Peter Upmdieck. 5) Johannes Effrinck, blev siden Præst i Landkirchen. 6) Johann Upmdieck. 7) Jacob Howisch, døde som Diaconus. 8) Joachim Bolderbuck. 9) Caspar Manderfen, døde i Embedet. 10) M. Mauritz Rachelius. 11) Joachim Masius. 12) Joh. Samuel Tenner. 13) Christ. Oswald Zwerg. 14) Valentin Koepke, kom fra Borg hertil. 15) Stephan Graaf. 16) Samuel Schultz. 17) B. Capsius. 18) Joh. Dan. Gundelach. 1378 folgte Brødrene Meinstorff til Hr. Jacob de Crümbeke 125 Mark Indkomst in terra Ymbria, nemlig i Nyendorp 22 Mk., i Galendorp 16 Mk.

i Sto:

Amtmændene.

1.) Paa Slottet Glambek.

Hartwig Rewentlau, kongelig Amtmand 1315.

Henning Ratlau, fyrstelig

Iver Bryske, kongelig

} Amtmand 1416.

Schack Rantzau, fyrstelig

Henrick von Hockeden, Eybste 1471.

Marquard von Ahlefeldt Høvetmannn upm Glambek 1491.

Henrik von Ahlefeld 1495.

Hans Paawisch 1498.

Wolff Sehested 1523.

Melchior Rantzau til Niehuus, Amtmand over Femern og Flensborg

1533, døde 1539.

Schack Rantzau 1545.

Breide Rantzau 1557.

Sigfred Rantzow 1558.

Jörgen Sehested 1559.

Diderik Blome.

Hans Rantzau til Haffelsburg 1578.

Detlev Rantzau til Kledkamp 1580.

Ægidius von der Lancken 1622.

2.) Over

i Stoberstorp 26 Mark, i Mehendorp 36 Mark og i Dountestorp 5 Mark
aarlig Rente. 1386 gav Grev ADOLPH af Holsteen og Jacob Crumbeke
Erkedegn i Tribuzes ubi Zwerin, Arnsboch Kloster endeel Gods, og i sær
den sidste løs unde druttich march Gheldes vnde hundred march Gheldes,
de ik hebbe vppe deme Lande to Vemeren in dessen Dorpen, Calendorp,
Metzendorp, Nyendorp, Stoberstorp vnde Danicestorp.

2.) Over Liomar og Femern tillige.

Jörgen Buchwald 1632.

Detlev Rantzau til Helmsdorff 1640.

Claus von Qualen til Siggen, Landraad 1647.

Hans Rantzau til Buttlos 1665.

Casper Buchwald til Münchsfelde 1672.

Hans Blome, førstegang 1680.

Christian Siegfred von Plesken Ridder 1683.

Hans Blome andengang 1689.

Joachim von Ahlefeld til Geltingen 1690 til 1698, hvorefter ingen var til 1713.

3.) Over Femern allene.

Detlev von Ahlefeld til Brodau, Landraad 1713, døde 1715.

Justisraad Lohendal 1715.

Joachim Friderich von der Lühe, Etatsraad, 1717 resignerede 1722.

Friderich Wilhelm Baron von Hertzberg, Landraad, 1730, resignerede 1741.

Joachim Friccius, Justisraad 1741, døde 1742.

Friderich von Ehrenschild, Landraad 1742, døde 1745.

Ernst Ludevig von Hattenbach, Landraad 1745, døde 1779.

Paa det at intet skal forbigaaes, som paa nogen Maade kan tiene til dette Lands Historie, vil vi her indrykke en Fortegnelse paa Landfogderne fra 1558, da den første blev indsat.

Hans Heldt 1558.

Görges Heldt 1570.

Jörgen Bulle 1574 til 1591.

Joachim Wulff 1601.

Tewes Rawert 1602.

Jörgen Bunge, blev skudt af de Svenske 1628.

492 XIII. Cap. Om Landskabet og Den Femern.

Jacob Stollius Syndicus den 1 Junii 1628.

Jörgen Göffel 1643.

Henrick Göffel første Gang 1661, blev affat.

Henrik Göffel anden Gang, maatte resignere 1683.

Bernhard Munden, Land-Inspector 1683.

Daniel Friderich Pauli, Land-Inspector 1688.

Henrik Göffel tredje Gang 1689.

Conrad von Wallenberg, Oberstlieutenant 1690.

Peter Witt 1692.

Wilhelm Christopher Pincier, Hofraad 1705.

Samuel Friderich Hagen, Hofraad 1709.

Detlev Rieck, Ræmmerer, Fuldmægtig fra 1713 til 1722.

Burchard Reinhold Hartmann 1722, suspenderet 1725.

Landfriver Peter Schröder, interims Landfoged fra 1725 til 1730.

Georg Rieck, Ræmmerer, som Fuldmægtig fra 1736 til 1741.

Landraad og Amtmand Friccius 1742 og efter den Tid har bestandig
Amtmanden tillige været Landfoged.

Det